DR CSIKÓS-NAGY BÉLA

SZOCIALISTA ÁRELMÉLET ÉS ÁRPOLITIKA

DR. CSIKÓS-NAGY BÉLA

SZOCIALISTA ÁRELMÉLET ÉS ÁRPOLITIKA

E.M.G 16 2 PÁRT BIZ.
Könyvtára,

DR. CSIKÓS-NAGY BÉLA

SZOCIALISTA ÁRELMÉLET ÉS ÁRPOLITIKA

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

1966

1958-ban jelent meg „Árpolitika az átmeneti gazdaságban", 1961-ben pedig „A szocialista árképzés" című könyvem. A most közreadott „Szocialista árelmélet és árpolitika" a korábbiak folytatása. A három könyv kiadását felölelő időszakban a marxista közgazdaságtudomány nagy utat tett meg. Az árelmélet fejlődése és gyakorlati hatása könyveimen is lemérhető.

„Árpolitika az átmeneti gazdaságban" című könyvem az 1959. évi ipari termelői árrendezés kézikönyve volt. Ez az átfogó árintézkedés a ma szemszögéből megítélve is pozitívan értékelhető. Megszüntettük a nehézipar állami szubvencionálását. Hozzáláttunk a gazdasági kalkuláció korszerűsítéséhez. Igen nagy jelentőségű volt a műszaki fejlesztési alap bevezetése. Ebben az időben kezdtünk el foglalkozni a belföldi és a külkereskedelmi árak közelítésének elméleti és árpolitikai kérdéseivel. E téren a gyakorlatban kevés történt. A könyvnek a mezőgazdasági árakkal foglalkozó része azokat a problémákat állította a vizsgálódás középpontjába, amelyek 1957-ben a kötelező terménybeadás megszüntetése, az állami szabadfelvásárlási rendszerre való áttérés során vetődtek fel.

„A szocialista árképzés" című könyvem az 1959. évi ipari termelői árrendezés és az új mezőgazdasági árpolitika tapasztalatait összegezte. A könyvben tehát nem hagyhattam figyelmen kívül azokat a kereteket, amelyeket az 1957–1959. évi állami intézkedések megszabtak. Az olvasónak azonban már ekkor világossá kívántam tenni, hogy az árkérdésben nincs és nem is lehet megmerevedett, hivatalos álláspont. Az eszközlekötési járulék lehetséges bevezetésére utalással a várható változások irányát érzékeltettem.

Most olyan kézikönyvet szeretnék az olvasó rendelkezésére bocsátani, amely napjaink árproblémáiban segít eligazodni, és az 1968. évi árreformnak szenteli a fő figyelmet. Ma is érvényesnek tartom, amit 1958-ban az „Árpolitika" előszavában írtam: „az élet mindennap megköveteli, hogy az összes kérdésekben elhatározásra jussunk, de ez még nem jelenti, hogy mindent a legjobban rendeztünk el". A tudományos vizsgálódás ma is meglevő módszerbeli fogyatékosságai változatlanul óvatosságra késztetnek. Ezért ahol nem feltétlenül szükséges, tartózkodom az egyértelmű véleménynyilvánítástól. Tekintsék bár kritikusaim ezt

könyvem egyik „gyenge" pontjának, hangsúlyozni kívánom, hogy az árelméleti és árpolitikai kérdésekben általában, az 1968. évi árreform nagy munkájánál pedig különösen indokolt az óvatosság. Vajon nem bizonyultak-e sok esetben hatástalanoknak rendkívül hatásosnak vélt módszerek, és nem derült-e ki az egyes javaslatokról gyakorlati alkalmazásuk során, hogy hamis hipotéziseken alapultak? Minderre nem árt gondolnunk, amikor készek vagyunk mindent megtenni, amivel javíthatjuk népgazdaságunk hatékonyságát, és amikor szilárd az elhatározásunk, hogy a közgazdasági törvények tiszteletben tartásával oldjuk meg a soron következő közgazdasági tennivalókat.

Az 1968. évi árreformot a gazdasági mechanizmus reformjának szerves részeként készítjük elő és hajtjuk végre. Az árreform irányelvei szenvedélyes vitákban alakultak ki. A vitákat követők figyelmét valószínű nem kerülte el az a változás, ami a magyarországi árvitákban a gazdasági mechanizmusvita hatásaként végbement és az utóbbi időben egyre erősödik.

Az árrendszert korábban a ráfordítási elv következetlen alkalmazása miatt érte bírálat. A vita abból indult ki, hogy a gazdasági tisztánlátást kell az árral szemben támasztható legfontosabb – ha nem az egyedüli – követelménynek tekinteni; azt pedig, hogy az adott árrendszer megfelel-e ennek a követelménynek, a termékárakban realizált társadalmi tiszta jövedelemnek termékek közötti elosztása alapján kell megítélni. Az egy ideig uralkodóvá lett nézet szerint az az árrendszer szolgálja a gazdasági tisztánlátást, amelyik a lehető legnagyobb hűséggel tükrözi a társadalmilag szükséges munkaráfordítást. Az érvényben levő árrendszer ilyen alapon történő bírálata során kevés szó esett arról, milyen gazdasági környezetben jött létre és fejlődött az árrendszer, mik átalakításának gyakorlati lehetőségei és feltételei? Sőt a vita azt a nézetet erősítette, miszerint a ráfordítási alapon végrehajtandó árreform nem okozna egyensúlyzavarokat, ellenkezőleg, feloldaná a kereslet és kínálat meglevő ellentmondásait.

Az árrendszert ma már nem azért éri bírálat, mert az árak „önkényesen" eltérnek az értéktől, a termelési ártól. A bírálat fő iránya jelenleg az árak merevsége, az árrendszer hatósági jellege. Az a fő kifogás, hogy egy piaci kategóriát közigazgatási módon alkalmazunk. Most olyan légkör uralkodik, mintha a ráfordítási elven alapuló árrendszer körüli vita kiinduló hipotézise már nem lenne időszerű.

A dolgoknak ilyen átértékelődése bizonyos mértékben érthető. Hiszen most az árvita a gazdasági mechanizmus vitájának keretében, a gazdasági mechanizmus vitája pedig a gazdasági reformtörekvések jegyében folyik.

A gazdasági mechanizmus olyan átalakítását készítjük elő, amelynek révén a szocialista gazdaság állami irányításában megszűnnek a „naturálgazdaság" szervezeti jegyei és a gazdálkodás következetesen az árugazdaság követelményeihez igazodik. Ez érthetővé teszi a kétkedést az árvitákban „tegnap" levont következtetések helyességében.

Az árelmélet a szocialista és a kapitalista országokban más alapon és eltérő

irányban fejlődött. A marxista közgazdászok az árelméletet a szocialista tervgazdaság rendszerében – a távlati tervezés követelményeinek megfelelően – olyan irányba fejlesztették, amely a tervezők számára megkönnyíti az ésszerű gazdasági döntést. Ezért az árelmélet a *hosszú időszakok* ártendenciái alapján fejlődött. Ennek legteljesebb kifejtése Kantorovics árnyékár-koncepciója.

A polgári közgazdászok az árelméletet a monopolkapitalizmus rendszerében alakították ki; a tőkés piaci árugazdaság követelményeinek megfelelően az egyensúlyi ár, piaci formák szerint differenciált törvényszerűségeit törekedtek feltárni. Ennek legteljesebb kifejtése Chamberlin „monopolverseny-elmélete" és Robinson „tökéletlen piaci koncepciója". Miután a szocialista országok gazdasági mechanizmusában megnő az automatizmusok szerepe – ahol a *rövid időszakok* törvényszerűségei az uralkodók –, rendkívül hasznos lehet számukra a modern polgári árelmélet ismeretanyaga.

De vajon új alapokra kell-e helyeznünk a szocialista árelméletet? Nem! Csak az, aki az árvita első szakaszában hajlamos volt a szocializmusbeli ár valóságos közgazdasági tartalmát a társadalmilag szükséges munkaráfordításnak vélt valamilyen mesterkélt formula oltárán feláldozni, követheti el az árvita második szakaszában a szocialista árelmélet „elpiacosításának" hibáját. Mert nem a szocialista árelmélet alapjai rendültek meg, hanem a sémaszerű gondolkodásmód, a dolgok tetszetős leegyszerűsítése mondott csődöt. Ezek a módszerek a szocialista árelméletnek inkább ártottak, mint használtak.

A marxista közgazdászok nagy ismeretanyaggal gazdagították az árelméletet. Ezek az ismeretek a szocializálódás általános történeti folyamatában – egyre fokozottabb mértékben járulhatnak hozzá a gazdaságszervező munka hatásfokának javításához. Ezért teljesen indokolt a világszerte megnyilvánuló érdeklődés a népgazdasági optimalizálás, az árnyékár és az ármodellezés keretében végzett tudományos elemző munka iránt. Ebben a fejlődési irány tudatos felismerése fejeződik ki. És ezt éppen most kell hangsúlyoznunk, amikor az a feladat vár ránk, hogy a piaci formák elemzését bevonjuk a tudományos vizsgálódás körébe.

A könyvet Esze Zsuzsa lektorálta. Sokat köszönhetek hasznos tanácsainak, ami nemegyszer segítette bonyolultnak tűnő kérdésekben az eligazodást. A szokottnál nagyobb mértékben támaszkodtam az Országos Árhivatal munkatársaira. Szakmai ismereteik különösen hasznosak voltak számomra. Remélhetem, hogy könyvem az árreform végrehajtásában közreműködők és az árelméleti kérdések iránt érdeklődők számára egyaránt segítséget adhat.

Budapest, 1966 március

Szerző

ELSŐ RÉSZ

SZOCIALISTA ÁRELMÉLET

I. A MUNKAÉRTÉK-ELMÉLET A SZOCIALIZMUSBAN

1. AZ ÉRTÉK FOGALMA

Az áru társadalmi értéke

Az ár az árutermelő gazdaság jelensége. Amikor a terméket eladás céljából állítják elő és a cserét a pénz közvetíti, megjelenik az ár, mint az érték pénzbeni kifejezése. *Az árkategória ismeretlen a naturálgazdálkodásban, ekkor a használati értékek közvetlen termékcsere útján jutnak el a fogyasztókhoz.*

A szocialista társadalom a termékelőállítás és -elosztás módszereit a termelőerők fejlettségétől és a termelési viszonyok állapotától függően szabályozza. A kommunizmus építésének első szakaszában a termelési viszonyok szocialista jellege és a viszonylagos áruhiány miatt a termékek elosztásánál a munka szerinti elosztás elvét és az árucsere módszerét alkalmazzák. A kommunizmus építésének második szakaszában – a viszonylagos árubőség állapotában – a termékek elosztásánál a szükséglet szerinti elosztás elve érvényesül, megteremtődnek az áru- és pénzgazdaság kiküszöbölésének feltételei.

Az ár tehát átmeneti gazdasági jelenség, amely történelmileg viszonylag hosszú ideig fennmarad.

Az árutermelő gazdaságban érvényesül az értéktörvény: az a tendencia, miszerint az árukként előállított *termékeknek megközelítően értékük arányában kell cserélődniük.* Az értéktörvény objektív összefüggést határoz meg az ár és az érték között. Ha valaki az árjelenség mélyére akar hatolni, annak előbb az árjelenség mögött meghúzódó értékre kell a figyelmét irányítania.

A szocialista árelmélet Marx munkaérték-elméletére épül. A munkaérték-elmélet szerint az áru értéke a termelés *társadalmi* költsége. Vagyis az értéket a termék újraelőállításához társadalmilag szükséges munka határozza meg. Az érték képlete: $c + v + m$. A c egyrészt az áru előállításához elhasznált munkaeszközök, másrészt a felhasznált anyagok értéke. A $v + m$ az új érték, amelyet az árut előállító eleven munka hoz létre.

Az áru értékének egyenlővé tétele a társadalmilag szükséges munkaráfordítással objektíven meghatározhatóvá teszi az értéket, mert a termelés társadalmi költsége egyértelműen meghatározható.

Az értékfogalom tagadása

Vannak, akik a szocializmusban tagadják az érték és az ár objektív kapcsolatát. Ezt vagy az ártervezés jellegével, vagy az árutermelés jellegével magyarázzák.

Az érték és az ár kapcsolatának tagadása legvilágosabban a következő okfejtésben jelenik meg. A gyakorlati árképzésben nem közvetlenül az értékkel van dolgunk, hanem azokkal a pénzformákkal (árakkal), amelyekben az érték a gazdasági életben megjelenik. A termelői ár tervezésének igazi alapja az önköltségtervezés. A fogyasztói ár tervezésének meghatározója pedig az, hogy a népgazdaság számára legelőnyösebben osszák fel az össztársadalmi szükségletek fedezéséhez nélkülözhetetlen pénzfelhalmozást. Az árképzésnél ezért nem beszélhetünk az értékről és nem tehetünk kísérletet az érték kiszámítására. Sohasem merült fel ezért az a kérdés, hogy a mindenkori ár megfelel-e az értéknek, vagy eltér-e az értéktől. Ez értelmetlen is lenne, miután arra senki sem tudna választ adni. De ha egzakt módon kiszámíthatnánk is az értéket, az sem jelentene tartós örömet, miután rendkívül gyorsan változik az érték. Az érték – mint gyorsan változó nagyság – nem lehet az *állandó* árak meghatározója. Az érték mint önmagában meg nem ismerhető nagyság, logikai értelmetlenséget kölcsönöz az érték és az ár objektív kapcsolatának.

Az érték és az ár közötti kapcsolat tagadásának másik irányzata tételeit csak a termelési eszközökre vonatkoztatja. Véleményük szerint a szocializmusban a termelési eszközök nem áruk. Ezért értékük sem lehet. A termelési eszköz árát a szocialista állam – mint értékformát – a termelési eszközök számbavételéhez és tervezéséhez használja.

E nézetekkel kapcsolatban emlékeztetni kell arra, hogy a polgári közgazdászok már a XIX. században javasolták, töröljék az érték kifejezést a közgazdaságtan szótárából és a polgári tudomány csak a csereviszonyok tanulmányozására korlátozza a figyelmét. A szocializmus körülményei között hasonló nézetek egy voluntarista árpolitika megteremtését jelentenék. Az árkérdést a szocialista gazdaságban is csak az érték és ár közötti objektív összefüggésből kiindulva lehet megmagyarázni.

Érték és használati érték

A szocialista árképzés gyakorlatában sokszor használják az „érték" kifejezést a marxista politikai gazdaságtani értelmétől *eltérően.*

Az ipari feldolgozásban helyettesíthető anyagok ármegállapításakor az ún. *„ipari érték"*-megállapítás módszerét alkalmazzák. Megállapítják például, hogy a vasérc különböző fajtáiból, azonos vasércfajtánál pedig a különböző vastartalmú vasércekből mekkora mennyiséget kell felhasználni a nyersvas egységnyi mennyiségének előállításához. Az így kapott mennyiségek alapján határozzák

meg a különböző nyersanyagfajták és -minőségek „ipari érték"-ét. Az élelmiszerek árait *a tápérték* (kalóriaérték, a biológiai érték, valamint az élvezeti érték) alapján állapítják meg. A fogyasztási cikkeknél a *„műszaki érték"* jut egyre nagyobb szerephez az árképző munkában.

Mindezekben az esetekben értéken tulajdonképpen az árufajta bizonyos hasznos tulajdonságait, használati értékét értik. Emiatt vélik egyes szakemberek, hogy az árképzés nem építhető fel a munkaérték-elméletre. Szerintük a használati értéket kell a szocialista árképzés alapjává tenni, sőt talán maga az értéknagyság is a használhatóságtól, a használati érték „nagyságától" függ.

E kérdés kapcsán gyakran utalnak az energiahordozó anyagokra, amelyek tüzeléstechnikai szempontból mért hasznosságuk szerint összemérhetők. Lehet, hogy egy mázsa lignit kitermelése nagyobb munkaráfordítást igényel mint egy mázsa barnaszéné, egy mázsa barnaszéné megint nagyobbat mint egy mázsa feketeszéné; a feketeszén ára mégis nagyobb mint a barnaszéné, a barnaszéné pedig magasabb mint a lignité. Ezt pedig – szerintük – csak a használati érték alapján lehet megmagyarázni. Az értékre ily módon *nem a termelés, hanem a fogyasztás szférájában keresik a magyarázatot.*

Az áru használhatóságán alapuló értékelés éppen a legfontosabb kérdésekre nem ad választ. Ilyen módon sohasem határozhatók meg az árarányok olyan termékek között, amelyek nincsenek egymással helyettesítési kapcsolatban, de nem határozható meg a helyettesítési kapcsolatban levő termékek árszínvonala sem.

A szocialista árképzési munkában a használhatósági elv az árarányosításnál érvényesül, de csak a felhasználásban helyettesíthető termékek zárt csoportjainál. Arra már sokan vállalkoztak, hogy a szén, a cipő, a motorkerékpár, a traktor különböző típusaira, választékaira – a *használhatóság* elvén alapuló –ársorokat szerkesszenek. De arra komolyan még senki sem gondolt, hogy szén, cipő, motorkerékpár, traktor közötti *árarányt* használhatósági elv szerint képezzen. Egyedül a mezőgazdaságban történt nagyszabású kísérlet mindenfajta terméknek „gabonaegységben" való kifejezésére. A „gabonaegységnek" mint a mezőgazdasági termékek összehasonlítására alkalmas mutatószámnak kialakítását néhányan olyan célzattal szorgalmazták, hogy a mezőgazdasági termékek árarányait a munkaráfordítási arányok helyett a hasznos „beltartalom" szerint határozhassák meg. De nemcsak az bizonyosodott be, hogy a helyettesítés körén kívül a „gabona-egyenérték" árképzés céljaira alkalmatlan, hanem az is, hogy *a „beltartalom" a nem helyettesíthető termékek összefüggésében sem ad szilárd alapot a mennyiségi összeméréshez.*

A használhatósági elven alapuló ársor szerkesztése legalább egy ár létezését feltételezi, amelyhez viszonyítva a többi árat meghatározhatják. Amikor „ipari értéket", „műszaki értéket" stb.-t számítanak, nem értéknagyságot számítanak, hanem *árarányosítást* végeznek. Ez pedig csak akkor végezhető el, ha van már egy ár, amihez arányosítani lehet. Aki e módszert ismeri, az így veti fel a kér-

dést: mondd meg egyetlen szénminőség árát és én megmondom az összes lehetséges minőségi változatok árait. De milyen módon juthatunk el – a rokoncikkek körén belül külön-külön – ahhoz az egyetlen árhoz, amelyből az összes többi ár arányosítással meghatározható? Erre csak az érték és az ár objektív összefüggésében adható helyes válasz.

Érték és piaci érték

Az árjelenségek magyarázatát több marxista közgazdász *a piaci értékre alapozva a keresletben, a szükségleti elvben keresi.* Ezek úgy tüntetik fel a dolgot, mintha Marx munkaérték-elmélete csupán olyan logikai rendszert alkotna, amelynek egyedüli célja a kapitalizmus tőkés kizsákmányoló jellegének leleplezése, és semmi közvetlen kapcsolata nincs a piaci folyamatokkal. Hivatkoznak arra, hogy amikor Marx a kapitalizmus árjelenségeit magyarázza, az áru piaci értékéből indul ki. Az áru piaci értéke pedig olyan specifikus kategória, amely szerves kapcsolatot hoz létre a társadalmilag szükséges ráfordítás, valamint a kereslet-kínálat mennyiségi viszonya között.

Marx valóban sokoldalúan elemzi azokat a problémákat, amelyek a kínálatnak (termelésnek) a szokásos kereslettől való eltérésével kapcsolatban felmerülnek. A használati érték az *egyes áru* esetében attól függ, hogy az önmagában véve szükségletet elégít-e ki. *A társadalmi terméktömeg* használati értéke pedig attól függ, hogy az egyes termékfajtákra irányuló – mennyiségileg meghatározott – szükséglet a társadalmi szükségletnek megfelelően oszlik-e meg. Ha például túl sok pamutszövetet termeltek, akkor ebben a termelési ágban túl sok társadalmi munkaidőt használtak fel, azaz a termék egy része haszontalan, s értéke nem realizálható.

Vannak, akik úgy vélekednek, az amit Marx itt mond, nagyon közel áll a polgári cambridge-i iskola (A. Marshall és társai) egyensúlyi ár koncepciójához, amely lényegében a polgári költség- és határhaszon-elméletet igyekezett szintetizálni.

A polgári közgazdaságtan megalapítói a munkaérték-elméletet állították a közgazdaságtan középpontjába. A. Smith és D. Ricardo egyaránt az áruban megtestesült munkamennyiséget tekintették az érték szubsztanciájának. Feltárták az egyenlő munkamennyiségek cseréjének törvényszerűségét, amely a társadalmi termelést szabályozza és amelynek érvényesülése révén egyfelől a szükségletek hatást gyakorolnak a termelésre, másfelől a termelés alkalmazkodik a szükségletekhez. Marx fellépése után a polgári gondolkodás a gazdasági jelenségek vizsgálatánál a szükségleti oldalt helyezi előtérbe. Szubjektív értékelméletek születnek, amelyeknek a fő megjelenési formája a határhaszon-elmélet. Ezt az elméletet az osztrák iskola (K. Menger, F. Wieser, E. Böhm–Bawerk, H. Mayer és társaik), valamint a matematikai iskola (W. S. Jevons, L. Walras, V. Pareto és

társaik) dolgozta ki. Az osztrák iskola megalkotta a határpárok koncepcióját, amit azután a matematikai iskola az egyensúlyi elmélettel helyettesített.

A matematikai iskola egyensúlyi elmélete abból indul ki, hogy a piac tényezői – a kereslet, a kínálat és az ár – kölcsönös függőségben vannak. Az ár egy pont felé törekszik, miközben e tényezők egymáshoz való viszonyukban oly helyzetbe kerülnek, hogy további állapotváltozásra nincs ok. Ez a piac egyensúlyhelyzete. Az ennek megfelelő ár az egyensúlyi ár.

A *cambridge-i iskola* egyensúlyi koncepciója abból indul ki, hogy a termelői, valamint a fogyasztói gazdaság két, jellegében egymástól különböző gazdaság, így az egyensúly feltételei eltérőek. A termelői gazdaságban az az egyensúly feltétele, hogy az ár a termelés költségeit fedezze. Azt az árat, amely mellett a termelő hajlandó bizonyos termékmennyiséget még a piacra vinni – mert a kialakult ár a termelési költséget éppen fedezi –, Marshall az illető termékmennyiség *kínálati árának* nevezte.

A fogyasztó gazdaság egyensúlyának feltételét Marshall a matematikai iskoláéhoz hasonlóan vezette le. A vevő mindaddig vásárol, míg a csere révén helyzetén javíthat, míg haszontöbblethez (fogyasztói járadékhoz) jut. A fogyasztó akkor éri el a szükségletkielégítés maximumát, ha az adott ár mellett hozzájut a csere révén szerezhető teljes fogyasztói járadékhoz. Ez akkor következik be, ha az utoljára vásárolható termékegység konkrét hasznossága – tehát az illető termék határhaszna – egyensúlyba került az árral. Az az ár, amely mellett a vevők éppen hajlandók bizonyos jószágmennyiséget megvásárolni, Marshall szerint az illető termékmennyiség *keresleti ára.*

A piac így akkor kerül egyensúlyi állapotba, ha a keresleti ár és a kínálati ár egybeesik. Ebben a helyzetben ugyanis a termelők már nem érnek el – a termelés növelésével – további előnyöket, a fogyasztók pedig vásárlásaik folytatásával nem jutnak további haszongyarapodáshoz.

Mit hozhatunk fel a szocializmusbeli árjelenség ilyen értékelméleti megalapozásával szemben?

A társadalmilag szükséges munkamennyiséget helytelen olyan fogalomként kezelni, mint amelynek lehet egy, a kereslet-kínálattal kapcsolatban álló és attól függetlenített fogalmi változata. A társadalmilag szükséges munkaráfordítás mindenkor valamely adott gazdaságban, adott termelési és fogyasztási folyamatok mellett jelentkezik. E fogalomban elválaszthatatlanul kifejeződik a kereslet-kínálat mennyiségi viszonya.

Ha valaki az egyensúlyi ár koncepciójának álláspontján áll – és annak igazolásául Marx piaci értékelméletére hivatkozik – akkor azt is figyelembe kell vennie, hogy Marx az értéknek piaci értékké történő átváltozását nem egyszerűen a kereslet-kínálattal, hanem *a tőkés* piaci árugazdasággal hozza összefüggésbe. De még a kapitalizmus viszonyait szem előtt tartva sem lehet egymással szembeállítani a marxi társadalmi érték és piaci érték fogalmakat. Marx azt tekintette általános szabálynak, hogy az áruknak a két szélső pont között elhe-

lyezkedő árutömeg középértékén való kínálata elégíti ki a szokásos keresletet. *A piaci értéket – mely a piaci árak ingadozásinak középpontja – csak kivételes körülmények között szabályozzák a legrosszabb, vagy a legkedvezőbb feltételek között termelt áruk.* Marx szerint a piaci értéket csak akkor határozzák meg a legrosszabb feltételek között termelt áruk értékei, ha a kereslet annyira erős, hogy akkor sem csökken, amikor az ár ezekhez igazodik. A piaci értéket csak akkor határozzák meg a legjobb feltételek között termelt áruk értékei, ha a termelt áruk tömege nagyobb, mint amennyi közepes piaci értéken vevőre talál.

Első pillanatban úgy tűnhet, azzal a felfogással, amely értéknek az egyensúlyi árat tekinti, minden árkérdés megoldható. E szerint – feltételezve a kereslet-kínálat mennyiségi összhangját – minden létező termék értéke adva van létező árában. Tehát minden termék értéke az árból ismert, illetőleg megismerhetővé válik, amint a rosszul funkcináló árat megváltoztatják, egyensúlyi árrá alakítják át. Valójában azonban az értéknek egyensúlyi árként való felfogásával *csak* a rövid időszakok árjelenségei magyarázhatók meg. Nem kapunk választ arra, milyen törvényszerűségek törnek maguknak utat *hosszabb* idő átlagában. Hosszú időszakokat tekintve az ár az értékhez (munkaráfordításhoz) igazodik. Az ár változásait az érték (azaz a munkaráfordítások) változásai határozzák meg.

A közgazdaságtudomány két évszázados fejlődésén végigvonul a *hosszú időszaki* ártendencia és a *rövid időszaki* ármozgás megkülönböztetése. A. Smith megkülönbözteti a természetes árat és a piaci árat. A természetes ár a költségtörvény, a piaci ár pedig a kereslet-kínálat törvénye szerint alakul. A természetes ár a hosszú időre szóló ártendenciát, a piaci ár a rövid időközönként változó egyensúlyt juttatja érvényre. Marx szerint az áruknak értékükön való cseréje vagy eladása az ésszerű, ez természetes törvénye egyensúlyuknak, ezért ebből kiindulva kell megmagyarázni az eltéréseket, nem pedig fordítva, az eltérésekből magát a törvényt. A modern polgári árelméletben Marshall a természetes ár fogalmat a „hosszú időszak normája" fogalmával cserélte fel. Ugyanakkor a marshalli tételeken alapuló modern polgári árelmélet nagyobbára, csak a rövid időszakokra jellemző piaci folyamatokat állítja a tudományos vizsgálódás középpontjába. E téren igen jelentőset is alkotott.

A legújabb kor közgazdászainak figyelmét nem kerülhették el azok a jelenségek, amelyek a termelőerők fejlődésével, a modern ipar kialakulásával kerültek előtérbe. A gazdasági haladás általános menetében ugyanis mindinkább a termelőerők fejlettsége, a verseny feltételei, a nemzeti és nemzetközi piac mérete, a gyártás- és gyártmánykorszerűsödési folyamat üteme, az áru természete stb. váltak olyan tényezőkké, amelyek – a rövid időszakok tükrében – az ármozgás sajátosságait meghatározták. E sajátosságok az egyes termelési ágakban olyan lényeges eltéréseket mutatnak, ami szinte kézenfekvővé tette, hogy éppen ezek megragadása és feltárása kerüljön a tudományos vizsgálódás középpontjába.

Így alakult, fejlődött a modern polgári árelmélet, amely most már nem a munkaértékből, hanem az áru „paradox" oldaláról közelítette meg az árproblé-

mát, e szerint *az áru egyfelől hasznossága, másfelől szükössége szerint értékelődik.* Az árelméleti stúdiumokban pedig abból indultak ki, hogy az árdeterminánsok a piaci formáktól függően más-más módon hozzák létre az egyensúlyi árat. De – mint még látni fogjuk – ezzel nem oldották meg az értékproblémát.

Érték és nemzetközi érték

Az érték a társadalmilag szükséges munkaráfordítást fejezi ki. De mi módon írható körül közelebbről az a társadalom, amelyben a felmerülő munkaráfordítást társadalmilag szükségesnek lehet elismerni? A nemzetközi érték, vagy a nemzeti érték szolgál-e az árjelenség magyarázatául? A világtársadalom, vagy a nemzetileg elkülönült társadalmak alapján kell-e az értékfogalmat levezetni?

Az értékprobléma megértésénél kétségtelenül figyelemmel kell lenni a piac területi bővülésének történeti folyamatára. A gazdasági fejlődés a helyi piacok egységesítésével megteremtette a nemzeti piacokat, az országok közötti gazdasági együttműködéssel pedig nemzetközi piacok jöttek létre. A világkereskedelemben – Marx kifejezésével élve – az áruk világméretekben bontakoztatják ki értéküket. Erre alapozva néhány marxista közgazdász lehetségesnek tartja a nemzeti értékkategória tagadását.

A nemzeti értékkategória tagadása abból a hibás nézetből következik, amely szerint az áruknak csak egyetlen értéknagyságuk lehet. Ilyen következtetéseket Marx értékelméleti fejtegetéseiből annál kevésbé lehet levonni, mert Marx az értéktörvény működését nemzeti alapon, az egyes országok termelési adottságaival kapcsolatban fejtette ki, és külön elemezte azokat a tényezőket, amelyek az értéktörvényt nemzetközi alkalmazásában módosítják. Minden országban van a munkának bizonyos közepes intenzitása, amelyen alul a társadalmilag szükséges időnél többet használnak el valamely áru termelésénél, és ezért nem számít átlagos minőségű munkának. Csak a nemzeti átlagot felülmúló intenzitási fok változtatja meg, egy adott országban, az érték nagyságát.

Másképp áll a helyzet a világpiacon, amelynek integráns részei az egyes országok. A munka közepes intenzitása országonként változik. Ezek a nemzeti átlagok tehát lépcsősort alkotnak, melynek mértékegysége az egyetemes munka átlagegysége. Az intenzívebb nemzeti munka egyenlő idő alatt több értéket termel, mint a kevésbé intenzív munka.

Még jobban módosítja azonban az értéktörvény nemzetközi érvényesülését az, hogy a világpiacon a termelékenyebb nemzeti munka intenzívebb munkának számít, hacsak a termelékenyebb nemzetet a konkurrencia nem kényszeríti arra, hogy árujának eladási árát értékére csökkentse.

A helyi, a nemzeti, a nemzetközi piacokat és a világpiacot úgy tekinthetjük, mint amelyek egymás mellett léteznek és egymással meghatározott kapcsolatban állnak. Ennek megfelelően az áruknak egyidejűleg *különböző* értéknagyságuk

lehet, amelyek egymással kölcsönösen függőségi viszonyban vannak. A nemzeti érték kialakulása nem szükségszerűen jelenti a helyi értékek feloldását. Ugyanígy a világpiac létrejötte nem szünteti meg a nemzeti értékeket. A különböző (helyi, nemzeti, nemzetközi) értéknagyságok egyidejű létezése az egymástól meghatározott módon elkülönült (helyi, nemzeti, nemzetközi) piacok egyidejű létezéséből következik.

Az áruk nemzeti és nemzetközi értéke közötti összefüggés megértéséhez különösen fontos a következők megjegyzése:

a) A nemzetközi érték a külkereskedelemben forgalomba kerülő termékek nemzeti értékeinek mérlegelt átlaga. A nemzetközi érték tehát a nemzeti értékekből származtatott kategória.

b) A nemzeti piacon a társadalmilag szükséges munkaráfordítás a nemzeti feltételeknek megfelelően határozódik meg. Ez a nemzeti értéknagyság a külkereskedelemben változik át nemzetközi értékké. E két értéknagyság között kölcsönhatás érvényesül anélkül, hogy a két értéknagyság közötti különbség feloldódna.

c) A nemzeti piacok nemzetközi egységesítésének tendenciája termékfajtánként eltérő. Vannak tipikusan világkereskedelmi áruk, mint például az arany. De vannak termékek, amelyek csak a nemzeti (vagy helyi) piacokra korlátozottan léteznek. Az utóbbiaknak ezért nincs is nemzetközi értékük. A kapitalista világgazdaságban olyan rendkívül fontos áru mint a munkaerő, lényegében a nemzeti piacokra korlátozottan létezik; csupán nemzetközivé válásának tendenciája érvényesül.

d) A nemzetközi forgalom tárgyát képező termékfajtáknál is csupán a külkereskedelembe kerülő rész képvisel nemzetközi értéket.

Mindezek a tényezők világossá teszik: *nem lehet a nemzeti értéknek a nemzetközi értékben való „feloldásáról" beszélni; nem lehet tagadni a nemzeti érték önálló létezését; nem lehet a nemzeti értéket szembeállítani a nemzetközi értékkel.* Mindez az árjelenség helytelen értékelméleti megalapozását eredményezné. Az eddigiekből egyértelműen következik: a társadalmilag szükséges munkaráfordítás egy-egy gazdasági egység határai közt meghatározódó kategória, tehát a gazdaságnak olyan „területére" vonatkozik, amelyet a társadalmi munkamegosztás gazdasági egységgé tesz. *Különböző* gazdasági egységek összefüggésében csak a viszonylagos, a relatív érték vizsgálatának van jelentősége.

Egyszeri és folyamatos munkaráfordítás

A társadalmi termelőszervezetben eszközöket tartunk lekötve, és ezek felhasználásával valósul meg az újratermelési folyamat. A társadalmi termelőszervezetben lekötött eszközök értéke *egyszeri* munkaráfordítás, az újratermelési folyamatban előállított áruk értéke pedig *folyamatos* munkaráfordítás eredménye.

Az egyszeri és a folyamatos munkaráfordítás nem egynemű fogalmak. A kettő nem adható össze. Azért érdemes ezt hangsúlyozni, mert a pontatlan fogalmazás máris sok zavart okozott. Nemegyszer hallani, hogy a fejlett technika korszakában módosul a társadalmilag szükséges munkaráfordítás; ezt csak az egyszeri és a folyamatos munkaráfordítás fejezheti ki. Akik így vélekednek, azok abból indulnak ki, hogy azonos nagyságú folyó ráfordításhoz (vagyis a termékegység termeléséhez elhasznált holt és eleven munkához) termékenként lekötött eszközök (termelői álló- és forgóalapok) formájában igen különböző nagyságú egyszeri társadalmi munkaráfordítás tartozik. Az értékben az elhasznált munkaeszközök értékcsökkenése, amortizációja mint folyó munkaráfordítás jelenik meg, amennyiben alapjában véve a termelésben elhasznált munkaeszközök pótlására, az egyszeri újratermelés megvalósítására szolgál. A termelés bővítése ugyanakkor eszközlekötés formájában termékenként igen különböző arányban új, egyszeri munkaráfordítást igényel.

A probléma tehát az értékfogalom és a társadalmilag szükséges munkaráfordítás fogalmának elkülönítéséből adódik. Amíg a társadalmi érték és a piaci érték szembeállítása végső soron az érték fogalmát az egyensúlyi ár fogalmával cseréli fel, addig az érték elkülönítése a társadalmilag szükséges munkaráfordítástól végső soron az árcentrum fogalmával helyettesíti az érték fogalmát.

Igaz-e, hogy a folyamatos ráfordításokhoz viszonyítva nagy eszközigényű termék termeléséhez végeredményben több társadalmi munkaráfordítás szükséges, mint az ugyanilyen „folyamatos" ráfordítású, de kisebb eszközigényű termékhez? Ez nyilvánvalóan nem lehet igaz. Azért jelent ez abszurd feltételezést, mert azt a látszatot keltheti, mintha az összár meghaladhatná az összértéket. De nem ez az egyedüli hiányossága e nézetnek. *Az érték és a társadalmilag szükséges munkaráfordítás fogalmi elkülönítésével akkor sem lehet egyetérteni, ha azt nem a ráfordítási színvonalra, hanem a ráfordítási arányokra értelmezik.*

Ha valaki a munkaérték-elmélet talaján áll, egyszerűen nem juthat olyan következtetésre, hogy különböző termékek értékarányai eltérhetnek a társadalmilag szükséges munkaráfordítási arányoktól. Ezzel ugyanis voltaképpen az objektív alapot húzza ki a munkaérték-elmélet alól.

Van, aki azt mondja: fejlett iparral rendelkező népgazdaságban a termelési ár fejezi ki a társadalmilag szükséges munkaráfordítást. A társadalmilag szükséges munkaráfordítást úgy kell tehát számszerűen megközelíteni, hogy a tiszta jövedelmet (az *m*-et) teljes egészében a lekötött eszközök arányában osztják fel a termékek között. Mások erre azt válaszolják: a termelési ágak bővítésének hatékonysága különböző. A termelésbővítés eltérő hatékonyságát nem lehet figyelmen kívül hagyni annak megítélésekor, mit kell társadalmilag szükséges ráfordításnak tekinteni. Következésképpen a tiszta jövedelmet nem lehet a lekötött eszközökkel arányosan, hanem csak differenciáltan felosztani. Arra, hogy miképpen kellene a differenciálást végrehajtani, különböző válaszokat kapunk.

Végül – de távolról sem a végére jutva a lehetséges változatoknak – akadnak,

akik azt mondják: a termelési ár nem lehet a társadalmilag szükséges munkaráfordítás megfelelő kifejezője, mert akkor túlságosan megnő az eszközigény súlya a folyamatos ráfordításokhoz viszonyítva, és, különösen az eleven munkához képest. Tehát nem az egész tiszta jövedelmet, hanem annak csak egy részét lehet a termékek között az eszközök arányában felosztani. Mekkora legyen ez a rész? Az eszközértékre vetítve 5, 10, 15, 20%? Vannak akik a magasabb, vannak, akik az alacsonyabb kulcs mellett érvelnek.

Az árnyékár

A társadalmilag szükséges munkaráfordításnak a szocialista gazdaságra jellemző kritériumait néhányan a távlati terv optimalizálásával szoros kapcsolatban kívánják meghatározni. A társadalmilag szükséges ráfordítás itt árnyékárformában jelenik meg, amit matematikai programozással nyernek, és ami kifejezi mindazokat a tényezőket, amelyeket

– az adott erőforrások,
– az optimális terv és a
– programozás alapjául szolgáló célfüggvény szempontjából az ármeghatározásnál indokolt figyelembe venni.

Az árnyékárrendszer alkalmazása szükséges a kereslet-kínálat optimális egyensúlyának megteremtéséhez. Bizonyos körülmények között – például csökkenő hozadék esetén – az optimális népgazdasági terv optimális termelési-felhasználási arányai alapján biztosítja a kereslet-kínálat egyensúlyát. Az árnyékárak az optimális társadalmi (határ-)ráfordítások arányait tükrözik. Az optimális társadalmi határráfordítások tartalmazzák az árnyékárakon értékelt társadalmi munkaráfordításokat és a munkát helyettesítő erőforrások (elsősorban a termelőalapok) hozadékait.

A társadalmilag szükséges ráfordítások, és az optimális társadalmi határráfordítások között eltérés van. Az egyik eltérés az, hogy a társadalmilag szükséges ráfordítások az „átlagos" ráfordításokat, az optimális társadalmi határráfordítások pedig az optimális tervben meghatározott „legrosszabb, még szükséges termelők (ágazatok)" társadalmilag szükséges „határráfordításait" jelentik. A másik különbség az, hogy az optimális társadalmi ráfordítások között ráfordításként ismerik el mindazokat a termelési „lehetőségeket" is, amelyek a munkaerővel való takarékosságot előmozdítják. Ami a munkát helyettesíti, vagy helyettesítheti, annak legalább olyan értékelése van, mint a helyettesített munkának. A termelési lehetőség – erőforrás – hozadéka, illetve értékelése (árnyékára) azt fejezi ki, hogy e lehetőség (egységnyi erőforrás) kihasználása milyen munkaerőt helyettesít, illetve milyen munkaerő-megtakarítást tesz lehetővé. A lehetőség (erőforrás) értékelése függ – illetve függhet – a termelés konkrét feltételeitől és színvonalától.

Az optimális társadalmi határráfordítások megközelítésének alapja tehát a helyettesíthetőség. A termékek árarányait az ésszerű gazdálkodás mellett fennálló tényleges helyettesítési lehetőségek határozzák meg. Az optimális helyettesítési lehetőségeket az optimális népgazdasági terv már tartalmazza, ezért az árnyékárak a kész egyensúlyi helyzetet regisztrálják, illetve – dinamikusan nézve – minden időpontban az aktuális helyettesítési arányokat mutatják.

A terv akkor optimális, ha bármelyik erőforrás a felhasználás helyén legalább annyi hozadékot biztosít, mint a népgazdaságnak más területén hozna. Az optimális társadalmi határráfordítások nem lehetnek sem kisebbek, sem nagyobbak a termék előállításához igénybe vett erőforrások népgazdasági optimális hozadékainak összegénél és a termék felhasználásával helyettesíthető erőforrások összhozadékánál.

Az árnyékár-koncepcióban jut talán legkövetkezetesebben kifejezésre a szocialista árképzési gyakorlat általánosítása. Ha létezne optimális terv – és a távlati terv a matematikai programozás módszerével készülne – az azokhoz tartozó „optimális" árak is rendelkezésre állnának. Kérdés azonban, hogy valóban ezeket az árakat kellene-e a termékek társadalmi értékének tekinteni? Aligha.

A szocializmusbeli árjelenség magyarázatánál abból célszerű kiindulni, hogy miután a termelés a társadalom tervszerű irányítása és ellenőrzése alatt áll, a társadalom rendelkezik azzal a képességgel, hogy megteremtse az összhangot a különböző termékek előállítására fordított társadalmi munkaidő és az e termékek által kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között. Ezért a termékek értékét egyenlőnek vehetjük a társadalmi munka tényleges nagyságával. A szocializmusbeli árjelenség megközelítésének első lépése tehát a valóságos társadalmi munkaráfordítás megismerése, az értéknek ilyen alapon történő számszerű megközelítése.

2. AZ ÉRTÉKSZÁMÍTÁS

Az értékszámítás munkaidő- és költségformája

A társadalmi munkaráfordítás *munkaidőben és költségformában* egyaránt kifejezhető. A munkaráfordításnak munkaidőben való kifejezése történhet *közvetlenül és közvetett módszerrel.*

Az értékviszonyoknak közvetlenül a ráfordított munkaidőn alapuló vizsgálatával elsősorban német marxista közgazdászok foglalkoznak. Ez a munka még a kezdeti, kísérleti szakaszában van. A szocialista országok nem rendelkeznek azzal a szervezettséggel, hogy a ráfordítást közvetlenül munkaidőben mérjék. Bár a szocialista országokban rögzítik a gyártási technológiát és meghatározzák a termékegységre jutó műveleti időnormákat, mindez nem elegendő a termékekre

fordított munkaidő számbavételéhez. A termék előállításánál alkalmazott munkaműveletek bonyolultsági foka eltérő. Ahhoz, hogy összegezhetők legyenek a műveleti időnormák, egyszerű munkában számolt időnormákra kellene azokat átszámítani. A műveleti időnormák csak az utolsó termelési szakaszra vonatkoznak. Nem tartalmazzák a korábbi termelési szakaszban előállított és termelési eszközként felhasznált termékek előállításának munkaidő-szükségletét.

Az értékviszonyoknak *költségformában történő vizsgálatát – és ebből kiindulva a munkaidő-ráfordítások elemzését – magyar közgazdászok kezdeményezték.* Az értékszámításnak ez a módszere az utóbbi években nemzetközileg is elismerésre talált és azt a KGST-be tömörült szocialista országok gazdasági együttműködésének szervezésében is felhasználják. A tudományos kutatómunka eredményeként ma már ismerjük és változásaiban is rendszeresen számítjuk:

– az ágazati kapcsolatok mérlegrendszerében az ágazati értékszinteket, és azok eltéréseit az árszinttől;

– a népgazdaság árrendszerének reprezentálására kidolgozott ármodell-rendszerben a termékek értékét, illetőleg a termékenként jelentkező ár- és értékkülönbségeket.

A termelés társadalmi költségét nem szabad összetéveszteni a termék önköltségével. Az áru társadalmi költsége $(c + v + m)$ az áru értéke. A termék önköltsége $(c + v)$ az áru értékének egy része, amely az elhasznált termelési eszközökre és a munka díjazására fordított költségeket foglalja magában. Az áru társadalmi költsége és önköltsége között fennálló különbség ellenére kézenfekvőnek tűnik, hogy ha ismerjük a termékek önköltségét, könnyen meghatározhatjuk társadalmi költségüket. Egyáltalában miért lehet az áruérték számszerűsítése problematikus, amikor az önköltségé nem az? Miképpen lehet az érték pénzformában kifejezett egyik részét megismerni, amikor az érték maga pénzformában nem ismeretes?

Az ellentmondás feloldódik, ha figyelembe vesszük, hogy *más az önköltség politikai gazdaságtani értelmezése, és más az önköltség a valóságban.* Az önköltség csak minőségileg jelent $c + v$-t. Mennyiségileg az önköltség eltérhet – általában el is tér – a termék értékének $c + v$ részétől. *A vállalati rendszerű költségszámítás módszerével nem ismerhető meg a társadalmi költség.*

A gyakorlatban az önköltség voltaképpen folyóáron számított fázisköltség. Amikor adott árrendszerben az utolsó termelési fázis költségalakulásának megállapítása végett elemzik a termék árának és önköltségének viszonyát, akkor közömbös, tartalmaz-e a termék önköltsége a munkaeszközök és anyagárak révén – tehát közvetve – társadalmi tiszta jövedelmet, és ha igen, mekkora ez. A közgazdászok azért mozognak otthonosan az önköltség vizsgálatakor, mert nem arra kell választ adniuk, mibe kerül a termék a társadalomnak, hanem csak arra, mibe kerül a vállalatnak. A vállalat szempontjából természetesnek tűnik a termelési eszközök beszerzési árának és értékének azonosítása. Az értékszámítás azonban nem végezhető el a termelés utolsó szakaszára korlátozva. A termelés

társadalmi költségének vizsgálatát ki kell terjeszteni az összes megelőző termelési szakaszokra. Éppen ez magyarázza, hogy az önköltségszámításban egyébként rendkívül járatos közgazdászok, ha arra szólítanák fel őket, számítsák ki azoknak a termékeknek az értékét, amelyeknek önköltségét már ismerik, ezt teljesíthetetlen feladatnak tekintenék. Ehhez mindenekelőtt egy új kategória, a *reálönköltség* bevezetése szükséges. *A reálönköltség egyenlő a társadalmi tiszta jövedelem elemeitől megtisztított önköltséggel, azaz a bérszintű önköltséggel.*

A reálönköltség mint az értékszámítás alapkategóriája

A társadalom termelőszervezete egységet alkot. Ugyanaz az áru – a fogyasztási cikkeket kivéve – az egyik munkának terméke, a másiknak termelési eszköze. Minden munkafolyamatban felhasználnak már korábban előállított termelési eszközöket. Az új munkafolyamatba bekerülő termék az eleven munka tárgyi tényezőjeként (holt munkaként) működik tovább. Az eleven munka a munkafolyamatban célszerűen felhasználja a munkatárgyakat, értéküket átviszi az áru értékébe. Az áru értéke $(c + v + m)$ azt fejezi ki, hogy az időben és térben szétválasztott munkafolyamat egy és ugyanazon munkafolyamat *egymást követő* szakaszainak összessége. Egy-egy termék értékében szereplő c – amely megelőző munkafolyamat terméke – maga is $c + v + m$-re oszlik. Ez utóbbi c szintén $c + v + m$ összetevőkből áll és így tovább. Ily módon tehát a termék értékének alkotó részét képező c (holt munka) konvergens végtelen sor formájában maga is visszavezethető $v + m$-re, múltbeli eleven munkára. Az áruérték képlete a következőképpen is felírható:

$$c + v + m = (V + M) + v + m$$

E képlet már közvetlenül az elevenmunka-ráfordításra (munkaidő-mennyiségre) utal. Hozzávetőleges megközelítéssel feltételezhető, hogy a v és m aránya minden termékre azonos. De ha ez így van, akkor a termékek értékaránya a bennük halmozottan kifejeződő bérjövedelem $(V + v)$ arányokból is felismerhető. Ez voltaképpen azt jelenti, hogy *a termékek reálönköltségi arányai megfelelnek az értékarányoknak.* A reálönköltség-arány = értékarány.

Ebben az összefüggésben az a közgazdasági gondolat fejeződik ki, hogy teljesen megegyező eredményt ad a társadalmi tiszta jövedelem realizálásának az a módja, amely a politikai gazdaságtan értelmében vett önköltség $(c + v)$ esetén a bérjövedelemhez (v-hez), reálönköltség $(V + v)$ esetén az önköltséghez arányosítja az m-et. Az értékhez két úton juthatunk tehát el. Vagy úgy, hogy eleve értékeket határozunk meg, vagy úgy, hogy megállapítjuk a reálönköltségeket és értékszintre emeljük azokat. Hozzátehetjük, hogy *az érték számbavételének valóságos problémája nem annyira az értéknagyság, mint inkább az értékarány megközelítése.*

Reálönköltség számítható üzemi, iparági és népgazdasági szinten.

Az *üzemi* (vállalati) szintű reálönköltség-számítás esetében az árat csupán a végterméket előállító vállalatnál jelentkező adó- (dotáció), nyereség- (veszteség-)tételekkel korrigálják.

Az *iparági* reálönköltség-számítás esetében a korrekciót a végtermék előállításánál felhasznált saját iparági termelési eszközökre vonatkoztatva hajtják végre.

A *népgazdasági* szintű reálönköltség-számítás pedig azt feltételezi, hogy a végtermék önköltségében valamennyi felhasznált termelési eszköz árát, annak bérköltségén veszik figyelembe.

A reálönköltség valamennyi fázisra kiterjedő korrekció elvén alapszik. Ebben áll számításának rendkívüli bonyolultsága. Ez magyarázza, hogy a reálönköltség-számítás feladatait csakis a matematika és számítástechnika modern módszereivel és eszközeivel lehet elvégezni.

A marxista közgazdászok egy része *kifogásolja a reálönköltségi kategória bevezetését, ebben az angol klasszikus közgazdasági iskola nézeteinek feleleventését látja, amit Marx mint „Smith-dogmá"-t fogalmazott meg és bírált.* A. Smith szerint, mivel minden áru értékét a munka termeli és minden munka szükséges munkaidőben *(v)* és többletmunkában *(m)* oldódik fel, az áruérték is csak ebben a két különböző alkotórészben oldódhat fel. Az állandó tőkeérték *(c)* is munka terméke, végső soron ezért ez az értékrész sem állhat másból, mint $v + m$-ből.

Lényegét tekintve ez egybeesik a reálönköltség-kategóriával. Ezért tűnik sokak szemében „a tiltott fa gyümölcsének" a reálönköltséggel való kacérkodás.

A. Smith *dogmája* szerint az áruérték-*jövedelmekből* „tevődik össze", jövedelemben „oldódik fel". Ez nem igaz, hiszen a változó tőke *(v)* és az értéktöbblet *(m)* újratermelése mellett – egyszerű újratermelés esetén is – meg kell történnie az új, állandó tőkeérték *(c)* termelésének is. *A. Smith azonosítja az évi termékértéket az évi értéktermékkel és ezzel eltünteti az évi termék állandó értékrészét.*

Marx főképpen azt vetette Smith szemére, hogy meghiúsította a társadalmi újratermelési folyamat megértését. Smithnek olyan áruval volt dolga, amely a tőkés termelési folyamat eredménye. Következésképpen egyaránt elemeznie kellett volna az értékképző és az értékesítési folyamatot. Minthogy a tőkés termelési folyamat előfeltétele az áruforgalom, ezért e folyamat tárgyalása megköveteli az áru és a tőke elkülönített elemzését is. Ugyanakkor A. Smith fejtegetései hasznosak és fontosak a társadalmi tőke mozgástörvényeinek megismerése szempontjából. A. Smith idevágó közgazdasági nézetei összegezéseként Marx elismerte, hogy a *társadalmi tőke* – azaz az egyéni tőkék összességének – *mozgásában a dolog másképp jelenik meg, mint az egyes tőkés esetében.* Az egyes tőkés számára az áruérték: 1. egy állandó elemben, valamint 2. a munkabér és az értéktöbblet összegében oldódik fel. Társadalmi szempontból viszont az állandó tőkeérték eltűnik.

Vagyis éppen ott jut Marx nézete közös alapra A. Smith nézetével, ahol az a reálönköltség-formulával kapcsolatba hozható.

Marx szemléltetően bemutatta, miképpen lehet a termékérték fogalmilag különböző alkatrészeit magának a terméknek arányos részeiben kifejezni. Ismert Marx példája a 20 font pamutfonal ráfordítási összetevőiről. E példa levezetésében a Marx által használt adatokat táblázatba foglalva, a következő képet kapjuk (lásd az 1. sz. táblázatot):

1. sz. táblázat

20 font pamutfonal ráfordítási mutatói

Ráfordítások	Az értékelemek kifejezése fonalban	A fonal érték-összetevői	A tárgyiasult munkamennyiség
	font	shilling	munkaóra
Felhasznált gyapot	$13^1/_3$	20	40
Elfogyasztott segédanyagok és munkaeszközök, orsók stb.	$2^2/_3$	4	8
A fonómunkás szükséges munkája	2	3	6
A fonómunkás többletmunkája	2	3	6
Összesen:	20	30	60

Jellegére nézve e formulával teljesen megegyezik a reálönköltségi formula. A 20 font fonal reálönköltsége 15 shilling. Ebből 10 shilling a gyapotmunkások bére, 3 shilling a fonómunkás bére, végül 2 shilling az elfogyasztott segédanyagok és munkaeszközök, orsók stb. előállításáért kifizetett bér. Ha tehát ismerjük a v és m arányát, akkor ugyanúgy eljuthatunk a termékértékből a reálönköltséghez, mint az utóbbiból az előbbihez.

Miért kell Marx formuláját átalakítani? Azért, mert Marxnál a most bemutatott számítások csak az értékösszetevők megvilágítására szolgálnak, miközben azt feltételezi, hogy az árak egyenlők az értékekkel. Amikor viszont az érték megismerésére kell módszert adni, akkor olyan formulát kell találni, amely kiszűri az árrendszer okozta torzításokat. E célt szolgálja a formula átalakítása.

A népgazdasági költségszámítás

A népgazdasági szintű reálönköltség-számítás, vagy másképp *a népgazdasági költségszámítás az áruk kölcsönös áramlásának számbavételén alapszik.* Amikor a népgazdasági költségszámításhoz a modern matematikai és számítástechnikai eljárásokat alkalmazzuk, akkor a népgazdasági költségszámítás tulajdonképpen az ágazati mérlegben, vagy az ármodellben végzett matrix-számítás. A matrix-számítás a termelési ágazatok közötti halmozott, mennyiségi összefüggéseket mutatja, és ezáltal rendszerezési alapot teremt az árváltozások kölcsönhatásainak vizsgálatához.

A matrix-számításhoz kiindulási adatokként az iparági (vállalati) önköltség-

mutatók használhatók. A matrix-számítás során tulajdonképpen – a vállalati utókalkulációs rendszerhez igazodva – az árszerkezet olyan átalakítása megy végbe, aminek segítségével leegyszerűsödik az ár- és költségösszefüggések vizsgálata. Nézzük az árszerkezet átalakítását az alumínium hengereltáru 1957. évi adatokon alapuló árkalkulációja alapján (lásd a 2. sz. táblázatot).

2. sz. táblázat

Az alumínium hengereltáru vállalati árkalkulációja
(ötvözetlen, tonna)

Árösszetevők	Árszerkezet	
	Ft	%
Közvetlen anyagköltség	29 193	87,7
Közvetlen bérköltség	244	0,7
Műszaki fejlesztési alap	200	0,6
Általános költség	2 049	6,2
Vállalati nyereség	1 608	4,8
Termékár:	33 294	100,0

A könyvvitel, a gyártástechnológiai előírás és az árvetés szerves kapcsolata hozza magával, hogy a ráfordítások egyfelől közvetlenül felszámolható költségek, másfelől általános (üzemi, vállalati) költségek. A könyvvitelben csak azokat a költségeket lehet közvetlenül a termékre (költségviselőre) terhelni, amelyekről felmerülésük időpontjában egyértelműen megállapítható, mely termék gyártásával kapcsolatosak. A gyártástechnológiai előírás csak a termékre fordított (bruttó) anyagmennyiségeket és a terméken végzett munkaműveleti időket rögzíti, nem határozza meg a vállalatban felhasznált teljes anyagmennyiséget és az eltöltött összes vállalati munkaidőt. Éppen a kettő különbsége tükröződik a közvetlenül felszámítható és az általános költségek arányaiban.

A költségek ilyen tagolásával kapcsolatban mindeddig nem merült fel probléma. Az volt a követelmény, hogy egyetlen termék ára megállapítható legyen az önköltségből. Más a helyzet, amikor több, egymással szoros kapcsolatban álló termék árváltozásának figyelembevételével árképzést kell végezni. Ha a költségszámításból nem tűnik ki, mennyi az egyik termék egy egységének előállításához más termékekből felhasznált teljes mennyiség, akkor a termék ár- és költségösszefüggéseit sem ismerhetjük meg pontosan. Ezek után könnyen érthető: az utókalkulációs adatokat oly módon szükséges átalakítani, és akkor válhatnak a matrix-számítás felhasználható alapadataivá, ha megszüntetik a közvetlen felszámítható ráfordítások és az általános költségek szerinti elkülönítést.

A termelési költség bérköltség és anyagköltség szerinti tagolása a társadalmi termelőszervezet sajátos felépítéséből, a termelés szakosításából következik és a termelésszervezés vállalati formájához igazodik. *Az anyagköltség, mint azt az*

eddigiekből tudjuk, nem más, mint a vállalaton kívül felmerülő bérköltség. Valóban ilyennek tekinthető-e az anyagköltség a vállalati utókalkulációban? Nem. Az utókalkuláció csak az utolsó termelési folyamat költségviszonyairól tájékoztat.

Az utókalkuláció vállalati rendszere tehát két esetben is elrejti előlünk a társadalmi termelőszervezet költségviszonyait. Először, amikor *a ráfordítások egy részét átlagosítással osztja fel a termékek között.* Másodszor, amikor csak *az utolsó termelési szakaszra korlátozva tárja fel a költségviszonyokat.*

Az általános költség átváltoztatása anyag- és bérköltségre becsléssel történhet annál a vállalatnál, ahol a költséget átlagosítással állapítják meg. Az azonban már csak a szállítóvállalatok árkalkulációjában állapítható meg, milyen eltéréssel jelent a népgazdaságnak is költséget az, ami vállalati szempontból anyagköltség. A példánknak megfelelően ki kell tehát terjeszteni a vizsgálódást az alumíniumtömb, a timföld, az anódmassza, a villamos energia, a bauxit, a szén árkalkulációjára, és így tovább. Itt már valójában reálönköltségi vizsgálatról van szó.

Reálönköltség-számításokban járatos közgazdász szemében magától értetődik, hogy amikor például az alumínium hengereltáru költségviszonyait népgazdaságilag kell megítélni, a vizsgálat sohasem szűkülhet le a termelés utolsó szakaszára. Népgazdasági szinten *nem arra kell választ keresnünk, milyen és mennyi anyagot használ az alumíniumkohászat egy tonna alumínium hengereltáru előállításához, hanem arra, milyen és mennyi terméket kellett termelni a társadalmi termelőszervezet valamennyi ágazatában egy tonna alumínium hengereltáru előállításához.* A kettő között különbség van.

a) Az előbbi esetben csak azokat az anyagféleségeket veszik számba, amelyeket a termékben közvetlenül felhasználnak. Az utóbbi esetben pedig minden anyagféleséget számba vesznek, amelyeknek előállítására közvetlenül vagy közvetve szükség volt. Az előbbi vállalati szintű, közvetlen, az utóbbi népgazdasági szintű, teljes számbavétel. A népgazdasági, teljes körű költségszámításban elvileg az összes létező termelési eszközt számba veszik, miután nincs olyan termelési eszköz-féleség, amely közvetve ne lenne kapcsolatban az összes többivel.

b) A teljes népgazdasági költségszámításban a technikai együtthatók halmozottak, szemben a vállalati költségszámítási rendszerrel, ahol a számbavétel csak a közvetlen anyagfelhasználásra korlátozódik. A népgazdasági költségszámítási rendszerben például a hengereltáru mennyisége a traktor árszerkezetében nemcsak azzal a mennyiséggel szerepel, amennyit a traktorban mint hengereltárut felhasználnak, hanem azzal a többletmennyiséggel is, amelyet különböző traktoralkatrészek előállításához előbb hengereltáruként megtermeltek.

c) A teljes népgazdasági számbavételnél minden termék saját felhasználású halmozott technikai együtthatója általános szabályként 1-nél nagyobb. Legalább 1 azért, mert a dolog természeténél fogva magát a terméket elő kellett állítani. Általános szabályként pedig több 1-nél, mert vagy saját előállításánál, vagy más termelési eszköz előállításánál már fogyasztottak belőle.

A matrix-számításokat úgy készítik elő, hogy egyfelől az utókalkulációs adatokból kiiktatják az általános (rezsi-)költségeket, másfelől az értékmutatókat (anyagköltségeket) természetbeni mutatókká (technikai együtthatókká) alakítják át. A technikai együttható arra ad választ, hogy valamely termék egységnyi mennyiségéhez közvetlenül mennyi anyagot kellett felhasználni. A technikai együttható és az utókalkulációs anyagnorma között csak az a különbség, hogy az előbbi a teljes, közvetlen anyagfelhasználást, az utóbbi pedig csak az árvetésben közvetlenül felszámítható anyagfelhasználást fejezi ki.

A matrix-algebra szabályai szerint, ha a technikai együtthatók matrixát kivonják az egység-matrixból (melynek fő átlójában minden szám 1, az összes többi 0) és kiszámítják a kapott négyzetes matrix-inverzet (azt a matrixot, amellyel a kivonás eredményeként kapott matrixot beszorozva éppen az egység-matrixot kapják eredményül), akkor olyan matrixot nyernek, amelyben a termék halmozott anyagráfordítását magában foglaló együtthatók találhatók. A vizsgált példánál a következő kép adódik (lásd a 3. sz. táblázatot):

3. sz. táblázat

Az alumínium hengereltáru technikai koefficiensei
(ötvözetlen)

Anyag megnevezése	Mennyiségi egység	Vállalati	Halmozott
		technikai koefficiensek	
Tüzelőanyag	t	—	28,85
Villamos energia	1000 kWó	0,82	16,10
Bauxit	t	—	9,15
Timföld	t	—	2,09
Alumíniumtömb	t	1,07	1,07
Alumínium hengereltáru	t	—	1,00

A táblázat első oszlopában azokat az anyagmennyiségeket látjuk, amelyekre az iparági árkalkuláció, mint fázisönköltség felépül. A táblázat második oszlopában azok az anyagmennyiségek szerepelnek, amelyekre a népgazdasági árkalkuláció, a reálönköltség felépül.

Ha az árkalkuláció nem a vállalati, hanem a halmozott (népgazdasági) technikai koefficiensekre épül, *a költségeknek anyagköltség és bérköltség szerinti tagolása is létjogosultságát veszti. Itt minden költség a bérköltség formáját ölti magára.* Ennek megfelelően a népgazdasági árszerkezetben a bérköltség már csak a társadalmi tiszta jövedelem elemeivel egészül ki. Ez egyenes következménye annak, hogy az anyagköltség a vállalati szintű árkalkulációban azoknak a bérköltségeknek kifejezési módja, amelyek az előző munkafolyamatokban felmerültek.

Amikor tehát az árkalkuláció nem az utolsó termelési szakaszra épül, hanem a teljes számbavételen alapszik, akkor eltűnik az anyagköltség. Népgazdasági

szerkezetben az ár azokból a bérköltség- és tisztajövedelem-tételekből épül fel, amelyek a halmozott technikai koefficiensekhez kapcsolódnak.

Az alumínium hengereltáru népgazdasági árszerkezetének megismeréséhez tehát ismernünk kell az alumínium hengereltáru termelésével kapcsolatban álló összes többi termék árának azt a részét, amely az utolsó termelési szakasz bérköltségére és az itt realizált tiszta jövedelem elemeire jut (lásd a 4. sz. táblázatot).

4. sz. táblázat

Az alumínium hengereltáruval kapcsolatban álló termékek árösszetevői
(ötvözetlen)

Termék megnevezése	Mennyiségi egység	A termékárból		
		utolsó	többi	összes
		termelési szakaszra jutó hányad		
Tüzelőanyag	q	24	6	30
Villamos energia	100 kWó	42	46	88
Bauxit	t	140	23	173
Timföld	t	1 312	2 628	3 940
Alumíniumtömb	t	7 868	18 832	26 700
Alumínium hengereltáru	t	3 892	29 402	33 294

Az alumínium hengereltáru népgazdasági árszerkezete a halmozott technikai koefficiensek és az anyagok utolsó termelési szakaszra jutó árösszegének ismeretében adható meg (lásd az 5. sz. táblázatot).

5. sz. táblázat

Az alumínium hengereltáru népgazdasági árszerkezete
(ötvözetlen)

Termék megnevezése	Halmozott technikai koefficiens	Mennyiségi egység	Az árból az utolsó termelési szakaszra jutó hányad	Alumínium hengereltáru árszerkezete
Tüzelőanyag	288,50	q	24	7 027
Villamos energia	161,20	100 kWó	42	6 819
Bauxit	9,15	t	140	1 278
Timföld	2,09	t	1 312	2 739
Alumíniumtömb	1,07	t	7 868	8 387
Egyéb				3 152
Alumínium hengereltáru	1,00	t	3 892	3 892
Összesen:	.	.	.	33 294

Itt ismét találkozunk az egy tonna alumínium hengereltáru 33 294 forintos árával, csak most már nem a vállalati utókalkuláció alapján számítottuk ki, nem iparági szintű, hanem népgazdasági árelemekből tevődik össze.

Ha ismert a termékek népgazdasági árszerkezete, akkor a termékek reálönköltsége is megállapítható, csupán a tiszta jövedelmet kell eliminálni. Lássuk ezt a választott példán (lásd a 6. sz. táblázatot).

6. sz. táblázat

Az alumínium hengereltáru ár- és reálönköltség felépítése

Iparág	Reálönköltség $(V+v)$	Tiszta jövedelem $(M+m)$	Ár
Tüzelőanyag	5 646	1 381	7 027
Villamos energia	4 815	2 004	6 819
Bauxit	1 099	179	1 278
Timföld	2 263	476	2 739
Alumíniumkohászat	8 943	3 336	12 279
Egyéb	2 462	690	3 152
Összesen:	25 228	8 066	33 294

A reálönköltség ismeretében a termékre fordított munkaidő mennyisége is meghatározható. Ha ugyanis a termékekre fordított bérköltséget azon iparágak átlagbérével osztjuk, amelyekben a termékre a munka zömét fordították, a ráfordított munkaidőhöz jutunk.

Tételezzük fel, hogy a népgazdasági $V : M$ 75%, az alumínium hengereltáru előállításánál az átlagkereset 6 Ft/ó. Ebben az esetben az értéket a reálönköltség 75%-os pótlékolásával kapjuk meg. Így számolva egy tonna alumínium hengereltáru értéke 44 000 forint. A munkaidő-ráfordításhoz úgy jutunk el, hogy a reálönköltséget 6-tal osztjuk. Így számolva megállapíthatjuk, hogy egy tonna alumínium hengereltárut 4200 óra alatt állítanak elő.

Minden termék ára tehát kétféle szerkezetben építhető fel: vállalati és népgazdasági szerkezetben. Előbbi esetben a termékegység előállításához a vállalat által (tehát az utolsó termelési szakaszban) felhasznált anyagok mennyiségét szorozzuk azok árával. Az így számolt anyagköltséghez hozzáadjuk a vállalatnál felmerülő bérköltséget és az itt realizált tiszta jövedelmet. Utóbbi esetben olyan rendszerezésben és mennyiségek szerint vesszük figyelembe a termékeket, ahogyan azokat a népgazdaságban – az adott termék elkészítéséhez – halmozottan elő kellett állítani, és az így kapott mennyiségeket szorozzuk az anyagok utolsó termelési szakaszára jutó árösszeggel.

Az árszerkezet ilyen átalakításához lényegesen meg kell változtatni az anyagi összefüggések számbavételi rendszerét és magát az árszerkezetet. A technikai koefficiensek és az árszerkezetek átalakítása matrix-matematikára támaszkodva, elektronikus számítógéppel, inverz műveletekkel végezhető el.

Magyarországon 1959 elején kezdték el az értékszámítási kísérleteket. Az első magyar, termékrendszerű érték- (ár-)modell 435 terméket foglalt magában. A modell centruma egy 158 termékkalkulációból álló blokk volt, amelynek termékei között teljes kölcsönhatás állt fenn. E tapasztalatok birtokában 1961-ben hozzá lehetett kezdeni egy nagyméretű modell szerkesztéséhez. A modell jelenlegi formájában mintegy 1200 terméknél és szolgáltatásnál lehetővé teszi az értékszámítást. A modellben szereplő 1200 termék felöleli a népgazdaságban előforduló legfontosabb alapanyagokat és az ezekhez felhasznált termékeket (ezek száma együttesen 260), a legalapvetőbb fogyasztási cikkeket (300) és beruházási javakat (40), továbbá a döntően exportrendeltetésű cikkekből 160-at, valamint az utóbbi három kategóriába tartozó termékekhez közvetlenül vagy közvetve felhasznált félkész termékeket és alkatrészeket (440).

A termékrendszerű érték- (ár-)modell az árrendszer modellje, amely a kiválasztott termékeken keresztül tulajdonképpen az egész árrendszert reprezentálja, lehetővé téve az árváltozások kölcsönhatásainak tanulmányozását és különféle gazdasági számítások és elemzések végzését.

A termékrendszerű ármodellben végzett matrix-számítás nem oldja meg az értékszámítás valamennyi feladatát. Ehhez olyan adatokra is szükség van, amit az ágazati kapcsolatok (input-output) mérlegében végzett matrix-számítás révén nyerhetünk. Így például a $V : M$ nem határozható meg közvetlenül a termékegység költségszámításából. Csak az ágazati kapcsolatok mérlegében végzett számítás derítheti fel a társadalmi felhalmozásnak azt a nagyságát, amely a fogyasztási alapban halmozottan jelentkezik. Elvileg minden olyan esetben, amikor az értékszámításhoz általános (viszonylagos) adatok szükségesek, ágazati mérlegszámításhoz kell folyamodni. A termékrendszerű érték- (ár-)modellben végzett matrix-számítással azok a problémák sem oldhatók meg, amelyek nem egy-egy termék értékének, hanem termékcsoportok értékszint-összefüggéseinek ismeretét feltételezik. Az ágazati kapcsolatok mérlegében azért lehet matrix-számítás útján termékcsoportonként értékszint-vizsgálatokat végezni, mert az ágazati mérleg az ármodellhez hasonlóan a termékek kölcsönös áramlásának számbavételén alapul.

Az árváltozások kölcsönhatásainak számbavétele az a módszer, amelynek révén vizsgálható az értékváltozások gyűrűződése. *A gyűrűző hatásokat elemezve a termékeket háromféleképpen rendszerezhetjük: az értékgyűrűződés iránya, intenzitása és köre szerint.* A termékek ilyen rendszerezése közelebb visz a társadalmi termelőszervezet anyagi összefüggéseinek megértéséhez.

A termékeknek az *értékgyűrűződés iránya* szerinti rendszerezése szoros kapcsolatban áll az ármodell szerkezeti felépítésével. Ilyen szempontból megkülönböztetjük:

- a csak kifelé gyűrűző termékeket;
- az oda-vissza gyűrűző termékeket;

– a csak átgyűrűző termékeket, valamint
– a csak begyűrűző termékeket.

A csak *kifelé gyűrűző* termékek értékváltozása kihat az összes többi termékre, de az utóbbiaknak megváltozott értéke nem hat vissza ezek értékére. E termékcsoportba tartoznak például a tipikus importtermékek. Az importtermékek értékét a külkereskedelmi ár reprezentálja.

Az *oda-vissza gyűrűző* termékek csoportjában az olyan belföldi előállítású termelési eszközök (villamos energia, bauxit, cement, tégla, vasöntvény, marónátron, pamutfonal, cellulóz, fenyőfűrészáru stb.) tartoznak, amelyeknek értékváltozása érzékenyen hat más termékek értékére, más termelési eszközök értékváltozásának visszahatásaként változik saját értékük is.

A csak *átgyűrűző* termékek az első két csoportba tartozó termékek értékváltozására reagálnak. Így megváltozott értékükkel tovább hatnak a negyedik termékcsoportba tartozó termékek értékére, de megváltozott értékük nem gyűrűződik vissza az első két csoportba tartozó termékekre. Olyan ipari félkész termékek (fekete finomlemez, acélrugó, ponyva, PVC-fólia stb.) tartoznak e csoportba, amelyeknek értékváltozása nem érinti számottevően az ipari termelés megelőző szakaszaiban előállított termékek értékviszonyait.

A csak *begyűrűző* termékek csoportjába az ipari készáruk, köztük a fogyasztási cikkek tartoznak. Ezek olyan termékek, amelyek „elszenvedik" az értékgyűrűződést, de a gyűrűztetésben (oda-vissza gyűrűztetésben, illetőleg átgyűrűztetésben) nem vesznek részt.

Az *értékgyűrűződés intenzitása* szerinti termékcsoportosítás a konkrét értékkapcsolódások eltérő sajátosságaira utal. Ilyen szempontból megkülönböztetjük
– a nagy intenzitású,
– a közép intenzitású, és
– a kis intenzitású értékgyűrűződéseket, valamint olyanokat, amelyek elhanyagolhatók.

7. sz. táblázat

Nagy intenzitású értékgyűrűződés néhány esete
(százalékban)

Változó termékérték		Gyűrűződő értékhatás	
Villamos energia	100	Ferroszilicium	48
		Marónátron	45
		Sósav	43
Acélnyersvas	100	Acélöntecs	71
		Rúd- és idomacél	59
		Acélrugó	45
Alumíniumtömb	100	Alumínium hengerelt áru	85
		Alumínium fólia	66
Cellulóz	100	Csomagolópapír	56
Pamutszövet	100	Pamutáru (kabát)	44

Nagy intenzitásúnak minősíthetők azok az értékgyűrűződések, amelyeknél egyik termék 100%-os értékváltozása a másik terméknél legalább 40%-os értékváltozást okoz. A fontosabb, nagy intenzitású átgyűrűző hatásokat lásd a 7. sz. táblázaton.

Középintenzitásúnak minősíthetők azok az árgyűrűződések, amelynél egyik termék 100%-os értékváltozása a másik terméknél 10–40%-os értékváltozást okoz (lásd a 8. sz. táblázatot).

8. sz. táblázat

A tüzelőanyag 100%-os értékváltozása esetén bekövetkező gyűrűződő értékhatás

Termék	Százalék	Termék	Százalék
Porcelán szigetelő	37	Alumíniumtömb	28
Timföld	36	Gépszerszám	27
Rúd- és idomacél	36	Acélöntvény	26
Ferroszilícium	31	Fekete finomlemez	26
Sósav	30	Marónátron	25
Csavar	29	Tégla	24
Acélrugó	29	Vasúti áruszállítás	19

Kis intenzitásúnak minősíthetők azok az értékgyűrűződések, amelyeknél egyik termék 100%-os értékváltozása a másik terméknél 2–10%-os értékváltozást okoz.

Számítások eredményei azt mutatták, hogy a népgazdasági szintű (teljes körű)

NÉHÁNY TERMÉK ÉRTÉKGYŰRŰZŐDÉSI GÖRBÉJE

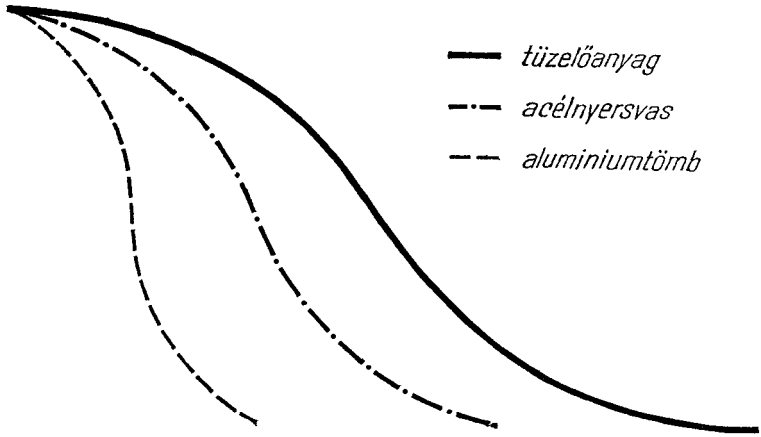

koefficiensek száma egy kellő nagyságú, és elég precízen felépített termékmodellben a közvetlen koefficiensek kb. tizenötszörösére növekedhet. A népgazdasági koefficiensek 85%-a viszont jelentéktelen intenzitású. Az 1–7%-os intenzitású összefüggések az összkoefficiensek kb. 10–12%-át tették ki és ennél magasabb intenzitása csak a koefficiensek 3–4%-ának volt.

Vannak olyan költségelemek, amelyek hatását különös gondossággal kell tanulmányozni. Ezek közé tartoznak az importköltségek (a devizaráfordítások), a termelő állóalapok (épületek, gépek), az energiahordozók és a szállítási költségek.

Az értékgyűrűződés köre szerinti termékcsoportosítás a termékeknek azon tulajdonságára épül, ami az eltérő értékgyűrűződési görbékben fejeződik ki. Ilyen szempontból a termékek három alaptípusát különböztetjük meg. Vannak általánosan, széles és szűk körben gyűrűződő termékértékek. Általánosan gyűrűződő például a tüzelőanyag, széles körben gyűrűződő az acélnyersvas, szűk körben gyűrűződő az alumíniumtömb értékváltozása.

Járadékszámítás

Az értékszámítás megoldása egyben a járadékszámítás megoldását is jelenti. A járadékjövedelem forrása az a természeti tényezőkön alapuló előny, amit

– egy adott termék (például szén) értékében az átlagosnál kedvezőbb természeti feltételek miatt monopolisztikusan biztosítani lehet;

– a felhasználásban egymást helyettesítő termékek (például szén és olaj) kapcsolatában az a termékfajta képvisel, amelyet az átlagosnál kedvezőbb természeti feltételek között lehet előállítani.

Az egyéni értékek különbözetei persze csak annyiban válnak a járadékjövedelem alapjává, amennyiben ezek a különbségek természeti tényezőkön alapulnak, vagyis emberi munka közreműködésével nem, vagy alig befolyásolhatók. (A szén esetében feltételezzük, hogy a különböző szénmedencékben kitermelt szén használati értéke [kalóriaértéke] azonos.)

Tudjuk, hogy valamely termék különböző minőségi változatainak használati értékarányai mérhetők. Ugyanígy mérhetők a felhasználásban egymást helyettesítő termékfajták használatiérték-arányai is. Éppen ezen alapul a járadék számíthatósága. Közismert például, hogy az olajat a benne foglalt kalóriaérték alapján ítélve sokkal olcsóbban termeljük, mint a szenet. Ezért az olajtermelésnél járadékjövedelem adódik (lásd a 9. sz. táblázatot).

A járadékszámítással kapcsolatban azonban óvatosságra kell intenünk. A járadékjövedelemnek valóban a csereértékek és a használati értékek aránya között mutatkozó különbség az okozója. Ebből a különbségből a járadékjövedelem nagyságára azonban csak következtetni lehet. Maga a járadékjövedelem az árakon keresztül realizálódik. Az ár pedig – miként később látni fogjuk – nem

követi mindig a csereérték, illetőleg a használati érték arányait. A kérdés vizsgálata mégsem haszontalan, *mert az árjelenség értékelméleti alapjait kívánjuk tisztázni. Ennek pedig nemcsak a munkaérték-elmélet, hanem a járadékelmélet is tartozéka.* Ugyanígy az árelemzés szempontjából nemcsak az elvont értékszámítás, de a járadékszámítás is fontos. Ezen keresztül mutathatunk rá a határköltség-számítások, a nemzetközi értékösszehasonlítás, a gazdaságos terméstelepítés és más hatékonysági számítás jelentőségére, amikor is nem az átlagok, hanem a határesetek vizsgálata áll a figyelem előterében.

9. sz. táblázat

Egyes energiahordozók magyarországi értékviszonyai
(százalékban)

Termék megnevezése	Az érték viszonya a használati értékhez
Kőolaj	—35
Földgáz	—53
Szén	+ 8

3. AZ ÉRTÉK ÉS AZ ÁR VISZONYA

Az érték és az ár különbözősége a magyar népgazdaságban

Magyarország árrendszere *hatósági* árrendszer. A lakosság árualapjainak 80–85%-ára az állam állapítja meg az árakat. Ez jórészt árrögzítéssel történik. Maximált árat szűk körben, inkább csak szolgáltatásokra írnak elő. A lakosság árualapjának 15–20%-át az őstermelői piac adja, ahol az árak szabadon alakulnak. A szervezett zöldség- és gyümölcsforgalmat, valamint a kisipari tevékenységet az állam irányárakkal befolyásolja.

A mezőgazdaságon belül a termékforgalom szabad árakon bonyolódik. Az iparon belül forgó termékek árát az állam szabályozza. A rendszeresen (szériában, tömegszerűen) előállított termelési eszközöknek sok évre rögzített hatósági ára van. Az egyedi termékek árát kötelező kalkulációs irányelvek alkalmazásával a vállalatok határozzák meg, de ezt az árat bizonyos értékhatáron túl csak árhatósági jóváhagyással érvényesíthetik.

Az árak hatósági rendszere miatt *az ármozgás különbözik az értékmozgástól.* Az értékmozgás folyamatos, automatikusan igazodik a munkatermelékenység változásaihoz. Az ármozgás szakaszos. A két árrendezés közötti időszakban a fix ár fokozatosan elszakad az értékviszonyoktól. Ezért időszakos hatósági árrendezésekkel hozzák kapcsolatba az árakat a már korábban bekövetkezett értékváltozásokkal.

Magyarország hatósági árrendszere *nemzeti* árrendszer. Az árak a termelés nemzeti feltételeivel állnak kapcsolatban. Az állami árszabályozás abból indul ki, hogy az árkategória nem állhat szembe, de még csak el sem különülhet az állami gazdaságpolitikától. Az állami árszabályozás kiszolgálja a szocialista tervgazdaságot.

A termelés nemzeti feltételeihez igazodó állami árszabályozás és a fix árak rendszere természetszerűleg odavezet, hogy a belföldi árak elkülönülnek a külkereskedelmi áraktól. A belföldi és a külkereskedelmi ár elkülönülése a külkereskedelmi árkiegyenlítések mechanizmusán keresztül valósul meg. Ennek az a lényege, hogy az állam kiegyenlíti vagy lefölözi a kétféle ár közötti különbözetet. A külkereskedelmi árkiegyenlítési rendszer – ez idő szerint – széles körben érvényesül mint a kétféle ár közötti különbség technikai áthidalásának eszköze. Csak néhány termékcsoportban alkalmaznak devizaarányos árképzést, ahol ezért a kétféle ár között szorosabb a kapcsolat.

A termelőszférában felhasznált importcikkek belföldi árának a reális devizaátszámítási kulccsal kiszámított, beszerzési költséghez viszonyított eltérését az 1961. évi ágazati kapcsolatok mérlege alapján a következőként szemléltethetjük (lásd a 10. sz. táblázatot):

10. sz. táblázat

Az importtermékek átadási árainak eltérése a társadalmi ráfordításoktól
(százalékban)

Az ágazat megnevezése	Szocialista viszonylatból származó import esetén	Tőkés viszonylatból származó import esetén
Bányászati termékek	— 5	—46
Vas-, acél- és fémkohászati termékek	+35	—19
Gépipari termékek (árrendezés előtt)	+30	—22
Vegyipari termékek	— 1	—48
Fa- és papíripari termékek	+ 1	—38
Textilipari termékek	+ 5	—16
Élelmiszeripari termékek	+ 8	—50
Mezőgazdasági termékek	— 7	—26

A belföldi árak elkülönült képzése miatt a külkereskedelmi árváltozások nem juthatnak kifejezésre a termelői kalkulációban.

Magyarország nemzeti árrendszere *tagolt és nem egységes.* Ez az árrendszerbeli sajátosság azon a hipotézisen alapul, miszerint más az árképzés kritériuma az állami tulajdon körén belül, valamint azon kívül forgalomba kerülő termékeknél.

Az állami tulajdon körén belül forgó termékeknél az ár fő rendeltetése, hogy a vállalatok hatékony állami irányítását a kötelező tervmutatók rendszerében biztosítsa.

Az állami tulajdon körén kívül forgó termékeknél az állam az árfunkciót a gazdasági folyamatok tervszerű befolyásolására használja. Így a mezőgazdasági árpolitikának fontos szerepe van a tervszerű jövedelemviszonyok és a termelési szerkezet kialakításában. A fogyasztói árpolitikának pedig fontos szerepe van a kereslet és a kínálat egyensúlyának biztosításában.

Ezek a körülmények magyarázzák, hogy a magyar népgazdaság árrendszerében az ipari termelői árak, a mezőgazdasági állami felvásárlási árak, valamint a fogyasztói árak egymástól többé-kevésbé önállósult rendszereket alkotnak.

Magyarországon *az ipari termelői árrendszer* 1959-ig szubvencionált, 1959-től önköltségi rendszerű, 1964-től a termelési ár irányába fejlődik. E szerint a termelési feltételeket az ipari árképzésben különböző időszakokban más-más módon vették figyelembe. Az önköltségi elv 1959-ig a nehézipari alapanyagok alacsony árpolitikájával volt egybekapcsolva. A deficites iparágakat az állam áron kívül szubvencionálta. Az 1959. évi ipari termelői árrendezés már abból indult ki, hogy minden költség a felmerülés helyén térüljön meg. Az 1964. évi árreform célja pedig az volt, hogy az ipari árak képzésénél figyelembe vegyük a termelésben lekötött álló- és forgóalapokat.

Az ipari termelői áraknak a termelési feltételekhez igazítása nem jelenti, hogy az ár és az érték teljesen egybeesik. A különbség még iparcsoport szinten is elég jelentős (lásd a 11. sz. táblázatot).

11. sz. táblázat

Az 1964. évi termelői árak eltérése az értéktől

Ágazat	Százalék
Bányászat	—11
Villamos energia	+25
Vegyipar (kőolajbányászattal)	+45
Kohászat	+32
Gépipar	+50
(Gépipar az 1965. január 1-i árrendezés után)	+20
Könnyűipar	+ 7
Élelmiszeripar	—12
Építőanyag-ipar	+25
Építőipar	+ 6
Szállítás, hírközlés	+ 4

Magyarországon a *mezőgazdasági árrendszer* 1957-ig kettős árrendszer volt, amely figyelembe vette a parasztság terménybeszolgáltatási kötelezettségét, 1957-től egységes árrendszer lett, és az állami szabadfelvásárlás rendszerében érvényesül. Az állami felvásárlási árak egységes rendszerének bevezetésével megemelték a mezőgazdasági árak általános színvonalát. A mezőgazdasági termékek ára azonban még ma is alacsony. A mezőgazdasági ár alacsony szintje odavezet, hogy a falusi munkát a városi munkánál alacsonyabban díjazzák. A mezőgazda-

AZ 1964. ÉVI TERMELŐI ÁRAK SZÁZALÉKOS ELTÉRÉSE AZ ÉRTÉKTŐL

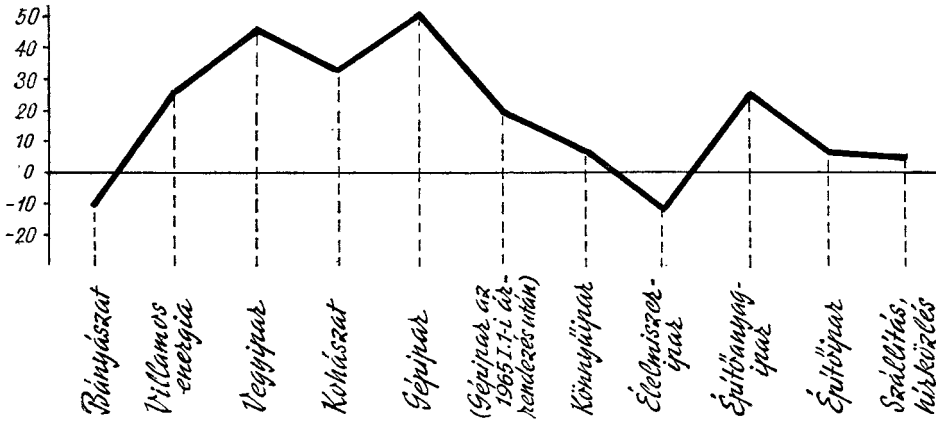

sági ár azonban még így sem tudja finanszírozni a bővített újratermelést. Tehát egyfelől jövedelemdiszparitás van a falusi és a városi munka, másfelől árdiszparitás a mezőgazdasági és az ipari árak kapcsolatában.

Az alacsony mezőgazdasági ár miatt az állam a mezőgazdaság fejlesztésének finanszírozására az áron kívüli támogatás bonyolult mechanizmusait alkalmazza: az állami hitel, a termelési eszközként vásárolt iparcikkek árkedvezménye, a gyenge termelőszövetkezetek jövedelemkiegészítése és az adókedvezmény útján. A mezőgazdasági termékek árának az értékhez közelítése – az 1959. évi adatokon alapuló számítások szerint – a mezőgazdasági árszínvonal mintegy 37%-os emelését feltételezi.

Magyarország *fogyasztói árrendszere* tradicionális árrendszer. A háborús infláció és a valuta teljes értékmegsemmisülése 1946-ban valutareformot tett szükségessé. Az új valuta bevezetésekor az árakat az 1938-as árakból kiindulva határozták meg. Az árképzés számára nagyobb termékcsoportokra differenciált szorzószámokat alkalmaztak. A szorzószámok differenciálásával az árviszonyokat ugyan eltérítették az 1938. évi áraktól, de csak azokat a változásokat vették figyelembe, amelyek a háborús időszakban már bekövetkeztek. (Lakbér, szállítási viteldíj, a közszolgáltatási díjak olcsóbbodása.) A fogyasztói árak újabb változtatására 1951-ben került sor. A fő összefüggések azonban néhány kivételtől (textíliák, különösen a méteráruk és déligyümölcsök drágítása) eltekintve nem változtak (lásd a 12. sz. táblázatot).

12. sz. táblázat

Az 1951. évi fogyasztói árak eltérése az értéktől

Az ágazat megnevezése	Százalék
Széntermékek	—54
Villamos energia	—11
Híradás- és vacuumtechnikai termékek	+20
Vas- és fémtömegcikkipari termékek	+24
Tégla-, cserép- és tűzállóanyag-ipari termékek	+ 6
Mész- és cementipar, épületelemgyártási termékek	+12
Finomkerámia-, csiszolókorong- és üvegipari termékek	+27
Festékipari termékek	+90
Háztartási vegyicikkek, keményítőgyártási termékek	+95
Bútoripari termékek	— 1
Papíripari termékek	+44
Pamutipari termékek	+139
Gyapjúipari termékek	+90
Rost-, len-, kender-, juta- és selyemipari termékek	+40
Rövidáruipari termékek	+114
Bőr-, szőrmekikészítés és bőrkonfekcióipari termékek	— 2
Textilruházati és kötszövőipari termékek	+56
Bőr-, szőrmeruházati- és cipőipari termékek	+34
Malom- és sütőipari termékek	—15
Húsipari, baromfifeldolgozó- és tejipari termékek	—18
Cukor-, édes- és kávéipari termékek	+50
Konzerv-, paprikafeldolgozó-, hűtő- és jégipari termékek	— 1
Építőipari szolgáltatások	— 6
Mezőgazdasági termékek (a mezőgazdasági lakosság önfogyasztásával együtt)	—31
Közlekedési szolgáltatások	—31
Fogyasztási cikkek és szolgáltatások összesen	*0*

A fogyasztói árak jelentősen eltérnek a termelési feltételektől. Az állam a forgalmi adót használja fel arra, hogy a termelői ártól elkülönítse a fogyasztói árat. Ez a legteljesebben a ruházati iparban valósul meg. A ruházati iparban a forgalmi adó kulcsos rendszerét a különbözeti adórendszer helyettesíti. Jóformán annyiféle a forgalmi adó, ahány termék forgalomba kerül.

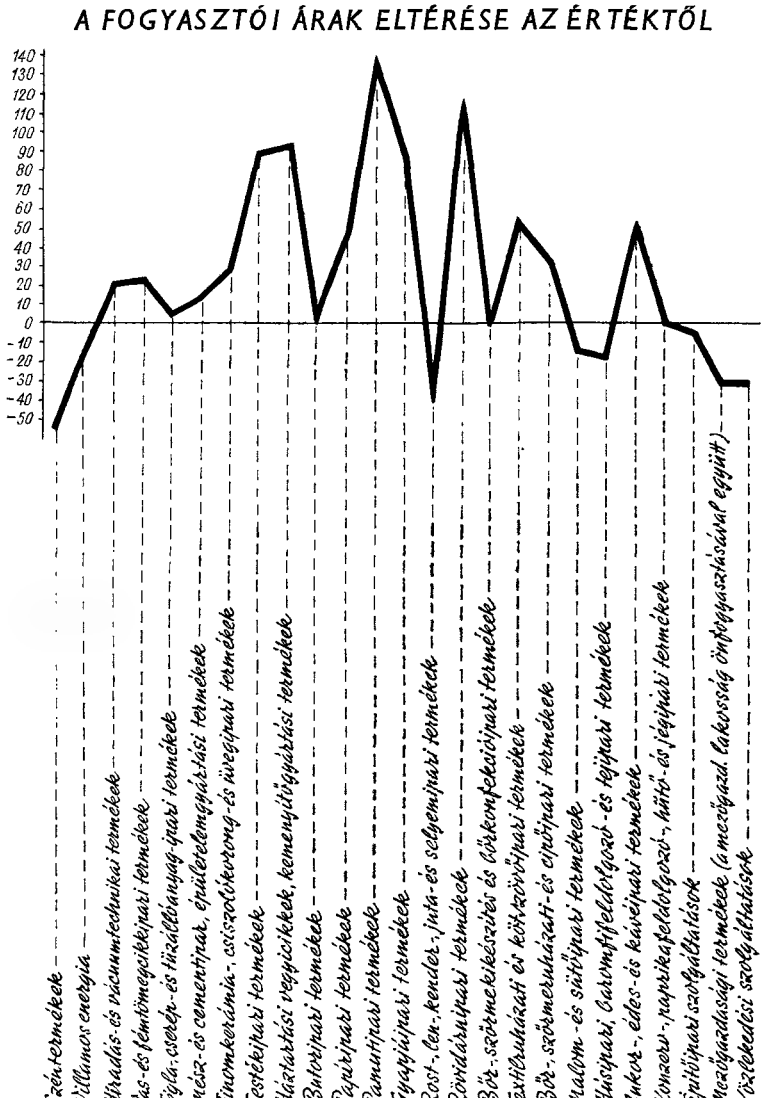

Az érték mint az ártendencia szabályozója

Milyen következtetésekre juthatunk az érték és az ár eltérésének megismerése nyomán? Az egyik álláspont szerint minden létező ár viszonya az értékkel objektíve meghatározott, és így lényegében minden ár – pusztán a létezésével – iga-

zolódik. A másik álláspont szerint az árnak tükröznie kell az értéket, gyakorlatilag egybe kell azzal esnie.

Nézzük meg közelebbről az első álláspontot.

Lehet-e az érték és az ár objektív viszonyát a mi akaratunktól független folyamatok alapján megmagyarázni? Ha igen, akkor számunkra nem marad más, mint az eltérések számszerű vizsgálata. Ilyen vélekedés mellett az értékre való utalás valójában „ideológiai szépségflastrom", ami jottányit sem visz előbbre az árprobléma megoldásában. Nagyon gyakorlatias alapon lehet és kell tehát ezt a nézetet bonckés alá venni. Induljunk ki a gazdálkodás kritériumaiból. A gazdálkodás kritériumai: a növekedés, az egyensúly és stabilitás, valamint a jövedelemszabályozás. Az árat, mint a gazdálkodás kategóriáit általában, a gazdálkodási kritériumokhoz való viszonyukban kell vizsgálnunk.

A marxista közgazdászok sokoldalúan vizsgálják az optimális gazdaságnövekedés és az ár közötti kapcsolatokat. *Konyusz* bebizonyította, hogy az árak értékhez való közelítésekor a fogyasztott árukban foglalt munka mennyisége csökken, a termékek használati értéke viszont növekszik. Az a felismerés, hogy értékárak (termelési árak) mellett alakul ki a fogyasztási, a termelési és a beruházási szerkezet leggazdaságosabb változata, mind általánosabbá válik, és ez gyakorolja ma a legnagyobb befolyást a szocialista árpolitikára.

Az optimális gazdasági változat ára és az egyensúlyi ár két különböző dolog, bár az értékeltérítés és az egyensúlyzavar sokszor együtt jár. Ennek kapcsán utalni lehet az alacsony személyszállítási tarifára, amely a túlzsúfoltság okozója; vagy az alacsony lakbérre, ami miatt nem a lakbér, hanem a hatósági kiutalás szabályozza a lakásforgalmat. Mégis, aki egyszerűen így közelítené meg e problémát, az elől rejtve maradna annak legfontosabb oldala. Az egyensúlyi árat létre lehet hozni – és általános szabályként létre is jön – az értéket nagymértékben meghaladó árak (például nálunk a magas trafik- és italárak, valamint a pamutárak) és az értéknél lényegesen alacsonyabb árak (például nálunk a tüzelőanyagárak) esetében egyaránt. Következésképpen az egyensúlyi ár önmagában még nem orientál a racionális termelési (fogyasztási) szerkezetre. Ez csak az árpolitika tudatos közreműködésével, az árnak az értékhez való közelítésével oldható meg.

Az érték és ár összefüggését érdemes a kapitalista országokban is tanulmányozni. *Gilbert* és *Kravis* összehasonlították néhány kapitalista ország árait. Az árviszonyokat elemezve feltárták az árarány-különbözőségek okait. A vizsgálat eredményei egyebek mellett azért is érdeklődésre tarthatnak számot, mert a kiválasztott országok, bár iparilag fejlettek, közöttük a termelőerők fejlettségi színvonala és a társadalom életszínvonala tekintetében jelentékeny különbségek mutatkoznak. Ez kézenfekvővé tette annak megállapítását, milyen hatást gyakorol a termelőerők fejlettsége, és az életszínvonal ehhez kapcsolódó különbsége az árviszonyokra; miképpen változtatja meg az árarányokat? A vizsgálatok néhány általánosítását a következőkben lehet összegezni: 1. Az életszínvonal emelkedésé-

vel változik a tömegcikkek és a szolgáltatások ára aránya: viszonylagosan drágulnak a szolgáltatások és olcsóbbá válnak a tömegáruk. Ez a tendencia abból következik, hogy a szolgáltatások legtöbbje nem gépesíthető, viszont a szolgáltatásban tevékenykedők munkabére és az ott realizált profit az általános tendenciához igazodik. Ezért a termelőerők és az életszínvonal emelkedésével az alig gépesíthető ágazatokban az árszínvonal emelkedik, míg a gépesíthető szakmákban ezt részben-egészben ellensúlyozza a munkatermelékenység növekedése. 2. Minél fejlettebbek a termelőerők, annál inkább változnak meg az árarányok, az átlagosnál nagyobb, és az átlagosnál kisebb tőkeigénnyel gyártott termékek között. Az átlagosnál nagyobb tőkeigénnyel gyártható termékek viszonylagos ára a termelőerők fejlődésével csökken.

Ezek a tendenciák az értékviszonyok eltérésében mutatkozó tendenciák – és bár különböző országokban egyidejűleg érvényesülnek – úgy is felfoghatók, mint országon belüli tendenciák, amelyek a termelőerők fejlődésével, az életszínvonal emelkedésével összhangban működnek. Az árarányváltozásokat – mint láttuk – az hozza létre, hogy a munka termelékenysége a termelőerők fejlődésével egyenlőtlenül növekszik, ugyanakkor pedig az a tendencia, hogy az életszínvonal arányosan emelkedjék. Az iparilag fejlődő társadalmakban objektív tendencia, hogy a különböző szakmákban a bérviszonyokat ne kizárólag az ott mutatkozó termelékenységnek megfelelően, hanem az általánosan érvényesülő bérviszonyokhoz igazítva alakítsák. Mindez az iparilag fejlett kapitalista országokban automatikusan, illetőleg az állam ellenőrző, korlátozó beleszólásával megy végbe.

A piaci viszonyok (a rövid időszakok kereslet-kínálat összefüggései) bizonyos esetekben gátat emelnek annak, hogy hosszú időszak tendenciája az értéktendencia legyen. Ilyenkor az árpolitika aktivizálódik, és a kereslet-kínálat mennyiségi viszonyára gyakorolt átalakító hatással szabályoz, segíti érvényre jutni az „ésszerű" ártendenciát. A nyugat-európai mezőgazdaságban például az államok az árszabályozás (ártámogatás) legkülönbözőbb módszereivel jövedelemaprítás elvén alapuló szabályozást valósítanak meg. Itt egészen nyilvánvalóvá válik, hogy nem a kereslet-kínálat hozza létre az árakat, hanem meghatározott árakhoz igazítják a piaci viszonyokat. Ha ilyen módon jön létre egyensúlyi ár, akkor az árat nem lehet magából az egyensúlyi árból megmagyarázni. Az ár itt is a piaci automatizmusban működik, de az automatizmust a helyesnek tartott ártendencia érvényesítéséhez szükséges technikai eszközként használják fel. Más szóval, az *árnak a piactól elvonatkoztatott normája van és a piacot alkalmassá teszik annak befogadására.*

Vannak, akik azt mondják: mivel az értéktörvény objektív viszonyt állapít meg az érték és az ár között, az értéktörvény árszabályozó. Az árnak tehát egybe kell esnie az értékkel.

A szocialista gazdaságban az érték és az ár különbözősége az árak *hatósági rendszerében* érvényesül. Ez önmagában is módot ad *olyan vélekedésre, miszerint az érték és az ár eltérése árrendszerbeli fogyatékosság, amit a voluntarista állami árszabályozás hoz létre.* Különösen a hatvanas évek elején volt erőteljes az az irányzat, hogy a szocialista árrendszert az értékkel egybeeső árak bevezetésével kell tökéletesíteni. Így nézve az árrendszer tökéletesítése nem más, mint a társadalmilag szükséges munkaráfordítás megközelítően pontos pénzbeli kifejezésének problémája. Ebben az áramlatban született meg a „gazdasági tisztánlátás"-t biztosító ár posztulátuma. Eszerint a gazdasági tisztánlátást kell a szocializmusbeli ár fő – egyesek szerint kizárólagos – kritériumának tekinteni. Gazdasági tisztánlátáson pedig a társadalmilag szükséges munkaráfordítás mérhetőségét, áron keresztüli megismerhetőségét kell érteni.

Valóban, valamely árrendszert az érték és az ár egybeesése, illetőleg eltérése alapján kell értékelni? Aligha. Ez a dolgok leegyszerűsítése. Az érték és az ár közötti objektív viszonyt helyesen kell értelmezni. Az értéktörvény nem állapít meg egyenlőséget a termékek konkrét ára és azok értéke között. Ezért az állami árszabályozást pusztán azért, mert nem biztosítja az érték és az ár egybeesését, nem lehet az értéktörvény „megsértése" vádjával illetni.

Az érték és az ár egybeesése alapján állva nem juthatunk el az árprobléma lényegéhez, mert e hipotézis az árat megfosztja minden valóságtartalmától. Az árban komplex módon fejeződik ki az árutermelés, annak minden bonyolultsága. Az ár csak a piaci folyamatokban alakulhat ki, az állami árszabályozás csak e folyamatok figyelembevételével lehet sikeres. Az állam sok esetben kénytelen az ár segítségével bizonyos gazdasági folyamatokat befolyásolni, egyáltalában nem bizonyos azonban, hogy a kívánt hatást éppen az értékkel egybeeső ár fejti ki.

Aki egyenlőségi jelet tesz a gazdasági tisztánlátás és a ráfordítási mérce közé és ennek szolgálatába akarja állítani az árat, elköveti azt az értékelméleti hibát, hogy az értéktörvény működésével önmagában megoldottnak tekinti az árprobléma. Valójában azonban *az értéktörvényt csak megjelenési formájában ismerjük.* Ez a megjelenési forma pedig az ár tartalmától függ. *Az értéktörvény az árak törvénye, amelyben az árjelenség legáltalánosabban jut kifejezésre.* Amikor az árral szemben azt az alapkövetelményt támasztjuk, hogy közgazdaságilag megalapozott legyen, éppen az árjelenség önállósult valóságtartalmára utalunk; tehát arra, hogy az ár az árutermelő gazdaság kategóriája, amely konkrét gazdasági viszonyok mellett létezik, ezekkel a viszonyokkal határozódik meg. Az ár olyan történeti kategória, amely társadalmi viszonyt fejez ki. Tartalma a tár-

sadalmi feltételektől, a termelési viszonyoktól függően változik. Ezért nem helyes – legalábbis pontatlan és félreérthető – az olyan megállapítás, hogy az értéktörvény árszabályozó. Aki az értéktörvény árszabályozó szerepére utalással indokolja az ár és az érték objektív összefüggését, legalább két hibát követ el. Először, figyelmen kívül hagyja, hogy az ár tartalma a társadalmi viszonyoktól függ. Másodszor, az értéktörvény oldaláról akarja megoldani az árproblémát ahelyett, hogy a társadalmi viszonyokkal meghatározódó ár tartalmából vezetné le az értéktörvény megjelenési formáját, érvényesülésének módját. Az értéktörvény konkrét megjelenése a gazdasági jelenségek – többek között az árjelenségek – szintetizálódása.

Érték és ár a kapitalizmusban

Marx feltárta az értéktörvény és az ár összefüggését az egyszerű árutermelés, a tőkés szabad verseny és a monopóliumok viszonyai között. Az egyszerű árutermelésben az ár egybeesik az áru társadalmi értékével. Ez fejeződik ki *az értékek arányában végbemenő árucsere törvényében. A tőkés szabad versenyben* az ár *egybeesik a termelési árral.* Ez fejeződik ki az *átlagprofitráta törvényében.* A monopóliumok esetében a monopolár kialakulása az irányzat. A monopolkapitalizmusban ezért az *átlagprofitráta törvénye csak szerfelett ellentmondásos formák között érvényesül.* Az értéktörvény megjelenési formája mindegyik esetben az áralakulás törvényszerűsége. Érték és ár között minden esetben objektív összefüggés áll fenn. Az objektív összefüggés tartalma azonban az értéktörvény érvényesüléséből még nem állapítható meg.

Az egyszerű árutermelésben az értéktörvény azért az értékek arányában végbemenő árucsere törvénye, mert ilyen termelési viszonyok között az áruk, *mint a kisárutermelő munka termékei cserélődnek.* Ekkor az az irányzat érvényesül, hogy az árutermelők áruvásárlás útján annyi munkát kapnak a társadalomtól cserébe, amennyi munkát a társadalomnak végeztek.

Az egyszerű árutermelésben az értéktörvény az egyenértékű csere rendszeres megsértésével érvényesül. Az árak csak tendenciájukban értékárak. Az ár valójában kisebb vagy nagyobb az értéknél. Mind a kínálat, mind a kereslet a folyamatosan megbomlott egyensúlyi állapot felé törekszik. A kiegyenlítődés úgy jut érvényre, mint az ellentétes irányú állandó mozgások átlaga. Következésképpen az érték az a központ, amely körül az árak ingadoznak. Nem az érték és az ár egybeesése, hanem az árak érték körüli ingadozása a szabály.

A kapitalizmusban az áruk a tőke termékei. Ezért nem érvényesül az értékek arányában végbemenő árucsere törvénye. Az értéktörvény más formában működik. A tőkés arra törekszik, hogy tőkebefektetése után minél több profitot vágjon zsebre, tehát a termelésre fordított állandó *(c)* és változó *(v)* tőkét tekinti költségnek; az értéktöbblet *(m)* csak abból a szempontból érdekli, hogyan viszonylik

a befektetett tőkéhez. A tőkés a vállalkozást nem az értéktöbbletráta $\frac{m}{v}$, hanem a profitráta $\frac{m}{c+v}$ alapján értékeli.

A különböző termelési ágakba befektetett tőkék szerves összetétele (a c és v aránya), valamint a tőke megtérülési ideje nem azonos. Következésképpen értékarányos árak érvényesítése esetén egyenlő nagyságú tőkék különböző mértékben részesednének az összértéktöbbletből. Ez azonban nem felel meg a tőkés termelés természetének. Ha vannak kedvezőbb tőkebefektetési lehetőségek, a tőkés igyekszik tőkéjét ott befektetni, ahol a profitráta nagyobb. A tőkeáramlás – a tőke viszonylag szabad mozgási lehetősége esetén – tendenciát teremt a profitráták kiegyenlítődésére. Ez a folyamat az értékárakat termelési árakká alakítja át. A termelési ár a $c + v$-t (önköltséget), valamint a befektetett tőke nagyságához igazodó átlagprofitot tartalmazza. Az áralakulás törvényszerűsége fejeződik ki az átlagprofitráta törvényében, ami a klasszikus kapitalizmus (a tőkés szabad verseny) viszonyai között az értéktörvény megjelenési formája. A termelési árakon lebonyolódó árucsere csak uralkodó irányzat.

A termelési ár a mezőgazdaságban nem érvényesül. A föld magántulajdona, a mezőgazdaságilag művelhető terület korlátozott volta, a tőkeáramlás, és ezáltal a termelési ár kialakulása elé akadályokat állítanak. A monopóliumok uralomra jutásával az iparban is új feltételei teremtődnek meg az áralakulásnak. A monopóliumok kikényszerítik a profit újraelosztását. Ha ilyenek a viszonyok, akkor egyidejűleg léteznek termelési árak és monopolárak. A monopolár az átlagos profit mellett monopolista extraprofitot is tartalmaz, így magasabb a termelési árnál.

A monopóliumok uralomra jutásával – és a profitráták ezen alapuló differenciálódásával – egyes polgári közgazdászok azt igyekeznek bizonyítani, hogy az átlagprofitráta törvénye spekulatív okoskodáson alapuló dogma, vagy legalábbis olyan törvény, amely a monopolkapitalizmusban nem érvényesül. Mások úgy vélik, hogy a monopolista egyesülés egyenesen hatályon kívül helyezi az értéktörvényt. A marxista közgazdászok számára magától értetődik, hogy *a monopóliumok uralma nem teremthet valamilyen újfajta alapot az árképzéshez.* A monopolkapitalizmus nem léphet ki az árugazdaság keretéből, csak megrendül az értéktörvény működésének mechanizmusa.

1. Amikor az egyszerű árutermelésből kifejlődik a tőkés szabad verseny, akkor a termelési ár (az átlagprofitráta) törvénye lép az egyenértékű árucsere törvénye helyébe. Az ár centruma az érték helyett a termelési ár lesz. Ebből úgy tűnhet, hogy amikor a tőkés szabad versenyből kifejlődik a monopolkapitalizmus, akkor az átlagprofitráta törvénye helyébe *a monopolprofit törvénye* lép, az ár centruma pedig a termelési ár helyett a monopolár lesz. De az értéktől és a termelési ártól eltérően a monopolár nem meghatározott nagyság. A monopolárat a monopolprofittal meghatározni annyit jelentene, mint az egyik ismeretlent másik ismeretlennel helyettesíteni.

2. A monopolár nem az értékkel, hanem a termelési árral áll közvetlen kapcsolatban. Az áruk a monopolkapitalizmusban is a tőke termékei. A monopóliumok is arra törekszenek, hogy tőkebefektetésük után minél nagyobb profitot érjenek el. Ezért *a monopolárat csak a termelési ártól való eltérés alapján lehet megmagyarázni.*

A monopolkapitalizmus tehát nem hoz létre két árcentrumot pusztán azért, mert az átlagprofit mellett létezik a monopolista extraprofit. A termelési ár és az átlagprofit az alapja a magas monopolárnak és a monopolista extraprofitnak. Ez a versenyben álló termelési ágak nem monopóliumos területein csökkenti az átlagos profitrátát.

3. A monopolárak és a nem monopolárak összege megegyezik a termelési árak összegével (következésképpen az értékek összegével). A monopolista extraprofitnak szilárd korlátai vannak. A tőkések nem realizálhatnak több profitot, mint amennyit a munkásosztály meg nem fizetett munkája létrehozott.

4. Azok a tényezők, amelyek az érték, illetve a termelési ár alakulására hatnak, a monopolárak alakulását is befolyásolják.

5. A monopólium sem zárhatja el teljesen versenytársai elől az általa lefoglalt termelési területet. Ezért ritka, hogy hosszabb időre egyetlen monopólium nyeljen el egész termelési ágazatot, vagy tartóssá tegye adott helyzetét.

Hosszú időszakok átlagában a profitráták kiegyenlítődési folyamata a monopolkapitalizmusban is végbemegy. Az átlagprofitráta törvénye a monopolkapitalizmusban is működik. De érvényesülése ellentmondásos, bonyolult, hiszen a különféle termelési ágak eltérő monopolizáltsági foka más-más mértékben gátolja a tőkék szabad áramlását.

A szocialista árrendszer kritikai elemzése

A kapitalizmusbeli ár logikai elemzése nem bizonyította, hogy a konkrét piaci árak a kapitalizmusban az érték és az ár egybeesése alapján alakulnak. Akadhat azonban aki erre azt mondja: az ár és az érték eltérése a kapitalizmusban egyfelől a tőkés magántulajdon létezéséből, másfelől a piaci spontaneitásból következik. Ettől még a szocialista társadalomnak lehet egységes értékárrendszere. Éppen ez lehet az egyik jele annak, hogy a szocialista gazdaság fejlettebb rendszer. De folytassuk a gondolatsort tovább. Vessük el az érték és az ár feltétlen egybeesésének hipotézisét. Akkor még mindig fennmarad a másik kérdés. Mi magyarázza meg a szocialista gazdaságban az árnak az értéktől való eltérését? Melyek azok a kritériumok, amelyek alapján az eltérés meghatározott iránya és mértéke igazolható?

Ha minderre nem adunk megnyugtató választ, akkor nem marad más hátra, mint a gyakorlatot elfogadni. Így járnak el azok, akik úgy vélik, hogy az ár eltérése az értéktől a gyakorlati árpolitika megnyilvánulása, amely kívül esik az

árelmélet ismeretanyagán, mert maga az elmélet az érték és az ár elvi egyezőségének posztulátumán alapul. A szocialista országokban megfigyelhető élénk árvita arról győzhet azonban meg bennünket, hogy az ilyenfajta vélekedés szélesebb körben nem talál hitelre. A szocialista országokban a közgazdászok rendkívül élesen bírálják a történelmileg kialakult árrendszert.

A jelenlegi árrendszer kritikai elemzésére és a készülő árreform fő irányelveire épül e könyv árelméleti ismeretanyaga is. Ahhoz, hogy ezt megfelelően értékelhessük, tudatában kell lennünk, hogy a szocializmusnak nincs kidolgozott és általánosan elfogadott árelmélete. Ilyen elméletet Marx és Engels nem dolgozhattak ki, hiszen úgy vélekedtek, hogy a szocialista társadalom közvetlen termékcserére fog berendezkedni, és meg fogja szüntetni az árutermelést. A szocialista társadalmak a gyakorlatban azonban nem léphettek erre az útra. A Szovjetunióban a hadikommunizmus éveiben kísérletet tettek ugyan az árutermelés felszámolására, de végül is az árutermelés fenntartása, sőt élénkítése irányában történt változás. Lenin a különböző tulajdonformák létezése, az anyagi ösztönzés célszerű formái stb. alapján az áru- és pénzgazdaság fenntartását, az árukapcsolatokban rejlő lehetőségek mind teljesebb kihasználását tartotta fontosnak. Később, ennek ellenére, e viszonyok lényeges torzításokon mentek keresztül. Ezért azután az áru- és pénzkapcsolatokból származó előnyök igen korlátozottan juthattak csak érvényre. Mindazonáltal a Szovjetunióban az áru- és pénzkapcsolatok formáit mindvégig megőrizték. A második világháborút követően a szocializmus útjára lépett országokban az árutermelési viszonyok szintén fennmaradtak.

A szocialista országok lényegében azonos módon jártak el az árkategória felhasználásánál, ez azzal magyarázható, hogy a legtöbb szocialista ország a szocialista gazdasági rendszer kialakításakor a Szovjetunió tapasztalataira támaszkodott. Az árkategória szocializmusbeli felhasználásának formái azonban csak a sajátos történelmi viszonyok alapján tanulmányozhatók és érthetők meg. A szocializmusbeli árjelenség-vizsgálatnál nem nélkülözhetők *a szocialista országok gyakorlati tapasztalatai.*

Látni kell azonban, hogy *a gyakorlatban objektív törvényszerűségek tükröződnek.*

Így például

– a nemzetközi gazdasági kapcsolatok történeti körülményei és néhány más tényező miatt a szocialista országoknak ez idő szerint nincs konvertibilis valutájuk; ez (önmagában) létrehozza a belföldi és a külkereskedelmi ár elkülönülésének tendenciáját;

– az állami tulajdonforma (önmagában) megteremti a lehetőségét annak, hogy az árat az állami tulajdon körén belül mint technikai elszámolási eszközt kezeljék, vagyis a piaci folyamatokat – a kereslet-kínálatot – csak az állami tulajdon körén kívül forgó termékeknél vegyék figyelembe;

– a tervgazdasági rendszerben az utasításos szabályozás a kötött gazdálkodás tendenciáit erősíti; ez (önmagában) lehetőséget teremt ahhoz, hogy az árat ön-

kényesen eltérítsék az értéktől, vagy egyenesen hatályon kívül helyezzék mint regulátort.

Ezek és más tényezők *az objektív összefüggések kettős jellegére* mutatnak. Ezek egyfelől a szocialista termelési viszonyokkal, másfelől a tervgazdaság konkrét rendszerével kapcsolatosak. Ez a kettősség felhívja a figyelmet arra, hogy a tudományos vizsgálódás nem korlátozható egyszerűen a gyakorlat általánosításával nyerhető tapasztalatok kifejtésére. Kritikailag kell azokat elemezni. A marxista közgazdászok ennek szellemében eddig sokat tettek a szocializmusbeli árjelenség tudományos kutatása, a szocialista árelmélet megalapozása érdekében. A politikai gazdaságtannak nincs még egy olyan területe, ahol a vita ennyire éles formákat ölt.

A szocialista termelési viszonyok *alapvető vonásai nem határozzák meg minden részletében a szocialista gazdaság mechanizmusát.* A szocialista államnak bizonyos korlátok között választási lehetősége van a szervezeti formák, az irányítási módszerek kialakításában. Az erre irányuló döntések az ármechanizmusra is hatnak. Éppen ez adja meg az értelmét a szocializmusbeli árvitának. A gazdasági mechanizmus- és árvitát azonban nemcsak az indokolja, hogy a gyakorlatban nem a legmegfelelőbb megoldásokat alkalmazzák, hanem az a körülmény is, hogy a termelési viszonyok, a termelőerők fejlődésével, a termelési szerkezet átalakulásával új összefüggések kerülnek felszínre, amelyek önmagukban is kívánatossá tehetik a szervezeti formák, irányítási módszerek stb. felülvizsgálatát és átalakítását.

A marxista közgazdászok *az árvitában a következő fő kérdésekre* keresik a választ: mi az ár és érték objektív viszonya a szocialista gazdaságban, milyen legyen a szocializmus árrendszere; mi legyen az ár szerepe, funkciója a szocialista gazdaság mechanizmusában?

II. AZ ÁR TÍPUSA A SZOCIALIZMUSBAN

1. AZ ÁR FŐ TÍPUSAI

Az ártípus fogalma

Valamely árrendszer kidolgozásakor mindenekelőtt azokat az alapelveket kell meghatározni, amelyek szerint az összes tiszta jövedelmet az egyes termékárak között felosztják. Ettől függően határozható meg az *árak centruma.* Az árak centruma lehet az érték vagy a termelési ár, illetőleg ezek egyikét megközelítő változat. *Értékár és termelési ár két klasszikus ártípus.* Az összes tiszta jövedelmet értékár esetén a termékek bérigényessége arányában, termelési ár esetén a termékek eszközigényessége arányában osztják fel az egyes termékárak között. Amikor az árak centruma az értékár, vagy a termelési ár, akkor olyan árrendszerrel van dolgunk, amely

– *egységes,* mert minden termékár közös elvi alapon tér el a termék előállítására fordított halmozott bérköltségtől;

– *egyszintű,* mert a tisztajövedelem-pótlékolás közös elvi alapja biztosítja az árnagyságok homogenitását;

– *egycsatornás,* mert a tisztajövedelem-pótlékolás egységes rendszerben történik (értékárnál bérjárulék, termelési árnál eszközjárulék formájában).

Ha az árak centruma az értékárat, vagy a termelési árat *megközelítő változat, akkor vegyes típusú árrendszerrel van dolgunk,* amely

– lehet *tagolt,* ha az ártípus termelési áganként (termékcsoportonként), vagy termelőszektoronként differenciált;

– lehet *két- (több) szintű,* ha a termékárakban realizált tiszta jövedelem tömege termelési áganként (termékcsoportonként), vagy termelőszektoronként differenciált;

– lehet *két- (több) csatornás,* mert a vegyes árrendszertípus jellemzőit éppen az határozza meg, milyen jövedelempótlékoló formákat alkalmaz a klasszikus formula mellett.

Az ár típusa csak *fő tendenciájában* határozza meg a tiszta jövedelem termékárak közötti felosztását. A termékárak közötti tisztajövedelem-felosztás fő elveit tehát nem lehet úgy értelmezni, mintha a bérszintű önköltségből kiindulva valamely egységes jövedelemfelosztási sémával valamennyi termékár automatikusan meghatározható lenne. Más szóval: *az ártípus nem magukat az árakat, hanem*

csak a termékek árcentrumát határozza meg, amellyel a konkrét árak egybeeshetnek, de lehetnek ennél nagyobbak, vagy kisebbek is. Miután a konkrét ár a centrumtól felfelé, vagy lefelé eltérhet, az ártípus nem határozza meg teljes következetességgel az árak összességében realizálódó tiszta jövedelem felosztását. Az árrendszerbeli sajátosság végső soron az ár és érték viszonyában fejezhető ki. Mégsem közömbös, hogy ezeket a sajátosságokat az árcentrum és az attól való áreltérítés útján, vagy pedig mindjárt a konkrét árak rendszerében közelítjük meg. Előbbi esetben elvileg is elhatárolódnak egymástól

– a társadalmilag szükséges munkaráfordítás pénzbeli kifejezése, és
– az áralakulás specifikus, az értéktől elvonatkoztatott tényezői.

Utóbbi esetben minden eltűnik, ami „független" az ár piaci determináltságától. Ezért indokolt az árrendszer vizsgálatát az ártípus elemzésével bevezetni.

Az ártípus elemzése az árarány, az önköltség és az árakban realizált tiszta jövedelem kérdéseit veti fel.

Árrendszertípus és árarány

A különböző árrendszereknek mindenekelőtt az a jellemzője, hogy sajátos árviszonyokat, árarányokat hoznak létre.

Az érték típusú árrendszer arra az alapelvre épül, hogy az állam onnan gyűjti be a társadalmi termelés tiszta jövedelmét, ahol az keletkezik. Miután az eleven munka hozza létre az új értéket, ebben az árrendszerben a bérköltséghez igazodó adóztatás a termelési költségszámítás kötelező normája. Ez a rendszer tehát – az egyes termékek iparági átlagos önköltségéből kiindulva – olyan árakat feltételez, amelyekben azonos a társadalmi tiszta jövedelem *(m)* és a munkabérköltség *(v)* aránya, vagyis ez az arány megfelel az össztársadalmi tiszta jövedelem *(M)* és az összbér *(V)* arányának.

A termelési ár típusú árrendszer alapelve szerint az állam a termékek gyártása során lekötött eszközök arányában gyűjti be a társadalmi tiszta jövedelmet. Ebben az árrendszerben az eszközigényességhez igazodó adóztatás a termelési-költség-számítás kötelező normája. Ez a rendszer tehát – az egyes termékek iparági átlagos önköltségéből kiindulva – olyan árakat feltételez, amelyben azonos a társadalmi tiszta jövedelem és a lekötött eszközök *(e)* aránya, vagyis ez az arány megfelel az össztársadalmi tiszta jövedelem *(M)* és az összes lekötött eszközök *(E)* arányának.

Magyarországon az 1959. évi ágazati kapcsolatok mérlegében

a) a tiszta jövedelem bérek arányában való pótlékolásával képzett érték típusú;

b) a tiszta jövedelemnek a lekötött álló- és forgóeszközök arányában pótlékolt termelési ár típusú;

c) a termelésben lekötött álló- és forgóeszközök után 10% eszközlekötési té-

nyezőt tartalmazó és bértényezővel megközelítően értékszintre emelt vegyes ártípusváltozatokat dolgoztak ki (lásd a 13. sz. táblázatot).

13. sz. táblázat

*A tiszta jövedelem elosztási viszonyszámai a különböző ártípusokban**

(százalékban)

Megnevezés	A termékek árába beépíthető tiszta jövedelem mértéke a megfelelő vetítési alaphoz	Az összes népgazdasági tiszta jövedelem megoszlása
a) ártípus: bértényező	75,0	100,0
b) ártípus: eszközlekötési tényező	15,4	100,0
c) ártípus: eszközlekötési tényező	10,0	64,2
bértényező	26,6	35,8

* A számítás az ágazati mérleg összevont, 14 termelőszektort tartalmazó változatával készült. A mérleg erősen aggregál jellege miatt az eredmények csupán az alapvető tendenciák bemutatására alkalmasak.

A legjelentősebb eltérések a villamosenergia-iparban és a közlekedésben mutatkoznak. (Az eltérés annál nagyobb mérvű, minél nagyobb az eszközlekötési tényező szerepe az árakban.) A villamosenergia-árakat például a *b)* ártípusban kereken 58,7%-kal, a közlekedési tarifákat pedig 38,5%-kal magasabban kellene megállapítani, mint az *a)* ártípusban. Hasonló tendencia mutatkozik a kohászati és vegyipari áraknál is. A mezőgazdasági árszint ezzel szemben az *a)* ártípushoz hasonlítva a *b)* ártípusban csökkenne. A *c)* ártípus esetén a kiugró változások mérséklődnek, a tendencia azonban teljesen hasonló a *b)* ártípusváltozathoz (lásd a 14. és a 15. sz. táblázatokat).

14. sz. táblázat

Az egyes ágazatok áreltérése a kizárólag bértényezővel képzett áraktól

Termelési ág	15,4% eszközlekötési tényezővel	10% eszközlekötési tényezővel és 26,6% bértényezővel
	képzett árak esetén	
Bányászat	+ 5,1	+ 3,3
Vas-, acél- és fémgyártás	+20,9	+13,4
Gépgyártás	+ 9,6	+ 6,1
Villamosenergia-ipar	+58,7	+37,2
Építőanyag-ipar	+ 9,3	+ 7,0
Vegyi és gumiipar	+16,1	+10,3
Fa-, papír- és nyomdaipar	+ 1,8	+ 1,1
Textilipar	+ 6,9	+ 4,4
Bőripar és textilruházat	— 3,6	— 2,4
Élelmiszeripar	— 2,7	— 1,7
Magánipar és egyéb termelők	—21,4	—13,9
Építőipar	— 5,9	— 3,9
Mezőgazdaság	—16,7	—10,8
Közlekedés	+38,5	+25,0

EGYES ÁGAZATOK ÁRELTÉRÉSE A KIZÁRÓLAG BÉRTÉNYEZŐVEL KÉPZETT ÁRAKTÓL

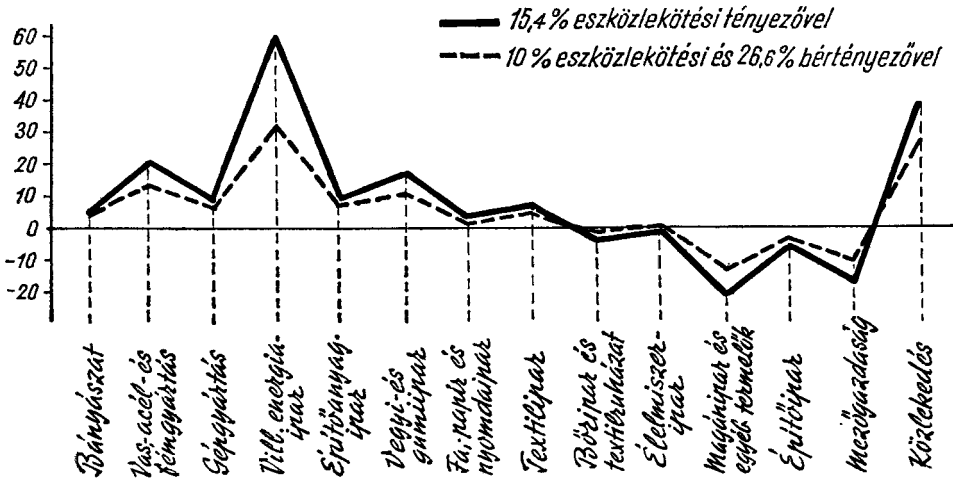

15. sz. táblázat

Ártípusok szerinti áraranyok

Termelési ág	75% bértényezővel	15.4% eszközlekötési tényezővel	10% eszközlekötési és 26,6% bértényezővel
	képzett árak esetén		
Bányászat	100,0	100,0	100,0
Vas-, acél- és fémgyártás	156,1	179,6	171,4
Gépgyártás	265,8	277,2	273,1
Villamosenergia-ipar	45,6	68,8	60,6
Építőanyag-ipar	43,2	45,5	44,7
Vegyi és gumiipar	96,0	106,0	102,5
Fa-, papír- és nyomdaipar	57,8	56,0	56,6
Textilipar	91,1	92,6	92,0
Bőripar és textilruházat	80,2	73,6	75,8
Élelmiszeripar	318,9	295,3	303,4
Magánipar és egyéb termelők	125,5	93,8	104,6
Építőipar	186,6	166,9	173,7
Mezőgazdaság	783,6	621,1	676,6
Közlekedés	149,3	196,8	180,7

Minden önköltség meghatározott árakat, sőt egész árrendszert feltételez. Valamely termék önköltségének meghatározásához többek között ismerni kell a termék előállításához lekötött állóalapok (építmények és gépek) árait, ismernünk kell a termékegységben feldolgozott anyagok árát. Amíg tehát nem ismeretesek az árak, nincs önköltség sem. De ezek az árak a különböző árrendszerekben egymástól eltérnek. Ezért a különböző árrendszerekben ugyanannak a terméknek az önköltsége sem lehet azonos.

Érték típusú árrendszerben minden terméket értékáron számítanak fel az önköltségben. Ebben az árrendszerben például a villamos energia önköltsége úgy adódik, hogy az erőművi berendezéseket, a szenet stb. értékáron veszik számításba. Termelési ár típusú árrendszerben minden termék termelési áron vesz részt az önköltségben. *Az önköltség tehát az árrendszer függvénye.* Következésképpen az önköltség is különböző típusú. Az egyes típusokat az ár centruma határozza meg. Minden önköltség egyrészt az adott termék „befejezetlen" ára, másrészt a benne kifejeződő összes „kész"-áruk árhalmaza.

Csak az árrendszer és az önköltség közötti összefüggések megértése révén válik világossá, hogy egy-egy árrendszeren belül milyen szervesen kapcsolódnak egymáshoz az árak, és milyen gyökeresen – minden termékre kiterjedően – különböznek az egyes árrendszerek szerint. Ha korábban azt mondottuk, hogy különböző termékek árait az árakban közös elv alapján realizált társadalmi tiszta jövedelem kapcsolja egységes árrendszerbe, akkor azt most ki kell egészítenünk azzal, hogy éppen emiatt a különböző árrendszerekben más és más az az önköltség is, aminek a termék árában meg kell térülnie.

Az ártípus megváltoztatásával azonban *nemcsak az önköltség nagysága, de annak szerkezete is változik.* Sőt leszögezhetjük: az ártípus az önköltség szerkezetére jelentősebb hatást gyakorol, mint nagyságára (lásd a 16. sz. táblázatot).

16. sz. táblázat

A bérköltség (bér + béradók) aránya az eszközköltség (amortizáció + eszközjáruléK) százalékában

Termelési ág	15%	10%	8%	6%
	eszközlekötési járulék mellett			
Bányászat	91	153	181	205
Kohászat	42	71	85	97
Gépgyártás	101	175	213	249
Villamosenergia-ipar	13	22	27	32
Építőanyag-ipar	77	130	156	177
Vegyi és gumiipar	44	75	90	103
Textilipar	84	142	172	197
Ruhaipar	240	421	517	609
Építőipar	328	530	628	729
Közlekedés	36	61	73	83

Vonjuk be a vizsgálódás körébe azt az elvileg elképzelhető árrendszert, amelyben nem realizálódik tiszta jövedelem; tehát minden ár egybeesik a reálönköltséggel. Ennek az árrendszernek az értékárrendszerrel közös vonása, hogy mindkettő egyformán eltér a termelési árrendszertől. Ez abból a megismert sajátosságból következik, hogy az árakat – teljes következetességgel – a reálönköltségre építik, és azok az értékarányokat tükrözik. Más szóval: az ár nagyságát tekintve minden ár eltérő az érték- és az önköltségi árrendszerben; az árarányokat tekintve azonban nincs köztük különbség.

Ebből igen fontos következtetést vonhatunk le. *Ha az állami tulajdon körén belül forgó termékeknél az árakat önköltségi alapra fektetik, akkor olyan árviszonyokat kapnak, amelyekre támaszkodva az állami tulajdon köréből kikerülő termékeknél az árképzés alapja az érték lehet.* Ha ugyanis az önköltségi árrendszerben az önköltségi arányok megegyeznek az értékarányokkal, ez esetben teljesen megegyező eredményt ad a társadalmi tiszta jövedelem realizálásának az a módja, amely értékáras önköltségeknél a bérköltséghez, vagy reálönköltségnél az önköltséghez arányosít. Más szóval: értékarányos árakhoz két úton juthatunk el. Vagy úgy, hogy eleve értékárakat képezünk, tehát minden termék árában a bérköltség arányával azonos mértékben realizáljuk a társadalmi tiszta jövedelmet. Vagy pedig úgy, hogy az állami tulajdon körén belül reálönköltségi árakat alakítunk ki, és e kört elhagyó termékeknél az önköltség arányával azonos mértékben realizáljuk a társadalmi tiszta jövedelmet. Előbbi esetben egységes, utóbbi esetben kettős szintű árrendszerrel van dolgunk. Az említett feltételezés esetén az árarányok az állami tulajdon körén belül és kívül forgó termékeknél megegyeznek, de színvonaluk eltér egymástól.

Árrendszertípus és társadalmi tiszta jövedelem

Ha feltételezzük, hogy a fogyasztói árak értékszintűek – vagyis hogy a bennük pénzben realizált tiszta jövedelem nagysága híven tükrözi a fogyasztási cikkek termelésének összes népgazdasági lépcsőfokain létrehozott tiszta jövedelem értékének nagyságát –, akkor az önköltség típusú árrendszerben a társadalomban létrehozott egész tiszta jövedelem értéknagysága pénzben nem realizálódik. Azért nem realizálódik, mert a fogyasztói (értéknagyságú) ár csak az állami tulajdon körén kívül jelenik meg. Az önköltség típusú (kétszintű) árrendszerben tehát az összár kisebb az összértéknél. A nemzeti jövedelem pénzkifejezése ez esetben kisebb mint az értékárrendszerben, mert a nemzeti jövedelmet alkotó termékhalmazban olyan termékek is vannak, amelyek nem lépik át az állami tulajdon körét. Következésképpen az, amit nemzeti jövedelemnek nevezünk – kétszintű árrendszerben számolva – valójában nem a teljes megtermelt új érték $(V + M)$, hanem annak csak egy része. A mindennapi szóhasználatban ilyenkor is nemzeti jövedelemről beszélünk, de tudnunk kell, hogy a

valóságban csak a bérköltség fejeződik ki a tényleges felmerülés mértékében, a megtermelt társadalmi tiszta jövedelem pedig csak olyan részében, ahogyan az ár a tiszta jövedelmet realizálja.

Amikor az állam állapítja meg az árakat, az állami tulajdon körén belül forgó termékeknél megteheti, hogy nem realizálja a megtermelt teljes tiszta jövedelmet. Az állami tulajdon körén belül forgó termékeknél az ár lehet tetszőlegesen nagy vagy kicsi, mert az állam a tulajdonában levő vállalatokkal áron kívül is elszámolhat. Ha az ár nem fedezi a termelővállalat költségeit, az állam a veszteséget megtérítheti. Ha az ár indokolatlanul nagy, az állam a bevételi felesleget elvonhatja. A lakosság reáljövedelme szempontjából csak az állami tulajdonból kikerülő termékek árának van jelentősége. Ha a lakosság (nem állami szektor) egyenes adójától eltekintünk, a lakosság által vásárolt termékek árában realizálódnia kell annak a társadalmi tiszta jövedelemnek, ami szükséges az össztársadalmi szükségletek fedezéséhez. Az közömbös, hogy az itt realizálandó társadalmi tiszta jövedelem az állami tulajdon köréből kikerülő termékek árában közvetlenül, vagy pedig azoknak a termelési eszközöknek árában halmozódik fel, amelyeket az ilyen termékek termeléséhez felhasználnak. Ha állami tulajdonban megmaradó termék árában realizálnak tiszta jövedelmet, az így adódó állami bevételt állami kiadás ellensúlyozza. Ha az egyik állami vállalat a másik állami vállalatnak például adóval terhelten számlázza a beruházáshoz szükséges gépet, ezt az adót ellensúlyozza az állami beruházások pénzszükséglete. Az állam pénzügyi helyzetére semmiféle hatással nincs az, hogy csökken vagy növekszik a gép árában foglalt adó: ennek megfelelően csökken vagy növekszik az állami beruházásra előirányzott pénzösszeg. Más előjellel ugyanez ismétlődik a veszteséges áraknál. Ilyenkor az állam a termelővállalatnál finanszírozza azt, amit egyébként a felhasználás helyén finanszírozna.

Végeredményben tehát csak az értékár és a termelési ár típusú (egyszintű) árrendszerekben alakítják az összár–összérték egyezősége alapján az árviszonyokat. Ezzel szemben az önköltségi árrendszerben az összár kisebb az összértéknél.

2. AZ ÉRTÉKÁR ÉS A TERMELÉSI ÁR VITÁJA

Az önköltségi árrendszer bírálata

Mi legyen a szocialista gazdaságban az árak centruma? Az ötvenes években az a felfogás uralkodott, hogy a termékek termelői és fogyasztói árát el kell különíteni; a termelői árak szférájában a 4–6%-os nyereséggel pótlékolt *önköltséget,* a fogyasztói árak szférájában pedig az *értéket* kell az árak centrumának tekinteni. A szocialista országok ebből indultak ki az árképző munkában.

Ilyen árrendszerben a társadalmi tiszta jövedelem zöme forgalmi adó, amely a termelői árat összekapcsolja a fogyasztói árral. Ezt a tendenciát néhány szocialista ország – köztük Magyarország – az ötvenes években azzal is erősítette, hogy az önköltségcsökkentéssel járó nyereségnövekedést időszakos „forgalmiadósítással" ellensúlyozta.

A kétszintű, kétcentrumos árrendszer *vélt* előnyei a következőkben összegezhetők:

– Hatékony formája a tiszta jövedelem *centralizálásának.* Megfelelően szolgálja a központi tervezést és a központi finanszírozáson alapuló beruházási politikát.

– Megadja a lehetőséget az *önálló fogyasztói árpolitika* kialakításához. Ilyen árrendszerben a termelői ár – mint a tervezés és a tervteljesítés ellenőrzésének eszköze – szilárd árként létezhet még akkor is, ha a fogyasztói árat a kereslet-kínálat viszonyai miatt rendszeresen változtatják.

A termelői ár, megközelítő hűséggel tükrözi az önköltségi viszonyokat, és így megfelelő alapokat teremt a gazdasági kalkuláció számára. Az önköltségi árrendszer gazdasági tisztánlátást biztosít. Helyesen orientál a gazdasági döntésekben.

A kétszintű, kétcentrumos árrendszer körüli vita már az ötvenes években megindult. Valóságos eredményekre azonban csak a hatvanas években vezetett, amikor az ágazati mérlegben és az ármodellben végzett számítások feltárták az ún. önköltségi árcentrum problémáját. A számítások kiderítették, hogy az ami az egyes termelési fázisok (vállalatok) szintjén kis (az önköltség 4–6%-ára tehető) nyereség, az végső összegezésében a termékárakban igen jelentős (30–50%-os) nyereséget is adhat (lásd a 17. sz. táblázatot).

A számítások tehát kiderítették, hogy a némi nyereséggel pótlékolt önköltségi centrummal nem alakíthatók ki olyan árviszonyok, amelyek – akár csak egy kiválasztott időszakra vetítve is – megközelítően tükrözhetnék az értékviszonyokat. Miután pedig ebben az árrendszerben a nyereséget az önköltségre vetítik, a nyereségtömeg halmozódik. A nyereséghalmozódás a termelési fázisok számától, a kooperáció mértékétől függően torzítja az ararányokat.

Az önköltségi árrendszer bírálata nem korlátozódott az árarány kérdésére. Sokan szóvá tették a termelői áraknak azt a hiányosságát, hogy nem teremt *pénzügyi alapot a termelés bővítésére.* Az ebből adódó hátrányok különösen a mezőgazdaságban váltak szembetűnővé. A mezőgazdaságban az árbevételnek fedeznie kellene a belterjes fejlesztéssel járó pénzügyi szükségletet. Az állam ehhez persze támogatást adhat. E támogatásnak hitel a fő formája. De a hitel kamatkötelezettséggel jár, és a hitelt vissza kell fizetni. Az ár, ha nem biztosít önfinanszírozást, akkor bizonyos ponton túl arra is alkalmatlan, hogy biztosítsa a mezőgazdaság hitel-visszafizetési képességét.

Az önfinanszírozásnak az iparban is jelentősége van. Ez csak úgy képzelhető el, ha csökkentik a forgalmi adót, annak egy részét a termelői árban vállalati

nyereség útján realizálják. Ez a termelői ár szintjének emelését, a fogyasztói árszinthez való közelítését jelenti. Az árrendszer elleni bírálat ily módon nemcsak az áraránytorzítást vette célba, hanem azt is, hogy a termelői árak szintje az értéknél alacsonyabb, hogy az árrendszer kétszintű.

17. sz. táblázat

Az 1959-ben bevezetett önköltség típusú termelői árakban az első évben realizált tiszta jövedelem mértéke

(százalékban)

Termelési ág	A nyereség és az adó részaránya a termelői ár összegében
Bányászat	42,3
Vas-, acél- és fémgyártás	54,0
Gépgyártás	53,2
Villamosenergia-ipar	48,9
Építőanyag-ipar	49,5
Vegyi és gumiipar	55,2
Fa-, papír- és nyomdaipar	44,0
Textilipar	45,7
Bőripar és textilruházat	61,8
Élelmiszeripar	40,4
Magánipar és egyéb termelők	47,1
Építőipar	47,1
Mezőgazdaság	21,6
Közlekedés	44,9

Akik egyszintű árrendszert tartanak helyesnek, azok egyben azt is magától értetődőnek tekintik, hogy *szerves kapcsolat legyen a termelői és a fogyasztói árarányok között.* Számukra a fogyasztói árarányok eltérése a termelői árarányoktól csupán kivétel lehet, amennyiben a fogyasztói árpolitika néhány speciális cél megvalósítását szolgálja. Az egyszintű árrendszerben azonban a kétféle ár centruma is azonos. De mi legyen ez a centrum? Abban általában egyetértés van, hogy a tradicionális alapokon felépülő – az értékviszonyoktól teljesen elütő – fogyasztói árrendszer nem ad megfelelő alapot a termelői és a fogyasztói árak közötti szorosabb kapcsolat megteremtésére. Ehhez tehát a fogyasztói árviszonyokat is meg kell változtatni. Így vezetett el az önköltségi árrendszer bírálata végül is az értékár és a termelési ár közötti vitához.

Az árcentrum közgazdasági kritériumai

Az értékár és a termelési ár vitáját a szocialista országokban egyfelől az árképzésnél, másfelől a gazdaságossági számításnál érvényesülő ellentmondásos gyakorlat indította el. A legutóbbi időkig az árképzés az áruérték elvén, a gazdaságosság pedig a modifikált áruérték elvén, az eszközérték figyelembevételén

alapul. Belátható: ha egyszer a Δ-t alkalmazzák a bővített szocialista újratermelés állami tervezésekor – mint ahogy ezt úgyszólván valamennyi szocialista ország teszi – akkor ennek a gazdasági döntéseket befolyásoló operatív mechanizmusokban is szerepet kell játszania. Milyen meggondolások miatt járhatnánk el a vállalati önálló elszámolás megalapozásánál másként, mint amit az állami szervek számára kötelezően előírnak. Az ellentmondásos gyakorlat végeredményében azt jelenti, hogy más a vállalati munka hatékonyságának mércéje, mint amit népgazdasági szinten hatékonynak tekintenek.

A gazdaságosság megítélése és az árrendszer között mutatkozó ilyen nézetbeli különbség megérteti, miért az ennek megszüntetését szolgáló árcentrum kialakítása vált az árvita központi kérdésévé. Ez magyarázza meg azt is, miért éppen a gazdaságnövekedési sémákat, beruházás-hatékonysági módszereket tanulmányozó marxista közgazdászok váltak az árvita aktív szervezőivé.

Az értékár–termelési ár vitája – különösen annak kezdeti szakaszában – *indokolatlanul* éles formát öltött.

Az értékár képviselői a szocialista *munka szerinti elosztás elvi alapján állnak*. Azt igyekeznek bizonyítani, hogy ennek az elosztási elvnek a teljesítménybér és az értékár felel meg. Mert

– amikor a társadalom minden tagja a társadalom részére végzett munkája arányában kap személyi jövedelmet, akkor a névleges jövedelmi arányok összhangban vannak a munka szerinti elosztás elvével;

– amikor az árviszonyok az értékviszonyokat tükrözik, akkor a névleges jövedelmek – a lakosság ellátására szervezett piacon – a jövedelmi arányok változása nélkül alakulnak át reáljövedelmekké.

Ilyen esetben tehát a bér a jövedelemszabályozó, az ár pedig az árucsere egyenértékűségét biztosító tényező. Úgy tűnik ezért, minden a legnagyobb rendben van – aki pedig mást mond, megsérti a szocialista társadalom alapvető érdekeit, mert a munka szerinti elosztás elvét mellőzi.

A termelési ár híveinek szemére vetették, hogy „titokban" visszakívánják a kapitalizmust, be akarják „csempészni" az átlagprofitráta törvényét a szocialista gazdasági mechanizmusba. Véleményük szerint, aki az egyik oldalon termelési árat mond, az a másik oldalon a spontaneitást és a termelési anarchia elemeit élesztgeti. Az ilyenfajta vita sokat ártott mind a közgazdaságtannak, mind pedig a tudományos kutatási eredmények gyakorlati felhasználásának.

A fenti nézetek vallói sajátos ellentmondásba keveredtek, amikor nem vették figyelembe, hogy aki azonosítja a termelési árat a tőkés termelési viszonyokkal, és az ennek megfelelő gazdasági mechanizmussal, annak az értékár szocializmusbeli alkalmazhatóságát is tagadnia kell. Hiszen ha igaz az első tétel, akkor az értékárat az egyszerű árutermelés viszonyaival kellene azonosítani. Ekkor pedig szintén a spontaneitás váltaná fel a tervszerű irányítást.

Az árcentrum vitájának csak azok számára van értelme, akik előtt világos: más az árak típusa, és megint más a gazdaság működési elve. Az ár típusa attól

függ, milyen elv szerint osztja fel a szocialista állam a tiszta jövedelem összegét a termékárakban. A gazdaság működési elve viszont az államhatalom jellegével, a termelési viszonyokkal és az általános gazdasági mechanizmussal határozható meg. A „tőkés termelési ár" valóban olyan kategória, amelyben mind az ártípus, mind a gazdaság működési elve tükröződik. A „tőkés termelési ár" és az „átlagprofitráta törvénye" édestestvérek – az előbbi az utóbbinak általános kifejeződése. Ebből azonban még egyáltalában nem következik, hogy amikor megdöntik a kapitalizmust, a termelési ár típusát is el kell vetni. A szocialista társadalom rendelkezik azzal a képességgel, hogy az árucsere, a pénz, a hitel és más kategóriákat – amelyeket a kapitalizmustól vett át – érdekeinek megfelelően átalakítsa. Ugyanezt megteheti az árkategóriával is. Fejlődhet-e a szocializmusbeli ár a termelési ártípus irányába? Ez a kérdés egyedül a szocialista társadalom érdekei alapján bírálható el.

A termelési ártípus szocializmusbeli alkalmazásának az a közgazdasági kritériuma, hogy az ár – a modern gépi termelés viszonya között – orientáljon helyesen a gazdasági döntésekben. A termelési ár ugyanis két összefüggést fejez ki:

– az egyszeri eszközkoncentráltság szükséges mértékét;

– annak időfüggvényében jelentkező kihatását a munkatermelékenységre.

Lényegében a termelőerők fejlettségi állapota dönti el, melyik ártípus szolgálhatja jobban a szocialista társadalmat. Minél fejlettebbek a termelőerők, annál inkább a termelési ár típusú árviszonyok felelnek meg a szocialista társadalom érdekeinek.

Adott időszakban jelentős eltérések lehetnek a termelőerők fejlettsége szempontjából a különböző termelési ágak között. Ezért *lehetséges, hogy a szocialista ország népgazdaságának olyan az árrendszere, amelyben az értékár és a termelési ár, mint centrum, egymás mellett létezik.*

Önmagában tehát az a körülmény, hogy ez idő szerint nincs egységes népgazdasági árrendszerünk, nem minősíthető árrendszerbeli hiányosságnak. A hiányosság az, hogy az árrendszer tagoltsága nincs közgazdaságilag kellően megalapozva, vagy az nem minden tekintetben van összhangban a szocialista társadalom érdekével.

Perspektívában a termelőerők valamennyi termelési ágban magas szintűvé fejlődnek. Tendenciájában tehát az egész népgazdaságban a termelési ár típusának kell érvényre jutnia.

A termelési ártípus és az amortizáció

Az értékár–termelési ár vitájának második szakaszában azzal érveltek az eszközérték figyelembevétele ellen, hogy az az *amortizáción keresztül az áruértékben már kifejeződik.* Eme nézet gyengéit pusztán logikai alapon is könnyen ki lehet mutatni. Az eddigi fejtegetésekből is világosan kitűnik: jellegénél fogva

más az értékcsökkenési leírás, mint az eszközértéket figyelembevevő A-tényező. A dolog mégsem ilyen egyszerű. Akik az amortizációra hivatkozással vitatják az eszközigényesség árképzésben való figyelembevételét, legtöbbször *nem az amortizáció értékelméleti, hanem a leírás gyakorlati feltételeiből indulnak ki.* A dolgok mélyére hatolva azonban hamar felismerhető az értékcsökkenés és az amortizáció bizonyos elkülönülése. Már az amortizáció kifejezése is utal erre a lehetőségre.

Az amortizáció – törlesztés: hosszú lejáratú „adósságok" visszafizetésének az a módja, amikor az adós részletekben fizet. Ehhez a fogalomhoz kapcsolódik az annuitás, vagyis a törlesztés évenkénti – egyenlő – összege. Az annuitás hiteltörlesztési és kamatrészt tartalmaz, tehát a törlesztési időszaktól és a kamat nagyságától függ.

Az amortizáció történeti értelmezése a kapitalizmus viszonyai között a leírási gyakorlat meghatározója lett. A leírás módja tekintetében különböző eljárásokat alkalmaznak. Ismertebbek *a beszerzésiérték*-eljárás, *a maradékérték*-eljárás, *a konjunktúra* és *az igénybevétel* szerinti leírás. A megtérülési idő éves átlagában a leírási összeg mind a négy esetben rendszerint nagyobb a termelésben lekötött eszközök évi átlagos értékcsökkenésénél. A leírt összeg és az értékcsökkenés különbözete a „titkos tartalék" egyik megnyilvánulási formája. Ez magyarázza, miért lehetett például Magyarországon – a szocialista tervgazdaságra való berendezkedést követően – az amortizációt bevonni az újjáépítési és beruházási feladatok alimentálásába. Az idevágó rendelkezések szerint az amortizáció 25%-a a termelésfejlesztést finanszírozhatta, az Országos Tervhivatal a vállalatok meghatározott körében virement-jogot kapott. Ezzel összefüggésben elrendelték az amortizáció címén akkumulálódó összegek elkülönített kezelését. Az alapszerűen kezelt összegeket csak az Országos Tervhivatal által jóváhagyott terv szerint lehetett felhasználni. Az amortizáció 10%-a az adott vállalatnál csak a racionalizálás fogalomkörébe tartozó kis beruházások finanszírozását szolgálhatta.

Az épületek, gépek és járművek amortizációs leírási gyakorlatában a szocializmusban is fennmaradtak a kapitalizmusra jellemző bizonyos tradicionális elemek. Az állóeszközöket Magyarországon például – általános szabályként – fizikai elhasználódásukig tartják lekötve a termelésben. Ezzel szemben a leírási normák kialakításánál az ún. gazdasági élettartamot veszik alapul. A fizikai elhasználódás időtartamát műszaki-gazdasági megfontolások szerint a célszerű kicserélés figyelembevételével korrigálják. A vállalati költségszámításra így ma is jellemző, hogy

– évente nagyobb összeget fizetnek a beruházási–felújítási alapba, mint az értékcsökkenés;

– az amortizációs befizetést akkor sem szüntetik be, ha megtörtént a teljes érték leírása.

Nem az a probléma, hogy a leírási kulcsok az állóeszközök gazdaságos kicse-

réléséhez igazodnak, hanem az, amikor ez olyan gyakorlattal párosul, miszerint a gépeket, berendezéseket a teljes fizikai elhasználódásukig tartják a termelésben, s így ellentmondás keletkezik az amortizáció értékelméleti és árrendszerbeli szerepe között. Ez az ellentmondás a meggyorsult műszaki haladás nyomán éleződhet. Napjainkban ugyanis meghatározott iparágakban növekszik a berendezések fizikai és erkölcsi kopása közötti szakadék.

Persze amortizációs tartalék akkor is keletkezik, ha a leírási normák minden tekintetben megfelelőek. A tartalék ugyanis abból az időeltérésből adódik, ami az állóeszközérték időarányos megtérülése és a pótlási idő között mutatkozik. Ezt a különbséget pénzügyi és elszámolási mechanizmusunk nem fejezi ki, mert a beruházási hányadot az állam elvonja a vállalatoktól. Ha a beruházási hányad a vállalatok bankszámláin halmozódna fel és kamatozó betétként szerepelne, akkor világosan jelentkezne az említett időkülönbség a felgyülemlő kamatos kamatokban, vagyis kiderülne, hogy a beruházásihányad-befizetésekből jóval nagyobb összegek halmozódnak fel, mint az állóeszközök elhasználódott értéke.

A dolgok ilyen keveredése megmagyarázhatja néhány közgazdász bizonytalankodását az eszközigényességet figyelembe vevő (amortizáción kívül) új árképző tényező bevezetésének célszerűsége tekintetében. Aki komolyan hiszi, hogy az amortizáció helyettesítheti a Δ-t, annak azt is fel kell tételezni, hogy az amortizáció az eszközigényességtől függően megvalósítja az érték átalakítását. Ez pedig teljesen képtelenség. Az egyik árténye̋ző (amortizáció) „torzító" hatása nem szolgálhat alapul másik árténye̋ző (Δ) alkalmazásának elbírálására.

Az eszközmegtérülési idő és az eszközlekötési időtényező

Mit tévesztenek szem elől a termelési ár bírálói az amortizáció értelmezésénél?

Először azt, hogy az eszközigényességet figyelembe vevő árképzésnél nemcsak arról van szó, hogy „nagyobb" legyen az eszközköltség, mint az eszköz értékcsökkenése, hanem, hogy ez a többletköltség „megfelelő" nagyságú legyen.

Másodszor azt, hogy a „megfelelő" nagyság csak a teljes eszközérték (állóés forgóeszköz-állomány) és a termelési érték kapcsolatában határozható meg.

Éppen az amortizáció és az eszközérték-tényező jellegbeli eltérésének feltárásával sikerült a termelési árformula képviselőinek olyan momentumokra rámutatni, amelyek azután hatást gyakoroltak a vita további menetére és az árképzésre.

A gazdasági kalkulációban két időtényezőt kell figyelembe venni. Az egyik az eddigi fejtegetésekből világosan kitűnik: az elhasználódás ideje alatt meg kell térülniük a termelésben lekötött eszközértékeknek. Ez az amortizáció funkciója. A társadalmi termelőszervezet sajátosságaiból következik, hogy a társadalmilag szükséges munkaráfordítások az eleven munka $(v + m)$ és holt munka (c)

formáját öltik magukra; hogy a holt munka *(c)* egyfelől munkaeszközökben (ingatlanokban, gépekben stb.), másfelől anyagokban (nyersanyagokban, üzemanyagokban, segédanyagokban stb.) jelenik meg; hogy a munkaeszközök a termelési folyamatban megőrzik eredeti alakjukat, értéküket elhasználódásuk arányában, tehát fokozatosan viszik át az áru értékébe.

Amikor az árak értékarányosak, akkor azokban nem fejeződhet ki, *milyen nagyságú eszközlekötéssel párosulnak azonos nagyságú munkaráfordítások.* Márpedig a társadalom számára nem közömbös, hogy a munkaráfordítások csökkenését mekkora eszközlekötéssel éri el, továbbá, hogy azonos munkaráfordítású, de különböző nagyságú eszközlekötést igénylő helyettesíthető termékek esetén melyiket használja fel. Az eszközlekötés ugyanis időtényező kifejezője, amennyiben a lekötött eszközök meghatározott nagyságú társadalmi munkát képviselnek.

A szocialista bővített újratermelés állami tervezése során választ kell adni arra, hogy a megtermelt nemzeti jövedelemnek mekkora hányadát fogyasszuk el, mekkora részét és hol halmozzuk fel. Ez egyike a legfontosabb és legbonyolultabb gazdasági döntéseknek, mert megfelelően össze kell egyeztetni a szocialista társadalom jelen és jövőbeni érdekeit. Ha a gazdaságosság kellő figyelembevételével kívánunk eljárni, nem nélkülözhetjük az ésszerű gazdasági döntések céljait szolgáló kalkulációt.

Az ésszerű gazdaságfejlesztési döntéseket megalapozó gazdasági kalkuláció kialakítása sokirányú feladat. Ezzel kapcsolatban merül fel az időtényező számításba vételének szükségessége. A termelési ár hívei különbséget tesznek a *jelen* és a *jövő* termékei között, figyelembe véve a beruházások műszaki hatékonyságát, a munkatermelékenység rendszeres növekedését. A szocialista gazdaság dinamikus gazdaság, a termelés rendszeresen és nagyarányúan bővül. Az időtényező figyelembevétele tehát a termékek értékelésénél aligha hanyagolható el. Ha ez így van, akkor az árképzésben is ehhez kell igazodni; akkor azonos értéknagyságú, de eltérő nagyságú eszközértékkel gyártott termékek ára sem lehet azonos; akkor különböző termékek árarány csak olyankor igazodhat azok értékarányához, ha azonos nagyságú eszközérték lekötése mellett állították azokat elő.

Vagyis az eszközérték figyelembevételét nem lehet megmagyarázni magából az áruértékből (annak egyes elemeiből). Az eszközérték figyelembevétele eleve feltételezi az áruérték modifikálását. Arról van ugyanis szó, hogy a termelési ár formulája két, egymást ellensúlyozó gazdasági folyamatot fejez ki. Egyrészt a népgazdaság fejlesztése céljából a nemzeti jövedelem egyébként elfogyasztható alapjából eszközöket kell elvonni; másrészt a termelésbővítés eredményeként javul a munka termelékenysége, és ezzel összhangban megváltoznak az értékviszonyok.

Ez a közgazdasági megfontolás húzódik meg a beruházás-gazdaságossági módszerek hátterében is. Ez magyarázza azt a törekvést, hogy az árrendszer

segítségével ezeket az elveket beépítsék a vállalati önálló elszámolás mechanizmusába. A termelési ár – mint az áruérték módosult formája – voltaképpen olyan formula, amelynek segítségével *a statikus áruérték a dinamikus áruérték irányába tolódik el.*

Az eszközigényesség ármeghatározó szerepének nemzetközi elismerése

A termék eszközigényességének figyelembevétele az árképzésben egyre szélesebb nemzetközi elismerést vált ki.

Nyemcsinov szovjet közgazdász szerint a szocializmusban az átváltozott értékforma a népgazdasági költség. Ez megegyezik az álló- és forgóalapok, valamint a munkabérek után számolt járulékokkal és járadékokkal növelt önköltséggel. *A. A. Sztyepankov* javaslata szerint az árképzés alapját az átváltozott értékforma képezi. A bővített újratermelés megvalósításához szükséges felhalmozásokat a vállalatoknál lekötött termelési alapok szerint kell figyelembe venni. E mellett számításba veendők az állam által eszközölt szociális-kulturális intézkedések költségei, amelyeket a társadalmi fogyasztási alapoknak a béralaphoz viszonyított arányaként kell meghatározni. *P. Posztisev* azon a véleményen van, hogy a termelési ártól eltérően az álló- és forgóalapokkal arányosan csupán a társadalmi tiszta jövedelemnek azt a részét kell elosztani, amely a termelés bővítésére szolgáló összeggel esik egybe. *L. Vaag* egyetért azzal, hogy a munkabérekre 30%-os illetményadót vegyenek figyelembe. A tiszta jövedelem megmaradó részét az álló- és forgóalapokkal arányosan javasolja felosztani. A legfontosabb – véleménye szerint – az érték modifikációjának kérdése, amely ilyen vagy olyan módon utat tör magának.

Jugoszláviában már évekkel ezelőtt bevezették a 6%-os „tőkekamat"-ot, amit a vállalatok a termelési költségek között számolnak el. Néhány iparág mentesítést, illetőleg kedvezményt élvez. Általában olyan iparágak ezek, amelyekben a rentabilitás nem kielégítő és a tőkekamat jelentősen korlátozná a vállalati jövedelmet.

Magyarországon 1964-ben vezették be az 5%-os eszközlekötési járulékot.

A Német Demokratikus Köztársaságban szakbizottságok vizsgálták felül a gazdaságvezetés módszereit, és egyöntetűen arra a megállapításra jutottak, hogy a termelésben lekötött eszközök ingyenes juttatása káros következményekkel jár. Ennek megfelelően javasolták a „termelési alapok járuléka" bevezetését.

Külön figyelmet érdemel a KGST árképzéssel kapcsolatos munkája. A szocialista világpiacon ma olyan külkereskedelmi árakat alkalmaznak, amelyek meghatározott módon a tőkés világpiaci árakhoz igazodnak. Már hosszabb ideje tanulmányozzák, nem lenne-e célszerűbb a szocialista világpiac értékviszonyaihoz igazodó árképzést megvalósítani.

Ez igen bonyolult kérdés. E program keretében nemcsak a saját árbázisra

való áttérés feltételeit, időpontját, módját kell gondosan mérlegelni, hanem azt is, milyen típusúak legyenek a szocialista világpiaci árak. Külön feladat annak megállapítása, milyen hatást gyakorolnának az egyes KGST-országok nemzetközi fizetési mérlegére a szükségszerűen előálló árarányváltozások. Ez idő szerint négyféle ártípus modellezése folyik.

Az *első* modell az értéket megközelítő árakat fogja reprezentálni. E modell megszerkesztéséhez minden ország kiszámítja, mekkora bérráfordítással állítja elő azokat a termékeket, amelyekre a modellszámítás felépül.

A *második* ármodell arra kíván választ adni, miképpen változnak meg az értékarányok, ha figyelembe veszik a termékek eltérő eszközigényességét.

A *harmadik* modell ún. vegyes ártípust reprezentál. Itt a tiszta jövedelem pótlékolása egyfelől a termékek bérigényessége, másfelől beruházás-igényessége alapján történik.

A *negyedik* ármodell a termelői árakból kiindulva, azok korrigálásával alakítja ki a külkereskedelmi ártípust.

Meg kell jegyeznünk, hogy a szocialista gazdasági világrendszerben alkalmazandó árak tanulmányozásakor az ártípusszámításokat – a három ármodellnél – a reálönköltségből kiindulva végzik. E célból azonban olyan reálönköltség-mutatót használnak, amelynek szintje magasabb, mint ha bérköltség címén csupán a munkások bérjövedelmét vennék figyelembe. A nemzetközileg összehasonlítható reálönköltség-számítás a „bruttó" bér elvére épül. Több szocialista országban ugyanis a munkások bérjövedelme adókötelezettség alá esik. Ezért a bérköltségen keresztül tisztajövedelem-elemek is realizálódnak. A nemzetközileg összehasonlítható reálönköltség ezen túlmenően valamennyi országra nézve – a béren kívül – tartalmazza a társadalombiztosítási járulékokat.

A bér- és eszközjárulék helyes mértéke

A klasszikus árformulák (értékár, termelési ár) esetében nincs jövedelemrealizálási probléma, mivel az állam „egy csatornán" vonja el a jövedelmet – értékár esetén bérjárulék; termelési ár esetén eszközjárulék formájában. Előbbi esetben a bérjárulék mértékét a népgazdasági bérköltség és az akkumuláció, utóbbi esetben az eszközjárulék mértékét a népgazdasági eszközérték és akkumuláció viszonyából egyértelműen meghatározhatjuk. Más a helyzet, ha többcsatornás árrendszer van érvényben. Márpedig az árvitában a közgazdászok többsége nem a termelési ár tiszta formulája, hanem annak módosított változata mellett foglalt állást, ahol az eszközjárulék mellett megjelenik a bértényező is. Ez esetben jelentkezik az a probléma, hogy milyen legyen a különféle állami jövedelemelvonási formák aránya. Nyilván ezen múlik, hogy a gazdasági kalkulációban az ár miképpen tölti be szerepét.

Ez magyarázza meg azt is, hogy a Δ egyfelől kvalitatív, másfelől kvantitatív

probléma. A Δ mint kvalitatív kérdés a ráfordítással, mint kvantitatív probléma pedig a ráfordítás mértékével kapcsolatos. A Δ kvalitatív értelmezésekor az áll a vizsgálódás középpontjában, vajon az egyszeri ráfordítást figyelembe kell-e venni az érték pénzbeni kifejezésekor. Az utóbbi esetben viszont – feltételezve az egyszeri ráfordítás figyelembevételének szükségességét – azt vizsgáljuk, hogy ez az eszközérték mekkora hányada alapján történjék. A következőkben vegyük részletesebben szemügyre a Δ-probléma kvantitatív oldalát.

A vizsgálódást ármodell segítségével végezzük. E célból az ármodellt kissé egyszerűsíteni kell, hogy megérthessük e probléma bonyolult összefüggéseit. Ármodellünk termékáraiban megtérül az önköltség, az állam pedig bérjárulék és eszközjárulék formájában – tehát két csatornán – vonja el a tiszta jövedelmet a vállalatoktól. Az eszközlekötési járulék az eszközérték 5–10–15–20%-a. Az önköltség megfelel a reálönköltségnek, hiszen az közvetve sem tartalmaz tiszta jövedelmet. Az eszközlekötési változatok alkalmazása előtt tehát az önköltségi arányok megközelítően értékarányokat fejeznek ki. Az eszközlekötési járulék beléptetésével az értékarányok modifikálódnak. Minél nagyobb az eszközlekötési járulék mértéke, annál jobban emelkedik az árszint a reálönköltség szintjéhez képest, s az árarányok annál inkább változnak a termékek eszközigényessége szerint (lásd a 18. sz. táblázatot).

18. sz. táblázat

Az eszközjárulék értékmódosító hatása
(Az ágazati kapcsolatok 1959. évi összevont mérlegében számolva)

Termelési ág	Az eszközlekötési járulék a reálönköltség százalékában			
	5%-os	10%-os	15%-os	20%-os
	járulékkulcs esetén			
Nehézipar	26	61	109	184
Kohó- és gépipar	24	56	99	167
Könnyűipar	19	44	79	133
Élelmiszeripar	17	39	70	118
Építőipar	16	36	65	109
Mezőgazdaság	11	26	46	77
Közlekedés	34	80	142	239
Kereskedelem	30	71	127	213
Népgazdaság	*18*	*41*	*77*	*124*

A termelési árat az a változat fejezi ki, ahol az eszközjárulék mértéke egybeesik a népgazdasági akkumuláció és az eszközérték koefficiensével. A metszési pont ebben az esetben a 15%-os eszközjáruléknál van, itt esik egybe az értékár modifikációja a termelési árral. De ez azt is jelenti, hogy a „kétcsatornás" ármodellben az eszközjáruléknak 15%-nál kisebbnek kell lennie, hiszen különben bérjárulék formájában nem lehetne állami jövedelmet elvonni.

Vonjuk be vizsgálatunkba – eszközjárulék nélkül – a bérjárulékot is. Feltéte-

lezésünk szerint a bérjárulék a bérköltség 25–50–75–100%-a. A járulék, mint az előző esetben, most is a reálönköltségre épül. A bérjárulék beléptetésével megemelkedik a reálönköltség szintje, de az ararányok változatlanok maradnak, hiszen amikor a bérköltség arányában tiszta jövedelmet pótlékolunk, minden esetben megközelítően értékarányokat kapunk.

TERMELÉSI ÁR ELTÉRÉSE AZ ÉRTÉKÁRTÓL

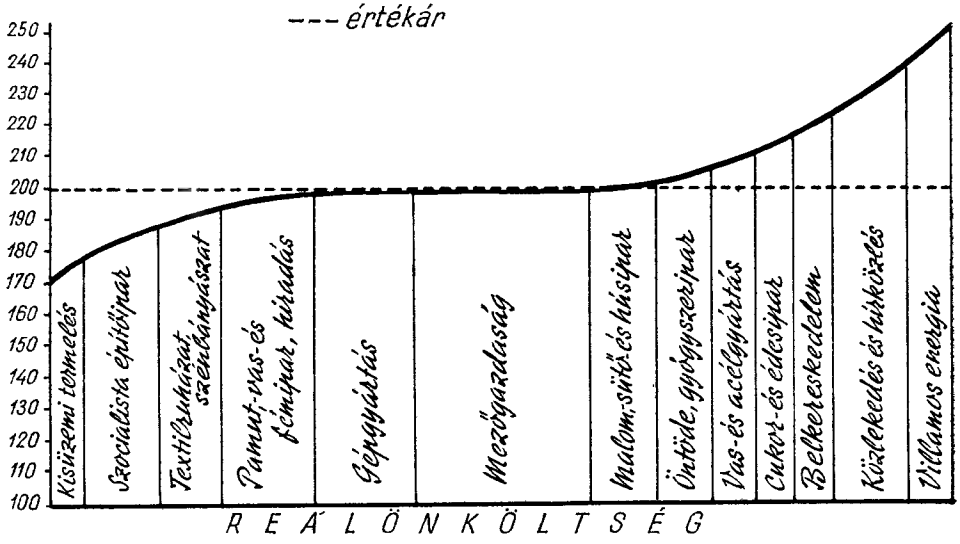

Az értékár ebben az esetben azon a ponton alakul ki, ahol a bérjárulék egybeesik a népgazdasági akkumuláció és a bérköltség koefficiensével. A metszési pont ebben az esetben a 75%-os bérjáruléknál van, itt esnek egybe az árak az értékárakkal. A „kétcsatornás" ármodellben a bérjárulék ennél azonban csak kisebb lehet, különben eszközjárulék formájában nem lehetne állami jövedelmet elvonni.

Eddigi vizsgálataink alapján tehát a következő fontosabb megállapításokat tehetjük:

a) A kétcsatornás árrendszerben – a feltételezések mellett – az eszközlekötési járuléknak az eszközérték 15%-ánál, a bérjáruléknak pedig a bérköltség 75%-ánál kisebbnek kell lennie.

b) Az eszközlekötési járulék minden százaléka 1,1%-kal emeli az árszintet úgy, hogy egyben modifikálja az értékarányokat. Minél nagyobb az eszközlekötési járulék mértéke, az értékarány annál jelentősebb mértékben modifikálódik.

c) A bérjárulék minden 5%-a, 1,2%-kal emeli az árszintet anélkül, hogy megváltoztatná az árarányokat.

Annak meghatározásához, mekkora bér- és eszközlekötési járulékot kell egyidejűleg alkalmazni, hogy az árrendszer helyes gazdasági döntésekre orientáljon, eddigi ismereteink még nem elégségesek. Még nem tudjuk, vajon a bérjárulék különféle változatai akkor is semlegesek-e az árarányokat illetően, ha azokat eszközlekötési járulékkal pótlékolt reálönköltség esetén alkalmazzuk. Felületesen szemlélve úgy tűnhet, hogy a bérjárulék részben ellensúlyozza az eszközjárulék árarány-modifikációs hatását, és így végül is a két pótlékolási tényező mértéke közötti aránytól függ, miképpen térnek el a kétcsatornás ármodell árarányai az értékarányoktól. Idevágó vizsgálatok során matematikailag igazolódott, hogy a bérjárulék változatai még az eszközjárulékkal pótlékolt reálönköltség esetében sem befolyásolhatják az árarányokat. Vagyis: a bérjáruléknak meghatározott eszközjárulékkal korrigált reálönköltség esetében is csak árszintemelő hatása van. Ez azzal magyarázható, hogy a bérjárulék növeli a bérszintű önköltséget, de ennek megfelelően nő a termék termelésében lekötött eszközök értéke (árösszege) is, hiszen most már ez az érték (árösszeg) nem áll másból, mint a bérjárulékkal növelt összes népgazdasági bérköltségből és az átgyűrűztetve felszámított eszközlekötési járulékból.

A kiindulási pont ezek után világos: a kétcsatornás ármodellben az eszközlekötési járulék emeli az árszintet és megváltoztatja az árarányokat. A bérjárulék viszont csak árszintemelő hatású. De ha ez a helyzet, akkor miért kell egyáltalán beléptetni bérjárulékot? Ilyen körülmények között ennek nyilvánvalóan csak az esetben van értelme, ha az eszközlekötési járulék indokolt értékarány-modifikáló hatása az indokoltnál alacsonyabb árszinten alakul ki. Ez esetben ugyanis pontosan olyan jövedelemelvonási formára van szükség, amely emeli az árszintet, de mint árarány-kialakító tényező semleges. Ilyen forma – láttuk – a bérjárulék.

Figyelemre méltó, hogy az eszközlekötési járulék alkalmazásakor ellentmondás jöhet létre a kívánatos árszínvonal, valamint a járuléknak az értékarány-modifikáció szempontjából kívánatos mértéke között. Ezt könnyen megérthetjük, ha figyelembe vesszük, hogy a gazdasági kalkulációban egymással konkurráló költségként lép fel az eszközköltség (ami az eszközlekötési járulék mértékétől függ), a bérköltség (ami a bérektől és a bérjárulék mértékétől függ), az anyagköltség és az amortizáció.

A gazdasági kalkuláció e sajátosságaiból adódik, hogy az eszközlekötési járulék mértékét elvi alapon csak az értékarányok modifikációja alapján lehet megítélni. A bérjárulék mértéke pedig a kívánatos árszínvonallal áll kapcsolatban. Az ármodell elemei (reálönköltség, eszközjárulék, bérjárulék) önmagukban is bizonyos értelemben meghatározói a kívánt árszintnek.

Az eszközjárulék és a Δ rokonkategóriák. Így indokolt, hogy amikor az eszközjárulék helyes mértékéről esik szó, *azokat a közgazdasági meggondolásokat*

vegyük először vizsgálat alá, amelyek a beruházás-gazdaságossági számításokra alapozódnak. A beruházás-gazdaságossági számításokban Magyarországon egységesen a 0,2-es Δ-t alkalmazzák. A gazdaságossági számítások tehát a befektetések ötéves megtérülésének elvén alapulnak. Az ötéves eszközmegtérülés előírásakor abból indultak ki, hogy a szocialista építés kezdeti szakaszában a rendelkezésre álló munkaerő nincs teljes mértékben foglalkoztatva. A munkanélküliség ugyan hamarosan megszűnik, de jó ideig lehetőség van a munkaerő helyesebb szervezésével, a kapitalizmusban kialakult foglalkoztatási viszonyok megváltoztatásával nagyszámú munkaerőt a termelésbe vonni. E lehetőségek kimerülése után azonban az újabb termelőüzemek munkaerő-ellátása a természetes szaporodásból már csak egyre csökkenő mértékben biztosítható. Ezért az új üzemekhez szükséges munkaerőt mindinkább a már meglevő munkaerő-állományból kell biztosítani. Ezzel összhangban *a termelést bővítő beruházások érdekében egyre nagyobb munkaerőt felszabadító beruházásokat kell eszközölni.*

A munkaerőt felszabadító beruházások közvetlen célja – a termelés mennyiségének eredeti szinten tartása mellett – munkaerő felszabadítása a termelőfolyamatokból, és ezzel a termelést bővítő beruházások munkaerő-szükségletének biztosítása. E beruházások a nemzeti jövedelem volumenére nem hatnak ki, de megemelik az egy munkásra jutó nemzeti jövedelmet. A termelést bővítő beruházások – amelyek a szocialista beruházások többségét alkotják – növelik a nemzeti jövedelmet.

Számításokat végeztek a munkaerő felszabadításához szükséges átlagos beruházási érték, valamint az anyagokhoz kapcsolódó átlagos beruházási igény megközelítésére. A végzett számítások azt mutatták, hogy az átlagos hatékonysági koefficiens értéke 0,2.

Ha tehát az eszközjárulék mértékét *a munkaerő-felszabadítás beruházási igénye alapján határozzuk meg, az eszközérték 20%-os járulékát kapjuk.* De ekkora járulék a magyar árrendszerbe nem építhető be. A termelési ár – mint bemutattuk – kereken 15%-os járuléknál jön létre. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a munkaerő-felszabadítással történő termelésbővítést alapul vevő abszolút hatékonysági együtthatóra vonatkozó számítások az eszközjárulék mértékének meghatározásához nem alkalmazhatók. Léteznek más nézetek is az eszközlekötési járulék mértékének megközelítésére. E szerint a használati díj mértékét

– a nemzeti jövedelem átlagos évi növekedési ütemének megfelelő mértékben, vagy

– a népgazdaság termelőalapjának átlagos évi növekedési ütemével azonosan, illetőleg

– a társadalmi tiszta jövedelem és a termelésben lekötött eszközök viszonya alapján lehet megállapítani.

Más felfogás szerint a matematikai módszerekkel (lineáris programozással) kialakított optimális népgazdasági tervben „árnyékárakon" meghatározott érté-

kekben kifejezett, maximális nemzeti jövedelmet biztosító hatékonysági tényező jelenti a helyes mértéket.

Ismét más vélemény szerint az egyes ágazatokban alkalmazandó eszközlekötési járulék akkora legyen, hogy az e címen realizált társadalmi tiszta jövedelem biztosítsa a szóban forgó ágazat beruházásainak pénzügyi fedezetét.

Számítások szerint az ilyen javaslatoknak az eszközérték évi 6–10%-a körüli nagyság felel meg. A termelőalapok bővítésére fordított társadalmi tisztajövedelem-rész és a termelési eszközök értékének egybevetése alapján olyan értéket kapunk, amely az új beruházások gazdaságosságának elbírálásánál 8–10%, a termelésben lekötött eszközökkel való takarékoskodásnál 6–8%-os koefficienst ad. Ha az eszközlekötési járulék mértékének meghatározásánál az állóeszközök bővítési ütemének átlagos arányaiból indulunk ki, akkor 9% körüli nagyság adódik. Ez felel meg az állóeszköz-állomány átlagos évi növekedési ütemének. A lineáris programozással megállapított optimális népgazdasági terv koncepciójában, feltételezett adatokból és leszűkített modell alapján végzett számítások segítségével 8%-os mértéket kaptak. Úgy tűnik tehát, hogy a gazdaságnövekedés összefüggésében a közgazdászok olyan elvi összefüggéseiben is helytálló alapot találtak, amit a termelés eszközigényességét figyelembe vevő árrendszer megalkotásánál is alapul lehet venni. Végül is arra a következtetésre lehet jutni, hogy olyan árrendszer megalkotását lehet célul kitűzni, amelyben – eltérően a beruházásgazdaságossági számításokban ez idő szerint használt 0,2 hatékonysági koefficienstől – a lekötött eszközérték évi 10%-át vesszük eszközjárulék címén figyelembe, vagyis tízéves eszközmegtérüléssel számolunk.

A magyar árrendszerben végzett számítások szerint a fogyasztói árak színvonalán realizálódó társadalmi tiszta jövedelem megegyezik a bérköltség 75%-ával, illetőleg az eszközérték 15%-ával. Eszerint értékárat a bérköltség 75%-os pótlékolásával, termelési árat pedig az eszközérték 15%-os pótlékolásával kapunk. Az 5%-os eszközjárulék 1964. évi bevezetésével ez idő szerint a társadalmi tiszta jövedelem egyharmada igazodik az eszközértékhez. Másik harmada bérjárulék.

Az 5%-os eszközlekötési járulék közgazdasági tartalmára nézve a társadalmi tiszta jövedelem egyik eleme. A vállalatok szempontjából azonban költségtényező, mely a kamattal rokon. Ezért az 5%-os eszközlekötési járulék bevezetésével az a felfogás alakult ki, hogy a A = kamat. Ez a vélemény azonban pontatlan, és ha uralkodóvá válik, helytelen irányba terelheti a szakembereket.

Az eszközlekötési járulék mint „költség" csak az árakban realizálódó nyereséggel, annak szabályozási elveivel együttesen hozható kapcsolatba a A-val mint gazdasághatékonysági tényezővel. Következésképpen az eszközlekötési járulék nem a A-problémát oldotta meg, csak előrelépést jelent ebbe az irányba. Hogy álláspontunkat világossá tegyük, foglalkozni kell az eszközlekötési járulék differenciálásának kérdésével.

Az eszközlekötési járulék bevezetését a közgazdászok többsége helyesli. Egyesek azonban *keveslik* az 5%-ot, mások azt helytelenítik, hogy az *minden terme-*

lési ágra egységes. Szerintük a járulékkötelezettséget differenciálni kell. Az eszközlekötési járulék nagyságát nem szabad az állóeszközök előállítási költségétől függővé tenni. Egy-egy állóeszköz „értékét" nem az újraelőállításához, még kevésbé az eredeti előállításához társadalmilag szükséges munka határozza meg, hanem azon tulajdonsága, hogy valamely, a társadalom számára szükséges termék termelését egyáltalában lehetővé teszi (illetve megkönnyíti). Nincs értéke – mondják – azoknak a termelőberendezéseknek, amelyek technikailag teljesen elavultak. Bár az életben az ilyenek ritka kivételek, az viszont gyakoribb, hogy a társadalom egy-egy létesítmény, vagy berendezés előállítására fordított munkának csak egy részét ismeri el.

E koncepció szerint az eszközlekötési járulék differenciálódásának hátterében az eszközlekötési járulék nem mint költségszámítási, hanem mint *árképző tényező* jut szerephez. Az eszközlekötési járuléknak mint árképző tényezőnek az alapján e nézet képviselői azt állítják, hogy a különböző iparágakban csak annyi eszköz után szabad használati díjat kivetni, amennyi az elavulás bekövetkezése után más célra is hasznosítható lesz. Más szóval: csak akkora eszközlekötési járulékot szabad kiróni az egyes üzemekre, amennyi a hasznosítható eszközök alapján adódik. A termelésben lekötött eszközök értéke és az eszközlekötési járulék között – e gondolatmenet szerint – nincs egyértelműen meghatározható összefüggés, azt csak konkrétan, az árrendszer keretében, az átlagos színvonalú üzemeltetési viszonyok között elérhető nyereséggel egybevetve lehet meghatározni.

Ez az érvelés voltaképpen azt a magától értetődő tényt szögezi le, hogy a termékárakban az eszközmegtérülés nem lehet az eszközértékkel arányos. Vagy másképpen: az árcentrum még nem az ár. Ezért azután valóban vitatható az egységes A alkalmazásának helyessége. Amíg a A-problémát mint a beruházásgazdaságossági módszer sajátos problémáját kezeljük, addig közömbösnek tűnhet, milyen eszközmegtérülési időszakot tekintünk mércének, amelyre a beruházási variánsszámítást alapozzuk. Hiszen ilyenkor e mércének egyedül az a szerepe, hogy a beruházási változatok rangsorolása mellett „abszolút" szelekciót végezzen, elhatárolja a gazdaságos változatokat a nem gazdaságos változatoktól. Nyilvánvalóan azok a beruházási változatok nem gazdaságosak, amelyeknél az eszközmegtérülés elmarad a megadott mércétől. Amikor a A-problémát az árrendszerrel hozzuk kapcsolatba, akkor ez a mérce már nem lehet önkényesen megállapított nagyság. Egyfelől szükségszerűen adódik annak ágazatok szerinti differenciálása, mert az ágazatok jövedelmezőségi rátája is erőteljesen differenciált. Másfelől éppen a jövedelmezőségi ráta válhat a mércemeghatározás objektív alapjává, a gazdaságossági számítás konkrét céljától függően egybeeshet az ágazati minimális, átlagos vagy maximális jövedelmezőségi rátával.

Mindez azonban teljesen független az egységes, 5%-os eszközlekötési járulék kérdésétől. Az eszközlekötési járulék közgazdasági tartalma az, hogy az alsó A-értékhez igazodik, és ezt a vállalati kötelezettséget eszközigényesség címén

önköltségként veszi számításba. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági kalkulációban az elismert költségszint tekintetében áttérés történt a *minimális rentabilitás* elvére. A *Δ*-érték alsó határaként olyan minimális mértéket kellett találni, amely a kialakult árviszonyok mellett a vállalatok zöménél elviselhető terhet jelent, a nyereségből kitelik, sőt a nyereséges gazdálkodás ennek figyelembevételével is lehetséges. Az eszközlekötési járulék jelenlegi formájában rokon a kamattal. Ezért figyelemmel kellett lenni a termelőerők fejlettségi állapotára, és a kamatláb tendenciájában kétségtelenül fennálló összefüggésekre. Ilyen, és ehhez hasonló megfontolások alapján alakult ki az 5%-os járulékkötelezettség.

Összefoglalva megállapíthatjuk: 1. Az eszközlekötési járulék nem a Δ, hanem annak csak egy része. 2. Az eszközlekötési járulék, mint a Δ alsó határa, nem differenciálódhat. 3. A differenciálás nem a költségszámításhoz kapcsolódik. Ez már átvezet az árképzés és a nyereségszabályozás területére.

3. AZ ÁRELTÉRÍTÉS

Az árcentrum és a konkrét ár mennyiségi viszonya

Az érték és az ár mennyiségi viszonyáról eddig *három fontos megállapítást tettünk:*

1. A termékek társadalmi értékének konkrét megjelenési formája az ártípustól függően különbözhet.

2. Az ár klasszikus típusai az értékár és a termelési ár.

3. Az ár típusa csak az árak centrumára utal és nem fejezi ki a konkrét árakat. A konkrét ár egybeeshet az árcentrummal, de lehet annál nagyobb, illetőleg kisebb is.

Ennek megfelelően az ártípus csak fő tendenciájában határozza meg az árakban foglalt tiszta jövedelem realizálásának módját. Ami azt jelenti, hogy a konkrét árviszonyokat nem lehet egységes árszerkezeti sémával ábrázolni. Mi célja lehetett akkor annak, hogy árszerkezeti sémában mutattuk be az értékár (a bérköltség 75%-os pótlékolásával szerkesztett ár), a termelési ár (a lekötött eszközérték 15%-os pótlékolásával szerkesztett ár) és a módosított termelési ár (a bérköltség 25%-os és az eszközérték 10%-os pótlékolásával szerkesztett ár) rendszerében adódó árarányokat? Az árarányok ártípus szerinti bemutatásának az volt a célja, hogy világossá tegyük, melyek az anyagi termelésnek azok a területei, amelyeknek árviszonyaira az árcentrum megválasztása különösen érzékenyen hat.

A későbbiek megértése végett célszerű emlékeztetni arra, amit fejtegetéseink elején leszögeztünk. Az áru értékfogalmának vizsgálatakor azt hangsúlyoztuk,

hogy tervgazdálkodás esetén a társadalmilag szükséges munkaráfordítást a valóságos ráfordítási viszonyokkal azonosnak vehetjük. Most mégis azt kell nagy nyomatékkal hangsúlyozni, hogy *az ártípussal nincs meghatározva az érték és az ár mennyiségi viszonya.* Az árjelenség megismerése felé vezető úton az árcentrum megismerése csak az első lépés. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert sokan úgy vélekednek, hogy az árképzés problémája kimerül az árcentrum meghatározásával. A feladat ugyanis az érték konkrét kifejezési formájának meghatározása. Szerintük tehát az ár nem akkor szolgálja a gazdasági tisztánlátást, ha általában egybeesik az értékkel, az árnak általános szabályként egybe kell esnie az érték *konkrét* formájával is. Ennek megfelelően az adott társadalom számára ez tekintendő társadalmilag szükséges munkaráfordításnak.

Akik így vélekednek, azok *konstruált árképzési séma* segítségével „eszmei" árrendszert alkotnak, és ennek alapján ítélik meg a gyakorlatban létező árrendszert. A szocialista árrendszer bírálatának ez a módja különösen Magyarországon talált nagyobb visszhangra. Ez valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a korszerű számítástechnikai, matematikai módszerek – és az ezeken alapuló input-output elemzés – a szocialista országok közül Magyarországon viszonylag korán alkalmazásra került. E korszerű módszerek segítségével végzett árrendszervizsgálatok különösen alkalmasak arra, hogy különböző „eszmei" árrendszermodelleket konstruáljanak. A korszerű számítási módszerek jelentőségéből persze semmit sem von le az, ha kiderül, hogy a számítások során valójában nem a helyes árat, hanem csak a helyesnek tartott árcentrumot állítják szembe a valóságos árral.

A kettő közötti különbséget meg kell határozni ahhoz, hogy az árjelenség megismeréséhez a további lépéseket megtehessük. Mindenekelőtt el kell ismerni, hogy a történelmileg kialakult szocialista árrendszer a *voluntarizmus* sok ismertetőjelét hordozza. A voluntarista árképzésre az adott lehetőséget, hogy az állami szervek az áralakítást központilag szabályozzák. A probléma magva tehát abban van, hogy egy jellegére piaci kategóriát közigazgatási módon szabályoznak. Pontosan ilyen okból *a sematikus árképzés* sem jelentheti a probléma megoldását.

A konkrét árakat a népgazdaságban betöltött funkciójuk szerint ítélhetjük meg. Mondhatjuk például, hogy rossz az árrendszer, ha a nemzetközi fizetési mérleg, vagy a lakosság vásárlóerejének és árualapjának egyensúlya tartósan megbomlik. Érdemileg bírálhatjuk egyes termékek árát, mert az alacsony ár miatt az áruhiány permanens, vagy magas inkurrenciák keletkeznek. A szocialista tervgazdaságban – miként ezt később látni fogjuk – nincs ugyan közvetlen kapcsolat a népgazdaság egyensúlyának általános és részjelenségei, valamint az árjelenség között. Ismertek azonban a fenti tényezők áttételeken keresztül érvényre jutó összefüggései. A gyakorlati árképzésben éppen ez biztosítja az objektív eligazodás lehetőségét, ami megóvhat bennünket minden voluntarista önkényeskedéstől. *Az önkontrollnak ez a módja mindig rendelkezésre állt.* A tudományos gondolkodás fejlődése viszont azt az igényt támasztja, hogy a létező

árakat konstruált árak segítségével lehessen megítélni. Ehhez fel kell tételezni, hogy a gazdaságban funkcióképes árak alkothatók és bevezethetők.

Az árak tervezésének két módszerét ismerjük. Az egyik a távlati tervek optimalizálásának elvén alapul, és *matematikai programozással* készül. A másik az értékviszonyokban bekövetkezett változások számbavételén alapul és operatív *árrendezés* eredményeként kerül meghatározásra. Matematikai módszerek segítségével a népgazdaság egészére még nem alakítottak ki árakat. A gyakorlatban az árrendezés módszerét alkalmazzák. *Az árrendezés az áraknak meghatározott irányelvek szerinti képzése.* Ezek az irányelvek megállapítják mind az ár típusát, mind a konkrét árak árcentrumtól való eltérését. A gyakorlatban az árcentrum és az ár mennyiségi viszonyának kérdése az *áreltérítés* kérdéseként vetődik fel.

Az 1968. évi árreform során abból indulunk ki, hogy az árviszonyokban kifejeződnek

- a termelés társadalmi költségei,
- az eladók és vevők értékítéletei és
- a társadalmi preferenciák.

Az árreform révén e tényezők együttesen, egymásra hatva határozzák meg az árviszonyokat. Ilyen módon vetődnek fel a konkrét áraknak az árcentrumtól történő eltérései.

A termelés társadalmi költsége egybeesik az árcentrummal (a termelési árral), de rugalmas ármechanizmusban a termelővállalatok értékítélete az egyes árakat az árcentrum körül mozgatja. A termelői értékítéletnek ezt a funkcióját az anyagi érdekeltség konkrét rendszere határozza meg. A vevők értékítélete a termékek hasznossága és szűkössége alapján teszi „kritika" tárgyává a centrumárat. Az állam által biztosított társadalmi preferenciáknak pedig éppen az a fő rendeltetése, hogy a vevő és az eladó értékítéletében jelentkezett ellentmondásokat az árrendszerben megfelelően – a különböző érdekek szintetizálásával – lehessen megoldani. A konkrét ár vizsgálata során az árjelenségnek ezekre az összefüggéseire fordítjuk a figyelmet.

Az árak kétszintűsége és a forgalmi adó

A szocialista gazdaságban az árképzést az árrendszer egységének megőrzésével kell megvalósítani. Ez többek között azt jelenti, hogy a fogyasztói ár a termelő (kereskedő) árbevétele. A termelői ár pedig olyan „befejezetlen" fogyasztói ár, amely kiegészül a kereskedelmi árréssel. Egységes árrendszerben a termelői és fogyasztási ár egységesen valamely ártípus mintájára jön létre és a fogyasztói árviszonyok tendenciaszerűen „lentről felfelé" kerülnek meghatározásra.

A magyar népgazdaságnak ez idő szerint kétszintű árrendszere van. A termelői és a fogyasztói árakat összekötő forgalmi adó 1959-ig átlag 65%-ot, 1959-től pedig 27%-ot tett ki. Az 1968. évi árreformot követően a forgalmi adó átlag 15–20%-ra

csökken. A termelői árak színvonala – miként látható – közeledik a fogyasztói árak szintjéhez. E tekintetben minőségi fordulat az 1959. évi árreform során történt. 1959-ig az alapvető nyersanyag-kitermelő iparágakban az ár az önköltséget sem fedezte. Ezeket az iparágakat ezért államilag szubvencionálni kellett. Az alapvető termelési eszközök deficites ára miatt a termelési eszközök árszintje a fogyasztási cikkek árszintjéhez képest rendkívül alacsony volt. Lényegében annak a tiszta jövedelemnek a zöme is a fogyasztási cikkek árában realizálódott, amit a termelési eszközök gyártása során hoztak létre. A fogyasztói és a termelői árak kétszintűsége így a fogyasztási cikkek és a termelési eszközök árának kétszintűségével párosult.

Az 1959. évi árreform egyik központi kérdése a nyersanyag-kitermelő iparágak állami szubvenciójának megszüntetése volt. Ezzel a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek ára között helyesebb arány alakult ki. De mint láttuk, bizonyos mértékig *megmaradt a fogyasztói és a termelői árszint különbsége.* Ezt a szintkülönbséget két tényező határozza meg.

Az egyik a hagyományos állami jövedékcikkek (trafikáruk, italáruk stb.) és a luxuscikkek (illatszerek stb.) tetemes fogyasztási adót magában foglaló fogyasztói ára. A másik a nagymértékben veszteséges szolgáltatások (városi és távolsági személyszállítás, lakáshasználat stb.) ellensúlyozásaként egyes termékek értéktől felfelé eltérített fogyasztói ára (textíliák stb.). Ilyen fogyasztói árviszonyok mellett a termelői árak fogyasztói árszínvonalra történő felemelése rendkívül megnövelné az állami dotációban részesítendő termékek számát. Ebben az árrendszerben, a forgalmiadó-bevétel jelentékeny része olyan termelési ágak deficitjét finanszírozná, ahonnan az állam nyereség stb. címen von el tiszta jövedelmet. Némi módosulással az az állapot következne be, amit a nyersanyagok szubvenciójának megszüntetésével éppen igyekeztünk kiküszöbölni.

A készáru-dotáció persze jellegében eltér a nyersanyag-szubvenciótól. Amikor a nyersanyagot szubvencionálják, akkor a továbbfeldolgozás egész területén eltorzul a kalkuláció. A készáru-dotáció ezt a hibát elkerüli, mert ott szubvencionál, ahol a termékek elhagyják a termelés területét. Mégsem helyes a termelői árak színvonalát a fogyasztói árak színvonalára emelni és a forgalmi adó szerepét minimumra csökkenteni olyankor, amikor a fogyasztói ararányok jelentékenyen eltérnek a ráfordítási arányoktól. Az ilyen árrendszernek végső soron ugyanis az a jellemzője, hogy adót vonnak el és nyereséget mutatnak ki olyan termelési ágakban, ahol a valóságban erre nincs lehetőség, és ezt csak azáltal tehetik, hogy állami szubvencióval biztosítják a pénzügyi eszközöket az adó befizetéséhez, illetőleg a nyereség kimutatásához.

A magyar népgazdaság árrendszere az egységes árrendszer irányában fejlődik, a fogyasztói ararányok fokozatosan megközelítik az értékarányokat. Ennek megfelelően a termelői árak is közeledhetnek a fogyasztói árak színvonalához. Nincs azonban szó a speciális forgalmi adók (jövedék-, illetőleg luxuscikkek megadóztatása) megszüntetéséről. A termelési szerkezet várható alakulásának

figyelembevételével a termékek bizonyos körében rövid időn belül nem történhet meg az árak értékviszonyokhoz való igazítása, bár e termékeknél ez közgazdaságilag kívánatos lenne (például textíliáknál). Ezek együtt adják meg annak magyarázatát, miért lehet szűkíteni az 1968. évi árreform során a fogyasztói és a termelői árszintek különbségét, illetőleg miért nem lehet ezt a különbséget teljesen megszüntetni.

Ha a termelői árak színvonala 15–20%-kal elmarad a fogyasztói árak színvonalától, akkor ez azt jelenti, hogy a termelői árakban realizálódó tiszta jövedelem kisebb annál az összegnél, mint amit a bérköltség 25%-a és az eszközérték 10%-a együttesen ad. Az így számított termelői árszínvonalban, ha a bérköltség 25%-os pótlékolását adottnak vesszük (ez társadalombiztosítási járulék és illetményadó formájában már ma is megjelenik) a megmaradó rész az eszközérték mintegy 7–8%-a.

A termékhelyettesítés elve és a járadékjövedelem

Az ártípuselemzés a ráfordítás oldaláról közelíti meg az árjelenséget. A gyakorlatban viszont azt tapasztaljuk, hogy *az árarányok nem igazodnak mindig a ráfordítási arányokhoz.* Ez legjellemzőbb módon a felhasználásban egymást helyettesítő termékek árviszonyainál figyelhető meg.

Valamely áru különböző anyagféleségből egyaránt előállítható. A felhasználásban egymással helyettesíthető anyagféleségek esetén az a tendencia, hogy azok ára használatiérték-arányos legyen. Ha tehát az egymással helyettesíthető termékek árszínvonala a legdrágábban előállított anyagféleség termelési feltételeihez igazodik, a többi termékféleség árában *járadékjövedelem* realizálódik. Járadékjövedelmet realizál például az olaj ára, mert az olajár kalóriaértékre számítva megközelítően paritásban van a szén árával, noha az olajat olcsóbban állítják elő. Az olajárban realizált járadékjövedelmet három tényező okozza. Először, a termelési feltételekben jelentkező különbség a természeti adottságok eltéréséből adódik, tehát azt nem, vagy csak részben lehet közömbösíteni. Másodszor, az olaj még abban a körben sem szorítja ki teljesen a szenet, ahol egyébként tökéletesen helyettesíthetné. Az olcsóbb olaj távlatban átalakítja ugyan az energiamérleg szerkezetét, de a szerkezeti átalakulás a bővülő gazdaság feltételei mellett megy végbe, amikor is nem szüntetik meg, csak az olajbányászathoz képest lassabban fejlesztik a szénbányászatot. Harmadszor, a helyettesítési kapcsolat folytán az olajat és a szenet, az energiahordozó termékek választékaként veszik figyelembe.

A termékhelyettesíthetőség felveti tehát a kérdést: mire vonatkozik az árcentrum, a konkrét termékárakra, vagy a termékcsoportokra. Minél közvetlenebb és szélesebb körű a termékhelyettesíthetőség, annál inkább el kell szakadniuk a helyettesítési kapcsolatban levő termékek árának az individuális ráfordítási ará-

nyoktól, annál inkább válik maga a termékcsoport együttes ráfordítása az árak centrumává. Így nézve nem a különböző szénfajtáknak vagy olajszármazékú energiahordozóknak, hanem általában az energiahordozóknak van árcentruma. Ugyanígy nem a különféle abrak- és szálas takarmányok ráfordításait kell azok árösszefüggéseiben meghatározni, hanem általában az állati takarmányok ráfordításait. Tegyük ehhez hozzá: minél sokoldalúbb a termelési szerkezet, és minél fejlettebb a technika, annál szélesebb alapokon nyugszik a termékhelyettesíthetőség. Az ilyen áruszerkezetben nem a konkrét termékárak, hanem termékcsoportárrendszerek összefüggéseiben alakulnak a népgazdaság árviszonyai.

A járadékjövedelmet a szocialista állam általános szabályként, adóformában vonja el. Az elvonás formája a járadékjövedelem keletkezési módjától függ. Magyarországon például egymás mellett három különböző elvonási formát is alkalmaznak:

– A szénbányászatban *árkiegyenlítő kassza* vonja el a korszerű feltételekkel működő üzemeknél keletkező járadékot, és ebből a jövedelemből közvetlenül finanszírozza a kedvezőtlen természeti feltételekkel működő bányákat.

– *Termékadó* a járadékelvonás módja olyan esetben, amikor az árcentrum a drágább termékféleség (szén, illetve beton) értékviszonyaihoz igazodik és ezért az azokkal helyettesítési kapcsolatban levő más termék (olaj, illetőleg fa) járadékjövedelmet élvez.

– *Vállalati adó* a járadékelvonás módja olyan esetekben, amikor azonos termékfajtán belül az ár a határköltséghez igazodik, illetőleg az árképzésnél valamely rendkívül kedvező körülmények között működő üzem individuális feltételeit figyelmen kívül hagyják (például a sütőiparban).

A járadékelvonás különböző lehetséges változatai arra utalnak, hogy a járadékelvonás nem jelenti szükségképpen a bérköltség, illetőleg az eszközérték arányában realizálható tiszta jövedelem csökkenését. Amikor a helyettesítési kapcsolatban levő termékek összesített ráfordítása az árcentrum, akkor az egyik termék árában érvényesített járadékelvonás tulajdonképpen a másik termékben elmaradó bér- és eszközjárulékot helyettesíti. Más szóval: ilyen járadékelvonás címén a kedvezőbb feltételekkel előállított termékféleségnél realizálják a helyettesítési kapcsolatban levő valamennyi termékre felszámítható tiszta jövedelmet. Nem ez a helyzet, ha a helyettesítési kapcsolatban levő termékek árcentruma az átlagosított ráfordítás helyett a *határráfordításhoz* igazodik. Amikor a használati értéken alapuló ararányosítás a legdrágábban előállított termékféleség árcentrumához (az energiahordozók esetében a szén árcentrumához) igazodik, akkor a termékcsoport valamennyi terméke az árban realizálja azt a tiszta jövedelmet, amit az ár típusa meghatároz. A kedvezőbb feltételekkel előállított termék ára járadékjövedelmet is realizál. Amikor így alakítják ki az árakat, akkor a járadékjövedelem olyan tisztajövedelem-részt emészt fel, ami egyébként mint bértényező, illetőleg eszköztényező lenne realizálható. A helyettesítési kapcsolatban levő termékek ararányosítása és az ezen alapuló járadékelvonás szük-

ségszerűen ilyen konzekvenciával jár. Az 1968. évi magyar árreform irányelve azonban mégis az, hogy az ilyen címen történő jövedelemrealizálás minimális keretek között maradjon.

A szűkösségi elv és a nyereség differenciálódása

A termelői felhasználásban és a fogyasztásban az értékelés – mint láttuk – a termékek hasznos tulajdonságainak egybevetésén, a termékek használhatóságán alapul. Ott kerül ez a piaci értékelés előtérbe, ahol a termékek közvetlenül egybevethetők, vagy azért, mert már eleve azonos szükségletek kielégítésére termelik (rokoncikkek, azonos termékek különböző méreti, minőségi változatai), vagy mert helyettesítési kapcsolatban állnak egymással. A felhasználó azonban valamennyi létező terméket értékel. Az árviszonyok alakításánál ezért azt is figyelembe kell venni, hogy az egyes termékeknek *eltérő* társadalmi jelentősége van. A termékek társadalmi jelentősége mindenekelőtt abból a szempontból vizsgálható, *milyen anyagok felhasználásával gyártották azokat.* Fában „szegény" népgazdaságban társadalmi jelentősége van annak, ha fajlagos famegtakarítással járó bútortípusokat vezetnek be, vagy bőven rendelkezésre álló – és a fát részben-egészben helyettesítő – anyagokból gyártanak bútorokat. Általában „hagyományos" anyagokban szűkében levő népgazdaság a dolog természeténél fogva fokozott súlyt helyez a műanyagbázis kiépítésére, és ha ezt megtette, elő kell mozdítania a műanyagokból gyártott fogyasztási cikkek iránti keresletet stb. A fogyasztási cikkeknek az ésszerű anyaggazdálkodásból megítélt társadalmi jelentősége elhanyagolható lenne – vagy legalábbis nem állana ennyire előtérben –, ha a világpiacon bármilyen alapanyag korlátozás nélkül beszerezhető volna és ezek ellenértékét tetszés szerint választott termékkel kiegyenlíthetnék.

Exporttevékenysége során az állam azt tapasztalhatja, hogy különböző termékek iránt más és más a világpiac átvételi hajlandósága és felvevőképessége. Ha az exportképes cikkeket ennek megfelelően csoportosítjuk, a termékeket három csoportba sorolhatjuk:

1. Vannak korlátlan mennyiségben elhelyezhető „kemény" cikkek, amelyek iránt erős a világpiac átvételi hajlandósága, mert másutt nem, illetőleg a szükséglethez képest nem kielégítő mennyiségben állítják elő azokat, és a termelőerők fejleszthetősége korlátozott.

2. Vannak korlátozott mennyiségben elhelyezhető „kemény" cikkek, amelyek iránt erős a világpiac átvételi hajlandósága, mert olyan szükséges termékek, amelyeket egyes országok nem, vagy nem kielégítő mennyiségben állítanak elő, ugyanakkor megvan a lehetőség a termelőerők tetszés szerinti fejlesztésére.

3. Vannak korlátozott mennyiségben elhelyezhető „puha" cikkek, amelyek iránt gyenge a világpiac átvételi hajlandósága, mert elegendő mennyiségben állítják elő, illetőleg hiányuk a társadalom életkörülményeit alig érinti.

A termékek ilyen csoportosítása az importszükséglet jellegéből indul ki. Azokat az exportcikkeket minősíthetjük „kemény" cikkeknek, amelyek kiegészítő jellegűek az importáló ország népgazdasága szempontjából. Szerves kiegészítője a népgazdaságnak:

a) az az importált termelési eszköz, amely a termelőerők működésben tartásához nélkülözhetetlen;

b) az az importált fogyasztási cikk, amely létfenntartási szükségletet elégít ki.

Annál inkább érvényesül az import ilyen jellege, minél kevésbé önellátó a népgazdaság. Annál inkább kell viszont ennek az országnak korlátlanul vagy korlátozott mennyiségben külföldön eladható „kemény" cikkeket gyártania. Exportképes „puha" cikkek ugyanis egyfelől csak viszonylag kisebb mennyiségben helyezhetők el, másfelől ilyen cikkeket az országok csak a „kemény" cikkekkel meghatározott arányban, az árukapcsolás különböző formáinak alkalmazásával vesznek át.

Exporttevékenységében az állam az egész világpiaccal kapcsolatban áll, ezért a külföldi termelés- és keresletváltozás halomra döntheti azokat a számításokat, amelyekre az állam épít. Könnyen átváltozhat „puha" cikké olyan termék, amit „kemény" cikként tartottak nyilván, vagy korlátozott felvevőképesség mutatkozhat korábban korlátlanul elhelyezhető cikkek iránt. A nemzetközi áruforgalom nemcsak kiegészítő, hanem kisegítő jellegű is. Előfordul, hogy egyébként nehezen elhelyezhető termékek bizonyos időben rendkívül könnyen adhatók el, például azért, mert egyes országokban az időjárás okozta terméskiesés következtében importálnak olyan cikkekből, amelyekből egyébként maguk is exportálnak stb.

Ha a szocialista ország megtehetné, hogy egész exporttevékenységét a külföldi országokkal létesített hosszú lejáratú szerződésekben rögzítse, akkor az exportcikkek termelésének állami tervezése biztonságos lehetne. Többek között a tervgazdálkodás kötelékeinek megszilárdítása céljából helyezik a szocialista országok tervszerű alapokra egymás közötti áruforgalmukat, és kötnek hosszú lejáratú szerződéseket. Ugyanezt azonban nem tehetik meg a kapitalista országokkal fenntartott árukapcsolatokban. Részben ezért, de azért is, mert a szocialista országok közötti gazdasági munkamegosztás teljes szervezettsége csak fokozatosan teremthető meg, a nemzetközi áruforgalommal összefüggő feladatok megoldása mind a tervezés, mind a terv végrehajtása során nagy körültekintést, gondos mérlegelést, nemegyszer operatív, rugalmas alkalmazkodást kíván.

Mindezen okoknál fogva a *szűkösségi elv* is szerephez jut az árviszonyok alakításában. Ennek gyakorlati megvalósulási formája a kereslet-kínálat összhangját fenntartó egyensúlyi ár. Az egyensúlyozási funkció miatt a konkrét ár az árcentrum körül ingadozik, az árakban realizálódó nyereségráta termékenként differenciálódik.

A szűkösségi elven kívül figyelembe kell venni azokat a *bizonytalansági tényezőket* is, amelyekkel fejlődő gazdaságban a tervezésnek számolnia kell, és amelyek magukban rejthetik azt a veszélyt, hogy az egyensúly tartós vagy át-

meneti hiánya miatt piaci feszültségek jelentkeznek. A bővített szocialista újratermelés tervezésénél mindenekelőtt nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget, mely szerint *a világpiac felvevőképessége* eltér attól a változattól, amit a bővülő és átalakuló termelési szerkezet kialakításakor feltételeztek. A bővített szocialista újratermelés tervezése viszonylag nagyobb biztonsággal történhet *a belföldi szükségletek* összefüggésében, itt is mindenekelőtt a termelési eszközök szférájában. A problémák leginkább a lakosság fogyasztásával kapcsolatosak.

A lakosság szükséglete az árugazdaságban fizetőképes kereslet formájában jelenik meg, és a lakosság tényleges fogyasztását – különösen pedig annak áruösszetételét – számos tényező bizonytalanná teszi. E tekintetben mindenekelőtt azt nehéz pontosan előrevetíteni, hogy pénzjövedelmének mekkora részét kívánja a lakosság megtakarítani. Előfordulhat adott esetekben ennek az ellenkezője is, amikor a lakosság folyamatos pénzjövedelme mellett korábbi megtakarításának egy részét is felhasználja.

Ha a tervezés jól meg is közelíti *a fogyasztás várható volumenét*, számolnia kell azokkal a bizonytalansági tényezőkkel, amelyek annak *áruszerkezetét* megszabják. E tekintetben időszaki – rövid és hosszabb lejáratú – tényezők egyaránt szerephez juthatnak. Természeti, éghajlati viszonyok szokásostól eltérő alakulása az idényszerű keresletet eltéríthetik a tervezettől. A kereslet tartós megváltozása főként a népesség szaporulatával, a társadalmi osztályszerkezet megváltozásával, a pénzjövedelem, a fogyasztási szokások változásával, új áruféleségek hatásával áll kapcsolatban. A távlati tervezésnek figyelemmel kell lennie azokra a tényezőkre, amelyek hatást gyakorolhatnak a fogyasztás már kialakult szerkezetére, és amelynek alapján a tervezés megközelítő pontossággal meghatározhatja a fogyasztás várható szerkezetét. Az árucsere – és általában a piaci folyamatok – természetéből következik azonban az a lehetőség, hogy ami a valóságban végbemegy, az különbözhet attól, amit előre megterveztek.

4. A SZOCIALISTA ÁRRENDSZER ÉS A VILÁGPIACI ÁR

A belföldi ár közelítése a külkereskedelmi árhoz

A szocialista árrendszer átalakítása csak akkor ad pozitív eredményt, ha a belföldi árnak a külkereskedelmi ártól történő elkülönítését, mint a szocialista árrendszer elvi alapját elvetjük.

A belföldi és a külkereskedelmi árrendszer megfelelő kapcsolata különösen fontos olyan ország szempontjából, amely szorosan beépül a nemzetközi munkamegosztásba; amely feldolgozó tevékenységében nagy mennyiségben használ fel

külföldi munkatermékeket és jobbára az így nyert készárukkal finanszírozza anyagimportját. Ilyen gazdasági adottságok esetén a dolog természetéből következik, hogy megfelelő szintézist kell teremteni a nemzeti és a nemzetközi értékviszonyok között.

Mind erőteljesebb az a törekvés is, hogy *a szocialista világpiacon a külkereskedelmi árak képzésére a nemzeti termelői árakat tegyék alkalmassá.* A szocialista nemzetközi munkamegosztás ésszerű alapokra helyezése érdekében térjenek át a saját árbázisra. A szocialista országok első lépésként valószínűleg közelíteni fogják egymáshoz a kalkulációs rendszereket, kidolgozzák az importanyagok (importtermékek) egységes elven alapuló belföldi értékelését. Várható az is, hogy a nemzeti áraknak a termelési árak irányába történő fejlesztése általánosan érvényesülő tendencia lesz.

A turistaforgalom élénkülése – különösen pedig a szocialista országok között kibontakozó sokirányú kapcsolat – bonyolult kérdéseket vet fel a nemzeti fogyasztói árviszonyok jelentős eltérései miatt. Ez a fogyasztói árviszonyok közelítését teszi szükségessé.

A szocialista társadalom nem maradhat közömbös az iránt sem, hogy milyen véleményt alakítanak ki a szocialista árrendszerről az iparilag fejlett tőkésországok és a velünk kapcsolatban levő volt gyarmati országok. A fő kifogás az, hogy

– import esetén a szállító ország (cég) által nyújtott kedvezmények az árarányosítás miatt nem érvényesülhetnek; fogyasztási cikkek importja esetében a magas fogyasztói árak keresletkorlátozó hatását sérelmezik;

– export esetében a belföldi termelési költségeknek nincs meghatározó szerepük az exportügylet létrejöttében, az exportot, ha ahhoz a szocialista országnak érdeke fűződik, még dömping árán is szorgalmazzák. (Nemzetközi tőkés jogforrások szerint a dömping egyik ismérve az, hogy ha egy ország exportára jelentősen alatta marad a belföldi ráfordításokat tükröző költségszínvonalnak.)

A szocialista országok árrendszerével kapcsolatos kifogások az iparilag fejlett tőkés- és a volt gyarmati országok vonatkozásában külön-külön is említést érdemelnek.

A volt gyarmati országok részéről erőteljesen érvényesül az a kívánság, hogy *a hagyományos nyersanyagok és a trópusi cikkek belföldi árát a külkereskedelmi árnak megfelelően csupán a bonyolítás költségeinek hozzáadásával határozzuk meg.*

Az iparilag fejlett tőkésországok *a versenyár koncepcióját propagálják.* A dolog természeténél fogva elsősorban abban az összefüggésben szorgalmazzák ezt, amikor előnyösebb áron szállítanak, mint a belföldi önköltség. Az a kívánságuk, hogy az ilyen szállítás a belföldi felhasználó számára is előnyt jelenthessen, azaz bírjon az import belföldi termelést korlátozó hatással. A saját piacukon adandó „liberalizálás"-t viszont ahhoz a feltételhez kívánják kötni, hogy az exportárak képzése – a termelési költségekből kiindulva – reálisan történjék, ne pedig a minden áron való export elvi alapjain.

A fő kifogás a kétféle ár különbözetét kiegyenlítő mechanizmus ellen, és nem az ellen irányul, hogy adott esetekben a belföldi árat eltérítsék a külkereskedelmi ártól. Úgy gondolják, hogy ezt az eltérítést a termelési eszközöknél (a termelési-eszköz- és fogyasztásicikk-árak közelítését feltételezve) a szocialista országoknak is vámmal, a fogyasztási cikk esetében pedig fogyasztási adóval kellene megvalósítania.

Ezek és hasonló jellegű kifogások, úgy ahogy azok naponta felmerülnek, sok esetben politikai megfontolások és célok szolgálatában állnak. Ugyanakkor azonban a jelenlegi ármechanizmusnak vannak valóban olyan elemei, amelyek bizonyos külkereskedelmi nehézségeket szülnek. A belföldi és a külkereskedelmi ár közötti kapcsolat javasolt szorosabbá tétele, árrendszerünknek ezzel összefüggő átalakítása véget vethetne a jogosan felmerülő kifogásoknak, továbbá lehetőséget nyújthatna – az ésszerűbb nemzetközi munkamegosztásból folyó előnyök kiaknázása mellett – hasznos kereskedelem- és vámpolitikai megegyezésekre.

A világpiaci ár bázisú árrendszer és annak változatai

A belföldi árrendszernek a külkereskedelmi árakhoz közelítése *nem jelenti a nemzeti árrendszer feloldását a világpiaci árrendszerben.* Azért kell ezt hangsúlyozni, mert az árvitában néhányan a nemzeti árrendszer feladását javasolják. Azt tanácsolják, ültessük át a szocialista gazdaságba a tőkés világ árviszonyait, hozzuk létre a tőkés világpiaci ár bázisán nyugvó árrendszert. Így nyilván azok gondolkoznak, akik csak a világtársadalmat és a nemzetközi értéket ismerik el minden közgazdasági folyamat egyedül lehetséges mércéjeként.

A szocialista árvitában a *világpiaci ár* – mint a nemzeti ár centruma – úgy jelenik meg, mint amely termékenként eldönti az árakban realizálódó nyereségek, veszteségek alakulását, az ár és az önköltség viszonyát. Van olyan nézet, amely szerint az ilyen árrendszer felel meg leginkább a szocialista társadalomnak.

Milyen érveket szoktak felsorakoztatni a világpiaci árnak, mint belföldi árcentrumnak a támogatására? Mindenekelőtt azt állítják, hogy az ilyen árak szolgálják a legjobban a két rendszer között folyó gazdasági versenyt, miszerint a szocialista országoknak mielőbb utol kell érni és el kell hagyni a legfejlettebb kapitalista országokat a társadalmi össztermék és az egy főre eső terméktömeg termelésében. Minden más koncepció – a nemzeti értékviszonyokat tükröző árrendszer valamennyi változata – voltaképpen autarkiás követelményeket tart szem előtt, és nem orientál az ésszerű nemzetközi munkamegosztás fejlesztésében.

Miután nem az összes termékek (szolgáltatások) képezik a nemzetközi forgalom tárgyát, egy ilyen árrendszert úgy kellene felépíteni, hogy a nemzetközi forgalomképes termékek belföldi áraihoz kellene arányosítani a többi belföldi termék árát is.

A világpiaci ár bázisú árrendszernek elvileg *többféle változata képzelhető el.*

A világpiaci ár bázisú árrendszer lehet az egész népgazdaság árrendszere, amikor általánosan, a gazdálkodás valamennyi ágazatában érvényesül. De elképzelhető az is, hogy az ilyen árrendszert csak a termelés szférájára korlátozottan alkalmazzák (a világpiaci ár centruma szerint állapítják meg a termelők árbevételét), a felhasználás (fogyasztás) szférájában pedig olyan árkialakítást valósítanak meg, amit a kereslet-kínálat nemzeti feltételei határoznak meg. A világpiaci ár bázisú árrendszer ilyen korlátozott alkalmazása azon a koncepción alapszik, hogy a külkereskedelem el nem hárítható korlátai bizonyos esetekben indokolttá tehetik a felhasználói (fogyasztói) árak eltérítését az árcentrumtól. Akkor fordulhat elő ilyen eset, ha a kereslet és a kínálat egyensúlya csak ily módon valósítható meg.

A világpiaci ár bázisú árrendszer akár egységes árrendszer formájában (tehát korlátozás nélkül), akár tagolt árrendszer formájában (tehát korlátok között) vetődik fel, *az árcentrum lehet közvetlenül a világpiaci ár, vagy pedig a külkereskedelmi ár.*

Mi a világpiaci ár? A KGST IV. ülésszakán hozott határozat szerint olyan árupiacok vagy nemzetközi kereskedelmi központok árait lehet világpiaci árnak tekinteni, amelyek a szóban forgó áru nemzetközi kereskedelmében jelentős súllyal részesednek, és ahol rendszeresen, szokványos kereskedelmi feltételek mellett nagy ügyleteket kötnek, s rendszerint szabad valutában fizetnek. Ezzel több tekintetben azonos következtetésre jutnak az árelemzéssel, a nemzetközi árösszehasonlítással foglalkozó ENSZ-szervek is.

A nemzetközi munkamegosztás élénkülésével kapcsolatban meg kellett határozni azokat a szempontokat, amelyek segítségével végre lehet hajtani a nemzetközi kapcsolatokban érvényesülő nem homogén árak szelektálását. E szelektálás és a világpiaci árnak ezen alapuló magyarázata különösen fontos, amikor a világpiaci árat valamely belföldi árrendszer kialakításánál árcentrumként kívánják felhasználni. Ilyenkor ugyanis nem az önmagában adott termék világpiaci árának, hanem azoknak a „racionális", „gazdaságos", „általános", „uralkodó", „tartós" stb. árösszefüggéseknek a megismerése lényeges, amelyek az egymással kapcsolatban álló áruk közötti viszonylatokban jutnak érvényre. Valamely árcentrummal szemben ugyanis azt a követelményt kell elsősorban felállítani, hogy támpontot adjon a technológiában egymást követő termelési szakaszokban előállított termékek közötti árösszefüggések – valamint bizonyos korlátok között – az egyes termelési szakaszokban előállított rokoncikkek közötti árarányok meghatározásához. Nemcsak arról van tehát szó, hogy a világpiacon az egyes termékeknek különböző ára van, de elsősorban arról, hogy az egyik termék adott világpiaci ára úgy jelenik meg, mint a másik termék meghatározott árának tartozéka. Ezért a világpiaci árat, annak mozgási tendenciáit nem lehet az árösszefüggések figyelmen kívül hagyásával elemezni; az egymással összefüggő árakat azok technológiai összefüggésében is ellenőrizni kell. Csakis ily módon kerülhető el olyan

aránytalan világpiaci árvariánsok elkészítése, amelyeknél az egyik termék világpiaci ára esetleg még a világpiaci árakon számított anyagköltségekre sem nyújt fedezetet. És valóban: az ésszerű nemzetközi munkamegosztást – különösen ha annak résztvevői minden egyes termelési fázisban exportálnak és importálnak – nem mozdíthatják elő az olyan árak, amelyek egy-egy termelési fázisban még a nemzetközi méretekben társadalmilag szükséges munkaráfordításokra sem nyújtanak fedezetet.

Az az elmélet, hogy közvetlenül a világpiaci ár tölti be az árcentrum szerepét, mint ismeretes, arra a meggondolásra vezetett, hogy a külkereskedelmi árat tegyék a belföldi árak centrumává. *A külkereskedelmi ár tudvalevően valamely országra vonatkoztatva a világpiaci ár sajátos tükröződése, meghatározott megjelenési formája.* Mikor lehet a világpiaci árat, annak egyik megjelenési formájával, a külkereskedelmi árral helyettesíteni? Abban az esetben, ha azt külkereskedelem-gazdaságossági elemzés céljaira kívánjuk felhasználni. A külkereskedelem gazdaságossági hatékonyságának megítélése ugyanis feltételezi az áruügyletek devizanyereségének, illetőleg keletkező -veszteségeinek kimutatását. Ezzel voltaképpen közgazdaságilag meg is határoztuk, kik képviselik a világpiaci ár bázisú árrendszert. Azok tesznek egyenlőségjelet a világpiaci ár és a külkereskedelmi ár közé, akik *olyan árrendszert tartanak helyesnek, amely a külkereskedelem-gazdaságossági számításokban közvetlenül felhasználható, tehát amelynek segítségével az ésszerű nemzetközi munkamegosztás az árakon keresztül közvetlenül megítélhető.* Az ilyen nézetek hívei nyilván feltételezik, hogy az a torzítás, ami a világpiaci árnak a külkereskedelmi árral való helyettesítése következtében az árarányokban kifejeződött, nemzetközi normatívákban nem lehet túlságosan jelentős. A valóságban azonban egy ilyen árrendszer annál inkább „torz szülemény" lenne, minél inkább az a jellemzője a külkereskedelmi árnak, hogy különböző időpontokban, különböző piacokon más-más feltételekkel kötött áruügyletek vegyüléke.

Kritikai megjegyzések a világpiaci ár bázisú árrendszerhez

A világpiaci ár bázisú árrendszer koncepciója nem tud gyökeret verni a szocialista országok gazdaságában. A tőkés világpiaci árak a monopóliumok változó erőviszonyainak hatását tükrözik, konjunkturálisan ingadoznak, így semmiképpen sem tehetők a tervgazdálkodást folytató szocialista ország belföldi árrendszerének alapjává. Aki világpiaci ár bázisú árrendszert akar, azt feltételezi, hogy a termelés tervszerű arányos fejlődése követelményeinek úgy kell eleget tenni, hogy az a tőkés világpiacon megítélve előnyös legyen. *Az ilyen szemlélet teljesen félreérti a két társadalmi rendszer között folyó verseny lényegét és nem tükrözheti a távlati tervek célkitűzéseit.* A szocialista országok árképzésében azok a tudatos elemek jutnak érvényre, amelyek megteremtik az anyagi érdekeltséget a tervszerű kapcsolatok fejlesztésében. Ez pedig nem érhető el a kapitalizmusból

átvett árviszonyokkal. Ilyen célkitűzések csak az árképzés olyan módszerével valósíthatók meg, amely a tervezéshez is alapul szolgáló *termelési feltételekből* indul ki, és amely a távlati tervben rögzített *célokat* tartja szem előtt. Az árnak nem elvont „elvek" szerint, hanem a tervvel összhangban kell a gazdasági cselekvésben orientálnia.

A szocialista országok közötti tervszerű együttműködés elmélyülése, a távlati tervek koordinálása, a szakosítással kibontakozó termelési kooperáció kialakítása során létrejön a szocialista országok saját árbázisa. A szocialista világpiacon az árak – ha meghatározott módon a tőkés világpiaci árakhoz igazodnak is – a szocialista gazdasági világrendszerben uralkodó értékviszonyok révén új vonzási központot nyernek. Bár a szocialista világpiaci saját árbázis a szocialista külkereskedelmi árrendszert meghatározó árcentrum lesz, szükségszerűen hatást fog gyakorolni a szocialista országok belföldi árrendszerére is. A szocialista országok nemzeti árrendszerei közeledni fognak egymáshoz, de ez a közeledés nem matematikai formulák, árképzési sémák, és a termékenkénti devizaszorzók merev egységesítésével valósul meg. A merev világpiaci árfüggőséget a történelem úgy ismeri, mint a gyarmati, félgyarmati népek gazdasági leigázásának eszközét, amely monokultúrás termelési szerkezetre és nem a termelőerők optimális kibontakozására orientál.

A világpiaci ár bázisú árrendszer *feltétlen helyességét* még akkor sem lehet objektíven megmagyarázni, ha a tervgazdaság az árrendszerrel szemben semminemű, vagy csak azt az egyetlen követelményt állítaná fel, hogy segítségével a külkereskedelem gazdaságossága mérhető legyen. A világpiaci ár bázisú árrendszer teljes következetességgel és minden igénnyel csak akkor lenne alkalmas a külkereskedelem gazdaságossának megítélésére, ha a végterméknél és a közbenső termékeknél *egyaránt* a lehető leggazdaságosabb termelési struktúra kialakításáról tájékoztatna. De az ilyen típusú árrendszer erre alkalmatlan. Amikor a világpiaci ár a belföldi árrendszerben az árcentrum, akkor az árrendszerből csak a külkereskedelem *„fázis"-gazdaságossága* ítélhető meg automatikusan. Hiszen ilyen árrendszerben az ararányokat a nemzetközi normatíva szabályozza. Miután az egymást követő termelési szakaszok és így a végtermék szempontjából közbenső termékek árai világpiaci ár bázisúak, minden egyes termelési szakasz költségszámításában az anyagköltség világpiaci árakon számolódik el. Következésképpen minden egyes termelési szakaszon, az ár és az önköltség viszonyát az határozza meg, hogy az adott termelési szakaszban a nemzeti és nemzetközi termelési feltételek eltérése mennyiben különbözik az átlagostól. Ilyen árrendszerben minden egyes termelési szakasz önállóan ítélhető csak meg, hiszen az árrendszernek éppen az a lényege, hogy az árak el vannak szakítva a hazai munkaráfordításoktól. Ezért nem lehet a végtermékre vetítve a gazdaságosságot megítélni. Ez utóbbira csak a nemzeti értékviszonyokra felépülő árrendszer nyújt lehetőséget.

Ha tehát a világpiaci ár bázisú árrendszert és a nemzeti értékárrendszert a

külkereskedelem gazdaságosságának megítélése szempontjából állítjuk egymással szembe, a következő fő megállapításokat tehetjük: 1. A hazai értékviszonyokhoz igazodó (nemzeti normatívákon alapuló) árrendszerben a külkereskedelem gazdaságossága a belföldi és a világpiaci ár viszonya alapján ítélhető meg. 2. Az árrendszer előbbi esetben a termék, utóbbi esetben a termelési fázis nemzetközi méretekben vett gazdaságosságának megítélésére nyújt lehetőséget. 3. Bármelyik árrendszert is választjuk, csak az egyik gazdaságosság mutatkozik meg automatikusan az árrendszer alapján, a másikat külön gazdaságossági számításokkal kell megközelíteni.

Nem lehet tehát a két különböző nézőpontot valamilyen árrendszerben közös nevezőre hozni. Teljesen logikátlan lenne azt a két követelményt egyidejűleg felállítani, hogy az ár egyfelől következetesen tükrözze a belföldi ráfordítási arányokat, másfelől a belföldi árarányok következetesen igazodjanak a világpiaci árarányokhoz.

Kiderül tehát, hogy a világpiaci ár bázisú árrendszert fő vonásában nem a külkereskedelmi gazdaságosság közvetlen megítélhetősége különbözteti meg a belföldi költségelven felépülő árrendszerektől, hanem csak az, hogy az előbbinél a külkereskedelmi gazdaságosság megítélhetősége más módon érvényesül, mint az utóbbiaknál. Az előbbieknél arra kaptunk választ, mely termelési fázisok fejlesztése tűnik leginkább gazdaságosnak, az utóbbiaknál pedig arra, mely termékek komplex fejlesztése elsősorban gazdaságos.

De ha ez így van, miért a *termelési fázis* és miért nem a *termék* az a pont, amelyhez a külkereskedelmi szempontokat elsődlegesnek tekinthető árrendszer igazodik? Egyáltalában lehet-e a népgazdasági érdek oldaláról e két tényezőt egymástól elválasztani? És mi legyen az ésszerű döntéseket biztosító árakkal ott, ahol ezek a döntések nincsenek közvetlen kapcsolatban a nemzetközi ésszerű munkamegosztással? Mi értelme van a népgazdaság olyan területein a világpiaci árakkal dolgozni, ahol az export, illetőleg az import nem reális alternatíva? Már itt nyilvánvaló ennek az árkoncepciónak az az elvi hibája, amely a világpiaci árak abszolutizálásából adódik.

A világpiaci (külkereskedelmi) ár bázisán alapuló nemzeti árrendszer koncepciója nem reális. Szocialista ország árrendszerének olyan nemzeti árrendszernek kell lennie, amely meghatározott módon kapcsolatban áll a termelés nemzeti feltételeivel, azokkal az adottságokkal, célkitűzésekkel, amelyek közepette a szocialista társadalom él és fejlődik. *Az árkategória nem állhat szembe, de még csak el sem különülhet az állami gazdaságpolitikától.*

A világpiaci ár bázisán alapuló árrendszer propagálói előszeretettel hangoztatják, hogy *mindenfajta árrendszerbeli elkülönülés az autark árrendszert jelenti, és mint ilyen a szocialista társadalom érdekét sérti.* Itt azonban nyilvánvalóan különböző dolgok keveredéséről van szó. Különbséget kell tenni

– a független állam önálló gazdaságpolitikája és a gazdasági önellátás politikája között;

– az önálló gazdaságpolitika nemzeti árrendszere és a gazdasági elkülönülés ár-, pénzügyi, adó-, vám- stb. mechanizmusai között.

A végletek szembeállítása itt mindent a feje tetejére állít és morálisan ássa alá azt a felelősséget, amelyet a szocialista államnak saját társadalmával szemben vállalnia kell.

A valutaszorzó nagysága

A belföldi és a külkereskedelmi ár közötti kapcsolat elsősorban valutáris kérdés.

A valutaárfolyam megállapításának alapja a szocialista országokban a valuta aranyparitása. Az aranyparitás kötött devizagazdálkodás esetén lehetővé teszi, hogy a valutaparitások tartósan – és akár jelentékenyen is – eltérjenek a vásárlóerő-paritástól. Magyarországon a forintvaluta bevezetése óta az árszínvonal jelentősen emelkedett, a forint értékviszonya számos külföldi valutához megváltozott, de a forint aranytartalmát 1946. óta nem változtattuk. A valutaárfolyamokat általában csak akkor változtatjuk, ha valamely külföldi állam megváltoztatja valutája aranytartalmát.

A külföldi valuták jegyzésében azért lehet ilyen gyakorlatot folytatni, mert

– a nemzetközi forgalomban nem használjuk a forintot fizetési eszközül. Ezért a külföld számára lényegében közömbös, mekkora a forint deklarált aranytartalma;

– a „puha" valutával rendelkező országokkal „kemény" valutában (az ebben kifejeződő árakon) számolunk el. Ezért közömbös számunkra, miképpen deklarálják saját valutájuk aranytartalmát.

De ami valutáris meggondolásból közömbös, az még nagyon is lényeges marad az árrendszer szempontjából. Amikor például megszűnik a belföldi ár, a valutaárfolyam és a külkereskedelmi ár szerves kapcsolata, szükségszerűen kialakul az a tendencia, hogy az árrendszer számára önálló valutakoefficienst határozzunk meg. A nemzeti árrendszer nem formálható a költségviszonyok reális számbavétele nélkül, ezeknek pedig az importköltség nélkülözhetetlen tartozéka. Így érthetővé válik, hogy a hivatalos valutaárfolyam mellett rendszeresen számításokat végzünk a forint vásárlóerő-paritásáról.

A belföldi árakban 1946 óta bekövetkezett emelkedés nagyobb méretű volt, mint a világpiac vezető valutáinak értékromlása. Ennek megfelelően a hivatalos forintárfolyam a vásárlóerő-paritásához képest fel van értékelve. Ez 1959-ig árrendszerünkben sajátos módon tükröződött.

Az 1946–1959-ig terjedő időszakban az importnyersanyagok ára csak kisebb mértékben emelkedett. A külföldi valuták és a forint értékviszonya az aranyparitáshoz igazodott. A külföldről behozott fogyasztási cikkek belföldi árát – a dolog természeténél fogva – a vásárlóerő-paritáson alapuló értékelés határozta meg.

A forint kétfajta értékelése miatt jött létre az importtermékek kettős árszintje. (Az importnyersanyagok alacsonyabb, a fogyasztási cikkek magasabb árszintje.) Ez a kettős valutaszorzó – mint tendencia – tulajdonképpen csak következménye volt a kétszintű árrendszerről vallott felfogásnak; annak a nézetnek, hogy alacsony anyagárakkal is ösztönözni kell az iparosítást.

Árrendszerünk – ilyen értelemben vett – kétszintűségét és a forint ezen alapuló kétféle értékelését az ipari termelői árak 1959. évi általános rendezésekor megszüntettük. A pénzügyminisztérium már 1956-ban részleges valutareformot hajtott végre. Az aranyparitás és vásárlóerő-paritás áthidalására ún. *devizatényezőket* vezetett be. Az így korrigált árfolyamokat alkalmazta az Országos Árhivatal az 1959. évi árrendezésnél az importanyagok belföldi árának rögzítésekor.

Az árak az állami szektoron belül – számos termékcsoport esetében – ma is alacsonyabbak, mint a lakosság ellátására szervezett piacon.

Felmerül a kérdés: a vásárlóerő-paritáshoz igazodó egységes valutaértékelés megfelelően kapcsolja-e össze a belföldi és a külkereskedelmi árat? A közgazdászok zömének véleménye szerint e probléma akkor van kielégítően megoldva, ha az importtermékek belföldi árában kifejeződik az egyes importtermékek megszervezésével járó népgazdasági kiadás. Ezt pedig csak az exporttermékek belföldi árösszegének és devizaárösszegének egybevetésével lehet meghatározni. A valuta vásárlóerő-paritása valóban nem alkalmas arra, hogy a belföldi ár és a külkereskedelmi ár között megfelelő kapcsolatot teremtsen. Először, mert meghatározott fogyasztási áruszerkezetben és nem a külkereskedelem áruszerkezetében értékeli a valutát. Másodszor, mert az értékelést a fogyasztói árak alapján végzi, márpedig a külkereskedelmi ár termelői árkategória. Ezért válhatott már korábban általánossá az a nézet, hogy a belföldi és a külkereskedelmi ár kapcsolatát a termelői árrendszer keretei között kell megoldani és e célra *olyan valutaszorzót kell kialakítani, amelyet az exportcikkek devizahozamából kiindulva határoznak meg.*

Felvetődik azonban a kérdés: az átlagos, vagy a határkitermelési költség legyen-e a külföldi valuta mércéje? Vannak, akik szerint a *határárfolyam* megfelelőbb eredményt ad. Érveik a következők:

A kereskedelmi forgalomban alkalmazandó devizaárfolyam a deviza ára, melynek lehetőség szerint biztosítania kell a devizák iránt megnyilvánuló keresletet és a devizakitermelési lehetőségeink által megszabott kínálat egyensúlyát. A devizaárfolyam ezt a feladatát akkor tudja betölteni, ha a devizamérleg egyensúlyához szükséges volumenű exportot jövedelmezővé teszi, és az importot erre a szintre korlátozza. Arra kell törekedni, hogy a devizaárfolyamon felül az export támogatására, illetve az import megdrágítására csak viszonylag szűk körben, és lehetőleg csak átmenetileg legyen szükség. A devizaárfolyamnak az átlagkitermelési költségek fölé emelése eszerint tudatos áreltérítés, amely kifejezi a devizák – különösen a tőkés devizák – megszerzésének nehézségeit, az irántuk megnyil-

vánuló rendkívüli keresletet, és azt, hogy a devizákkal úgyszólván mindenféle kereslet kielégíthető.

A határelv képviselői arra is hivatkoznak, hogy az átlagelv elfogadása esetén az *exportárszorzó nem lehet egységes*. Vagyis az átlagszorzó nem alkalmas arra, hogy a külföldhöz képest differenciált költségszinttel dolgozó belföldi iparágak exporttermékeinek devizaarányos árszintjét megállapítsák. Az exportvolumen kellő szintű biztosítása ez esetben felár (szubvenció) vagy engedmény (lefölözés) előírását követeli meg. Határárfolyam esetén viszont – iparági szinten – az exportnak csupán kis részét kellene külön szubvencionálni, és az export fokozására az iparágak zöménél igen erős ösztönzést lehetne megvalósítani.

Kétségtelen, hogy devizaszűkében levő ország igénybe veszi a devizapolitika eszközét, és a külföldiekhez képest leértékeli a belföldi valutát. A tapasztalatok szerint az ilyen intézkedés ösztönzi az exportot, és korlátozza az importot. A határárfolyam hívei ezért az átlagnál jelentősen magasabb import- és exportszorzót javasolnak. Ők is látják azonban, hogy a határárfolyam alkalmazása igen erőteljes inflációs tendenciát teremt, és az infláció erősödése esetén éppen az ösztönző árkülönbség egyenlítődne ki először. Ezért különböző elvonási és tervelőírási rendszerekkel kívánják kompenzálni a magas árfolyam inflatorikus hatását.

A határárfolyam hívei feltételezik, hogy az exportnövekmény mindenképpen a kitermelés legrosszabb határzónájában helyezkedik el, s ezért ennek a zónának a ráfordítási színvonala kell hogy megszabja az import belföldi értékelését is. Ezt azonban a tapasztalatok nem igazolják. Magyarország importja 1959 és 1964 között közel kétszeresére nőtt, ezzel szemben a devizakitermelési kulcsok lényegében változatlanok maradtak (egyes években csökkentek, más években emelkedtek).

A határárfolyam rendszere egy meghatározott gazdaságirányítást feltételez, amelyben a marginalitás, mint legfőbb rendező elv szerepel, s – bizonyos automatizmussal – a termelés, export stb. arányait is a marginális áron mért gazdaságosság szabályozza. Hangsúlyozni kell azonban, hogy előírások nélkül a határárfolyam nem funkcióképes, ez viszont a rendszer belső ellentmondásosságához vezet, mert hatósági beavatkozást rendszeresít ott, ahol – saját elvei szerint – a nyereségnek kellene szabályozni a termelést, illetve a fogyasztást. Az átlagárfolyam jobban megfelel az olyan irányítási rendszernek, melyben a termelésért, importért, exportért felelős szervek bizonyos előírásokat, és annak megfelelően anyagi lehetőségeket is kapnak. Az árrendszer felépítésénél követett elvek szerint kialakult *átlagos* devizakitermelési kulcs felel meg a devizamegszerzés társadalmi ráfordításának. Ezt az elvet követve összegezhetők helyesen az importráfordítások a belföldi ráfordításokkal.

Mindezt figyelembe véve az 1968. évi árreformot az átlagérték alapján készítjük elő. Az új gazdasági mechanizmusban reálisabb feltételek lesznek a külkereskedelmi valuták helyes értékelésére. Feltehetően változik, javul az export

gazdaságos áruszerkezetre. Világosabbá válik, milyen szerepe lehet a valutaárfolyamnak a külkereskedelem szabályozásában. Ezekből levezethetők lesznek az „egyensúlyi" árfolyam követelményei. Akkor időszerűvé válhat a valutareform is.

A valutaszorzó szerepe az árképzésben

A valutaszorzó árszabályozó szerepe következtében szerves kapcsolat jön létre a belföldi és a külkereskedelmi ár között. A belföldi ár és a külkereskedelmi ár elkülönülése azon az *elvi* meggondoláson alapult, mely szerint mások a belföldi és a külkereskedelmi árak mozgástörvényei. A belföldi és a külkereskedelmi ár eltérésének okait az árképzés néhány *gyakorlati* módszerével is meg lehet világítani.

Belföldön *stabil árviszonyokra* törekszünk, ezért olyan mechanizmusra van szükség, ami semlegesítheti a külkereskedelmi árak mozgását. Ennek szükségessége legtöbbször olyan termékeknél is fennáll, ahol a belföldi árképzés a külkereskedelmi áron alapszik. A kétféle ár eltérése idők folyamán igen jelentőssé válhat.

Belföldön *egységes árakra* törekszünk. Az „egy termék egy ár" elve azt jelenti, hogy azonos rendeltetésű és azonos műszaki tulajdonságokkal, használhatósággal rendelkező termékek a felhasználónál (fogyasztónál) azonos áron értékesülnek, függetlenül attól, hogy belföldi vagy importeredetűek-e, és milyen devizáért vásárolták.

Belföldön *arányos árakat* kívánunk megállapítani a rokoncikkekre. Ha tehát belföldön gyártott termékek választékbővítése céljából rokontermékeket importálunk, akkor általános szabályként a belföldi árat nem az dönti el, hogy milyen devizáért vásároltuk, hanem arra törekszünk, hogy az importválaszték belföldi ára megfelelő kapcsolatban legyen a belföldön gyártott választék árával. Ily módon vagy arányos, vagy pedig az importot korlátozó árak alakulnak ki.

Az ilyen helyzetet számos közgazdász nem tartja megnyugtatónak.

Fordítsuk a figyelmet azokra az „átmeneti" formulákra, amelyeket e közgazdászok az importcikkek belföldi árképzésére javasolnak. E formulák közös sajátossága, hogy a ráfordítás- és devizaarányos árképzési elv párhuzamos alkalmazását javasolják. Olyan megoldásokat keresnek, amelyek révén az árrendszer ésszerű gazdálkodási döntésekre orientálhat. Közöttük az a különbség, hogy javaslataikat más-más ismérvekhez kapcsolják és ezért más-más következtetésre jutnak. A ráfordítás- és devizaarányos árképzési elv párhuzamos alkalmazásának néhány lehetséges változatát kell tehát közelebbről szemügyre vennünk.

1. számú formula.

A belföldi ráfordítások elvén alapuló egységes és arányos árrendszer (ahol az importár korlátozott körben alkalmazott).

E formula szerint a belföldi árképzésben az importtermékek árának is a hazai ráfordításokhoz kell igazodnia, kivéve a kizárólag vagy túlnyomórészt importált nyersanyagok árait, melyeket a számunkra elérhető világpiaci árra kell felépíteni. E formula szerint a különböző beszerzési források eltérő ráfordításainak hatását az árképzésben nem lehet érvényesíteni, mert az a gazdálkodás normális menetét zavarja. Ezért a termékcsoport egésze (például energiahordozó, hengereltáru) szempontjából döntő beszerzési forrást tekintik az árképzésnél irányadónak (ami néhány nyersanyag kivételével hazai ráfordításbázist jelent), és az „objektív" hazai technológiai-műszaki arányok figyelembevételével korrigálják a ráfordításokat. A beszerzési források változását csak lényeges (rendszerint az államközi szerződések módosulásával járó) esetekben veszik figyelembe.

Az importárat e formula szerint az arányos árak rendszerében lehet csak alkalmazni. A félkész- és készáruk körében nagyobbára csak oly termékcsoportoknál nyílik erre lehetőség, ahol nincs belföldi termelés (például személyautó), vagy ez csak kiegészítő jellegű (például személyautó-alkatrészek). Ezért *a valutaszorzó,* mint *árszabályozó, rendkívül korlátozott körű.*

Ez a formula jellegénél fogva hatósági rögzített árrendszerben funkcionál.

II. számú formula.

A termékek származása szerinti kettős árcentrumon felépülő árrendszer.

Ebben az árrendszerben nincs árarányosítás (iparági paraméteres árképzés stb.), és csak olyan „teljesen azonos" termékeknek van egységes ára, amelyeknél a termék származása a felhasználás során nem állapítható meg. Éppen ez teszi lehetővé a kettős fedezeti elv, a két árcentrum következetesebb érvényesítését.

Ilyen árrendszerben a belföldön termelt cikkek ára a termelési feltételekhez, az importcikkek ára pedig az importárhoz igazodik. Az előbbi esetben az ár arra ad választ, mibe kerül a termék előállítása, az utóbbi esetben pedig arra, milyen ár felel meg az exporttermelés költségének.

Az ún. „teljesen azonos" termékekre vagy a belföldi előállítási költséget, vagy az importárat kell általánosan érvényesíteni, attól függően, hogy a szükséglet zömét belföldi előállítású termékből, vagy import útján elégítik ki. Ha egyik forrás sem uralkodó, a különböző árakból kell átlagot képezni.

A kettős árcentrum szabad érvényesülése esetén az importtermékek felhasználásával előállított ipari félkész- és késztermékek árában a tényleges beszerzési árak bizonyos átlagértékek felé tendálnak. A kettős árcentrum egyik lényeges követelménye, hogy a *különböző beszerzési árak együttes hatása addig a felhasználási fázisig érvényesüljön szabadon, ameddig az árak különbözősége ésszerű gazdasági döntéseket eredményez.* Az árak hatósági rögzítése esetén pedig a rögzítést abban a fázisban kell elvégezni, ahol a vállalat a legnagyobb befolyással lehet az ésszerű döntésre. A másik lényeges jellemző vonás, hogy a kettős árcentrum nem a belföldi technológiai-ráfordítási arányokat tekinti döntőnek, hanem a belföldi ráfordítási arányokat. A beszerzési arányoknak megfelelően a

belföldi ráfordítási arányokat a külföldi árakban megnyilvánuló tendenciákkal hozza összhangba és így teszi egységessé az árrendszert.

III. számú formula.

E formula szerint annak a forrásnak költségeit kell az árképzésnél alapul venni, amelyből *a pótlólagos belföldi szükségletek a tervek szerint kielégítésre kerülnek,* azok közül is az az irányadó, amely számunkra előnytelenebb (határköltség-formula). Az árak csak akkor igazodnak a belföldi termelés feltételeihez, ha a termeléshez képest az import a tervidőszakban is jelentéktelen, vagy ha az import korlátozását, volumenének csökkenését tervezzük (illetve kénytelenek vagyunk betervezni).

A határköltség-formula megfogalmazása szerint csak az olyan ár ösztönöz ésszerű gazdasági döntésekre (az import helyettesítésére stb.), amely figyelembe veszi, hogy a növekvő igények kielégítése csak drágább beszerzési forrásból lehetséges. (Az ilyen ár jelzi, hogy az igények csökkenése esetén a legdrágább beszerzést kell elhagyni; ennél olcsóbb importhelyettesítés azonban automatikusan csak a határköltségnek megfelelő ár mellett lehetséges.)

A határköltség-formula szerint az árak egységét és arányosságát mindig a formulának megfelelő legdrágább, még szükséges reláció ráfordításai alapján kell megállapítani.

Az import egy részére azért van szükség, mert belföldön az adott termékekből nem termelünk eleget (ez a mennyiségi import). A termékek más részét azért importáljuk, mert azt különböző tényezők miatt egyáltalán nem, vagy megfelelő minőségben nem tudjuk előállítani (ez a minőségi import). Reális lehetőség e változat szerint a mennyiségi import helyettesítése. Az árpolitikának tehát ezt kell ösztönöznie. Vagy másképpen: e formulának bizonyos változatánál a legdrágább beszerzési forrás árait csak az ún. „mennyiségi import" esetében kell alapul venni, a „minőségi import" esetén nem.

Természetesen mindegyik formula számol azzal, hogy a szocialista országnak érdeke lehet egyes esetekben a külkereskedelmi árarányoktól eltérő belföldi árakat megállapítani. A legtovább megy ezen a téren a határköltség-formula, mely a legdrágább, még szükséges forrás alapulvételével az eltérítések egész rendszerét alapozza meg. De a szocialista nemzetközi együttműködés ésszerű segítése, a belföldi ipari termelés egy-egy területének hoszabb-rövidebb ideig szükséges támogatása és más okok mindegyik formulában alapul szolgálhatnak a formulától eltérő árak alkalmazására.

E rövid áttekintés meggyőzhet arról, mennyire bonyolult kérdéseket vet fel az egész népgazdaságra kiterjedő, közgazdaságilag megalapozott, importárképzési módszerek kidolgozása. Sokoldalú további elemzésre van még szükség, mielőtt megtalálhatjuk a számunkra legjobban megfelelő formulát. Abban aligha lehet vita, hogy *az importárnak mint árszabályozónak a szerepét meg kell erősítenünk.* A valutaszorzót bátrabban és szélesebb körben lehet alkalmaznunk, mint ahogyan az ez idő szerint történik.

A legnehezebb annak meghatározása, mennyire indokolt arányosítani a belföldön előállított termékek árát az exportban és az importban elérhető árakhoz. A világpiaci árakhoz való arányosítás kérdése

– a központi ármegállapítás körében úgy vetődik fel, mint a világpiaci árakhoz történő ár arányosítás, míg

– a szabad áralakulás körében, mint a külkereskedelmi ár kiegészítése (lefölözése), illetőleg ennek mellőzése.

Az 1968. évi árreform elvi platformja a következő: A világpiaci árakhoz történő arányosítás ott célszerű, ahol az arányosított árak népgazdasági szempontból ésszerű döntésekre orientálnak, társadalmilag hasznos vállalati magatartásra ösztönöznek. Nem szükséges arányosítás a világpiaci árakhoz, ahol ettől hasznos ösztönző hatás nem várható. Az arányosítás *mértéke* hasonló célszerűségi megfontolások alapján dönthető el.

De akik közös elvi platformon vannak, még nagyon is különbözően vélekedhetnek annak gyakorlati megvalósításában. Ilyen elvi alapon el lehet jutni a világpiaci ár bázisú árrendszer „küszöbéig". Nem nehéz kimutatni, hogy a szolgáltatások és a termékek bizonyos szűk körét kivéve elvileg minden termékre fennáll a termelés-, illetve az importfejlesztés, vagy a termelésbeszüntetés és az importfedezet közötti választás lehetősége. Gyakorlatilag azonban tudjuk, hogy

– a népgazdaság hatékony fejlesztésének az iparosítás, a termelőerők diverzifikálása legalább annyira feltétele, mint a „tiszta" gazdaságosság;

– a társadalmi termelőszervezetben legfontosabb termékek tekintetében a választási lehetőség legtöbbször perifériku s.

A belföldi áraknak a külkereskedelmi árakhoz történő közelítése ezért sem vezethet a belföldi árviszonyok „szétzilálására". A termelési ár nem olyan centrum, ami az áreltérítések rendszerében világpiaci árrá változik, hanem valóságos centruma az áraknak, amelyeknek *a világpiaci ár csak értelmes korlátokat állít.*

Általában azok képviselik a határárfolyamot, akik szélesen értelmezik a világpiaci árak beépülését a nemzeti árrendszerbe. Ilyen árfolyam megállapítása esetén ugyanis rendkívül beszűkül az export szubvencionálása, az export zöménél jelentékeny vállalati nyereség adódik és ez a kereslet-kínálati viszonyokhoz igazodó árak esetén – hacsak nem alkalmazzuk az export lefölözését – vonzási centrumként hatást gyakorol a belföldön értékesülő termékek árára is.

Az átlagárfolyamot azok képviselik, akik a termelési ár mellett foglalnak állást. Ilyen árfolyam egyfelől összhangban van az átlagos termelési feltételek elvével, másfelől olyan exportlefölözési és -támogatási mechanizmus bázisául szolgál, amely a népgazdaság külkereskedelmi és belföldi ellátási szükségleteit egyaránt rugalmasan szolgálja.

A következőkben a belföldi és a külkereskedelmi árat egybekapcsoló mechanizmusokat kissé közelebbről is megvizsgáljuk.

A belföldi és a külkereskedelmi ár szerves kapcsolatán alapuló rugalmas ármechanizmusnak nem felel meg a külkereskedelmi árkiegyenlítések jelenleg érvényben levő rendszere. Ebben ugyanis kifejeződik a belföldi és a külkereskedelmi ár elkülönülése. Ez tehát olyan mechanizmus, amely nincs összhangban az árugazdaság követelményeivel. A belföldi és a külkereskedelmi ár szerves kapcsolata azt jelenti, hogy a valutaárfolyam (a külkereskedelmi árszorzó) *árszabályozó* funkciót tölt be. Az 1968. évi árreform során a külkereskedelmi árkiegyenlítések jelenlegi rendszere megszűnik. Ezt a rendszert vám, illeték, adó, prémium, esetleg belföldi árkassza-mechanizmusok fogják helyettesíteni.

Az egységes külkereskedelmi árszorzó *a valutaárfolyam, a vám és az illeték* tényezőkből tevődik össze. A külkereskedelmi árszorzó és a valutaárfolyam között azért indokolt szintkülönbséget tenni, mert az áruforgalmon kívüli nemzetközi elszámolásokban (például az idegenforgalomban) a valutát a vásárlóerőparitás szerint értékeljük. Ez a valuta fogyasztói árak szerinti értékelését jelenti. Így nézve a forintvaluta nagyobb értéket képvisel, mint ami a termelői és a világpiaci árak egybevetése révén adódik. Ennek megfelelően az áruforgalomban alacsonyabban fogjuk értékelni a forintot, mint az áruforgalom körén kívül. Ezt a különbözetet hidalja át a vám és az illeték. Miután a vám termékcsoportonként differenciált, az illetéket ennek megfelelően negatív előjellel kell differenciálni, hogy egységes külkereskedelmi árszorzót nyerjünk. A vám tehát az árszorzón belül helyezkedik el és nem vezet a külkereskedelmi árszorzó differenciálódására. *Az 1968 után életbe lépő vámrendelkezések (vámtétel-módosítások) viszont már differenciálhatják az árszorzót.* Az új gazdasági mechanizmusban ilyen intézkedésekre ugyanis éppen azért kerülhet sor, hogy a nemzetközi kapcsolatokban a kölcsönös előnyök (illetve megkülönböztetések) érvényesíthetők legyenek. Ehhez pedig éppen az szükséges, hogy vámtételek emelése és mérséklése az ármozgásokban is kifejeződjék.

A belföldi és a külkereskedelmi ár kapcsolatának mechanizmusát önállóan kell vizsgálni az exportban és az importban. *A szerves kapcsolat az exportban nagyobb következetességgel hajtható végre.* Az exportban értékesülő iparcikkeknek nem lesz belföldi hatósági ára. Az iparvállalatok árbevételét az export-devizaár szabályozza. Ez az alapkiindulás. Ezt szem előtt fogjuk tartani az exportban nagyobb mértékben érdekelt iparágak belföldi rendeltetésű termékeinek árszintkialakításánál. Ilyen iparágakban a belföldi árszínvonal az eszközértékre vetített (minimális) 20/0-os nyereségen fog alapulni, ha az iparági termelékenység nemzetközileg megítélve átlagos, illetőleg ennél alacsonyabb. Ezeknek az iparágaknak *exporttevékenységét szubvencionálni* fogjuk. Szubvenció nélkül megszűnne az exportérdekeltség a kevésbé gazdaságos iparágakban, nekünk pedig a gazdaságnövekedéshez meghatározott devizamennyiség kitermelését is biztosítanunk kell. Ez a szubvenció meghatározott esetekben degresszív lesz. Ilyen módon viszont az

exportstruktúra gazdaságos átalakítására kívánunk ösztönözni. Az exportban jelentősen érdekelt és átlagosnál jobb feltételekkel működő iparágakban a belföldi rendeltetésű termékek árszínvonala az export-árszínvonalhoz fog igazodni. Következésképpen itt az eszközértékre vetített nyereség mértékét a termelési költség és az exportár egybevetéséből számítjuk ki. Olyan esetekben, amikor az így képzett árszint túl magas (például ellentétbe kerül azzal a törekvésünkkel, hogy olcsóbbá tegyük a mezőgazdaságban termelési eszközként vásárolt termékeket), az *exportból származó nyereség egy részét az állam lefölözi.*

Ez a mechanizmus a mezőgazdasági termékek exportjánál ilyen formában nem alkalmazható. Ezért elsősorban a mezőgazdasági termékeket exportáló vállalatok körében *árkasszák* létrehozása válik szükségessé. Ezek az árkasszák a mezőgazdasági termékek felvásárlási ára és exportára közötti eltérésekről tájékoztatnak. Ezeket az árkülönbségeket a mezőgazdasági felvásárlási árak évenkénti felülvizsgálata során vesszük majd figyelembe.

Az importtermékek körében a kérdés bonyolultabb. A nyers- és alapanyagok jó részét különböző relációkból, változó árakon szerezzük be, sőt részben itthon is előállítjuk. Ezért az árszorzós importárat be kell illeszteni az árrendszerbe. A többféle relációjú ár összehangolását vagy az árhatóság, vagy a vállalat végzi el, aszerint, hogy az ár megállapítása hol történik. Általános alapelv, hogy az árszorzóval átszámított árak továbbgyűrűződését – az egyirányú (koncentrált) felhasználás utolsó stádiumáig – (a vaskohászati alapanyagok esetén a vaskohászati végtermékekig) hatósági korlátozás nélkül meg kell engedni.

A különböző relációból származó termékek árainak színvonalát általában az anyagi-műszaki összefüggésben levő termékek meghatározott csoportjának belföldi ára és az árszorzók importárainak átlaga alapján határozzuk meg. Egyes esetekben indokolt lehet a legdrágább beszerzési forrás árszintjének alapulvétele is, ha a termékcsoport iránti szükséglet növekedése túlnyomórészt, vagy egészen a legdrágább forrásból fedezhető, és ezen forrás részesedése jelentőssé válik.

A termékcsoport fenti alternatívák szerint meghatározott árszintjén belül az egyes termékek árait – a belső árarányokat – a célszerűségtől függően, vagy a nemzetközi konvencióknak megfelelő külföldi, vagy a ráfordításoknak és a kereslet-kínálat viszonyainak megfelelően állapítjuk meg.

Az importált alkatrészek, félkész termékek stb. árát általában nem fogjuk hatóságilag szabályozni. E termékek devizaárszorzóval számított forintáron kerülnek a felhasználóhoz, mely azt termékei árában általában a vevőivel történő megegyezésének megfelelően, illetve a hatósági árszabályozók keretei között hárítja tovább.

A külföldről behozott gépek és berendezések szorzószámos áron kerülnek eladásra.

A fogyasztási cikkek importja esetén az importcikk fogyasztói árát a fogyasztói árpolitika adott célkitűzéseivel összhangban fogjuk megállapítani. Kívánatos, hogy az importból származó fogyasztási cikk belföldi ára a népgazdaság érdekeitől függően, lehetőség szerint kövesse a külkereskedelmi ár változásait.

III. A SZOCIALISTA ÁRMECHANIZMUS

1. A SZOCIALISTA GAZDASÁG MECHANIZMUSA

Az árak hatósági rendszerének bírálata

Az ártípus meghatározásával, az árcentrummal és az áreltérítéssel szemben támasztott követelmények tisztázásával az árrendszernek egyik lényeges oldalát világítottuk meg. A helyes árakkal szemben támasztható – és a meghatározott árcentrumban kifejezésre jutó – követelmények gyakorlati megvalósítása helyes ármechanizmus érvényesülését is feltételezi. *Az ármechanizmus kifejezése alatt az árak kialakításának, szabályozásának és érvényesülésének mechanizmusát értjük.* Az árrendszer bírálata nem szorítkozik az árrendszer önköltségtípusának bírálatára. Élesen bírálják az ármechanizmus *hatósági rendszerét* is. Sokan vélekednek úgy, hogy az árak sok évre történő hatósági rögzítése, alapjaiban ellentmond az árfunkciónak. Ezért arra az álláspontra helyezkednek, hogy a merev hatósági árrendszert a rugalmas árak rendszerével kell helyettesíteni. A kérdés megítélésénél abból kell kiindulnunk, hogy a mai ármechanizmus a tervgazdaság konkrét rendszerében alakult ki.

A szocialista gazdaságban biztosítani kell az egymást követő időszakok termelési folyamatainak összehasonlíthatóságát, különben a termelési folyamatokban végbemenő tényleges változások irányáról, mértékéről nem alkotható kép. Biztosítani kell a bázisidőszak és a tervidőszak mutatóinak összehasonlíthatóságát, különben a fejlesztés mértéke, összetétele nem határozható meg egyértelműen. Biztosítani kell egy-egy időszak terv- és ténymutatóinak összehasonlíthatóságát, különben nem ellenőrizhető a terv végrehajtása. E fontos műveleteknél úgy tűnik, nem nélkülözhető az ár, mint mérési eszköz. Az értékmutató ugyanis voltaképpen árösszegmutató, ahol az ár termékegységet, így az árösszeg termékmennyiséget fejez ki. Árösszeggel azért lehet termékmennyiséget mérni, mert az ár a termékegység mérőszáma. Az árösszegmutató, ha nem változik az ár, új tulajdonságra tesz szert; méri a termelés mennyiségében bekövetkező változást. Változatlan ár esetén az árösszeg és a mennyiség változása egybeesik.

Ez a jól ismert összefüggés önmagában persze nem magyarázza meg, miért kellene az árnak a termékmennyiség-mérőszám szerepét játszania. A szocialista országok gazdasági mechanizmusa arra utal, hogy nem tekintik az ár szerepköréhez tartozónak e mérőszámfunkciót; erre a célra vagy külön számbavételi árat

szerkesztenek, vagy az értékmutatóval történő összehasonlítást árindexszámítással alapozzák meg.

A termékmennyiségek és azok változásának közvetlen kifejezési módszere az, amikor erre a célra külön árkategóriát szerkesztenek. Ez a *változatlan ár*, amely elkülönül az adásvétel útján történő árucserében alkalmazott ártól, bár egy meghatározott időpontban folyóár volt. Ebben az időpontban a kétféle ár egybeesik. Ha a továbbiakban az árat megváltoztatják, a változatlan ár már csak a tervezés és a statisztikai számbavétel számára marad érvényben.

A szocialista országokban a változatlan ár különböző formáit használják: a szorosabb értelemben vett *változatlan árat*, a *tervárat* és az *elszámolóárat*.

A változatlan ár a termelés dinamikájának mérésére szolgál. Ahol ezt alkalmazzák, ott a termelési tervet és a termelési jelentést változatlan áron és folyóáron egyaránt elkészítik. Ily módon a termelési értékmutató nemcsak a termelés értékindexét, hanem a termelés volumenindexét is megadja. A változatlan áras termelési értékmutató hátterében két probléma húzódik meg. Egyik a termelési adottságok rendszeres változásával, a másik a termékek körének bővülésével és a termékek kicserélődésével kapcsolatos.

Mikor fejezik ki az értékmutatók – a valóságot megközelítő módon – a termelés szerkezetét? Ha a mennyiségeket az értéket tükröző (értékarányos) árakon veszik figyelembe. A termékekre fordított társadalmi munka mennyiségét ugyanis két tényező határozza meg. Az egyik az előállított termékmennyiség. Ezt ténymutatóknál a termelés mennyiségi számbavétele útján ismerjük meg, tervmutatóknál pedig tervezzük. A másik az egységnyi mennyiségre fordított munkaidő. Csak az értéket tükröző árakkal kapunk olyan termelési szerkezetet, amely feltárja, hogy a társadalmi termelésre fordított összmunkából mennyi esik egy-egy termékre (iparágra).

A változatlan ár, mint a termékmennyiségek változásának mérésére szerkesztett árkategória, nem lehet önkényesen megválasztott nagyság. Olyan mérőszámnak kell lennie, amely az értéket megközelítően tükrözi. Ily módon a változatlan árral szemben egyidejűleg két követelményt kell felállítani: először, hogy ne változzék – különben nem lehetne a különböző időszakok értékmutatóit és egy-egy időszak terv- és ténymutatóit összehasonlítani. Másodszor, hogy az ár megközelítően tükrözze az értéket. A változatlan ár felhasználásának dilemmája és bonyolultsága e követelmények közötti ellentmondásokból fakad.

A szocialista bővített újratermelés során bővül a termékek köre, kicserélődnek a termékek, régebb idő óta gyártott termékeket új, korszerűbb, a fejlődő technika és a lakosság növekvő igényeihez jobban alkalmazkodó termékekkel váltják fel. A termékek körének bővülése és a termékek kicserélődése egyaránt azt jelenti, hogy egyre nagyobb számban hoznak forgalomba olyan termékeket, amelyeket a változatlan árak bevezetésének időpontjában még *nem* gyártottak. Ezekre a termékekre forgalombahozataluk időpontjában, utólag kell a változatlan árat megállapítani. Mindez nem jelent különösebb problémát már gyártott

termékek új választékai esetén. Ilyenkor alapul lehet venni a régi és új választékok folyóár-arányait. Más a helyzet az új rendeltetésű termékeknél, vagy újonnan kialakuló iparágak termékeinél. Minél hosszabb idő telt el a változatlan árak bevezetésétől, annál nehezebb ezek változatlan árának megállapítása. Ilyenkor az elsőnek rögzített folyóárat tekintik változatlan árnak. Ismeretes azonban, hogy új iparágak költségviszonyai az első időben kedvezőtlenek, következésképpen a változatlan ár magas. Tehát fennáll az a veszély, hogy az értékmutatók rendszerében az új iparágak súlyát túlértékelik.

Ilyen és más problémák miatt egyes szocialista országok eltekintenek a változatlan ár használatától (például Magyarország), de az általános gyakorlat az, hogy a változatlan árak jegyzékét időről időre kicserélik. Általában úgy járnak el, hogy amikor a folyóárakat újjárendezik, a régi változatlan árakat is hatályon kívül helyezik. Az új folyóárakat tekintik az elkövetkező időszak változatlan árainak; a régi és az új időszak termelésének összehasonlíthatósága végett a termelési értéket mind a régi, mind az új változatlan árakon valamely időszakra egyaránt kiszámítják.

Szocialista gazdaságban a tervmutatók és ténymutatók összehasonlíthatósága olyan problémát is felvet, amit nem lehet a szó szorosabb értelmében vett változatlan ár és a folyóár kettős tervezési rendszerében megoldani. Mindenekelőtt a változatlan árat – ahol alkalmazzák – csak a termelés mérésére használják. Az értékmutatók zöme folyóáras mutató. Ezeket a mutatókat a tervhatóságok csak a tervezés időszakában ismert árakon határozhatják meg. Miután a tervezési módszer a folyóárak változtatásának elvi lehetőségéből indul ki, az állam a terv jóváhagyásakor azt is megadja, hogy az értékmutatók mely időpont árai szerint értelmezendők. Ennek az időpontnak folyóárai mint terv- (tervezési) árak a terv és a tervteljesítés mérése szempontjából elkülönülnek az ezt követő új folyóáraktól.

A tervár tehát olyan folyóár, amely meghatározott időpontban (például a tervidőszak első napján, vagy a tervidőszakot megelőző év első napján) volt érvényben. A tervmutató és a ténymutató összehasonlíthatósága érdekében ezért vagy a tervet kell a későbbiek folyamán a tervidőszakban érvényesülő árak szerint átárazni, vagy a ténymutatókból kell az időközi árváltozásokat kiszűrni.

Különösen fontos a nyereség (termelési költségszint, termékönköltség) terv- és ténymutatók összehasonlíthatósága. Nemcsak azért, mert ezek a mutatók a legszorosabb összefüggésben állnak a munkatermelékenységgel, de azért is, mert a vállalatok kollektív és a vállalati dolgozók egyéni anyagi érdekeltsége több vonatkozásban e mutatók teljesítéséhez, túlteljesítéséhez kapcsolódik. Ha a vállalatok nyereségnövelési (termelési költségszint-csökkentési, termékönköltségcsökkentési) feladatait az állam valamely időpontban érvényes folyóárak szerint határozza meg, az előírások végrehajtását is csak ezen árak alapján lehet ellenőrizni. Az árak időközi változtatása két vonatkozásban is befolyást gyakorolhat ezekre a mutatókra. Megváltoztathatja a vállalat árbevételét és a változtatás

irányától függően növekszik vagy csökken az árban foglalt vállalati nyereség. Megváltoztathatja olyan termékek árát, amelyeket különböző vállalatok termelési eszközként használnak. Az árváltoztatás irányától függően növekszik vagy csökken e vállalatok anyagköltsége, ennek megfelelően csökken vagy növekszik a feldolgozásukkal előállított termék árában foglalt vállalati nyereség. A nyereségi stb. terv- és ténymutatók összehasonlíthatóvá tétele tehát többek között ezeknek az árváltozásoknak kiküszöbölését feltételezi.

A szocialista országok különböző gyakorlatot követnek ezeknek az árváltozásoknak kiküszöbölésére. A szovjet gyakorlatban például a költségelemzés a valóságos árakon alapuló költségviszonyokból indul ki, és az árváltozások hatását a költségváltozás okainak vizsgálatánál mutatják ki. Ezzel szemben például a magyar gyakorlatban a vállalatok ún. elszámoló anyagárakon könyvelnek. Az elszámolóár az önköltség összehasonlíthatósága céljaira szerkesztett változatlan ár. A vállalatoknak külön kell feltüntetniük az elszámoló árak és a tényleges beszerzési árak közötti különbözeteket. E szerint a magyar gyakorlatban a módosított anyagköltség az elemzés alapja.

A termékmennyiség-változások külön árkategória szerkesztése nélkül, az árváltozások kiszűrésével is mérhetők. Amikor a termelés dinamikus változásainak mérésére nem alkalmaznak változatlan árat, akkor árindexet számítanak, a termékmennyiség kiszámítását pedig az értékindex, az árindex és a volumenindex közötti összefüggések alapján végzik el. A gazdaságstatisztika jól ismert módszeréről van itt szó.

Noha a termékmennyiség mérésére külön mérőszámok állnak rendelkezésre, a gyakorlatban mégis az a kívánság merül fel, hogy az ár töltse be ezt a szerepet. Ezek a mérőszámok ugyanis nem felelnek meg kielégítően az értékmutatók, különösen pedig a terv- és ténymutatók összehasonlítására. Változatlan árral csak a termelés dinamikus változásait mérik. Elszámolási árral csak az önköltségből szűrik ki az anyagár változásokat. Árindex pedig nem szerkeszthető rendszeresen, a tervezésben használt valamennyi értékmutató követelményeihez alkalmazkodó módon. Ezért, ha a folyóárak jelentősebben és szélesebb körben változnak, annak járulékaként a tervmutatókat is át kell árazni. Éppen a tervek átárazása körüli problémák visznek sokakat az ármerevítés álláspontja felé. A tervátárazás problémái egyfelől az értékmutatók közötti kapcsolatok, másfelől az ár és az átlagár összefüggéseinek pontatlan ismeretéből erednek.

Az értékmutatók (árösszegek) közötti kapcsolatok csak akkor lennének teljesen ismertek, ha a tervezés következetesen input-output elemzésen alapulna. De a tervezés ez idő szerint csak az anyagmérlegekben és az átfogóbb anyagi összefüggésekben tárja fel az input-output kapcsolódásokat. Ezért nehéz és pontatlan annak számbavétele, hogy egyik értékmutató (árösszeg) emelkedése vagy csökkenése mely értékmutatókat, és milyen mértékben érinti. Ha csökkentik a szocialista termelői szektorban például a szén árát, teljes bizonysággal csak az állapítható meg, hogy a szénbányászatnál kieső *m* kiegyenlítődik az összes szénfel-

használó termelési ágak ilyen címen bekövetkező eredményjavulásával. De azt már nem lehet pontosan kiszámítani, miképpen kell a különböző termelési ágak (vállalatok) üzemi eredménytervei között felosztani a szénbányászatnál kieső *m*-et.

A folyóár és az átlagár összefüggései teljesen ismertek csak akkor lennének, ha a tervezésben használt értékmutatók anyagi tartalmukban pontosan meg lennének határozva. De ilyen tulajdonságokkal általában csak a ténymutatók rendelkeznek. Ha azt mondják például, hogy valamely iparág a beszámolási időszakban *x* értékű gyapjúszövetet termelt, akkor ennek más a tartalma, mint ha azt mondják, hogy ez az iparág a tervidőszakban *x* értékű gyapjúszövetet termeljen. Előbbi esetben az értékmutató a termelés számbavételén alapul: minden terméket, amelynek ára van, külön számításba vesznek; a termelési értékek összegezéséből megkapják a termékcsoport termelési értékét; a termékcsoportok termelési értéke és a mennyiség hányadosaként kapják meg viszont a termékcsoport átlagárát. Tervezésnél más a módszer. Legtöbb esetben nem tudják termékfajták (minőségek) szerint a termelés összetételét meghatározni. Ezért a termelési értékmutató meghatározásánál felhasznált átlagárat is csak a korábbi időszakok tapasztalatai alapján építhetik fel. De ha az ár változik és a változás iránya, mértéke különböző azoknál a termékeknél, amit a tervezésnél egységesen, átlagár formájában figyelembe vesznek, nyilvánvalóan nem számítható ki pontosan, miképpen érinti az árváltozás az átlagárat. Éppen emiatt ad alkalmat az átárazás a tervfeladat megváltoztatására, illetőleg arra, hogy az átárazott mutatók az eredetinél lazább feladatokat jelentsenek. Ily módon viszont az átárazás ugyanazokat a bonyolult feladatokat vonja maga után, mint a tervjóváhagyás, a tervegyeztetés munkája. Az ismétlődő tervátárazástól való aggodalom alapján alakult ki az a vélekedés, amely szerint több előnyt jelent a rossz ár – pusztán azáltal, hogy nem változik – mint az az igyekezet, hogy az árak mozgatásával nyomon kövessék a változó adottságokat. Leginkább az ipari termelői ár gyakoribb változtatása ellen lépnek fel, mert az ezzel kapcsolatos input-output elemzés tekintetében nagyobb hiányosságok mutatkoznak. Más a helyzet a mezőgazdasági áraknál. Itt az árváltozások az állami felvásárlási terv, illetve az áruforgalmi terv segítségével viszonylag könnyen és nagyobb biztonsággal nyomon követhetők. A folyóár változtatásának e problémája tehát az iparba „begyűrűző" és az iparban „gyűrűző" árakra korlátozottan jelentkezik.

Az elmondottakból következik, hogy *aki bírálja a merev hatósági árak rendszerét, annak bírálni kell a szocialista tervgazdaság mechanizmusát* is, amelyből ez az ármechanizmus szükségszerűen következik.

A második világháború után nyolc európai ország lépett a szocializmus útjára. Ezekben az országokban az államhatalom kisajátította a koncentrált termelési eszközöket és olyan politikát folytatott, melynek eredményeként a kisárutermelők szövetkezetekbe tömörültek. (Ez a folyamat Lengyelország és Jugoszlávia kivételével jórészt befejeződött.) Fennmaradtak azonban a piacgazdaság kategóriái: a pénz, az ár, a hitel, a nyereség stb.

Az európai szocialista országok népgazdaságukat szovjet mintára rendezték be. A Szovjetunió példájára hozták létre a tervgazdaság intézményeit, vezették be a távlati és éves tervezési módszereket, valamint azokat a mechanizmusokat, amelyekkel biztosítani kívánták a terven alapuló operatív gazdálkodást. Így jártak el, mert a Szovjetunió gazdasági mechanizmusa – a tapasztalatok szerint – a gyors iparosítás rendkívül hatékony tényezőjének bizonyult. Nemigen vizsgálták ezért, vajon a társadalmi, főként a gazdasági feltételekben fennálló különbségek nem támasztanak-e a gazdaságvezetéssel szemben specifikus követelményeket. A politikai vezetés egyszerűen abból a hipotézisből indult ki, hogy a szocialista gazdaságnak a Szovjetunióban történetileg kialakult rendszerét a szocialista gazdaság egyetlen lehetséges változatának kell tekinteni.

A típusára azonos népgazdaságokban ennek ellenére nem alakultak ki teljesen azonos gazdaságszervezetek, tervezési módszerek és gazdaságszabályozási eljárások. A nemzeti sajátosságok már kezdettől fogva bizonyos differenciáltságot teremtettek az egyes szocialista országok között. Az ötvenes évekig ezek a szocialista tervgazdaság adott konkrét rendszerének keretei között érvényesültek. A későbbiek során egyre nyilvánvalóbbá kezdett válni, hogy aki egy adott időszak gyakorlatát tekinti a szocialista termelési viszonyok és a tervgazdálkodás szükségszerű és megváltoztathatatlan kifejeződésének, az egyszerűen lemond arról a lehetőségről, hogy a szocialista társadalmat a maximális előnyök alapján fejlessze. Ezért a szocialista gazdasági mechanizmusról folyó tudományos vitának előbb-utóbb el kellett jutni ahhoz a felismeréshez, hogy *a szocialista országok gazdaságát különböző módon lehet berendezni.*

A szocialista gazdasági modell különböző lehetséges változatai és az e körül kibontakozó vita az ötvenes évek elejére nyúlik vissza, amikor Jugoszláviában az iparban megszüntették a központi tervmutatókon alapuló utasításos szabályozást, bevezették a munkás önigazgatást és kidolgozták azokat az emelőket, amelyek segítségével a társadalmi terv végrehajtását a tervszerű befolyásolással, elsősorban pénzügyi eszközökkel lehet biztosítani.

Az ötvenes évek közepén a közgazdaságtudomány már úgyszólván valamennyi szocialista országban olyan befolyást gyakorolt a politikai vezetésre, ami az áru- és pénzkapcsolatok fokozott felhasználását célozta. De ezt csupán a gazdasági mechanizmus *továbbfejlesztésének* tekintették. A szocialista építés két modellelméletének a gazdasági folyamatok központi, közvetlen szabályozáson nyugvó

tervgazdasági mechanizmus *tökéletesítésének* elméletét szegezték szembe. A jugoszláv közgazdászokon kívül a „két modell" elmélete az idő tájt csak lengyel marxista közgazdászkörökben talált visszhangra.

Magyarországon 1957-ben átmeneti időre közgazdasági bizottság jött létre. E bizottságot a kormány abból a célból hozta létre, hogy dolgozzon ki javaslatokat a gazdaságvezetési módszerek tökéletesítésére. Olyan gazdasági mechanizmus létrehozása volt a feladat, amely szabadabbá teszi az utat a termelőerők fejlődése előtt, s ezáltal a gazdaságnövekedés megközelítheti az optimális lehetőséget, és a gazdaságfejlesztéssel párhuzamosan az életszínvonal is rendszeresen javítható.

A közgazdasági bizottságban 1957-ben folyt vita középpontjában a szocialista gazdasági modell, az érvényben levő gazdasági mechanizmus bírálata állt. A vitában részt vevő közgazdászok nagy többsége egyetértett abban, hogy a gazdaságvezetés decentralizált formáira, a helyi kezdeményezés fokozott lehetővé tételére, az áru- és pénzkapcsolatok szélesebb körű érvényesítésére kell áttérni; ahol lehet, a tervutasításokat a tervszerű befolyásolás rugalmasabb módszereivel kell helyettesíteni.

Az ipari termelés szabályozása terén a pénz- és árukapcsolatok fokozott kihasználásán többen olyan gazdasági modell bevezetését értették, amelyet a jól működő piaci versenygazdaság mintájára hoznak létre. Ennek fő kritériumait a következőkben jelölték meg: 1. Mindenfajta monopolszervezettség felszámolása, vagyis olyan szervezeti decentralizáció, amely versenyhelyzetet teremt a kínálati oldalon. 2. Tartalékképzés mindenfajta anyagi értékben (devizában, kapacitásban, anyagokban és árukban), a kínálati oldal tehát minden pillanatban képes legyen többet termelni, mint amennyi a fizetőképes szükséglet (kereslet). 3. A vállalati önállóság, és ezzel összhangban a piac meghatározó szerepe a gazdasági döntésekben. Az állam közvetlenül csak a beruházásokat szabályozza. Az egyszerű újratermelésben az önszabályozás valósul meg. Ennek tartozéka az ún. piaci árrendszer, amely annál jobb, minél közvetettebb az állami árszabályozás.

Az 1957-es vitákban többen bírálták ezt az alapkoncepciót. A piaci versenygazdaság modelljével az árukapcsolatok kihasználásán felépülő tudományos gazdaságszabályozás modelljét állították szembe. Ez a modell nem zárja ki, hanem feltételezi a monopolszervezettséget, legalább a gazdaság kulcsterületein. Ennek megfelelően nem szervezeti decentralizációt, hanem szervezeti integrációt követel, kivéve ott, ahol az árukapcsolatokban a nagyfokú rugalmasság a fő követelmény.

A tartalékképzésnek ebben a modellben is megvan a jelentősége, de azokat a sajátos körülményeket is figyelembe veszi, amelyek miatt belátható ideig a fő erőfeszítést nem irányíthatják a tartalékok gyűjtésére. A modell tehát eleve azt tekinti kritériumnak, hogy a kapacitásokat optimálisan ki kell használni és – az adottságoknak megfelelően – a gazdaságnövekedést, valamint az életszínvonal maximális emelését kell előirányozni. Figyelembe kell venni, hogy a szocialista gazdaság nincs védve az átmeneti piaci feszültségek ismételt felmerülésétől,

ilyenkor biztosítani kell, hogy e feszültségek a legkevesebb zavart okozzák. A vállalati önállósággal, a piacnak az operatív döntésekben betöltött meghatározó szerepével kapcsolatban ez a modell az egyszerű újratermelés szabályozását az állami terv alapján, de – ahol csak lehet – a tervszerű befolyásolás módszerének felhasználásával valósítaná meg.

A szocialista gazdasági modell 1957. évi magyarországi vitájának, valamint az annak nyomán hozott állami intézkedéseknek jelentős nemzetközi hatásuk volt, és kétségtelenül közrejátszottak a gazdaságvezetés új irányzatainak erősödésében. *Az új irányzatokat azonban végső soron mégiscsak az objektív folyamatok állították a figyelem előterébe.*

A szocialista országokban az ipar és a mezőgazdaság között egészen az utóbbi időkig érvényesült *a gazdasági fejlődés belső aránytalansága.* A mezőgazdaságban a növekedési ütem rendszeresen elmaradt a tervezettől. De amíg ezt az ötvenes években az ipari termelés gyors növekedése ellensúlyozta, a hatvanas években *a gazdaságnövekedés üteme* a legtöbb szocialista országban – a korábbi időszakhoz képest – *általánosan* is csökkent. A közgazdászok nagy többsége úgy vélekedik, hogy a gazdasági mechanizmus átalakításával javítható a gazdasági hatékonyság, gyorsítható a gazdaságnövekedés üteme.

A gazdaságnövekedés elmaradása és a gazdasági szerkezet eltérése a tervtől több *gazdasági torzulás* okozója lett. A szocialista tervgazdaság eddigi rendszerének egyik fő hiányossága éppen abban mutatkozott, hogy a *terv szerint* megmerevítette a gazdaságot, megnehezítette, hogy az állam gazdaságpolitikájában rugalmasan alkalmazkodjék a terv végrehajtása során változó gazdasági viszonyokhoz. A közgazdászok nagy többsége úgy vélekedik, hogy a gazdasági mechanizmus átalakításával a tervgazdaságnak e fogyatékosságát ki lehet küszöbölni.

A termelőerők fejlődésével egyre szembetűnőbbé válnak *a termelés és a szükséglet összhangja közötti zavarok.* A szükségletre való termelés terén mutatkozó hiányosságok különösen szembetűnőek a külkereskedelemben és a lakosság áruellátásában. A megtermelt árutömeg egy része nem értékesíthető. A kereslet-kínálat összhangjának hiánya így egyenesen a népgazdasági egyensúlyt veszélyezteti. A közgazdászok nagy többsége úgy vélekedik, hogy ezen a problémán csakis az értéktörvény követelményeinek figyelembevételével lehet úrrá lenni.

A gazdasági mechanizmus nem csupán a gazdaságvezetés szakkérdése. Ez szoros kapcsolatban áll a *szocialista demokrácia* kérdésével is. A tervgazdaság mai konkrét rendszerében az emberek kapcsolatának olyanok a szabályai, amelyek

– egyfelől, nem könnyítik meg a kezdeményező közreműködést a gazdaság formálásában,

– másfelől, lehetővé teszik a társadalmon belüli konfliktusok éleződését, az emberek viszonyát megrontó elbürokratizálódási tendenciákat.

Teljes egészében indokolt tehát, hogy a szocialista országokban a közgazdászok komoly figyelmet szenteljenek annak a kérdésnek, milyen az a gazdasági mechanizmus, amelyben terven alapuló állami szabályozással nagyobb gazdasági hatékonyság, gyorsabb gazdaságnövekedés és szilárdabb egyensúly biztosítható. Az európai szocialista országokban a marxista közgazdászok nagy többsége azt a nézetet képviseli, hogy a szocialista gazdasági mechanizmus hatékonyságát az áru- és pénzviszonyok teljesebb kihasználásával, az anyagi érdekeltség helyesebb megalapozásával, a fokozottabb vállalati önállósággal lehet javítani. Ily módon egységesen ítélik meg a gazdasági mechanizmus átalakításának fő irányát. A részleteket illetően jelentős véleményeltérések adódnak.

A „két modell" koncepció alapján a szocialista országok gazdasági mechanizmusában végbemenő változásokat úgy szokták jellemezni, mint a *közvetlen* (utasításos) szabályozáson nyugvó *centralizált* modellről a *közvetett* (a befolyásolás eszközeivel történő) szabályozáson nyugvó *piaci* modellre való áttérést.

A mechanizmusátalakítási folyamat ilyen ábrázolása sok lényeges elemet tár fel a végbemenő változásokról. A szocialista országok tervgazdasága az árutermelés viszonyai mellett valósul meg. Ezért a szocialista gazdaság mechanizmusában egymás mellett érvényesülnek

– az állami tervezés és a piaci automatizmus;

– a szocialista öntudaton és az anyagi érdekeltségen alapuló gazdasági döntés;

– az állami utasítás és a gazdasági ösztönzés különféle elemei.

Ebből következik, hogy *a tervutasítás, az ösztönzés és a piaci automatizmus összhangba hozatalának módját kell a gazdasági modell egyik fő kritériumának tekinteni.* Ezeknek az elemeknek kapcsolata a legkülönbözőbb módon értelmezhető és alkalmazható, attól függően, hogy milyen alapon hozzák közös nevezőre ezeket a tényezőket. Ezzel összefüggésben jött létre a szocialista tervgazdálkodás *centralizált* és *piaci modell* megjelölése. Ha azonban a szocialista országokban végbemenő változásokat csak ilyen módon jellemezzük, egy sor problémára nem kapunk kielégítő választ.

A szocialista tervgazdaság konkrét rendszere nem határozható meg általános sémákkal. Különböző termelési ágak sajátos szervezeti formákat és szabályozási módszereket követelnek. Ipar, mezőgazdaság és közlekedés mindig eltérő elvek alapján működött. Az egyes termelési ágazatokon belül is erőteljes a differenciáltság. Ez annál inkább jellemző, minél hatékonyabb formák között teremtjük meg az összhangot a termelőerők fejlettségi állapota és azok működési mechanizmusa között.

Az utasításos szabályozás kritikáját is helyesen kell értelmezni. Az utasításos szabályozást túlbürokratizált tendenciája miatt kell bírálnunk. Ez legtöbbször következmények nélküli formális szabályozást jelent. De ettől még nagyon is

elfogadhatjuk az állami előírásokat abban a szűk körben, ahol a gazdasági folyamatokat valóban centralizáltan kell szabályozni és ahol annak az utasításos szabályozás az egyedüli, vagy leginkább hatásos módja.

A szocialista gazdaságban mindig felléphetnek olyan átmeneti nehézségek, amelyeken csak centralizált irányítással lehet úrrá lenni. Ilyen helyzetek a szocialista gazdaságban egyszerűen azért adódhatnak, mert a *kapacitásokat optimálisan használjuk ki,* az életszínvonalat és a gazdaságnövelést az adottságoknak megfelelően *maximálisan irányozzuk elő.*

Ha pontosabb képet kívánunk kapni a mechanizmus átalakítás valóságos közgazdasági tartalmáról, érdemes közelebbről szemügyre venni a jelenlegi tervutasításos mechanizmust. Ebben a mechanizmusban az állam különböző rendszerekben ad utasításokat.

1. A szocialista tervgazdaság jelenlegi rendszerében a gazdasági mechanizmus középpontjában *a tervlebontás és az így nyert vállalati tervmutatók rendszere áll.* A tervlebontással vállalati szinten konkretizálódik a tervszerűség. A vállalati terv- és tényszámok egybevetése pedig az a módszer, amellyel a tervszerűséget mennyiségileg mérik.

A vállalati tervmutatók kötelezőek. A szocialista országok a tervet törvénybe iktatják, és a terven alapuló gazdálkodás büntetőjogi védelmét biztosítják. De a tervmutató kötelező jellege sajátos. A tervtől való eltérés puszta tényéhez nem fűződik büntetőjogi szankció. Ritkán szoktak a tervszerűség megsértése címén büntetőjogi eljárást indítani. Erre csak akkor kerül sor, ha a tervtől eltérő gazdálkodás súlyos népgazdasági károkat okoz, és kapcsolatban van bűncselekmény elkövetésével. Ezért a gyakorlatban a tervutasításokhoz fűződő következményeket nem annyira a felelősségre vonás, mint inkább az anyagi érdekeltség alapján szokták mérlegelni. Vannak tehát *alapmutatók és egyéb tervmutatók.* Az alapmutatók (vállalati termelési érték, egy főre jutó termelési érték, vállalati költségszint) teljesítése, túlteljesítése esetén a vezető beosztású vállalati dolgozók prémiumban részesülnek. Az egyéb tervmutatók csak esetlegesen, ágazatonként differenciáltan kapcsolódnak az érdekeltségi mechanizmussal.

2. *A kötelező tervmutatókon alapuló állami szabályozás két csatornán keresztül valósul meg.* A tervutasításos mechanizmusban az állam

– egyfelől a népgazdasági tervet vállalatokra bontja le, és tevékenységüket a terv- és tényszámok egybevetése alapján ellenőrzi;

– másfelől a népgazdasági terv megfelelő fejezeteit a gazdasági intézmények rendelkezésére bocsátja, és az intézmények a vállalatokkal létesített áru- és pénzkapcsolatokban a tervet tekintik működésük kötelező normájának. A vállalatokkal áru- és pénzkapcsolatokat fenntartó állami intézmények (bank- és kereskedelmi szervezetek) funkcióik ellátásában szigorúan igazodnak a terv előírásaihoz. Ezektől egyes vonatkozásokban csak kivételesen, és pontosan meghatározott módon térhetnek el (például beruházási hitelek), más vonatkozásokban ezek kiindulási alapul szolgálnak az operatív gazdálkodáshoz. A tervmutatóktól ak-

kor térnek el, amikor a tervmutatókhoz való ragaszkodás a gazdaságban funkcionális zavarokat okozna. A tervmutatótól való eltérés gyakorisága attól függ, mennyiben térnek el az operatív gazdálkodás időszakának körülményei a tervkészítésnél alapul vett hipotézistől. A tervutasításos mechanizmus kétcsatornás rendszere ily módon elvileg is magában rejti a tervutasítás és az operatív szabályozás kettősségét. E tekintetben a szocialista országok között csak az a különbség, hogy egyesek a terveltérést szigorú kivételek eseteire törekszenek korlátozni, míg mások egyenesen megkövetelik, hogy az állami intézmények a terv fő célkitűzései szempontjából hozzák meg operatív döntéseiket, tehát szabályként kezelik azt, amit más országokban kivételnek tekintenek.

Az állami intézmények operatív gazdaságszabályozó tevékenységük során *egyaránt alkalmaznak kereskedelmi és hatósági módszereket.*

Kereskedelmi módszerben fejlődnek a kapcsolatok például az országos anyagellátó szervezet és az iparvállalatok között, ha az előbbi a megkívánt mennyiségben és minőségben tesz eleget szállítási kötelezettségének, és az igényekre legfeljebb árak útján gyakorol befolyást. Hatósági viszont ez a kapcsolat, ha az anyagellátó szerv kontingenseket állapít meg; nem valóságos értékesítést, hanem hatósági anyagkiutalást végez. Kereskedelmi módszerben fejlődnek a hitelszervezet és az iparvállalatok kapcsolatai is, ha az előbbi teljesíti a bankszerű elírásoknak megfelelő hitelkérelmeket, és kamatpolitikával gyakorol a hiteligényekre befolyást. Hatósági viszont ez a kapcsolat, ha a bankszervezet az igényeket előre rögzített hitelkeretek között elégíti ki stb.

A tervutasításos mechanizmusban az a tendencia, hogy az állami intézmények a vállalatokkal létesített áru- és pénzkapcsolatok rendszerében is hatósági szabályozást – tehát az állami irányítás utasításos formáját – helyezik előtérbe, szemben a kommerciális szabályozással, a tervszerű befolyásolással.

3. A kötelező tervmutatókon alapuló szabályozást a szocialista állam *a monopolszervezettség különböző formáinak gazdaságjogi szabályozásával is hatékonnyá kívánja tenni.* Az a tendencia, hogy a termelővállalatok ágazati egységbe szerveződjenek, az állami intézmények pedig funkcionális monopóliummal rendelkezzenek. Ennek révén a vállalatok a termelést országos áttekintésben szervezhetik, az állami intézmények pedig a vállalatokkal fenntartott áru- és pénzkapcsolatokban kizárólagos jogokat élvezhetnek. Szorosan kapcsolódnak ehhez a gazdálkodás kereteit (a tevékenység körét, a vállalatok közötti kapcsolatok jellegét stb.) szabályozó gazdaságjogi előírások; általában a piaci rend fogalmi körébe tartozó rendelkezések.

4. A gazdasági funkciók köre szélesebb, mint ami az áru- és pénzkapcsolatok operatív rendszerében szabályozható. Mindenekelőtt nem lehet a vállalati alapmutatókat (termelési érték, termelékenység, költségszint) azok komplex jellege folytán operatív módon szabályozni. Ezért is teszi az állam a vállalatokat éppen az alapmutatók teljesítésében, túlteljesítésében anyagilag érdekeltté.

De a tervgazdaság jelenlegi rendszerében az állam nemcsak az anyagi érde-

keltség formáit és feltételeit állapítja meg, hanem *a hatósági szabályozás körébe vonja az ehhez szervesen kapcsolódó ösztönző mechanizmusokat* is. Ennek két legfontosabb megnyilvánulása *az állami ár- és bérszabályozás.*

5. A szocialista társadalomban a kormányzat gazdaságszervező munkája nem korlátozódik a népgazdaság állami tervének megszerkesztésére, jóváhagyására és lebontására. *A kormányzat közvetlenül is végez operatív feladatokat.* Ez egyfelől a fontosabb tervcélok közvetlen megvalósítására, másfelől az állami intézmények és vállalatok tevékenysége során felmerülő fontosabb kérdésekben a döntések meghozására terjed ki. Közvetlen kormányzati szabályozás rendszerében oldják meg a tudományos és műszaki fejlesztés átfogó problémáit, kötik meg az államközi gazdasági megállapodásokat és állapítják meg az ebből folyó ágazati, vállalati kötelezettségeket stb.

Milyen változások következnek be ebben a szabályozási rendszerben a gazdasági mechanizmus átalakítása során?

Megszűnnek a vállalati kötelező tervmutatók (lényegében tehát megszűnik a tervutasításos mechanizmus fő formája). A népgazdaság állami terve az állami intézmények révén, közvetlenül az áru- és pénzkapcsolatok rendszerében jut összefüggésbe az operatív gazdálkodással.

Megváltozik az áru- és pénzkapcsolatok rendszerében érvényesülő állami szabályozás jellege. Az állami intézmények a kereskedelmi formákat helyezik előtérbe. A szabályozás utasításos formáját csak akkor alkalmazzák, ha ez az egyedül hatékony szabályozási mód.

Megmarad az állami monopolszervezettség, de annak formálásában az árutermelés követelményei kapnak meghatározó szerepet.

Jelentékenyen leszűkül az a kör, amelyben az ösztönző mechanizmusokat (árrendszert, bérrendszert) az állam hatóságilag szabályozza. Ennek egyik legfontosabb célja a gazdasági stabilitás megőrzése.

A kormányzat operatív gazdaságszervező tevékenysége a népgazdaság fő szerkezeti és egyensúlyproblémáinak, a gazdaságfejlesztés súlyponti kérdéseinek szabályozására korlátozódik.

A terv, a tervszerűség és az árutermelés

Az új gazdasági mechanizmus eltérése a jelenlegitől abban foglalható össze, hogy *megmarad a népgazdaság állami tervezése, de elmarad a népgazdasági terv vállalati lebontása.* Vállalati terv az új gazdasági mechanizmusban is készül, de azt a vállalatok a *maguk számára* állítják össze, az áru- és pénzkapcsolatok figyelembevételével.

A terven alapuló állami szabályozás egyik és másik alaptípusa alapvetően más irányítási módszert, tervvégrehajtási technikát követel. Sőt mi több, az egyik és a másik esetben eltérő a terv és a tervszerűség fogalma is.

A központi kötelező tervmutatókon felépülő gazdaságszabályozás rendszerében a tervet *azonosnak* tekintik a központilag dokumentált és jóváhagyott tervvel, a tervszerűségnek pedig az ehhez való igazodás, vagy eltérés a fő kritériuma. A gazdaság állami szabályozási mechanizmusa itt azon a hipotézisen alapul, hogy a tervutasítások minden gazdasági aktivitást mennyiségileg meghatároznak. A tervutasításos szabályozás nem terjedhet ki a gazdálkodás minden részletére, de a gazdálkodás nem szabályozott részleteit az átfogó tervmutatók konkretizálásának tekintik.

A tervszerűség ilyen koncepciója a piacot szükséges rossznak tekinti, amit ezért abba a szférába kell szorítani, ahonnan valóban csak az árucsere felszámolásával lehetne kiszorítani. Éppen ezért tekinti e koncepció a kötött gazdálkodás módszereit a tervszerűség objektíve szükségszerű megnyilvánulási formájának. Ezzel lehet ugyanis a leghatékonyabb módon, úgy megőrizni az árucsereformát, hogy nem érvényesülhet az ár szabályozó funkciója.

A tervszerűség ilyen koncepciója a tervgazdaság jelenlegi konkrét rendszerében nem érvényesül következetesen. Ehhez az lenne szükséges, hogy az árucserét közvetlen termékcserével helyettesítsük. És valóban: aki attól várja a tervszerűséget, hogy minden gazdasági folyamatot a központilag elképzelt útra terel, annak logikusan el kell jutnia az árucsere teljes kiküszöbölésének álláspontjáig. Csak ez garantálhatja – központi tervezéssel – a termelési és elosztási folyamatok tökéletes összhangját. De a szocialista gazdaságok történelmileg nem ilyen úton fejlődnek. Mindenütt fennmarad az árutermelés, viszont az árfunkció lényegében véve csak a fogyasztási cikkek és a mezőgazdaság szférájában (itt is csak korlátozottan) működhet.

Miképpen határozódik meg a terv és a piac viszonya az új gazdasági mechanizmusban? Ez lényegében véve azon múlik, miképpen értelmezzük a gazdasági szabályozó eszközök igénybevételén alapuló tervteljesítést. Ki lehet indulni abból a hipotézisből, hogy objektíve létezik egy központilag kiszámítható népgazdasági optimum, és a vállalatoknak – a gazdasági szabályozó eszközök hatására – ennek megfelelően kell cselekedniük. Ez a koncepció a piacot lényegében a központi terv megvalósításának *technikai* mechanizmusaként kezeli, ezért alapjaiban megmarad a terv és a piac viszonyának hagyományos értelmezésénél. Előre lehet látni, hogy ha a gazdasági reform e koncepció szerint valósulna meg, rendszerré kellene tenni az operatív állami beavatkozást. Teljesen bizonyos ugyanis, hogy a gazdasági szabályozó eszközök hatására a vállalatok nem cselekedhetnek teljesen úgy, ahogy azt a terv (különösen pedig annak számításai) központilag feltételezi. De nem is lenne jó, ha pontosan a tervmutatóknak megfelelően járnának el. Hiszen a népgazdasági optimum – és ebben különbözik a második koncepció az előbbitől – a központi terv szabályozása alapján, de objektíve a tényleges piaci folyamatok végeredményeként alakul ki. Teljes egészében lehetséges tehát, hogy amikor a vállalatok reagálnak a gazdasági szabályozó eszközökre, nem produkálják minden részletében a népgazdasági tervet. Ezt egyébként a tervutasításos

mechanizmusban sem teszik. A tervet tehát a tervgazdaság mindkét konkrét rendszerében időről időre felül kell vizsgálni. A lényeges különbség azonban az, hogy az új gazdasági mechanizmusban feltételezhető, hogy amikor a piac a központi elképzelések irányába működve visszahat a tervre, ezzel lényegében *a népgazdasági optimum felé tereli a gazdasági folyamatokat.*

A szocialista tervgazdaság szabályozott piacát ezért nem szabad szembeállítani a tervszerűséggel. Nem arra van szükség, hogy a piacot a központi tervmutatókhoz való következetes ragaszkodás jegyében megzabolázzuk, hanem hogy a tervszerűség jegyében szabályozzuk.

Az új mechanizmusban a terv és a tervezés fogalma más értelmet kap. A terv felöleli a gazdálkodásnak azokat az elemeit, amelyek decentralizáltan, a vállalatok áru- és pénzkapcsolataiban határozódnak meg. Ennek megfelelően a tervszerűséget sem lehet a központi tervmutatók és a decentralizált tényszámok egyszerű egybevetéséből megítélni. *A tervszerűség a tudatos gazdaságnövekedés, a gazdasági egyensúly és jövedelemszabályozás alapján határozható meg.*

A szocialista gazdasági modell változatai tehát szoros kapcsolatban állnak a tervmutatókkal. Arra a kérdésre, hogy a szocialista tervgazdaság feltételezi-e a kötelező vállalati tervmutatókat, a marxista közgazdászok a szocialista építőmunka különböző szakaszaiban eltérő választ adtak. Ennek megfelelően a szocialista gazdaságban feltárt hiányosságokat is más-más módon törekedtek megszüntetni. E tekintetben Magyarországon három szakaszt lehet megkülönböztetni, és a jelenleg folyó mechanizmus-vita a negyedik szakaszt vezeti be.

1. Az első szakasz 1953-ig tartott. Ez a *kötelező tervmutatók rendszerén alapuló állami szabályozás klasszikus szakasza.* Ebben az időszakban a gazdaság működési zavarait a tervezés, a tervlebontás és a tervhez való igazodás fogyatékosságaiban láttuk. Ezért a tervezés és a tervlebontás tökéletesítését, valamint a tervfegyelem megszilárdítását tekintettük minden felmerülő probléma egyedül lehetséges megoldásának.

A tervezés és tervlebontás fő problémáját ebben az időszakban *a különböző tervmutatók belső ellentmondásai* jelentették. Ellentmondásosak voltak a naturális tervmutatók. Sok esetben hiányzott az összhang a beruházási és a termelési előirányzat, a termelési és az anyag-előirányzat, vagy a termelési és a munkáslétszám-előirányzat között. Ellentmondásosak voltak az értékmutatók. Sok esetben volt összhanghiány az egy főre jutó termelési érték és az önköltségi terv, a termelési érték és a béralap-előirányzat között. Ellentmondásosak voltak a naturális és az értékbeli tervmutatók is. Nem volt minden esetben összhangban a beruházási cél a rendelkezésre bocsátott pénzösszeggel, a nemzetközi fizetési mérleg devizaelőírása a külkereskedelmi terv naturális mutatóival stb. Ezeket az ellentmondásokat annak idején a népgazdaság állami tervezésének finomításával törekedtünk kiküszöbölni. Évről évre szaporítottuk, mindjobban részleteztük a tervmutatókat. Ezzel egyidejűleg gazdaságjogi előírásokkal törekedtünk a tervtől eltérő gazdálkodás lehetőségeit korlátozni, vagy éppen megakadályozni.

A mindent körülíró és szabályozó tervutasításos mechanizmusban a decentralizált elhatározás számára elvileg csak a tervtúlteljesítés maradt szabadon. A termelési terv túlteljesítése a vállalatnak kiváltságos helyzetet biztosított. Ez elégséges indok volt minden más utasítás alóli mentesítésre.

2. A terven alapuló állami szabályozás második szakasza az 1953–1957-es időszakra esik. Ez már az az időszak, amikor felismertük, hogy a tervezés és a tervlebontás tökéletesítésével néhány alapvető probléma nem oldható meg. *Kezdeti a piacprobléma előtérbe nyomulni.* A közgazdászok vizsgálni kezdték a kereslet előre nehezen tervezhető változásait, illetőleg a termelés alkalmazkodóképességét a változó kereslethez. Ebben a szakaszban a kérdés már úgy lett feltéve: *miképpen lehet a tervmutatók rendszerén alapuló állami szabályozást az árugazdaság követelményeivel összhangba hozni?* Kezdtük a tervmutatók számának szaporítását károsnak tekinteni. A sok tervmutatós rendszerről a kevés tervmutatós rendszerre való áttérés lett a program. Az volt a feltételezés, hogy a kötelező tervmutatók számának csökkentése növeli a vállalati önállóságot, és így lehetővé teszi, hogy a vállalatok a termelés operatív szervezésekor a piaci követelményeket figyelembe vegyék. Ezzel együtt annak vizsgálata került a figyelem előterébe, mely gazdálkodási területeket célszerű felszabadítani a vállalati önállóság számára és az anyagi érdekeltség mely formája biztosíthatja a vállalatok önálló döntésében a társadalmi érdek érvényesülését.

A tervezés és tervlebontás fő problémája ebben az időszakban *a kötelező tervmutatók és a gazdasági ösztönzők közötti ellentmondásos szabályozásban* mutatkozott meg. A kötelező tervmutatók a szabályozást a tervtúlteljesítés elvére alapozták, és így alapjában véve a *mennyiségi szemléletet* tették uralkodóvá a gazdasági életben. A gazdasági ösztönzők viszont a kereslet-kínálat összhangja, a gyártás- és gyártmány-korszerűsítés a takarékosság irányában kívántak hatni, vagyis *a gazdálkodás minőségi elemeit állították előtérbe.* A mennyiségi szemlélet sok esetben keresztezte, vagy éppen hatálytalanította olyan célkitűzések megvalósulását, amelyet a tervszerű befolyásolás módszereivel, például árpolitikával kívánt előmozdítani. A tervmutatók számának csökkentése a gazdasági folyamatok szabályozásában növelte a vállalatok közötti megállapodások szerepét. De a kötelező tervmutatók olyan korlátnak bizonyultak, amelyek miatt e kapcsolatok nem a valóságos tervszerűség követelményeinek megfelelően alakultak.

3. A terven alapuló állami szabályozás harmadik szakasza az 1957-tel kezdődő időszakra esik. Ebben az időszakban a *tervlebontás és az ezen felépülő állami szabályozás elve került a kritika középpontjába.* A kérdés tehát úgy vetődött fel: lehet-e egyáltalán a szocialista gazdaságot a kötelező tervmutatók rendszerében szabályozni, és ugyanakkor megfelelően figyelembe venni az árugazdaságból folyó követelményeket? Ekkor került Magyarországon előtérbe a gazdasági modellvariáns problémája.

A tervmutatók rendszerén alapuló állami szabályozás megszüntetésére ebben

az időszakban három intézkedés történt: a) a mezőgazdaságban megszüntettük a kötelező terménybeszolgáltatást és azt állami szabadfelvásárlással helyettesítettük; *b)* az iparban megszüntettük a tervmutatók vállalati lebontásának kötelezettségét. Az ágazatokra változatlanul kötelező tervmutatókat állapítottunk meg, de az egyes ágazatok vezetői „szabad kezet" kaptak annak eldöntésére, milyen módszerekkel kívánják irányítani a vállalatokat; *c)* megszüntettük a vállalatoknál az anyagi érdekeltség és a tervmutatók közötti szerves kapcsolatot. A vezető beosztású vállalati dolgozók prémiumát a szakmai sajátosságok figyelembevételével ágazatonként határozhatták meg. Azzal az egyetlen kritériummal, hogy a vállalat tartsa, illetőleg javítsa a már elért nyereségszintjét, bevezettük a dolgozók nyereségrészesedését.

A tervezés és tervlebontás fő problémája ebben az időszakban ágazatonként differenciáltan jelentkezett attól függően, hogy az egyes ágazatokban a gyakorlatban milyen szabályozási módszereket alkalmaztak. Megállapítható volt, hogy az ágazatok vezetői nem képesek magukat függetleníteni a gazdaságszabályozásnak rájuk vonatkozó mechanizmusától. Így, bár a vállalati gazdálkodás tekintetében ez idő szerint elvileg a tervmutatók nélküli szabályozás érvényesült, a gyakorlat alig tért el a korábbi állapottól.

A tapasztalatok azt is megmutatták, hogy amikor csökkentik a tervmutatók számát, a későbbiekben a tervmutatók száma ismét szaporodik. A tervutasításos mechanizmusban ez a törekvés a vállalatoktól indul ki, mégpedig a téves megítélések elkerülése céljából. Ez teljesen érthető. Amikor ugyanis túlságosan összevont, komplex tervmutatókat alkalmaznak a vállalati gazdálkodás irányítására és ellenőrzésére, akkor igen nagy a lehetősége annak, hogy a terv- és tényszámok egybevetésével teljesen hamis képet alkossanak a vállalati munkáról.

A szocialista gazdasági mechanizmus kritikai elemzése során végül is el kellett jutni annak felismerésére, hogy *a szocialista tervgazdaságot nem szabad azonosítani a népgazdaság tervutasításos szabályozásával.* Az elemzések világossá tették, minél fejlettebbek a termelőerők, és minél magasabb az életszínvonal, annál inkább adódnak problémák az olyan centrális szabályozásból, amely minden gazdasági folyamat előzetes mennyiségi meghatározottságán alapul, és amely a termelés öncélúságának tendenciáját erősíti.

A változásoknak tehát Magyarországon az az egyik fő jellemzője, hogy megmaradnak az állami utasítások, de megszűnik a tervutasítás. A tervutasítások kiiktatása célszerű, mert a tervutasítási forma közigazgatás-szemléletű gazdálkodást honosít meg. A szabályozás itt naptári időszakokon és nem az újratermelési ciklusokon alapul. A tervutasítási forma nagyfokú merevséget visz a gazdaságba, a változó körülményekhez való rugalmas alkalmazkodással szemben a tervmutatók védelmét helyezi előtérbe. A tervutasításos forma az állami utasítás tekintélyét is csorbítja. A tervutasítás minden értelmét a komplexitásban leli. Ezért a tervutasításos szabályozás olyan területeket is felölel, amelyeket nem lehet központilag szabályozni. Bár a tervutasítás nem jelenti a tervmutatókhoz való me-

rev alkalmazkodást, mégis kedvezőtlenül hat az emberek tudatára, elszoktat a kezdeményezéstől és felelősségvállalástól, azt a hiedelmet táplálja, hogy minden hibáért és nehézségért a kormányzat felelős.

A szocialista árutermelés és a kapitalista piacgazdaság

Olyan gazdasági mechanizmust kívánunk bevezetni, amely *az állami tervezésben és a terven alapuló gazdaságszervező munkában következetesen figyelembe veszi az árutermelésből folyó követelményeket.* Ez az áru- és pénzviszonyok teljesebb kihasználását, az anyagi érdekeltség szabályozó szerepét, a nagyobb vállalati önállóságot jelenti. A gazdasági mechanizmus átalakítása után a gazdasági folyamatok szabályozásában a mainál nagyobb szerepet fognak játszani a pénz, az ár, a nyereség, a hitel, tehát az árucsere kategóriái.

A szocialista országokban végbemenő ilyen átalakulási folyamatot egyesek úgy értékelik, mint a kapitalista elemek térfoglalását a szocialista gazdaságban. Így gondolkoznak azok, akik a kapitalizmust és a szocializmust a gazdasági mechanizmus alapján különböztetik meg. Az ötvenes évektől különösen szokásossá vált a szocialista gazdaságot a centralizáltan tervezett gazdaság fogalmával, a kapitalista gazdaságot pedig a piacgazdaság fogalmával helyettesíteni. E nézetekkel nem lehet egyetérteni. *A kapitalizmus és a szocializmus közötti választóvonalat a tulajdonviszonyok alkotják.* A társadalom gazdasági rendszerének jellegét elsősorban az határozza meg, kinek a tulajdonában vannak a termelési eszközök.

De ha így van, miképpen fogalmazható meg a szocialista országokban végbemenő átalakulás elvi háttere. Ennek megértéséhez vissza kell nyúlnunk az 1917-es októberi orosz forradalomhoz. Amikor Oroszországban megdöntötték a tőke hatalmát, a gazdaságot Marx által javasolt módon rendezték be. *Marx úgy vélte, hogy amikor megdöntik a kapitalizmust, akkor azzal együtt megdöntik a kereskedelmet és azt közvetlen termékcserével helyettesítik.* Így jártak el Oroszországban abban a viszonylag rövid történeti időszakban, amit *hadikommunizmusnak* nevezünk. Hamar kiderült azonban, hogy a kereskedelem és a pénzfunkció felszámolása rendkívül sok hátránnyal jár, és ilyen úton a világháború okozta zilált gazdasági állapotokból való kibontakozás és a gazdasági fejlődéshez szükséges társadalmi aktivitás alig remélhető. Ezért a Szovjetunióban helyreállították az árugazdaságot.

A Szovjetunióban ezzel annak idején sokan nem értettek egyet. A szocialista gazdaságnak *pénz nélküli, naturálgazdasági* alapon való szervezése olyan mélyen él jó néhány marxista közgazdász tudatában, hogy az ellene folytatott eszmei harc a Szovjetunióban még az ötvenes években sem volt időszerűtlen. Újra és újra le kellett szögezni, hogy *az árutermelés nem okvetlenül tőkés árutermelés,*

hogy bár a tőkés termelés nem lehetséges az árutermelés uralkodó jellege nélkül, de árutermelés létezik tőkés termelés nélkül is.

Az árugazdasági kategóriák alkalmazásba vételét követően a Szovjetunióban az a kérdés került előtérbe, miképpen lehet e kategóriákat összhangba hozni a szocialista tervgazdasággal. A Szovjetunióban ezt a feladatot az adott történelmi viszonyok között a centralizált tervezés és az operatív gazdálkodásnak a kötelező tervmutatók rendszerén alapuló szabályozása útján oldották meg. A tervgazdaság ilyen rendszerét vezették be a második világháború után a szocialista fejlődés útjára lépett európai országok is.

A gazdasági mechanizmus kritikai elemzése során Magyarországon felgyülemlett tapasztalatok arra mutatnak, hogy a szocialista tervgazdaság ilyen rendszere *terhes a naturálgazdaság számos elemétől, de mert léteznek az árugazdaság kategóriái, ezek az elemek burkolt formák között érvényesülnek, ezért leküzdésük rendkívül nehéz.*

A szocialista tervgazdaság jelenlegi formájának naturálgazdasági jellege *a tervezés-volumen szemléletében tükröződik.* Az árkategória a volumen-szemléletű tervezést és az ezen alapuló tervteljesítés mérését szolgálja ki. A teljes körű állami árszabályozás, az árak hatósági rögzítése, az árak hosszú évekre történő merevítése, a hatósági árváltozásnak a tervezéssel egybekapcsolt formái – egyebek mellett a tervátárazás – együttvéve azt a tendenciát fejezik ki, mintha a szocialista gazdaság nem árugazdaság, hanem naturális gazdaság lenne. Az ilyen mechanizmusban az árakat nem tekinthetik a szocialista gazdaság áruviszonyait tükröző áraknak. Az árfunkció leszűkül a fogyasztási cikkek piacára. Az árucsere nagyobb része mint szabályozott termékmozgás az árfunkciótól egyenesen el is van szakítva. Az ár itt nyilvántartási és nem gazdasági funkciót tölt be.

A szocialista tervgazdaság mai rendszerében tehát az árkategória olyan *technikai* segédeszköz, amivel komplex gazdasági folyamatok mennyiségi meghatározása válik lehetővé. Ennek a centrális szabályozás olyan területein van különös jelentősége, ahol a gazdasági folyamat mennyiségi meghatározása naturális mutatóval közvetlenül nem lehetséges, vagy azért, mert a központi előírás

– különböző használati értékek halmazát együttesen határozza meg (például beruházási összeg, vagy termelési érték), vagy azért, mert

– a munkaidő-megtakarítást nem konkrét munkaműveletre, hanem összetett gyártási folyamatokra írják elő (termékönköltség-csökkentés, globális vállalati munkatermelékenység-növelés).

A népgazdasági arányok figyelemmel kísérésénél, a népgazdasági tervezésben, az egyes ágazatok anyag- és munkaerő-szükségletének stb. meghatározásánál, a szükségletek (mennyiségek) és források egyeztetésénél az értékmutatók volumen-mutatókként való felhasználása magától értetődő és szinte elkerülhetetlen. Az ágazatok nagy részénél a termelés gyártmányösszetétele annyira heterogén, hogy a tervezésnél (és a tényszámok elemzésénél) a termelési volumenek változása és az ehhez kapcsolódó anyagi-műszaki ellátás keretei csak értékmutatók

segítségével fejezhetők ki. Nincs semmi különös abban, hogy ezek a volument jelző értékmutatók a népgazdasági arányokban, az ágazatok közötti anyagi, technológiai kapcsolatok meghatározásában szerepet kapnak. De amikor egy-egy termelőegység, vállalat számára tervutasításként határozunk meg értékmutatókat, és ezeket volumenek jelzésére használjuk fel, egy sor ellentmondással találjuk magunkat szembe.

Ebben a tervezési rendszerben nem a tervszerű árukapcsolatokról alkothatunk képet, hanem lényegében csak arra kapunk választ, milyen a megmerevített áru- és pénzviszonyok melletti tervteljesítés. Amikor az ilyen tervezési technika végett az árat el kell szakítani az értéktől, a gazdasági folyamatok megítélését pedig az árváltozástól, akkor ez már jelzi, mennyire ingatag az a hipotézis, hogy ez a tervezési technika az árugazdaság követelményein alapul.

A ma vitája tehát csak megjelenési formájában tér el attól a vitától, ami a Szovjetunióban a hadikommunizmus időszakában folyt, és végül is az árugazdaság visszaállításához vezetett. Ma már látjuk és tudományosan bizonyítani tudjuk: *a tervgazdaság eddigi rendszere sok vonatkozásban lehetővé tette az árugazdasági kategóriák funkcióinak olyan korlátozását, hogy azok sok esetben már nem mint árugazdasági, hanem mint naturálgazdasági kategóriák működtek.* Nyilvánvaló, hogy a tervgazdaság ilyen konkrét rendszerét *az a közgazdasági szemlélet segített kifejleszteni, amely csak kibékíthetetlen konfliktusában tudja ábrázolni a tervgazdaságot, valamint a piacot, és amely az árugazdaság létező kategóriáit olyan szükséges rossznak tekinti, amelytől a szocialista társadalomnak mihamarabb meg kellene szabadulnia.*

Ez az irányzat volt uralkodó az ötvenes évek közepéig. A marxista közgazdászok ma mind nagyobb sikerrel dolgoznak azon, hogy a szocialista tervgazdaság konkrét rendszerét az árutermelés követelményeinek megfelelően átalakítsák.

2. A RUGALMAS ÁRMECHANIZMUS

A szocialista ármechanizmus összetevői

A szocialista ártípus vizsgálatakor az érték pénzbeli kifejezésének elvi kérdéseit tárgyaltuk. A szocialista ármechanizmus vizsgálatakor az árrendszer működési elvei kerülnek a figyelem előterébe.

Az ártípus-vizsgálat statikus állapotában elemzi az árjelenséget. E vizsgálatok hátterében az a feltételezés húzódik meg, hogy az érték és az ár objektív viszonyából eredő követelménynek minden állapotban érvényesülnie kell. Valójában az ártípusvita csak akkor minősíthető a szocialista gazdaság tökéletesítése szempontjából jelentős vitának, ha az árviszonyok formálásához megfelelőek a

feltételek. Az árjelenséget tehát nemcsak statikus állapotában, de dinamikus alakulásában is szemügyre kell vennünk.

Az árjelenségek érdemi megítélése az ármechanizmus vizsgálatát igényli. A szocialista ármechanizmus összetevői a következők:

a) Az *árváltozás* (változtatás) elve. Ez a kérdés az érték és az ár objektív viszonyával, vagyis azzal kapcsolatos, milyen módon jut az árváltozás formájában érvényre az értékviszonyokban, a kereslet-kínálat mennyiségi viszonyában bekövetkező változás.

b) Az állami árpolitika eszközei, módszerei. Ez a kérdés az árformulákkal, az áralakulást meghatározó különböző szabályozási módszerekkel kapcsolatos. Az árváltozás elve és az árszabályozás módszere meghatározott módon összefügg egymással. Minél rugalmasabb az áralakulás, annál lazább szabályozási módszert, szabadabb árképzési formulát kell alkalmazni.

c) Az árszabályozás *szervezete.* Ez a kérdés az áralakítás hatósági rendszerét, az árhatósági jogköröket, a hatásköri megosztást, az árszabályozás centralizált és decentralizált formáit tárja fel. Az árszabályozás módszere és hatósági rendszere meghatározott módon összefügg egymással. Minél szabadabb az árképzési formula, annál inkább decentralizált, operatív hatáskörben kell alkalmazni.

Az állami jövedelem- és a piaci árszabályozás

A szocialista gazdaság tervutasításos mechanizmusában az árakat – általános szabályként – *az árhatóság rögzíti.* Ez alól persze vannak kivételek. A szervezetlen piac szűkre szabott keretei között az árak szabadon alakulnak. Kötelező kalkulációs előírások helyettesítik az árrögzítést az egyedi gyártmányoknál, vagy a szolgáltatások széles körében. Az árszabályozás enyhébb módszereit alkalmazzák romlandó, erkölcsi kopásnak, divatváltozásnak stb. kitett termékeknél. Lényegében véve tehát ott tekintenek el a közvetlen állami árszabályozás leghatékonyabb módszerének alkalmazásától, ahol erre a gyártás, vagy a gyártmány sajátosságai miatt nincs, vagy alig van gyakorlati lehetőség.

Az árrögzítés *megmereviti* az árrendszert, mert csak az a szerv változtathatja meg az árakat, amely azokat megállapította, az árhatóság gyakorlatát pedig a tervutasításos mechanizmus – mint már láttuk – szigorú szabályoknak veti alá. Itt az a fő követelmény, hogy egy adott tervidőszakon belül az árak lehetőleg ne változzanak. Könnyen megérthető, hogy *az ilyen árrendszer nem felelhet meg a szocialista társadalomnak, ha a gazdaságot az árutermelés követelményeinek megfelelően kívánja szervezni.* Az árugazdaságnak az egyensúlyi ár a tartozéka. Az egyensúlyi ár pedig – egyebek mellett – feltételezi a termelők (kínálati oldal) és a vevők (keresleti oldal) értékítéletének áralakító szerepét.

A termelők és a vevők, valamint a különböző vevők egymástól eltérő értékítélete csak olyan mechanizmusban hozhat létre egyensúlyi árat, amely eléggé

rugalmas ahhoz, hogy az ár a különböző időpontokban és gazdasági helyzetekben a legmegfelelőbb módon fejezze ki a gyakran ellentétes értékítéletek eredményét. Ezek az árrendszerben csak akkor jutnak megfelelően érvényre, ha az árak a decentralizált, vállalati áru- és pénzkapcsolatok rendszerében alakulnak. Ilyen ármechanizmusban nyílik csak lehetőség arra, hogy az áralakulás folyamatában a mindenkori helyzetnek megfelelően tükröződjenek a termelés és a piaci egyensúly feltételei. Ezért az árugazdaság követelményeihez igazodó gazdasági mechanizmusban *meg kell szüntetni az árrendszer hatósági jellegét.*

Az állami jövedelemszabályozás általánosságban biztosítja, hogy az árak a piacon a társadalmi érdeknek megfelelően alakuljanak. Elvileg tehát nincs szükség arra, hogy az állam közvetlenül az árakat is szabályozza. És valóban, minél egészségesebb alapokon nyugszik a szocialista árugazdaság, annál inkább az lesz rá a jellemző, hogy az állam a jövedelemszabályozó, a piac pedig az árszabályozó. Ez alól egyetlen elvi kivétel a mezőgazdasági felvásárlási ár, mert hiszen éppen ezzel szabályozza az állam a munkás-paraszt jövedelmi arányt. A piaci, vagy „verseny"-árnak megfelelő mechanizmus tehát a szocialista társadalom érdekeivel összhangban működhet.

A szocialista gazdaságban így fokozott jelentőségre tesznek szert az állami *árszabályozás közvetett módszerei.* A közvetlen és közvetett árszabályozás különbsége abban foglalható össze, hogy előbbi esetben az állam a piaci árat hatósági árral cseréli fel, utóbbi esetben ezt nem teszi, de a piaci árra befolyást gyakorol. *De hát milyen befolyása lehet az államnak az áralakulásra, ha árakat nem állapíthat meg?*

A *kínálat* oldaláról – az állam elsősorban árufajtánként megkülönböztetett vám-, deviza- és adótételekkel érvényesíthet árszabályozási célkitűzéseket. Támaszkodva a bankmonopóliumra, termelési hitelpolitikájával az állam a kínálat mennyiségét és összetételét is befolyásolhatja. Támaszkodva az állami felhalmozásra, az állam meghatározhatja a termelés bővítésének irányát és összetételét. Termelési ágak teljes államosításával kirekesztheti a nem állami kínálatot. A külkereskedelem állami monopóliumával szűkítheti vagy bővítheti a belföldi kínálatot stb.

A *kereslet* oldaláról – az állam elsősorban bérpolitikájával érvényesíthet árszabályozási célkitűzéseket. Amikor a bérnagyságokat és bérarányokat meghatározza, akkor a bérből és fizetésből élők fizetőképes keresletét szabja meg. A kereslet oldaláról az állam, mint a legnagyobb vásárló is részt vesz az árak kialakításában. Minél nagyobb szervezettséget teremt az állam saját árukeresletének irányításában, annál nagyobb lehetősége nyílik arra, hogy a keresleti ártényezők megfelelő szerephez jussanak az áralakulásban. A forgalmazási monopóliumra támaszkodva kirekesztheti az állam egyes áruféleségeknél a nem állami keresletet. Fogyasztási hitelek, részletfizetési kedvezmények szabályozásával szűkítheti, vagy bővítheti az egyes árufajták iránt megnyilvánuló keresletet stb.

Ha a szocialista gazdaságban az állami jövedelemszabályozás mellett a piacot ismerjük el árszabályozónak, akkor azt feltételezzük, hogy *a szabad árak rendszere megfelel a szocialista társadalom érdekeinek.* Ehhez még két kiegészítő megjegyzést teszünk. Hangsúlyozni kell persze, hogy a szabad árak rendszere nem egyenlő a piaci árautomatizmussal. Az előbbiben csak az fejeződik ki, hogy az állami árszabályozás közvetett módon valósul meg. Az utóbbinak az a közgazdasági tartalma, hogy a szocialista bővített újratermelés a piaci spontaneitásnak van alávetve. Az előbbit elvileg lehetségesnek, az utóbbit a szocialista gazdaság viszonyai közepette kizártnak tekinthetjük.

A szabad árak rendszerét az árstabilitás összefüggésében is vizsgálnunk kell. *A szocialista társadalomnak az árstabilitáshoz fűződik érdeke.* Az árstabilitás elve azt jelenti, hogy a piacon szilárd árak, stabil árszínvonal érvényesül. Ahol a stabilitás elve megvalósul, ott a fogyasztó azzal a biztonsággal megy a piacra, hogy az általa keresett árut minden időpontban az ismert áron vásárolhatja meg. Persze a szilárd árak politikáját nem szabad merev árak politikájaként értelmezni. Az áraknak lehet olyan szolid mozgása – akár emelkedő tendenciájú is –, amely a valutaérték-stabilitás konvencionális értelmezésével összeegyeztethető és a gazdálkodás racionális normáit, valamint a jövedelemelosztás elveit nem keresztezi. Ezek csak egy erőteljes inflációs folyamatban deformálódnak; ilyen helyzetben már a spekulációs elemek, valamint az ár-bérspirál mechanizmusa veszélyeztetik a szocialista társadalom egészséges fejlődését.

De nincs-e ellentmondás a szabad árak rendszerének és az árstabilitásnak hangoztatása között? Ilyen ellentmondás csak akkor állna fenn, ha az infláció a szabad árak tényéhez kapcsolódna. Márpedig ez képtelenség. Persze, ha áremelési tendenciák megállítása érdekében hoznak „árstop"-intézkedést, és változatlan gazdasági előfeltételek mellett szabadítják fel az árakat, az áremelkedés tovább folytatódik. De ez már jelzi, hogy az inflációs folyamat nem a szabad árhoz, hanem a gazdasági körülményekhez fűződik. Más szóval: *az árstabilitás, vagy az infláció nem az állami árszabályozás ilyen, vagy olyan módszerének az eredménye; az árstabilitás a piaci egyensúlyban létezik, az inflációt pedig a pénzbőség, az áruhiány, egyensúlyzavar hívja létre.*

Az árugazdaság követelményeihez igazodó gazdasági mechanizmus árrendszerének megválasztásakor abból kell kiindulnunk, hogy a tervgazdaságnak egy olyan rendszerét változtatjuk meg, amelyben a hatósági ár rögzítése nem a piaci viszonyokból, hanem a mechanizmus lényegéből következett. A tervgazdaság tervutasításos mechanizmusában nem az infláció megakadályozása, hanem a tervezéstechnika fejlesztette ki a hatósági árrendszert. Amikor tehát megváltoztatjuk a tervgazdaság rendszerét és az árugazdaság követelményeivel összhangban álló ármechanizmust kívánunk megteremteni, ezt elvileg csak a szabad árak rendszerére helyezhetjük. Figyelnünk kell ugyanakkor néhány körülményre.

A szabad árak rendszere a szocialista társadalom érdekeivel az esetben működhet összhangban, ha a népgazdaság állami tervezése kiegyensúlyozott gazdasági viszonyokat teremt és tart fenn. Az ilyen egyensúlyi helyzet létrejöttének azonban számos előfeltétele van. Egyik feltétel, hogy a mechanizmus jól működjék, tehát, hogy a termelő érdekelt legyen a nagyobb termelésben, a felhasználó pedig az olcsóbb beszerzésben. Hasonlóképpen feltétel, hogy a népgazdaságban olyan fő termelési és fogyasztási arányok alakuljanak ki, melyek mellett nincs szükség a vállalatok gazdálkodásának adminisztratív korlátozására és a vállalati irányítás fő módszere a gazdasági, pénzügyi követelmények felállítása lesz.

De amikor meg kell valósítani a hatósági árak rendszeréről a szabad árak rendszerére való áttérést, mégsem volna helyes eltekinteni a jelenlegi helyzettől, illetőleg attól a körülménytől, hogy a népgazdaságban évek óta bizonyos piaci feszültség érvényesül, továbbá, hogy a nemzetközi fizetési mérleg csak import korlátozással tartható egyensúlyban. Ha az árak a piaci feszültség jelenlegi állapotában szabadon alakulhatnának, erőteljesebb áremelkedéssel kellene számolni. Ez mindenesetre nagyobb intenzitású lenne, mint amilyenre a hatósági árrendszerben rákényszerülünk, illetőleg a burkolt áremelésnél bekövetkezik.

Más körülmények is arra figyelmeztetnek, hogy amikor áttérünk a rugalmas ármechanizmusra, számoljunk a piaci feszültség lehetőségével. Nem lenne ugyanis helyes a gazdasági reformot arra az időpontra kitolni, amikor az állami tervezés teljes egyensúlyi állapotot alakított ki, illetőleg olyan deviza-, anyag- és kapacitástartalékot halmoztak fel, amelyek nagyobb biztonságot adhatnak az áremelési, inflációs folyamattal szemben.

Gondolni kell arra, hogy a kereskedelmi rutin a hatósági árrendszerhez kapcsolódik. Nehéz ma megítélni, hogy amikor az egyensúlynak megvannak az objektív feltételei, mennyiben képes a kereskedelem előrelátó rendelése ezt a kialakult áron biztosítani. Nálunk eddig az a törekvés volt jellemző, mely inkább hajlamos a piaci konstellációhoz igazítani az árakat, mint az árakhoz a piaci konstellációt. Félő tehát, hogy a rugalmas ármechanizmus bevezetésével – különösen annak első időszakában – erőteljesebb lesz a törekvés a problémáknak ármozgással történő megoldására, mint a gazdaságszervezés tökéletesítésére, és az árak visszahatásának terelésére. Mindezen körülmények figyelembevételével reálisan csak bizonyos átmeneti fokozatossággal irányozható elő a hatósági árrendszernek szabadabb árrendszerrel való felcserélése.

Az állami árszabályozás főbb módszerei

Az árrendszer rugalmassága tehát nem az állami árszabályozás megszüntetését, a piaci árautomatizmus korlátok nélküli érvényesítését, hanem *az állami árszabályozás egyik formájáról a másik formájára való áttérést* jelenti, amely az eddigiekhez képest tágabb teret enged a gazdasági automatizmusoknak.

Az árszínvonal stabilitásának biztosítására – amikor alapjában véve megvannak a gazdasági egyensúly feltételei – az állami árszabályozás különböző módszerei, az árformulák különböző változatai alkalmazhatók. Ezek lényegében véve abban különböznek egymástól, hogy más-más módon, és eltérő mértékben kötik meg a vállalatok kezét. Ilyen alapon nézve a rugalmas ármechanizmusban három fő formula fog érvényesülni.

a) A rögzített (fix) hatósági ár, illetőleg annak különböző lehetséges formái:

– az adásvételben alkalmazandó ár tételes meghatározása;

– az alapár és feláras árképzés, amikor az árat a konkrét termék minőségi összetevői, illetve a rendelt mennyiség figyelembevételével, az árképzés előírásainak megfelelően határozzák meg;

– a termék elemeire megállapított egységárak, amikor a konkrét árat az elemek egységárai, és az előírásoknak megfelelő pótlékok figyelembevételével számítják ki;

– a paraméteres és normatív árképzés, amikor (iparági normatív kalkulációs séma, vagy termékcsoport-árparaméter segítségével) a konkrét termék árát előírásszerűen kell meghatározni.

b) Hatósági ármegkötéssel mozgó, megállapodásos árak, amelyek különböző lehetséges formái közül megemlíthetők az alábbiak:

– termékcsoporton belül, valamennyi termékre érvényesülő tételes ármaximálás, amikor a termékárak a felső árhatáron belül mozoghatnak;

– termékcsoporton belül a reprezentatív (kiemelt) termékre érvényesülő tételes ármaximálás. Ilyenkor az a feltételezés, hogy a kiválasztott reprezentatív (bázis-, támpont-, vezértípus-) termékek ármegkötése befolyást gyakorol a termékcsoporton belül azon termékek árszínvonalára, amelyekre vonatkozólag egyébként közvetlen ármegkötés nem érvényesül;

– termékcsoport-árszintmegkötés, lehetővé téve a konkrét termékek szabad ármozgását a kiegyenlítődés feltételezése mellett;

– termékárszint-megkötés, amikor lehetőség nyílik valamely termék árának időszaki változtatására, azzal a feltételezéssel, hogy egy adott időszak forgalmában átlagos árként az irányár érvényesüljön;

– az irányártól történő eltérés korlátozása. Egyirányú (felfelé) történő eltérés esetén az eltérés mértékének meghatározásával; kétirányú eltérés esetén pedig tól–ig árak megadásával;

– az árvetés kötelező irányelvei a költségek és (vagy) a nyereség normatíváinak megadásával; a költségnormatívák lehetnek teljeskörűek vagy részlegesek; engedély adható a költségnormáktól fel- és lefelé történő eltérésre.

Az említett előírások mellett további alternatívák is elképzelhetők, például az állam kötelezheti a vállalatokat arra, hogy az új termékek árát az irányárakhoz, a bázisárakhoz (meghatározott keretek között) arányosítsák, vagy ezt az arányosítást vállalati megegyezésre bízza, minden külön előírás nélkül.

Lazább árszabályozási formát valósítunk meg, ha csak bizonyos általános elő-

írásokat adunk a vállalatoknak, és megköveteljük a vállalatok kölcsönös megállapodásán alapuló árak vállalati árjegyzékbe foglalását. Ez utóbbi esetben is korlátozhatjuk az árak mozgását a vállalati árjegyzéki áraktól való eltérés mértékének megkötésével, vagy megkövetelhetjük a vállalati árak által meghatározott színvonal tartását stb.

c) Szabad árak, illetőleg annak különböző lehetséges formái:

– a megállapodásos árak, amikor az ár a piaci viszonyok figyelembevételével a vállalati árukapcsolatokban alakul ki;

– a kereskedelem által egyoldalúan megállapított árak; ez például a kereskedelmi vállalatok számára megengedhetővé teszi a termelői ártól független, illetőleg attól függetlenül mozgó fogyasztói áralakítást.

Az állami árszabályozás különböző lehetséges módszereit, az árképzés változatos formáit a mozgó ármechanizmus rendszerében el lehet képzelni úgy is, hogy az árakat termelési áganként, az egyes termékcsoportok sajátosságainak leginkább megfelelő módon határozzák meg.

A piaci egyensúly feltételeinek figyelembevételével kell az árszabályozás szigorúbb, vagy lazább módját meghatározni – mindenkor szem előtt kell tartani azonban azt az alapkövetelményt, hogy az állam közvetlen árszabályozása a szükséges minimumra korlátozódjék, nehogy az árstabilitásra irányuló célkitűzés a hatósági árrendszer bürokratikus formáinak fenntartására, illetőleg visszaállítására vezessen.

Az állam közvetlen árszabályozó tevékenységét az új mechanizmus első éveiben, amikor a hatóságilag közvetlenül nem szabályozott áralakulás gazdasági feltételei még csak kifejlődőben vannak, bizonyos mértékig szélesebben kell felfogni. Akkor, amikor még a monopolhelyzetek szükséges mérvű korlátozása import segítségével gyakran nem reális feltételezés, a fejlesztés kívánatos méreteinek még több akadálya van, az állami árpolitikának több biztosítékot kell kapnia. Ugyanakkor mindig szem előtt kell tartani, hogy ésszerű árrendszer és árarányok merev hatósági keretek között nem lehetségesek. Ezért az állam a rögzített árakon kívül a részleges hatósági árszabályozás eszközeivel úgy kell éljen, hogy azon belül a termelők és a vevők áregyezségére megfelelően tág lehetőségek nyíljanak.

Mindenekelőtt szükséges a piaci árak befolyásolása a termelőszférában legjelentősebb alapanyagok árainak rögzítésével, illetve maximálásával. Nagyon fontos az áralakulásoknak a kívánatos irányba befolyásolása a fogyasztási cikkeknél, nehogy a monopolhelyzetek kihasználásából adódó monopolárak miatt a fogyasztói ár-bérspirál az infláción keresztül megsemmisítse a piacon kialakuló ár pozitív hatásait, és ezen keresztül rombolja le a kívánatos fejlődés feltételeit. Egyes, különösen jelentős fogyasztási cikkeknél az állam érdeke megköveteli, hogy a fogyasztói ár hosszabb időn keresztül fix összegben, változatlan maradjon, vagy a gazdasági hatások miatt automatikusan még szűk határok között se mozoghasson.

Az ár mint a tervszerű befolyásolás (gazdasági ösztönzés) eszköze

Az olyan ár, amely személyi jövedelmet határoz meg, *gazdasági ösztönző* szerepét tölti be. Az egyének mint *fogyasztók* arra törekszenek, hogy adott nominális jövedelmüket optimális reáljövedelemmé alakítsák át. Erre épít az állam, amikor az áron keresztül a *keresletre* gyakorol befolyást. Az egyének mint *dolgozók* arra törekszenek, hogy minél nagyobb nominálјövedelmet érjenek el. Erre épít az árpolitika, amikor a *termelésre* az áron keresztül gyakorol befolyást.

Az egyének anyagi érdekeltségére építő gazdasági ösztönzés *nem szükségképpen* árösztönzés. A gazdasági ösztönzés megvalósulhat a bérezésen keresztül is. A munkásoknál a teljesítménybérezés közvetlen kapcsolatot teremt a munka mennyisége és a bérjövedelem között. A szocialista állam az anyagi ösztönzés minden lehetséges és számára elfogadható módszerét felhasználja a szocialista építőmunka szolgálatában (újítások díjazása, célprémium stb.). A gazdasági ösztönzésnek olyan módszerei ezek, amelyek elkerülik az árkategóriát és így nem tekinthetők árösztönzésnek.

Az árösztönzés a gazdasági ösztönzés sajátos módja. Megvalósulásának feltétele, hogy a társadalomnak az a tagja, akinek a gazdasági cselekvésben *döntési* joga van, *nyereség formájában anyagilag érdekelt legyen a munkája révén jelentkező gazdasági eredményben.* Érvényesülhet olyan irányzat is, hogy a gazdasági ösztönzés ne *közvetve* az áron keresztül, hanem erre a célra *közvetlen* módszerek felhasználásával valósuljon meg. Ismeretes, hogy a szocialista országokban a korábbi években a vezető beosztású vállalati dolgozók a termelési terv, a termelékenységi terv, az önköltségi terv stb. teljesítése, túlteljesítése után részesültek prémiumban. A vállalati nyereség egyáltalában nem, vagy csak rendkívül korlátozott módon játszott szerepet a személyi jövedelmek alakításában.

Indokolt-e az a vélemény, hogy amikor a vállalati dolgozók anyagilag nem érdekeltek a vállalati nyereség növelésében, akkor vállalati tevékenységükre az ár nem gyakorol befolyást? Akik így vélekednek, azok abból indulnak ki, hogy az áron keresztüli hatás nem önmagából az árkategóriából következik, hanem az árral kapcsolatba jutó anyagi érdekeltséghez fűződik. A tudatos árösztönzés csak arra a feltételezésre épülhet, miszerint anyagi érdekeltség áll fenn a vállalati jövedelmezőségben. Bár ez a vélekedés helytálló, mégsem fedi a teljes igazságot. Valójában *az ár minden olyan esetben szerephez jut a szocialista termelésben, amikor értékmutató formájában határozzák meg azt, aminek teljesítésére, túlteljesítésére anyagilag is ösztönözni kívánnak.* Az árhatás tehát akkor is jelentkezhet, ha azt valójában elkerülni kívánják. Ha a prémiumot például nem a vállalati jövedelmezőségre alapozzák, ebből még nem az következik, hogy közömbösítették az árat, csupán az árhatás más módon érvényesül.

A termelési, termelékenységi értékmutatókhoz kapcsolt prémium például a javító, a szerelő, az alkatrészgyártó stb. munkákat nem ösztönzi. Az ilyen prémium érdekeltséget teremt abban, hogy a termelés összetétele az anyagigényesebb termékek irányában változzék. Mindez az árral összefüggésben levő hatás. A különbség csak az, hogy itt nem az árban realizálódó nyereség, hanem az árban felszámítható *bérköltség* fejti ki hatását. Ha a termelési, termelékenységi értékmutató a prémium alapja, akkor nyilvánvalóan ahhoz fűződik vállalati érdek, hogy adott bérráfordítással minél nagyobb árbevételt érjenek el. Ennek pedig az a feltétele, hogy az elevenmunka-ráfordítás minél nagyobb holtmunka-ráfordításon alapuljon.

Az állam nyilvánvalóan nem tekinti kívánatosnak a termelési, termelékenységi értékmutatókhoz fűződő anyagi érdekeltség ilyen hatásait. Amikor az állam érdekeltséget teremt a termelési terv túlteljesítésében, akkor azt tűzi ki célul, hogy a vállalat a tervvel, a szükségletekkel összhangban álló gyártmányösszetételben növelje a termelés mennyiségét, a „szűk keresztmetszetek" leküzdésével javítsa a kapacitáskihasználást. Amikor a termelési tervet új belépő kapacitások figyelembevételével állapítják meg, jó szervező munkával biztosítani kívánják e berendezések határidőre történő üzemeltetését. Amikor az állam érdekeltséget teremt a termelékenységi terv túlteljesítésében, akkor az vezeti, hogy a vállalat a technológia korszerűsítésével, a technológiai és a munkafegyelem javításával, a munkások szaktudásának és gyakorlatának növelésével, ésszerűsítési és újítási eljárásokkal növelheti a munka termelékenységét; amikor a termelékenységi tervet korszerűbb új kapacitások belépése miatt a korrábinál magasabban állapítják meg, a termelékenységi mutató éppen azt kívánja ellenőrizni, hogy az üzemszervezés és a bérezés az új, korszerűbb technikával összhangban áll-e.

Számos iparágban azonban a termelés mennyiségét a vállalati termelési értékmutató, a munka termelékenységét pedig az egy munkásra számított vállalati termelési érték nem fejezi ki egyértelműen. Az értékmutatóknak az a sajátosságuk, hogy csak *közvetve* fejezhetik ki azt, amire vonatkoznak. Minél változatosabb folyamatok összesített kifejezői az értékmutatók, annál inkább csak keretszámok, amelyeknek tartalmát a gyakorlat a legkülönbözőbb összetételben alakíthatja. Széles profilú iparágakban (vállalatoknál), ahol anyag- és bérigényes termékeket egyaránt előállítanak, készárutermelést és szolgáltató munkát egyaránt végeznek, emelkedhet a termelési érték úgy is, hogy valójában csökken a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás (csökken az anyagköltség figyelembevétele nélkül számított termelési érték); ezekben az iparágakban emelkedést mutathat az egy munkásra számított összesített termelési érték úgy is, hogy valójában csökken a munka termelékenysége (növekszik gyártmányonként különkülön számítva a munkaidő-ráfordítás), és fordítva is igaz.

Hiba lenne tehát a termelés területén egyfelől értékmutatókhoz kapcsolni az anyagi érdekeltséget, másfelől figyelmen kívül hagyni az ár ezzel egyidejűleg fellépő hatását. A fentiek alapján három fontos megállapítást tehetünk: 1. ami-

kor az állam az árutermelés körülményei között szervezi a tervgazdálkodást, az anyagi érdekeltség elvét össze kell kapcsolni az értékmutatókkal; 2. amikor az anyagi érdekeltség nem műszaki-természetbeni mutatókhoz kapcsolódik, az árhatást a vállalati jövedelmezőségi mutatón keresztül lehet leginkább meghatározott irányba terelni; 3. az árkérdés sohasem oldható meg eredményesen azoknak a hatásoknak figyelembevétele nélkül, amelyeket azokra gyakorol, akik az árral a termelés vagy a fogyasztás területén kapcsolatba kerülnek.

Az árfunkció létezését ily módon az árutermelés létezése determinálja, és azt ezért nem lehet puszta „deklarációval" kiküszöbölni. A kérdés ezért így tehető fel: a szocialista állam az áron keresztül miképpen gyakorolhat tervszerű befolyásolást a gazdaságra?

Bruttó jövedelem és nyereségérdekeltség

Az áron keresztül történő tervszerű befolyásolás vitájában a közgazdászok az anyagi érdekeltség különböző formáit hozták javaslatba. Az anyagi érdekeltség különböző formái végső soron vagy *a bruttó jövedelem, vagy a vállalati nyereség maximalizálásának elvén alapulnak.* Ezeket tehát az anyagi érdekeltség két alaptípusának lehet tekinteni.

Bruttó jövedelemérdekeltség akkor létezik, amikor az állam a bruttó jövedelmet adóztatja, és az adó utáni jövedelemmel – a jövedelemszabályzatok figyelembevételével – a vállalatok rendelkeznek. A bruttó jövedelemből díjazzák a dolgozókat, létesítenek szociális, kulturális stb. alapokat és finanszírozzák a beruházásokat.

Nyereségérdekeltség akkor létezik, ha a bruttó jövedelmen belül elkülönül a dolgozók bére és a nyereséggel részben-egészben a vállalatok rendelkeznek. A nyereségből – a nyereségszabályzatok figyelembevételével – jutalmazzák a dolgozókat, jóléti, kulturális stb. alapokat létesítenek, beruházásokat finanszíroznak stb.

A bruttó jövedelemérdekeltség fő sajátosságai a következők:

1. A vállalati dolgozók díjazása – a belső arányok tekintetbevételével – a teljesítményi arányokhoz igazodik, a teljesítményegységre jutó összeg pedig a vállalati bruttó jövedelemhez.

2. A dolgozók díjazása és a vállalat gazdasági eredménye közötti szerves kapcsolat megengedhetővé teszi, hogy a keresetek egyik évről a másikra csökkenjenek – és ennek elvileg be is kell következnie –, amikor romlik a vállalat gazdasági eredménye.

3. Ha a személyi jövedelem a vállalat bruttó jövedelmétől függ, akkor szükségszerűen alakul ki az a helyzet, hogy ugyanazt a munkát különböző vállalatokban eltérően díjazzák.

Alapvetően mások *a nyereségérdekeltség sajátosságai.* Ezek a következők:

1. Elválik a használati értéktömeg előállítására irányuló munka díjazása az árutömeg értékétől. A technológiai előírások szerint végzett munkát – a mennyiségi, minőségi, illetőleg az időtényezőnek megfelelően – előzetesen rögzített bértételek szerint díjazzák. Ilyen érdekeltség mellett a gazdasági hatásfok romlása nem a bruttó jövedelmet, hanem a nyereséget csökkenti, illetőleg a vállalatot veszteségessé teheti.

2. A jövedelemszabályozás egymástól független két rendszerben valósul meg: a bér- és nyereségszabályozás rendszerében.

E két anyagi érdekeltségi forma, illetőleg annak bizonyos elemei a magyar gazdasági mechanizmusban ma is megtalálhatók. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek anyagi érdekeltsége a bruttó jövedelem növelésén alapul, az állami iparban pedig a dolgozók részesednek a vállalati nyereségből.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre érvényes anyagi érdekeltség a szövetkezeti tulajdon és a mezőgazdaság sajátosságai figyelembevételével jött létre. A szövetkezeti tulajdon csoport tulajdon. Ezért a szövetkezeti tagok személyi jövedelmét nem szabályozhatja állami bérpolitika. De ettől függetlenül is a mezőgazdaságban a személyi jövedelemviszonyok mindig is szervesen összefüggtek a termelési eredménnyel. Miután a nagy távlatú fejlődésen belül a hozamok a természeti tényezők hatására ingadoznak, ez a jövedelmi viszonyokban is tükröződik. Mindezt a parasztság önmagában véve nem tekinti feltétlenül rossznak. Egyebek mellett erre mutat az is, hogy sok esetben részesítik előnyben a naturális díjazást, a részes művelést. A jövedelemszóródás is összhangban áll a mezőgazdaság tradicionális jövedelemviszonyaival. Ezt a jövedelemszóródást a mezőgazdaságban a földminőség és a piacközelség (különbözeti földjáradék I.), továbbá a gazdálkodás extenzív és intenzív iránya (különbözeti földjáradék II.), történelmileg alakította ki, és azt az állami adóztatás ez ideig viszonylag kevéssé volt képes befolyásolni.

A mezőgazdaságban a kisárutermelő kettős (tulajdonosi és dolgozó) jellege kifejlesztette a munkavégzés és kockázatvállalás egyszemélyi felelősségét. A nagyiparban e kettő eleve el lett egymástól különítve. Már a kapitalizmusban világos a határvonal a munkabér és a tőkés profit mechanizmusa között. Nem tartotta ezért senki sem különösnek, hogy amikor szocialista gazdaságunkat berendeztük, az állami iparban meghagytuk a bérezés és a gazdasági kalkulációnak a kapitalizmusban kifejlesztett kategóriáit (önköltség, termelési költségvetés, jövedelmezőség). 1957-ben, mint új érdekeltségi formát vezettük be a dolgozók nyereségrészesedését. Alapjában véve azonban mégsem mondhatjuk, hogy az állami iparban a nyereség áll az anyagi érdekeltség középpontjában. Nyereségrészesedés címén ugyanis a dolgozók jövedelmének átlagosan csupán 4–5%-a keletkezik. A vállalatok vezető dolgozói ugyanakkor prémiumban is részesülnek, ami egyes esetekben az alapkereset 40%-át is eléri. A jelenlegi prémiumrendszer viszont számos területen a sokmutatós irányításra, a kötelező előírások széles rendszerére, a részfeladatok megvalósításának ösztönzésére épül.

Önmagában az, hogy nálunk a szövetkezeti mezőgazdaságban a bruttó jövedelemérdekeltség, az állami iparban pedig a nyereségérdekeltség tör utat, nem okoz semmi problémát. Sőt, ez alapjában véve kifejezi az anyagi termelés e két nagy területén érvényesülő eltérő sajátosságokat, amelyeket az árugazdaság rendszerében különösen nem helyes megsérteni.

Az anyagi érdekeltség alaptípusának meghatározásánál mindenesetre figyelemmel kell lenni arra, hogy *szerves összefüggés van az anyagi érdekeltség rendszere és az ártípus között. A bruttójövedelem-maximalizálás elve az értékár típusával, a nyereségmaximalizálás elve pedig a termelési ár típusával van összhangban.* A termelési ár bevezetése ily módon azt a követelményt foglalja magában, hogy az iparban már a közeli években, a mezőgazdaságban pedig perspektivikusan a nyereségmaximalizálást tegyük meg a terv keretei között a gazdasági folyamatok szabályozójának.

A nyereségmaximalizálás elve

Még mindig visszatérő kérdés: *fel lehet-e építeni a szocialista gazdaság operatív irányítását a nyereségi elvre?* A kérdésfelvetés azért jogos, mert a nyereségmaximalizálást sokan a kapitalista gazdaság specifikus elemének tekintik. Azok gondolkoznak így, akik a piacgazdaság belső logikáját nem tudják elvonatkoztatni a termelési eszközök magántulajdonától. Ezek úgy vélekednek, hogy mind az állami tervezés, mind a piaci mechanizmus *átfogó* gazdaságszabályozó; mindkettőnek sajátos rendszere van; vagyis a központi tervezés és a piaci mechanizmus egymást kizárják.

A gazdaságszabályozó mechanizmusok ilyen értelmezésével nem lehet egyetérteni. Mindennek ellentmondanak a történelmi tapasztalatok. Érdemes ezzel összefüggésben közelebbről szemügyre venni a szocialista tervgazdaság történetileg kialakult rendszerét. Ebben a rendszerben végeredményében a tervutasításos mechanizmus és a vállalati önálló elszámolás összeegyeztetése történik. Az egyik oldalon központilag tervezik a beruházásokat és a termelést, a másik oldalon pedig anyagi érdekeltséget teremtenek az önköltségcsökkentésben. *Az önköltségcsökkentésben való anyagi érdekeltség viszont nem más, mint a nyereségmaximalizálás változata.* A nyereségmaximalizálás és az önköltségcsökkentés abban különböznek egymástól, hogy a nyereségmaximalizálás vállalati, az önköltségcsökkentés pedig termékviszonylatban valósul meg.

Az önköltségcsökkentésben való anyagi érdekeltség nem felel meg az árugazdaság követelményeinek. E formulában a termék önállósul, kiszakad a komplex vállalati gazdálkodásból. Magától értetődőnek tűnik, hogy amikor a vállalatok önállóságot kapnak, a gazdasági folyamatok operatív szabályozása a vállalatok közötti áru- és pénzkapcsolatok rendszerében történik, akkor szükségszerűen a

komplex vállalati gazdálkodás jövedelmezőségi szemlélete lép a termékszemlélet helyébe.

A termékrendszerű önköltségcsökkentési formula azonos áruszerkezetben és változatlan árak mellett keletkező munkamegtakarítást mér. E formula alkalmazása esetén arra kapunk választ, milyen változások következnek be valamely korábbi időszakhoz vagy előírt normához képest a ráfordítások fizikai volumenében, a gyártásban felhasznált munkaidő mennyiségében.

A vállalatrendszerű nyereségmaximalizálási formula munkamegtakarítás helyett – változó árak és áruszerkezet mellett – a termelési alapokhoz viszonyított eredményt méri. *Az önköltségcsökkentési formula tehát volumenviszonyokat, a nyereségmaximalizálási formula pedig értékviszonyokat fejez ki.*

Lehet-e minden további nélkül a javuló jövedelmezőséget a gazdasági hatékonyság javulásaként felfogni? A nyereségelv alkalmazásával szembeni érvek:

1. A klasszikus kapitalizmusban a verseny piaci árautomatizmusban alakítja a nyereséget és a nyereség éppen ily módon válik a gazdasági hatékonyság mércéjévé. A szocialista gazdaságnak nincs piaci árrendszere. A gazdasági mechanizmus átalakítása sem vezet szabad áralakuláshoz. A gazdasági és árstabilitás az új gazdasági mechanizmusban is megköveteli, hogy az állami árszabályozás különböző formáit alkalmazzuk. Ilyen körülmények között pedig az áru- és pénzkapcsolatok egyik fontos eleme tekintetében az állam iparágon belül, vállalatonként, és vállalaton belül termékenként eltérően korlátozza a vállalati döntéseket. Ezért a nyereségráta iparágak közötti és termékek közötti differenciálódását nem lehet a gazdasági hatékonyságban fennálló különbségek mércéjének tekinteni.

2. Az állami árszabályozással befolyásolt nyereségdifferenciálódás egyenesen megnehezítheti a kereslethez igazodó termelésszervezést. Kialakulhat az a helyzet, hogy a vállalatok

– az egyik oldalon emelik olyan termékek árait, amelyeknek ármegállapítása saját hatáskörébe tartozik,

– a másik oldalon megszüntetik (korlátozzák) olyan termékek gyártását, amelyeknek áralakítása központilag meg van kötve.

3. A szocialista gazdaságban a piaci formák eltérnek a kapitalista gazdaság piaci formáitól. Már a monopolkapitalista viszonyok között sincs tökéletes verseny, ezáltal a nyereség és a hatékonyság elválik egymástól. A kapitalizmusban fel sem merül a gazdasági hatékonyság kérdése, miután a kapitalizmus lényegéből következően nem szakadhat el a maximális profit elvétől. A szocialista gazdaságban viszont az állam megválasztja az érdekeltség formáit.

A nyereségelv ellen felhozott legtöbb érv az egyensúlyi árról konstruált, élettől idegen elméleten alapul. Eszerint azt kellene feltételezni, hogy

– „tökéletes" piaci egyensúly állapotában – amikor tehát a piac kielégítettsége termékenként arányos – minden ár arányos nyereséget realizál;

– „tökéletlen" piaci egyensúly állapotában viszont a termékenként differenciált piaci kielégítettségtől függően szóródik a termékárakban realizált nyereség.

Az ármechanizmus ilyen ábrázolása feltételezi, hogy mind a piaci feltételek, mind pedig a ráfordítások változását megfelelő ármozgás követi, mert ellenkező esetben a vállalatok – miután módjukban áll – visszafogják vagy éppen beszüntetik olyan termékek gyártását, amelyek után nem realizálnak nyereséget, vagy az kisebb az átlagosnál. Az ilyen automatizmus káros lenne mind az árstabilitás, mind a racionális gyártásszervezés szempontjából. Úgy tűnik azonban, hogy a korszerű ipari társadalomban mások a vállalatvezetés rugói.

A vállalatvezetés számol a termékenkénti nyereségráták differenciáltságával. Ezt a differenciáltságot nem önmagában a kereslet kielégítettségi foka, hanem – korszerű ipari áruszerkezetben – azok az *árrendszerbeli sajátosságok okozzák, amelyek a bő áruválaszték, a gyors termékkicserélődés és a széles körű termékhelyettesíthetőség következményei.* Maga a vállalatvezetés számol a gyártmányok életciklusával és az ahhoz kapcsolódó ármozgásokkal. A vállalat tudja, hogy termelőmunkája csak meghatározott és rendszeresen növekvő mennyiségek mellett gazdaságos. Szervező munkájában a kapacitás optimális kihasználását tekinti az egyik legfontosabb szabályozónak. A sokprofilú, tömegcikkgyártó iparágakban a vállalat mennyiségekben és áruszerkezetekben számol. A vállalat számára az *egyensúlyi ár* realitása így nem az üzemi költséggazdálkodás talaján, hanem az árukapcsolatokban nyilvánul meg, hiszen az áralkuban már valóban a kereslet-kínálat mennyiségi viszonya a meghatározó.

Éppen ezek azok a meggondolások, amelyek meggyőzhetnek bennünket, hogy a vállalatok nyereségmaximalizálásra való törekvése – rugalmas ármechanizmussal – célszerű gazdaságszervezést biztosíthat, *a valutaérték stabilitásának megőrzése esetén.* Az inflációs folyamat a vállalati gazdálkodásban túlzott előnyben részesíti az árspekulációt a műszaki szervezési intézkedésekkel szemben.

Az árszint stabilitását egyensúlyi helyzet tervezésével és az ármechanizmussal kell biztosítani. Az árrendszer rugalmassága nem vezethet a hatósági árszabályozás felszámolására. A rögzített ár, a maximált ár és a szabad ár formáit a népgazdasági helyzet és a szakmai sajátosságok mérlegelésével kell egybehangolt módon alkalmazni. Persze tudnunk kell, hogy más-más feltételek között cselekszik a vállalat, ha a vásárolt anyagok és eladott termékek árát a rugalmas ármechanizmusban az árhatóság rögzíti, vagy ha az áralkuban alakul ki. Célszerű közelebbről megvizsgálni, szükséges-e ezzel összefüggésben a nyereségérdekeltség mechanizmusában megkülönböztetéseket alkalmazni.

A nyereségfelhasználás állami szabályozása

Tervutasításos mechanizmusban az állam a tulajdonában levő vállalatnál képződő nyereség kisebb részét meghagyja a vállalatnál, nagyobb részét pedig centralizálja és a költségvetésen át újra elosztja. Ez teljes egészében megfelel a tervutasításos mechanizmusnak. A nyereségcentralizálás és a vállalatnál hagyott

nyereség „semlegesítése" a gazdasági folyamatok szabályozásától a legtöbb szocialista országban ma is érvényesül, noha az utóbbi évtizedben sok történt a vállalatnál megmaradó nyereségrésznek és a nyereség szerepének növelésére.

Milyen problémákat vet fel ezzel kapcsolatban az új gazdasági mechanizmus? Az árugazdaság alapján szervezett tervgazdasággal mindenekelőtt *nehezen egyeztethető össze a „nyereségelvonás", illetőleg a „nyereségmeghagyás" módszere.* Az árugazdaságból folyó követelmények szem előtt tartása esetén annak az elvnek kell érvényesülnie, hogy a nyereséggel ott és annak kell rendelkeznie, ahol és aki megtermelte. Az állam persze a nyereséget bevonhatja a jövedelemújraelosztási folyamatba, de ezt a *nyereség megadóztatásával* kell biztosítani. A nyereségadó jellegében más, mint ami az utasításos mechanizmusban nyereségelvonás címén végbemegy. A nyereségadó egyértelműen tisztázza a vállalat nyereségbefizetési kötelezettségét. Az állam a nyereségadót csak ritkábban változtathatja. Viszont a tervutasításos mechanizmusban az állam a népgazdasági terv előírásaival összhangban évente szabályozza a nyereségfelosztást. Itt lényegében évről évre „adósításra" kerül az elért nyereségszint. Ez a módszer a műszaki fejlesztés ellen ható tényezőnek bizonyult.

A magyarországi mechanizmus vitában a nyereségadó tervezett bevezetésével kapcsolatban két alapelvet rögzítettek. Az egyik szerint a nyereség egy részét célszerű az adófizetési kötelezettség alól mentesíteni és ezt a részt a termelésben lekötött eszközérték, valamint a kifizetett bér bizonyos százalékában meghatározni. A második alapelv szerint az adóküszöbön túl fennmaradó nyereségtömeget progresszív nyereségadóval célszerű terhelni. Az a vélemény, hogy a progresszivitás az ún. lépcsőzetes adóztatás formájában valósítható meg a leghelyesebben. Az adóprogresszivitás az ágazaton belüli nyereségdifferenciálódást korlátozza és feltehetően fékezi az árak indokolatlan felhajtására való törekvéseket is.

Az adó befizetése után a vállalatnál maradó nyereség az új gazdasági mechanizmusban feltehetően a következő célokat szolgálhatja: felhasználható bérkiegészítő juttatásokra, prémiumok kifizetésére, nyereségrészesedésre; forrásául szolgálhat a vállalati önfinanszírozásnak és a tartalékolásnak. *A nyereségérdekeltségben tehát három elem összegeződik: a vállalati dolgozók személyi anyagi érdekeltsége, a vállalatfejlesztési érdekeltség és az árugazdaságban elkerülhetetlen kockázati érdekeltség.*

A személyi anyagi érdekeltséggel kapcsolatban Magyarországon a teendők kétirányúak. Át kell alakítani a nyereségrészesedési rendszert. A bérkiegészítő juttatásokat összhangba kell hozni az új bérszabályozási mechanizmussal. Az 1957-ben nálunk bevezetett nyereségrészesedés az önköltségcsökkentési terv premizálásának továbbfejlesztéseként alakult ki, és konkrét formájára nézve megfelel a rögzített önköltségi árrendszer követelményeinek. Ez a rendszer az első években arra épült, hogy a vállalatok egyik évről a másikra növeljék az árbevételre számított nyereséghányadot, az így nyert jövedelmezőség százalékát.

A nyereségrészesedés évenkénti szabályozása során ennek megfelelően évről évre megállapításra került az ún. alaprentabilitás, és csak ennek túlteljesítése esetén lehetett nyereségrészesedést fizetni. Ez a mechanizmus a későbbi években némileg módosult. Bevezettük a „szinttartásért" járó nyereségrészesedést. E szerint bizonyos nyereségrészesedés a vállalati dolgozókat akkor is megilleti, ha a vállalat tartja az előző évben már elért jövedelmezőségi színvonalat.

Az árugazdaság alapján szervezett tervgazdaságban az alaprentabilitás elve nem alkalmazható, mint ahogy nem megfelelő az sem, hogy a jövedelmezőség mércéje olyan viszonyszám legyen, amit a termelési érték és a termelési költség egybevetésével nyerünk. Olyan érdekeltségi formákra van szükség, amelyek a vállalatok rendelkezésére álló termelési alapokhoz viszonyítva ösztönöznek a nyereség maximalizálására. Ennek megfelelően a termelési értékszintben mért jövedelmezőségről célszerű áttérni a termelésben lekötött eszközök arányában mért jövedelmezőség elvére, illetve a nyereség*hányad* érdekeltségéről a nyereség *tömeg*ében való érdekeltségre.

A vállalati nyereségfelhasználás állami szabályzata feltehetően a vállalati bérköltség százalékában fogja meghatározni azt a nyereségtömeget, amit nyereségrészesedés, prémium, jutalmazás és más jellegű bérkiegészítés címén a vállalatok fizethetnek. Ezek után könnyebben megérthető, hogy a nyereségérdekeltségen alapuló decentralizált bérszabályozás milyen lehetőségeket és korlátokat állít a vállalatvezetés elé. Röviden ez a következőképpen foglalható össze: az állam a bérkiegészítő nyereségtömeg terhére engedi meg a vállalati átlagbér korrigálását. Ilyen szabályozásban a bér a munkatermelékenységgel változik. Ha a vállalati bérintézkedés nem javítja a munka termelékenységét, a vállalat a nyereségrészesedést, a prémiumot veszélyezteti.

Vannak, akik úgy vélekednek, hogy elegendő a személyi anyagi érdekeltséget biztosítani, nem kell még külön a vállalatfejlesztésben is anyagi érdekeltséget teremteni. A többség nálunk azt a nézetet képviseli, hogy *a nyereségtömeg maximalizálása a vállalatoknál csak akkor valósulhat meg a társadalmi érdekkel összhangban, ha a vállalatnál megtermelt nyereség tömege és a vállalatnak a népgazdaságban való beilleszkedése között szorosabb kapcsolat jön létre.*

A népgazdasági gazdaságosság és a vállalati jövedelmezőség összhangja alig képzelhető el, ha a vállalatok vezetői csak a mára gondolnak, és ha a ma eredményei nem gyakorolnak hatást a gazdaságfejlesztés irányára. Minél gyorsabb a népgazdaság fejlődése, annál inkább arra kell törekedni, hogy a statikus egyensúlyi helyzet optimálisan készítse elő azokat a feltételeket, amelyek mellett a bővülő gazdaság új egyensúlyváltozatai kialakíthatók. Ezt nem érhetjük el azok közreműködése nélkül, akik az áru- és pénzkapcsolatok rendszerében a piaci folyamatok szervezői.

A népgazdaság állami tervezésében ma is biztosítva van a társadalmi közreműködés. A maga módján mindenki részt vesz a terv szerkesztésében, a beruházási politika kialakításában. Csak éppen az a hiba, hogy a beruházási tevékenység

szervezése végső soron az iparban élesen el van különítve a vállalati önálló elszámolás mechanizmusától. Gyakorlatilag az történik, hogy éppen ott erősítjük a statikus szemléletet, ahol az anyagi érdekeltség folytán a társadalmi közreműködés a legaktívabb.

A nyereségtömeg szabályozásában való valóságos érdekeltség esetén – bizonyos korlátok között – célszerű feloldani az egyszerű és a bővített újratermelés, a termelésszabályozás és a beruházásszabályozás éles elkülönülését. Alig képzelhető el hatékony nyereségmaximalizálás, ha a termelésszabályozás jelenleginél decentralizáltabb formáit a centralizált beruházásszabályozás jelenlegi módszerei fenntartásával párosítjuk.

A dolog természetéből következik, hogy a népgazdaság fejlesztését tervszerűen, az állami beruházási terv szerint kell megvalósítani. Az ún. „átlagprofitráta" törvénye és a tervgazdaság kizárják egymást. *De a tervszerű fejlesztéssel megfelelően összeegyeztethető a vállalati önfinanszírozás.* Ez a mezőgazdaságban egyre növekvő formák között máris érvényesül, az állami iparban pedig a műszaki fejlesztés területén alkalmazzuk. Az a kívánatos tehát, hogy a különböző iparágakban a tervszerű fejlesztést pénzügyileg egyre növekvő mértékben a vállalati nyereségből fedezzük. Ez még akkor is célszerű, ha a beruházási terv és a nyereségfedezet vállalati szinten nem mindig találkozik, és így a vállalati nyereség egy részét az ágazaton belül újra el kell osztani.

Az önfinanszírozás elvét nem úgy értelmezzük, hogy az egyes ágazatokban, illetőleg vállalatoknál a *teljes* beruházási és forgóeszköz-szükségletet a vállalati árbevétel fedezze. Mi a termelési ár és nem az önfinanszírozó ár alapján állunk. Azt tartjuk lényegesnek, hogy az áralakulásban (árarányokban) a különböző termelési ágak és különböző termékek eltérő eszközigényessége megfelelően kifejezésre jusson, nem pedig azt, hogy a különböző termelési ágakban, termékárakban olyan mértékű nyereség realizálódjék, amely a fejlesztés teljes pénzszükségletét realizálja.

Persze a termelési ár és az önfinanszírozó ár rokon kategóriák. Általában az eszközigényes iparágak igénylik a legtöbb beruházást. A termelési ár és az önfinanszírozó ár között azonban lényegbeli különbség is van. Ez pedig az, hogy az önfinanszírozó ár rendkívül magas árszintet ad minden olyan esetben, amikor valamely iparágat, termékcsoportot – miután rendkívül kedvezők a feltételek – gyorsított ütemben kívánnak fejleszteni. Éppen ezért az önfinanszírozó ár ott korlátozza a termék iránti keresletet, ahol az előnyös termelési adottságok felhasználói ösztönzést tesznek kívánatossá. Ezért bár fontosnak tekintjük a vállalati aktivizálódást a beruházási elhatározások és a kivitelezések szervezésének finanszírozásában, nem kívánjuk ezt a beruházástervezés középpontjába állítani.

Az új gazdasági mechanizmusban a beruházásokat a döntés szempontjából feltehetően két kategóriába fogjuk osztani: *az állami és a vállalati beruházások kategóriáira.* Az állami beruházások körébe tartoznak az energetikai, az infrastruktúra és a nem termelő célt szolgáló beruházások. E körben megmarad a

centrális szabályozás, bár a módszerek itt is változnak. A vállalati beruházások körében állami döntés fogja meghatározni az új vállalatalapítások beruházási programját. A már működő vállalatok viszont a beruházási döntésekben nagyfokú önállóságot kapnak. Ez az önállóság „teljes" lesz az ún. dinamikus szinttartás és „korlátozott" a kapacitásbővítés szférájában.

Az új gazdasági mechanizmusban az amortizációnak felújítási része beépül az általános (rezsi-)költségek közé. *A tulajdonképpeni amortizáció pedig részben-egészben a vállalatoknál marad és a gépek kicserélésére, az üzemek korszerűsítésére használhatják.* Ez önmagában is feloldja az egyszerű és a bővített újratermelés, a termelés- és beruházásszabályozás éles elkülönítettségét. Jövőben a termelésszabályozás fogalmi körébe tartozik a *„dinamikus szinttartás"*, a korszerűsítési folyamathoz tartozó műszaki fejlesztési feladat; tehát az a beruházás is, ami az üzemi kapacitás lényeges bővítése nélkül biztosít gyártás- és gyártmánykorszerűséget. A műszaki fejlesztés körében a nagy jelentőségű feladatok maradnak állami hatáskörben.

A kapacitásbővítő beruházások és rekonstrukciók finanszírozásának a vállalati nyereség és a bankhitel lesz az eszköze. Az állam pedig a szelektív beruházási hitelpolitika útján gyakorol befolyást e tevékenységre. A bank által nyújtandó beruházási hitelek globális keretét és ezen belül az ágazati megoszlás „tól–ig" határait a terv határozza meg. De meghatározhat az állam olyan fejlesztési célokat is, amelyeket a hitelnyújtások során preferálni kell. E határokon belül a bank a hatékonysági szempontoknak megfelelően szabadon mozoghat, és szükség esetén e határok módosítását is kérheti a kormánytól. A banknál a beruházási hitelek odaítélésének alapja a beruházás várható vállalati jövedelmezősége, de figyelembe fogják venni a már felhalmozott vállalati saját alap nagyságát is. A beruházási eszközök szétosztásánál tehát szerephez jut az önfinanszírozás, és amikor a feltételek egyébként egyezőek, a bank azt a vállalatot részesíti előnyben, amely a beruházás nagyobb részét képes saját eszközből finanszírozni.

A *vállalati kockázati érdekeltség* létrehozását rendkívül fontosnak tekintjük az új gazdasági mechanizmusban, ahol a tervutasításon alapuló termelést az árukapcsolatokon alapuló termelési programozás, a hatósági árrendszert pedig a piaci követelményeket figyelembe vevő rugalmas ármechanizmussal helyettesítjük. Célszerűnek tartjuk, hogy a vállalatok a realizált nyereség egy részét tartalékolják, ami lehetővé teszi, hogy ésszerű keretek között kockázatot vállalhatnak, anélkül, hogy ezek esetleges káros kihatásai azonnal csökkentenék akár a dolgozók közötti szétosztásra szolgáló összegeket, akár a fejlesztés pénzügyi alapjait.

IV. AZ ÁRFUNKCIÓ A SZOCIALIZMUSBAN

1. AZ ÁR SZEREPE

A gazdasági döntések típusai

A gazdasági folyamatok bonyolult rendszerében különböző kérdésekben kell döntéseket hozni. A típusában egymástól különböző gazdasági döntéseket különbözőképpen lehet rendszerezni. A legésszerűbb rendszerezést a gazdaságpolitika fő közgazdasági kritériumai alapján végezhetjük el.

A szocialista termelési viszonyok a népgazdaság össztársadalmi méretekben történő szervezését, állami irányítását követelik meg. Ezért itt az *állami gazdaságpolitika a gazdasági folyamatok fő meghatározója.* A népgazdaság szocialista alapja lehetővé, sőt objektíve szükségessé teszi a tervgazdaságot. Az állami gazdaságpolitika fő megnyilvánulási formája tehát a népgazdaság tervezése. A tervezésben a népgazdaság egysége, a tervszerű fejlesztés és a centrális irányítás jut kifejezésre.

A gazdasági döntéseinknél figyelmünket ezért nem irányíthatjuk közvetlenül az árfunkcióra. Előbb a szocialista állam gazdaságpolitikáját meghatározó közgazdasági kritériumokat kell közelebbről szemügyre vennünk. Ily módon rajzolódnak ki a szocialista árutermelés és az árjelenség sajátosságai.

A szocialista állam a népgazdaság tervezésekor a gazdasági alaptörvény követelményeit tartja szem előtt. A szocializmus gazdasági alaptörvényének jellemző vonásai: a termelés szakadatlan növelése és tökéletesítése a legfejlettebb technika és a szocialista együttműködés alapján; az egész társadalom állandóan növekvő szükségleteinek lehető legteljesebb kielégítése és a társadalom valamennyi tagjának minden irányú fejlődése céljából. Ennek megfelelően a szocialista állam gazdaságpolitikai aktivitásának eredményességét attól függően kell megítélni, hogy

- el tudja-e érni az optimális gazdaságnövekedést,
- fenn tudja-e tartani a népgazdasági egyensúly és stabilitás állapotát,
- biztosítani tudja-e az életszínvonal rendszeres emelését.

A népgazdaság növekedése, az egyensúly és stabilitás, valamint a jövedelemszabályozás azok a tényezők, amelyek a szocialista állam gazdaságpolitikájának fő közgazdasági kritériumait alkotják. A gazdasági döntések mindenkor ezekhez a meghatározókhoz igazodnak.

A gazdaságpolitika fő közgazdasági kritériumainak megfelelően az árfunkciót az ár hármas szerepében célszerű tárgyalni.

A népgazdaság optimális *gazdaságnövekedését* biztosító ésszerű gazdasági döntésekben az ár mint *a gazdasági kalkuláció eszköze* kerül előtérbe. (Az árnak ezt a szerepét az árcentrum vizsgálatánál érintettük.)

A népgazdaság *egyensúlyát* és a gazdasági *stabilitást* biztosító ésszerű gazdasági döntésekben az árnak az a szerepe áll előtérben, amit *keresletszabályozó* minőségében tölt be. (Az árnak erről a szerepéről volt szó, amikor az egyensúlyi ár kérdését vizsgáltuk.)

Az életszínvonal rendszeres emelését és a szocialista *jövedelemelosztást* biztosító ésszerű gazdasági döntésekben az árnak az a szerepe áll előtérben, amelyet *jövedelemszabályozó* minőségében tölt be. (Ezt a szerepet az eddigiekben főként a munkás–paraszt jövedelemarány összefüggésében hangsúlyoztuk.)

Az ár különböző szerepében különböző árakat tehet kívánatossá. A munkaráfordítások pénzformában történő számbavételének tökéletesítése azt a követelményt foglalja magában, hogy a termékek ára lehetőleg termelési áruknak megfelelően alakuljon. Könnyen kiderülhet azonban, hogy amikor ilyen az árrendszer, akkor csak rendkívül korlátozott módon működhet közre a szocialista állam gazdaságpolitikájának érvényre juttatásában. Kiderülhet, hogy a megtervezett termelési szerkezetben termelési árakon nem lehet zavartalan áruforgalmat lebonyolítani. Keresletszabályozó tulajdonságuknál fogva ily módon egyes esetekben az értéknél magasabb, más esetekben az értéknél alacsonyabb ár válhat szükségessé. Kiderülhet továbbá, hogy termelési áron jövedelemelosztási problémák maradnak megoldatlanok. Az államot viszont az árak szabályozásánál az is vezérli, hogy a nemzeti jövedelem tervszerű elosztása és újraelosztása követelményeivel összhangban levő árak legyenek érvényben.

Az árjelenség ellentmondásossága nemcsak abban van, hogy kereslet- és jövedelemszabályozó tulajdonsága miatt az ár nem lehet az áru társadalmi értékének hűséges kifejezője. Az is problémát okoz, hogy bizonyos esetekben az értéktől más irányú áreltérítést tehet kívánatossá a jövedelemelosztási és a keresletterelési meggondolás.

Minden bizonnyal lesz olyan időszak, amikor az árat már nem kell jövedelemújraelosztás és keresletterelés céljára felhasználni. A termelőerők fejlődésével, a nemzetközi munkamegosztás széles körű kibontakozásával és az életszínvonal emelkedésével párhuzamosan egyre inkább csak azt a követelményt kell majd az árral szemben támasztani, hogy megközelítő hűséggel tükrözze a munkaráfordítást. Ez a társadalmi fejlődésnek azon a fokán következik be, amikor még megmarad az árutermelés, de már megvalósult a termékek viszonylagos bősége. Az árkérdést a fejlődés jelenlegi szakaszában nem lehet elvonatkoztatni azoktól a társadalmi feltételektől, amelyek között az árnak működnie kell. Amikor kü-

lönböző tulajdonformákkal van dolgunk és a termékekkel a lakosság választási lehetőségének figyelembevételével kell gazdálkodnunk, akkor a munkaráfordítások számbavétele az árnak csak egyik, de nem egyedüli szerepe. Ha az árral szemben már ma egyedül csak azt a követelményt támasztanánk, hogy megközelítően tükrözze a munkaráfordításokat, akkor ebben az a feltételezés jutna kifejezésre, hogy

– nincs szükség a jövedelem-újraelosztás áron keresztüli érvényesítésére,
– és nincs szükség a kereslet terelésére.

Az ár különböző szerepei között fennálló ellentmondásokat nem lehet teljesen megszüntetni. Ezért amikor az árnak egyidejűleg különböző szerepet kell betöltenie, azt kell mérlegelni, hogy az adott körülmények között melyik szerep betöltése szolgálja legjobban a népgazdaság érdekeit.

Az árfunkció megjelenési formái

Az árfunkció az értéktörvény érvényesülési módjától függően különbözőképpen juthat érvényre.

Az árfunkció közvetlen és nyílt a piacautomatizmusok keretei között. Magyarországon ilyen a szervezetlen piac mechanizmusa. A szervezetlen piacon az árak a kereslet-kínálat mennyiségi viszonyától függően szabadon alakulnak. A szabadon alakuló ár szabályozza a keresletet és annak visszahatásaként terelő hatást gyakorol a termelésre. A szervezetlen piacnak ezek a hatásai attól függnek, hogy a termékek összforgalmában milyen a szervezetlen piacon forgalomba hozott termékek részaránya.

Az árfunkció *közvetlen, de már korlátozott,* ha vagy az áralakulás, vagy a kínálat az állam által meghatározott.

Amikor az *ár meghatározott,* akkor az árfunkció arra korlátozódik, hogy az adott ár mellett hozza létre a kereslet-kínálat összhangját. Ha viszont a *kínálat meghatározott,* akkor az árfunkció arra korlátozódik, hogy az adott kínálat mellett hozza létre azt az árat, amely mellett a fizetőképes kereslet a kínálattal összhangba jut.

Az árfunkció akkor is létezik, ha az állami szabályozás mind a kínálatot, mind az árat meghatározza. Ilyenkor az árukapcsolatok rendszerében mutatkozik az árfunkció hatása. Ha a kereslet és kínálat összhangban van, ez annak a jele, hogy az állam a termelési szerkezetet és az árviszonyokat egymással összhangban szabályozza. Minden más esetben az árukapcsolatokban rendellenességek mutatkoznak.

Az állam nyilvánvalóan arra törekszik, hogy megelőzze, illetőleg megszüntesse az áruforgalom zavarait. Ez vagy a termelési szerkezet, vagy az árviszonyok megváltoztatásával érhető el. Ez rámutat arra, hogy *az árnak nemcsak közvetlen, hanem közvetett funkciója is van.* A szocialista gazdaságban – különösen ha az

állami szabályozás centralizált formái állnak előtérben – az árfunkciónak éppen e közvetett megnyilvánulása jut kifejezésre. E közvetett árfunkciókról van mindig szó, amikor arra történik utalás, hogy a szocialista állam a népgazdaság tervezésekor figyelembe veszi az értéktörvény követelményeit. Az árugazdaság követelményeinek figyelembevétele tulajdonképpen *kétféle követelményt foglal magában:*

– amikor az állam tervezi a népgazdaságot, legyen figyelemmel az értéktörvény működésére,

– a közvetlen árfunkciót csak a feltétlenül szükséges irányban és mértékben korlátozza; engedjen szabad folyást a gazdasági folyamatoknak ott, ahol a tervszerű fejlődés leginkább ily módon biztosítható.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy amikor az állam korlátokat állít az értéktörvénynek, vagy pedig a gazdálkodás bizonyos területeit kivonja az értéktörvény hatóköréből – tehát még az árucsere formáját sem alkalmazza az elosztásban –, könnyen megeshet, hogy az ésszerűség szenved csorbát. A szocialista gazdaság tervszerű fejlesztésének meghatározásából egyáltalán nem következik, hogy

– az állam tetszőleges irányt és összetételt szabhat a bővített szocialista újratermelésnek,

– tetszőleges módszereket alkalmazhat az elvileg átgondolt és kívánatosnak tartott célok végrehajtására.

Az értéktörvény érvényesülése és a népgazdaság hatékonysága között tehát szoros összefüggés van.

A szocialista társadalomnak fontos érdeke fűződik az értéktörvény tudatos felhasználásához. *Teljesen helytelen, amikor az értéktörvényt úgy tekintik, mint ami ellentétben áll a tervszerű arányos fejlődés törvényével.* Ha igaz az, hogy a gazdasági aktivitásban az ésszerűséget csak az értéktörvényre támaszkodva érvényesíthetjük, akkor igaz az is, hogy a tervszerű arányos fejlődés törvénye is csak az értéktörvény érvényesülése alapján tárható fel. Ennek elfogadása esetén egyértelműen meghatározható az ár fő funkciója a szocializmusban. *Miután az értéktörvény az árak útján juthat érvényre, az ár fő funkcióját a szocializmusban az értékek arányában végbemenő árucsere biztosításában kell meghatároznunk.* Más szóval: az érték az ár objektív alapja, az árnak meghatározott módon tükröznie kell a társadalmilag szükséges munkaráfordítást.

Az az ár, amely a társadalmilag szükséges munkaráfordítás tükrözője, a munkaráfordítási viszonyokról ad tájékoztatást – ilyen értelemben *gazdasági tisztánlátást* biztosít – és az ésszerűség elvét szolgáló gazdasági variánsok eldöntésében megfelelően orientál. A gazdasági tisztánlátást biztosító árról az a feltételezésünk, hogy a tervezésnél

– megfelelő kiindulóalapot ad a bővített szocialista újratermelés arányainak meghatározásához, a felhalmozás és a fogyasztás szerkezetének kialakításához;

– a fogyasztási cikkek forgalmában a társadalmi munkával való ésszerű gaz-

dálkodás figyelembevételével létrehozza az összhangot a dolgozók pénzkiadásai és a termékek (szolgáltatások) reális társadalmi költsége között;

– a gazdasági döntésekhez megfelelő termelési alapokat teremt mind a jelenben és a jövőben előállításra kerülő termékek, mind az eleven és a holt munka vonatkozásában.

2. A NÉPGAZDASÁG FEJLESZTÉSE ÉS AZ ÁR

A bővített újratermelés szabályozása

A bővített újratermelés terven alapuló szabályozása különbözik a szabadpiaci árugazdaságban megvalósuló újratermeléstől. Ez utóbbit modellszerűen a *piaci árautomatizmus* fejezi ki. E szerint minden külön állami szabályozás nélkül – az értéktörvény érvényesülése révén – megy végbe a termelési eszközök elosztása a különböző termelési ágak között.

A szocialista és a kapitalista bővített újratermelés szembeállítása – első megközelítésként – tehát úgy fogható fel, mint az egyik oldalon az állami tervezésen alapuló gazdaságfejlesztés, a másik oldalon pedig a spontán piaci folyamatokon alapuló gazdaságnövekedés. Ha pontosságra törekszünk, nem maradhatunk meg az ilyen általánosító jellemzésnél. Mindenekelőtt nem mondhatjuk, hogy az ár, illetőleg a nyereségérdekeltség a szocialista bővített újratermelésben nem játszik szerepet. A tervezés nem kapcsolja ki az árfunkciót.

A szocialista állam a felhalmozás és a fogyasztás arányait árugazdaságban határozza meg. Következésképpen *a gazdaságfejlesztési célkitűzéseket is csak az árpolitikára támaszkodva valósíthatja meg.* Meghatározott összefüggéseket kell tehát teremteni az árban foglalt nyereség és a beruházások volumene, illetőleg az árak és a bérek kapcsolatában.

A bővített szocialista újratermelés központi tervezésen alapuló ábrázolása megmagyarázza *a fő összefüggéseket,* de nem magyarázza meg annak minden részletét. A tervszerűséggel teljes egészében összeegyeztethető a *részletek* elrendezésében szerepet játszó árfunkció. A tervezett beruházások egy része például a termelési szerkezet fő arányainak átalakításával kapcsolatos. Az ágazatokon belül azonban megengedhető a versengés a beruházási összegekért. Ezt az teheti kívánatossá, hogy az adott termelési célt a legelőnyösebb módon, a legkisebb befektetéssel érjék el. Vagy: vannak munkaerő felszabadítását elősegítő beruházások. Amikor az intenzív iparosítás áll előtérben, az is célirányos lehet, hogy az ilyen beruházási összegekért versengés alakuljon ki az ágazatok között. Hiszen az a fő társadalmi érdek, hogy adott beruházási összeg felhasználásával a legnagyobb volumenű munkaerő-felszabadítás következzék be. Ez a versengés az árfunkció „nyereségelv"-én keresztül valósulhat meg.

A szocialista gazdaság fejlesztési feladatainak megvalósításában az árfunkciónak inkább a *közvetett* formája áll előtérben. Ez a gyakorlatban a beruházási döntéseknek a gazdaságossági számításokkal történő megalapozásában jut érvényre. A beruházások gazdaságosságának megítélésekor mennyiségi oldalról vizsgáljuk a beruházások hatékonyságát. Ez azt jelenti, hogy az értéken keresztül eredményt és ráfordítást állítunk egymással szembe. Valamely beruházás annál gazdaságosabb, minél nagyobb a beruházások üzemeltetésével elérhető eredmény értéke a beruházás megvalósításához és üzemeltetéséhez szükséges ráfordítások értékéhez képest. Ezt a viszonylagos értékelést a lehetséges beruházási változatok egybevetése révén nyerik. A beruházás-gazdaságossági számítás tehát *variánsszámítás*. Ilyenkor arra keresünk választ, hogy a lehetséges beruházási változatok közül melyik az, amellyel adott gazdasági eredményt a legkisebb ráfordítás mellett érhetünk el. A beruházás-gazdaságossági számításban ezért a legfontosabb a ráfordítások helyes számbavétele. A ráfordítás-probléma viszont a legszorosabban összefügg az árproblémával. Beruházás-gazdaságosságot közvetlenül az árakra támaszkodva csak olyan árrendszerben lehet elvégezni, amely biztosítja az érték pénzbeni kifejezését. Itt valójában a különböző termékek előállításához szükséges különféle munkákat kell mennyiségileg egybevetni. Az értékbeni kifejezés tulajdonképpen a ráfordított munka mennyiségének közvetlen munkaórákban történő mérését helyettesíti. Ezért nem közömbös, hogy az árrendszer mennyiben alkalmas a beruházás-gazdaságossági számítások elvégzéséhez.

A beruházás-gazdaságossági számítások céljaira ma meghatározott módon *korrigálják az árat*. Az árkorrekció különböző meggondolások alapján történik. Árkorrekciót kell alkalmazni, ha a beruházás gazdaságos változatának megközelítésekor figyelembe kívánják venni az eszközkoncentráltság eltéréseit. Az ár ez idő szerint ezt még nem fejezi ki kellően. Az árkorrekciót másodszor az indokolja, hogy a torzító tényezőket eliminálják. Ilyen torzítások abból kifolyóan jelentkezhetnek, mert az árképzés igazodik a vállalati (üzemgazdasági) adottságokhoz, viszont amikor gazdaságosságot számítanak, olyan értékmutatót kívánnak alkalmazni, amely népgazdasági szinten helyesen tükrözi a ráfordításokat.

Nálunk a beruházások gazdasági-műszaki megalapozottságát és a beruházási változatok gazdaságosságát a Beruházási Kódexben előírt számítások alapján bírálják el. E gazdaságossági mutatók közül itt csak az új létesítmények esetében használt nemzetközi értékben kifejezett –, népgazdasági szinten számított gazdaságossági mutatóval kívánunk foglalkozni.

Ennek képlete:

$$g_n = \frac{T}{M + A_i + A_b + L + E_h},$$

ahol

g_n = a beruházás nemzetközi értékben kifejezett gazdaságossági mutatója népgazdasági szinten;

T = a termelési érték világpiaci értéke forintban kifejezve;

M = a termelés bér jellegű költségei;

A_i = a termelésben felhasznált importanyagok világpiaci áron, forintban;

A_b = a termelésben felhasznált belföldön termelt anyagok értéke;

L = az értékcsökkenési leírás;

E_b = (eszközlekötés) $E \cdot 0{,}2$.

Ebből:

$$E = B + F + B_{ka},$$

ahol

B = az alapberuházás költsége;

F = a beruházás üzemeltetéséhez szükséges forgóeszköz-állomány;

B_{ka} = A kapcsolódó beruházások összköltsége.

Több év alatt megvalósuló beruházások esetén:

$$E = B_{ko} + F + B_{ka},$$

ahol

B_{ko} = az alapberuházás összege a megvalósítás időtartamának figyelembevételével korrigálva (alapberuházás összege + a hátralevő kivitelezési évek száma $\cdot$ 0,2);

0,2 = az átlagos gazdaságossági együttható.

Az eszközlekötés – miután a gazdaságosságot népgazdasági szinten vizsgáljuk – nemcsak az adott termelési fázisra korlátozottan tartalmazza a beruházási és forgóeszköz-szükségletet, hanem felöleli a kapcsolódó beruházások eszközigényét is. Arról az eszközigényről van szó, amit az új létesítményben előállított termék gyártásához felhasznált anyagok bővített újratermelése igényel. Az így számított eszközértéket 0,2 koefficienssel, az ún. A-val (hatékonysági együtthatóval) kell számításba venni.

A A-val hozzák közös nevezőre az új létesítmény folyamatos (üzemeltetési) költségeit az egyszeri (beruházási) költségekkel. Ez azt is jelenti, hogy a követelmény a befektetett összegek öt év alatti megtérülése. Ez mindenkor megvalósul, ha a g_n -mutató értéke legalább 1. Ilyenkor feltételezhető, hogy az új létesítménnyel a lekötött eszközök után megkívánt évi 20%-os haszon biztosítható.

Milyen meggondoláson alapul ennek az együtthatónak a beépítése a beruházás-gazdaságossági számításokba?

Minden ésszerűen megválasztott beruházás növeli a munka termelékenységét, csökkenti a termékek önköltségét. Ebben jut kifejezésre a beruházás műszaki ha-

tékonysága. Amikor tehát az új állóeszközöket ingyen bocsátják a vállalatok rendelkezésére, akkor az önköltséget a beruházáson alapuló műszaki-szervezési intézkedésekkel lehet a legegyszerűbb módon csökkenteni. A vállalatok – miután anyagilag is érdekeltek a vállalati nyereség növelésében – beruházáshoz kívánnak jutni. Minél nagyobb azonban a különbség a beruházási igények és a beruházási lehetőségek között, annál nagyobb nyomás nehezedik a tervező szervekre, s annál kisebb a valószínűsége annak, hogy a beruházási program a tervszerű fejlesztés céljait szem előtt tartva a maximális nemzeti jövedelem növekedését biztosítja. A legnagyobb hatékonyságú beruházások kiválasztása végett a számításokban olyan tényezőt kell érvényesíteni, amelyre támaszkodva kielégítő módon megoldható a szelektálás. E tényező segítségével teremthető meg az összhang a beruházási igények és a lehetőségek között úgy, hogy a tervszerű fejlesztésnek megfelelő beruházások biztosítsák a nemzeti jövedelem maximális növekedését. Az ilyen szelektáló tényező csak olyan költségelem lehet, amely a beruházónál bizonyos mértékig ellensúlyozza a beruházás önköltségcsökkentő hatását. Így csak az ezt meghaladó rész jelenik meg a beruházó szempontjából önköltségcsökkentésként (illetve nyereségnövekedésként). Ez a mérce nem épülhet fel másra, mint a termelésben lekötött új eszközök értékére, az eszközmegtérülés elvére. Ennek megfelelően kell a lehetséges beruházási variánsok között aszerint szelektálni, hogy közülük melyek biztosítják a lekötött eszközök leggyorsabb megtérülését és a nemzeti jövedelem maximális növelését. Ezt a szerepet tölti be a Δ, vagyis a gazdaságossági együttható.

A gazdaságossági együtthatót nemcsak a beruházási célok értékelésekor, hanem a műszaki tervezésben is alkalmazzák.

A tőkés műszaki tervezési gyakorlatban a bankkamatlábhoz igazodó 3–6%-os együtthatót használnak. A különféle ágakban a tőkekihelyezés eltérő kockázattal jár, így a hitelt nyújtók a kockázat arányában más és más kamatot számítanak. A szakmailag kialakult kamatlábak nemzetközi viszonylatban eléggé állandósultak, ezért tőkés viszonyok között kialakult szakmai kamatlábak a magyar műszaki tervezésben is használatossá váltak.

Nálunk a műszaki tervezők a következő képletet használják:

$$\Delta r \cdot B + \ddot{O} \quad \text{vagy} \quad B + \frac{1}{\Delta r} \cdot \ddot{O},$$

ahol

Δr = egyedi hatékonysági együttható (szakmailag kialakult kamatláb);

B = beruházási összeg;

$\ddot{O}$ = önköltség.

Azt a variánst tekintik a leggazdaságosabbnak, ahol az adott képlettel végzett számítási eredmény a legkisebb.

A műszaki tervezés gyakorlatában a Δ-t (0,2) nem kötelező alkalmazni, ezért

a tervezőintézetek részben tradicionális együtthatókat használnak (például a villamosenergia-iparban 0,125-es, a bányászatban 0,1-es együtthatóval számolnak).

Az idő szerepét minden területen egységesen 0,2-es együtthatóval veszik figyelembe. A több évig tartó beruházások összegét – az éves ütemezésnek megfelelően – azért korrigálják (B_{ko}), mert a beruházás megvalósulásáig az eszközlekötéssel egyébként biztosítható nemzeti jövedelem kiesik. A beruházás időtartama alatt kieső nemzeti jövedelem miatt alkalmazott évenkénti 0,2-es korrekció tehát azt jelenti, hogy a beruházásnál az időtényezőt az átlagos gazdaságossági együttható mértékével egyezően vesszük számításba. Az eszközlekötés miatti veszteséget ez ideig egyszerűen kamatszámítással kalkulálják.

Az ár mint gazdaságossági mérce

A termelőerők hatékony felhasználása, a szocialista országok közötti munkamegosztás tökéletesítése – különösen az utóbbi években – előtérbe állította a gazdaságossági számításokat. A gazdasági számítások körében megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a beruházás-hatékonysági, valamint az export-importgazdaságossági számítások. A marxista közgazdászok ezenkívül több matematikai képletet dolgoztak ki a termelési és az árucserefolyamatok viszonylagos gazdaságosságának mérésére, a gazdaságossági rangsorok megállapítására, valamint a gazdasági variánsproblémák megoldására.

Sokak szerint a gazdaságossági számításokban közvetlenül az árat és nem annak korrigált változatait kellene használni. Ha az ár nem alkalmas erre, akkor alkalmassá kell tenni. Magyarországon az árvitában részt vevő közgazdászok jelentős része éppen ezt tekinti az árreform fő feladatának. Olyan árrendszer bevezetését sürgetik, amelyben az ár a gazdaságossági mérce szerepét betölti. Az ilyen árról az a vélekedés, hogy gazdasági tisztánlátást biztosít. Érdemes megismerni ezért az ár korrigált változatával kapcsolatban felmerülő aggályokat. Ezeket nem annyira a beruházás-gazdaságossági, hanem az exportgazdaságossági számításokkal kapcsolatban hangoztatják.

A külkereskedelem gazdaságosságának kérdésével foglalkozó közgazdászok egy része az exportgazdaságossági számításoktól nem vár különösebb eredményt, e mutatók alkalmazását szükségmegoldásnak tekintik, amelyeket csak addig vesznek igénybe, amíg nem jutnak el odáig, hogy a gazdaságosságot a külkereskedelmi árkiegyenlítéssel mérjék. A következőket hangsúlyozzák:

a) A gazdaságossági számítások rendkívül bonyolultak, és kellő pontossággal el sem végezhetők. Leküzdhetetlen gyakorlati nehézségeket okoz az elsődleges anyagokig visszagyűrűztetve kiszűrni az exporttermék önköltségéből az abban közvetve kifejeződő társadalmi tiszta jövedelmet és importköltséget. Ezért a termékek szélesebb körében a tiszta jövedelem elemeit csak a termékelőállítás utolsó szakaszán szűrik ki.

b) Minisztériumoknak és vállalatoknak lépten-nyomon a gazdaságosság figyelembevételével kell dönteniük. Nem várható, hogy minden ilyen esetben külső szervektől kérdezzék meg, vajon népgazdasági szempontból a reálönköltség tükrében melyik megoldás a gazdaságosabb. A minisztériumok és a vállalatok csak arra törekedhetnek, hogy a rájuk érvényes árakhoz és elszámolási feltételekhez képest a leggazdaságosabban működjenek.

c) A dolgozók árkiegyenlítési megtakarítás esetén anyagi juttatásokban részesülnek. Valószerűtlen követelmény, hogy a népgazdaságra és ne a számukra érvényes feltételekből kiindulva hozzák meg a gazdasági döntéseket. Amikor tehát nincs összhang a gazdaságosság és a kétféle ár különbözete között, mindenkor fennáll az a lehetőség, hogy árkiegyenlítési megtakarításokra törekedve nem javítják, hanem rontják a külkereskedelem gazdaságosságát.

d) Az exportgazdaságossági mutató alkalmas lehet egyes exporttermékek gazdaságossági rangsorának felállítására, de a teljes külkereskedelmi áruszerkezetről, a külkereskedelmi politika valóságos eredményéről csak a külkereskedelmi árkiegyenlítések egyenlege tájékoztathat.

Ezért tekintik egyes közgazdászok az árrendszer „tökéletesítését" fő feladatnak. Szerintük olyan belföldi árrendszert lehet és kell létrehozni, amelyben a termékárak a termékönköltségekhez igazodnak. Ez esetben a külkereskedelemben az árlefölözés *eredményt,* az ártámogatás *veszteséget* fejez ki, az árkiegyenlítések egyenlege pedig a gazdaságosság mércéje. Az önköltséghez igazodó belföldi árrendszer mellett a külkereskedelmi árkiegyenlítések előjele akkor pozitív, ha a külkereskedelem gazdaságos; az exporttermelés belföldi és nemzetközi értékviszonya az egész termelés átlagviszonyánál kedvezőbb, és olyan cikkeket importálnak, amelyeknek hazai termelésére nincs megfelelő lehetőség, illetőleg amelyeknek értékviszonya az átlagosnál kedvezőtlenebb.

A helyes állásfoglalás végett annak megértése a fontos, hogy az ár nem adhat kész megoldási formulát az egymásnak ellentmondó feladatok megoldására. A termelési folyamatok mérésére mindenkor a folyamatok természetéhez igazodó mérőszámokat, számítási módszereket kell alkalmazni. Semmivel sem visz előbbre az, ha a nehézségek láttán az árral szemben állítanak fel valószerűtlen követelményt. Az árszabályozás az utókalkuláció, a költséggyűrűztetés és az arányosítás módszereire támaszkodó mechanizmus. Az árszabályozás nem kerülheti ki azokat a fogyatékosságokat, amelyek a vele rokon értékkategóriák, mutatószámok alkalmazása körül adódnak. Ha például a reálönköltség-számítást valaki bonyolult, a gyakorlatban nehezen alkalmazható munkának tekinti, nehezen érthető, miért tartja gyakorlatilag lehetségesnek az ár folyamatos hozzáigazítását a változó termelési feltételekhez. Miféle „csodaszer" áll a szocialista állam rendelkezésére, hogy az ár vonatkozásában megoldja azt a problémát, melynek feltételeit gazdaságossági számítások vonatkozásában állítólag nem lehet megteremteni.

A világpiaci bázisú árrendszer kritikai elemzésekor már utaltunk arra, hogy a

gazdaságossági megítélés, amikor nemzetközi összehasonlításon alapszik, egyaránt irányulhat valamely termék komplex – valamennyi termelési fázisra kiterjedő – elemzésére és az egyes termelési fázisok önálló megítélésére. Aki a termékeket komplex összefüggéseiben kívánja megítélni, annak olyan árrendszerre van szüksége, ahol az árak *minden termelési fázison a nemzeti ráfordításokhoz igazodnak.* Ezzel szemben, amikor termelési ágak, termelési fázisok nemzetközileg megítélt gazdaságosságát vizsgáljuk, ehhez olyan értékmutató rendszert kell alkalmaznunk, ahol *minden termelési fázis kalkulációját a világpiaci termelési-eszköz-árakon kapcsolják össze a megelőző termelési fázisok ráfordításaival.* Vannak esetek, amikor az előbbi, megint más esetekben az utóbbi módszeren felépülő gazdasági kalkuláció eredményezhet ésszerű döntést. Nyilvánvaló például, hogy valamely rendkívül energiaigényes termék esetében a fejlesztés irányát, méreteit másként kell megítélnie olyan országnak, amely bőven rendelkezik olcsó energiával, mint egy olyan országnak, amely energiában szegény, illetőleg feltételei olyanok, hogy csak viszonylag magas ráfordítással bővítheti energiabázisát. Annál inkább kell egy-egy termelési fázisra irányuló vizsgálatát a megelőző fázisok adottságainak elemzésével kiegészítenie, minél szigorúbb korlátai vannak a nemzetközi árucsere fázisonkénti lehetőségeinek.

A gazdaságossági számítások további változataira van szükségünk, ha népgazdaságon belül az *ágazatok közötti vagy ágazatokon belüli fejlesztés, gyártmányprogramozás stb.* kérdéseiben kívánunk eligazodni. Mindezt figyelembe véve, a következőképpen lehet meghatározni a gazdaságossági számítások módszereit, azok felhasználási módját és az árak szerepét.

Az árak, mint adottságok, elért eredmények kifejezője, nem alkalmas a hosszú távú döntések indokolására. Erre olyan értékmutató (távlatban létrejövő ár) alkalmas, amit matematikai programozással – a távlati tervezéssel összhangban – mint *eszmei árrendszert* dolgoztak ki.

Az árat alkalmassá kell tenni, hogy rövid lejáratú, operatív döntéseknél a gazdaságossági számításokban felhasználható legyen. De még ebben az esetben is figyelemmel kell lenni a következőkre:

– az árkategória nem ad kész megoldást *mindenfajta* gazdaságossági számítás céljára; mindig a számítás céljától függően kell megválasztani a számítások módszerét és az alkalmazott értékmutatók fajtáit;

– majdnem bizonyos, hogy az árat meghatározott módon korrigálni kell, amikor a gazdaságossági számításokat *népgazdasági* döntések céljából végzik. Jelenlegi ismereteink szerint ugyanis az ár a termelés szférájában nem szakítható el a vállalati önálló elszámolás mechanizmusától; az ár szerkezetére – különösen a sokvertikumú termékek esetében – szükségszerűen rányomja bélyegét a szakosítás, illetőleg a vállalatok közötti kapcsolatok sajátossága.

A nemzetközi fizetési mérleg árvonatkozásai

A fejlődésben levő népgazdaságban fenn kell tartani a gazdasági egyensúlyt. Az egyensúlynak vannak nemzetközi és belső feltételei. A népgazdasági egyensúly nemzetközi összefüggései a nemzetközi fizetési mérlegben tükröződnek. *Nemzetközileg megítélve, gazdasági egyensúly akkor áll fenn, ha a fizetési mérleg – a nemzetközi együttműködés által szükségessé és lehetővé tett hitelforgalom mellett – hosszabb időszakban egyensúlyban van.*

A gazdasági egyensúly nemzeti összefüggései a belső piaci folyamatokhoz kapcsolódnak. Az egyensúlyban levő népgazdaságra az a jellemző, hogy az árualap és a vásárlási alap egyensúlyban, az árufajtánkénti kereslet és kínálat pedig összhangban van. Az árualap és a vásárlási alap egyensúlya szorosan kapcsolódik a kereslet és a kínálat árufajtánkénti összhangjához. Ha a kereslet és kínálat között nincs összhang, ha a termelés szerkezete nem igazodik megfelelően a fogyasztás áruösszetételéhez, akkor a vásárlóalap és az árualap közötti volumenegyezőség a valóságban egyensúlyhiányt takar. Ez az egyensúlyhiány megegyezik az eladatlan áruk és az elköltetlen pénz tömegével. Minél inkább hiányzik tehát az összhang a termelés és a fogyasztás szerkezete között az egyensúlyi állapot létrejöttéhez, az árualapnak annál nagyobb mértékben kell meghaladnia a vásárlóerőt. Nem elegendő tehát, hogy annyi árut termeljenek, amennyi lekötheti a vásárlóerőt, olyan árukat is kell termelni, amelyek összetételükben is megfelelnek a fizetőképes keresletnek.

Árutermelő gazdaságban az ár egyike azoknak a kategóriáknak, amelyeknek segítségével létrehozzák és fenntartják a népgazdaság egyensúlyát. Az árkategória a népgazdasági egyensúly mindhárom elemével meghatározott módon kapcsolatban áll.

A nemzetközi fizetési mérleg alakulására az ár a külföldi valuták értékelésén keresztül, a valutaárfolyam útján gyakorol befolyást. Ha a termelők (felhasználók) anyagi érdekeltsége szerephez jut a nemzetközi kapcsolatok alakulásában, akkor a külföldi valuták felértékelésével exportélénkítő és importkorlátozó hatás érhető el. A külföldi valuták leértékelésének ezzel ellentétes a hatása. Az anyagi érdekeltség mindkét esetben az ármozgáson keresztül jut érvényre. A külföldi valuták felértékelésekor növekszik az exportra eladott termék devizaárának belföldi valutában számolt ellenértéke, és az importált termék devizaárának belföldi valutában számolt költsége. A külföldi valuták leértékelésekor viszont külföldön lehet olcsóbban beszerezni a termékeket és az exportnál csak kisebb árbevételre lehet szert tenni.

A szocialista gazdaság mechanizmusán múlik, milyen korlátok között érvényesül ez az árfunkció. E korlátok nyilvánvalóan annál szigorúbbak, minél konk-

rétabbak a tervelőírások. Ha itt a tervezés mindent eleve szabályozna, akkor az árfunkció csak közvetve, a tervezés útján jutna érvényre. Ennek a megjelenési formája az *exportgazdaságossági számítás.*

A népgazdaság számára nem lehet közömbös, milyen feltételek alakulnak ki a nemzetközi áruforgalomban. A cserébe kapott áruk (eredmények) és a cserébe adott áruk (ráfordítások) viszonyának kedvezőtlen alakulása ugyanis csökkenti a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyöket, a nemzeti jövedelmet, illetve annak belföldön felhasználható részét. A nemzetközi áruforgalom tervezése ezért nem hagyhatja figyelmen kívül a gazdaságosság követelményeit. Arra kell ügyelni, hogy a szükséges importot olyan áruk exportjával fedezzék, amelyeknek termelési feltételei viszonylag kedvezőek. A nemzetközi áruforgalom természetszerűleg nem rendelhető teljességgel alá a gazdaságossági elvnek. Adott esetben indokolt, hogy az állam olyan célokat tűzzön maga elé, amelyek rendkívüli erőfeszítéseket követelnek, és csak kevésbé gazdaságos külkereskedelmi áruösszetétellel oldhatók meg. Ez azonban nem jelenti a gazdaságosság követelményeinek félretevését, csak jelzi érvényesülésének korlátait. A gazdaságossági elvnek nemcsak honvédelmi és egyéb politikai szempontok állíthatnak korlátokat. A termelési sajátosság és a belföldi termelés védelme ugyancsak ebbe az irányba hat. Ez azonban nem mentesít annak vizsgálatától, hogy az egyes termékeknél milyen mértékben térnek el a belföldi és a nemzetközi ráfordítások. Ha választási lehetőség kínálkozik, a népgazdaság érdeke mindenkor azt teszi kívánatossá, hogy két termék közül annak exportjára rendezkedjenek be, amelynél egyértelmű a termelési fölény, és azt importálják, amit a nemzetközi átlagnál csak rosszabb feltételekkel gyárthatnak. Ha választási lehetőség kínálkozik két egyaránt kedvezőtlen feltételekkel gyártható termék közül, annak a terméknek gyártása és exportja felel meg a népgazdaság érdekeinek, amelynél kisebb az eltérés az átlagos nemzetközi és a belföldi ráfordítás között.

Az exportgazdaságossági számításokban ugyanúgy, mint a beruházás-gazdaságossági számítások során – mint arra utaltunk – nem közvetlenül az árat, hanem annak korrigált változatát használják. Néhány vonatkozásban és bizonyos korlátok között az árfunkció *közvetlenül* is érvényre jut. Mindenekelőtt figyelemmel kell lenni arra, hogy a külkereskedelemben devizához jutnak és devizát használnak fel. Továbbá, a világpiaci árak változása miatt a hosszabb-rövidebb időre történő tervezés – ha minden részletre kiterjedően kíván szabályozni – nem jelenthet a devizakitermelés szempontjából optimális változatot. Ezért biztosítanak a szocialista országokban – kisebb-nagyobb keretek között – szabadabb mozgást az operatív gazdálkodás számára. Ennek különböző formáit ismerjük. Az ár szerephez juthat az áruszerkezet alakulásában; például amikor a belföldi vásárlóerő lekötése céljából importálnak olyan cikkeket, amelyekre nézve csak az a kikötés, hogy adott devizamennyiség felhasználásával minél nagyobb legyen a vásárlóerő-lekötés. Az ár szerephez jut az importreláció kialakításában is, amikor meghatározzák az importálandó áruféleséget, annak volu-

menét, és az a cél, hogy az ügyletet a legkisebb devizaráfordítással bonyolítsák le. Mindez az exportösszefüggésekben is érvényesülhet. Ha az ország valamely termelési ágban biztos külföldi piaccal rendelkezik – és az ágazatot kifejezetten a devizakitermelés célzatával fejlesztik – akkor nyilvánvalóan nem ésszerű merev formulákat alkalmazni a termelés áruösszetételének biztosítására, célszerű ilyenkor az, hogy az áruszerkezet minél rugalmasabban alkalmazkodjék a külföldi piac követelményeihez.

Az árnak a külkereskedelemben betöltött szerepét – és ezen keresztül a nemzetközi fizetési mérlegre gyakorolt hatását – a kialakult gyakorlatnak megfelelően összegeztük. Az áru- és pénzviszonyok fokozott kihasználásán alapuló gazdaságpolitikai koncepció egyenesen feltételezi az ár növekvő szerepét. Olyan gazdasági mechanizmusban, ahol a valutaárfolyamot kezdik *egyensúlyi árfolyamként* működtetni, az a tendencia alakulhat ki, hogy külön támogatást igénylő exportügyleteket csak kivételesen és korlátok között engedélyezzenek.

A vásárlóerő, az árualap egyensúlya és az ár

A gazdaság belső egyensúlya a népgazdaság pénzügyi mérlegében tükröződik. A pénzügyi mérleggel az ár azon tulajdonsága révén kerül kapcsolatba, hogy minden pénzjövedelem az árral határozódik meg. Ha emelkedik az ár, akkor csökken a pénzjövedelem reálértéke. Ellenkező irányú ármozgás esetén a pénzjövedelem reálértékének növekedésével van dolgunk.

A népgazdasági egyensúly belföldi összefüggéseinek vizsgálatakor megkülönböztetett figyelmet érdemel *a lakosság pénzforgalmi mérlege és a fogyasztási cikkek piacán érvényesülő egyensúly.* Itt az ár egyike azoknak a tényezőknek, amelyekre támaszkodva az állam létrehozza és fenntartja a vásárlóerő és az árualap egyensúlyát. Az árnak ez a szerepe közvetlenebb, ha automatikusan érvényesülhet. Ilyen automatizmus a szocialista gazdaságban csak szűk téren érvényesül. Általánosan az a jellemző, hogy a szocialista állam szabályozza a fogyasztási cikkek árszínvonalát.

Eltérőek a vélemények, mikor tekinthető a fogyasztási árualap és a vásárlási alap egyensúlyban levőnek. Korábbi években az az álláspont volt irányadó, hogy az árualapot a vásárlási alaphoz képest *feszítetten* kell meghatározni. *Az áruhiányból keletkező zavarokat nem tekintették károsnak.* Abból indultak ki, hogy a fogyasztásnak a termelés előtt kell járnia, mert így a fogyasztás ösztönzőleg hat a termelés bővítésére.

Ilyen tervezési felfogás mellett az árszínvonal időnként alacsonyabb, mint valóságos egyensúlyi állapot esetén lenne. Rendszeresen fejlődő népgazdaság esetében két árleszállítási időpont közötti időszak kezdetén a fogyasztás jelentékenyen meghaladja a termelést, és ezért az árukészletek csökkennek, sőt bizonyos áruféleségeknél hiányok lépnek fel: későbbiek során a termelés lassan fel-

fejlődik a fogyasztás színvonalára, szűkül a hiánycikkek köre, megkezdődik a készletek feltöltődése; végül a termelés színvonala meghaladja a fogyasztás színvonalát és ezért a kereskedelmi árukészletek is egyre jobban meghaladják a forgalom lebonyolításához szükséges készleteket. Ily módon készítik elő az új árleszállítást, amikor is annak mértékét nem az adott időpont termelési színvonala szerint, hanem valamely későbbi időpontban elérendő színvonalnak megfelelően határozzák meg. Ismét bekövetkezik tehát az árualapok megfeszítése, csak ez most már magasabb színvonalon ismétlődik.

A fogyasztási árualap feszített tervezésével kapcsolatos tapasztalatok Magyarországon általában *kedvezőtlenek.* Az ipari termelési terv a kapacitások maximális kihasználása mellett írta elő a gyártás szervezését. A kereskedelem viszont – hogy biztosítsa a lakosság zavartalan áruellátását – rendszeresen olyan igényeket támasztott az iparral szemben, amelyeket a terv nem irányzott elő és amelyek csak egyéb tervfeladatok terhére, vagy csak a termelési terv túlteljesítésével voltak kielégíthetők. Mindez lazította az üzemeken belüli szervezettséget, egyik ösztönzője volt a rohammunkának, a technológiai fegyelem lazulásának és a nem gazdaságos termelésnek. Amellett a fogyasztási cikkek piacán kialakult feszültség az állami árszabályozás hatékonyságát is csökkentette. Az iparvállalatok arra törekedtek, hogy a rendelkezésükre álló anyagokból teljesítsék túl a termelési tervet. Egyre inkább eltértek a szabványban előírt minőségtől, illetőleg a gyártmányokba nem mindig azokat az anyagokat építették be (dolgozták fel stb.), amelyeket az ár jóváhagyásánál figyelembe vettek. Végül is le kellett vonni a tanulságot: ha a lakosság rendelkezésére álló vásárlási alap meghaladja a lakosság rendelkezésére bocsátott árualapot, mindig fennáll a veszélye annak, hogy az árrögzítés ellenére megtalálják azt a „kiskaput", amelyen keresztül a megengedettnél magasabb árakat érvényesítenek.

A feszített egyensúlyi állapot tervezési gyakorlatával kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy ezt olyan körülmények között alkalmazták, amikor az életszínvonal nem emelkedett, hanem csökkent. Tehát nem az ismétlődő árleszállítások közbeni *időleges* feszültség, hanem az *áremelések* mellett kialakult *állandó* feszültség érvényesült.

A fogyasztási árualap és a vásárlási alap egyensúlyával kapcsolatos másik nézet szerint a fogyasztási árualap tervezésénél nemcsak azt kell tekintetbe venni, hogy mennyi az új időszakra vonatkozó vásárlási alap, hanem azt is, hogy mekkora a lakosság *kéznél tartott* és a korábbi időkből *megtakarított* pénzjövedelme. Ez a probléma Magyarországon akkor merült fel, amikor a lakosság pénzmegtakarításainak csak kisebbik részét helyezte el a bankban takarékbetétként, nagyobbik részét otthon gyűjtötte. Egyesek úgy gondolták, hogy az otthon gyűjtött pénz semmiben nem különbözik az újonnan keletkező pénzjövedelemtől, bármikor megjelenhet vásárlóerő formájában, és ha azzal nem számolnak, egyensúlyzavarok léphetnek fel.

A bankbetétnek és a tezaurált pénznek ugyanaz a közgazdasági tartalma:

a lakosság takarékoskodik és a pénzkiadás elmarad a pénzbevételtől. A közgazdászok egy része mégis különbséget tesz a megtakarított pénz kezelésének két módja között, minthogy a pénzmegtakarítás megválasztott formája a forgalomban levő bankjegymennyiség szempontjából eltérő következményekkel jár. Takarékbetét-képződés esetén a kibocsátott bankjegymennyiség visszaáramlik a jegybankhoz és ennek megfelelően csökken a bankjegyforgalom. Ilyen esetben tehát érvényesül a pénz egészséges körforgása. A másik esetben viszont a pénz a forgalomban marad, noha nem vesz részt abban. A közgazdászok egy részét tehát zavarja az, hogy ez utóbbi esetben a forgalomban levő bankjegymennyiség a szükségesnél nagyobb, és ez azt a látszatot kelti, hogy csökken a pénz értéke, következésképpen azt a veszélyt rejti magában, hogy meginog a pénz értékébe vetett bizalom és a felhalmozott pénz a fogyasztási cikkek piacára zúdul. Éppen emiatt tartják szükségesnek, hogy a lakosság részére tervezett fogyasztási árualap nagyobb legyen az újonnan keletkező vásárlási alapnál, éspedig olyan mértékben, hogy a különbség megközelítse a felhalmozott pénz vélt összegét.

Magyarországon jelenleg a lakosság pénzforgalmi mérlegének szerkesztésénél a tervidőszakban keletkező vásárlóerővel számolnak, és a fogyasztási árualappal szembeállítható vásárlási alap számbavételénél abból indulnak ki, hogy adó-, kamat-, hitelvisszafizetés stb. kötelezettségek a lakosság vásárlóerejének bizonyos részét az árupiacról elvonják. Emellett figyelembe veszik a növekvő életszínvonallal szükségképpen növekvő „megtakarítási hányadot". Az ilyen módon számított vásárlási alapot vetik egybe az érvényben levő fogyasztási árakon számított fogyasztási árualappal és erre épül a fogyasztói árszínvonal tervezése. A betétállomány (a megtakarítási hányad) növekedésének tervezésénél a korábbi időszak tapasztalataiból indulnak ki, amikor azt is figyelembe veszik, milyen változásokat irányoz elő a terv az életszínvonal alakulásában.

Mi a helyzet, ha a lakosság a tervszerű betétképződés mellett *növeli* a felhalmozott pénz mennyiségét? Ez esetben a lakosság pénzkiadása elmarad a tervezettől, következésképpen a fogyasztási árualap egy része, amit az állam a vásárlási alap lekötésére irányított, nem talál vevőre és a kereskedelem árukészlete növekszik. Nem volna azonban helyes a kereskedelmi árukészleteket a forgalom zavartalan lebonyolításához szükséges mérték felett tartani. Ezért, amikor a következő tervidőszak kereskedelmi beszerzési tervét előirányozzák, figyelembe veszik a nyitókészleteket, és zárókészletként az indokolt készletállományt tervezik. Ez más szóval azt jelenti, hogy amikor a lakosság pénzt halmoz fel, ezt úgy minősítik, mint hogyha a tervezettnél nagyobb mértékben helyezett volna el takarékbetétet a bankban.

Mi a helyzet, ha a tervszerű betétképződés mellett a lakosság *csökkenti* a felhalmozott pénz mennyiségét? Ez esetben a lakosság pénzkiadása a tervezettnél nagyobb, következésképpen a fogyasztási árualap elégtelen a vásárlóerő leköté-

sére. Ilyenkor a kereskedelmi árukészletek csökkennek, és szükségessé válhat, hogy az állam a biztonsági tartalékok egy részét ilyen célra használja fel.

Kétségtelenül helyes ez a tervezési gyakorlat. A kereskedelmi árukészleteknek már a zavartalan forgalom lebonyolításához szükséges színvonala is számottevő értékcsökkenéssel jár. A készletek további jelentős növelése ezt a veszteséget megnövelné. Végső soron tehát a gazdaságpolitikának ugyanúgy kell reagálnia a pénztezaurálásra, mint a betétképződésre.

A kereslet-kínálat összhangja és az ár

A szocialista állam arra törekszik, hogy a lakosság vásárlási alapja és a lakosság áruellátására termelt fogyasztási árualap egyensúlyán belül a termelés és fogyasztás *áruösszetételében* is összhang legyen.

A szocialista állam a termelést a szükségletnek megfelelően kívánja szabályozni. Ez a szándék vezeti, amikor a népgazdaság szocialista szektorában terven alapuló szervezettséget teremt, és a mezőgazdaságban a termelést tervszerűen befolyásolja. A nemzeti jövedelem termelésének, elosztásának és újraelosztásának folyamatai objektíve meghatározzák a társadalom fizetőképes összkeresletét. A fizetőképes összkereslet önmagában azonban még nem ad választ arra, miképpen alakul a kereslet részleteiben. Az egyes árufajtákból mennyit vásárol majd a lakosság. A termelés terven alapuló állami szabályozása még nem nyújt biztosítékot, hogy mindenkor teljes összhang uralkodjon a termelés és a fogyasztás között. Az előállított termékeket áruként kell értékesíteni. Emiatt fennáll a lehetősége annak, hogy a termelés összetétele eltér a fizetőképes kereslet összetételétől.

Az *árszínvonal* a mindenfajta áruból elfogyasztható mennyiséget határozza meg. Ezzel szemben *a konkrét árak és árarányok az egyes árufajták keresletét befolyásolják.* Árugazdaságban a kereslet csak adott ár mellett meghatározott. A piacon a kereslet mint mennyiség jelentkezik. Közelebbről azt a mennyiséget jelenti, amelyet a piacon az adott helyzetben a gazdaság képes felvenni. A felvevőképességet többek között az ár szabja meg. Aki árat állapít meg, az akár tudatosan, akár anélkül a keresletet is irányítja. Az árszabályozás szempontjából elsődlegesen nem az a döntő, hogy az egyidejűleg egymás mellett érvényesülő árak milyen befolyást gyakorolhatnak a keresleti szerkezetre. Sokkal inkább az a döntő, hogy a keresleti szerkezet miképpen alakítható át az árarányok változtatásával. Az ár és a kereslet kapcsolata az egymást követő árakkal – a megváltozott árarányokkal – összefüggésben jelentős. Az ár azonos mértékű megváltoztatása ugyanis termékcsoportonként eltérő mértékben hat a keresletre. Nyilvánvalóan, minél nagyobb valamely termék árrugalmassága, annál inkább lehet a termékfajtánkénti keresleti és kínálati összhang létrehozását és fenntartását specifikus árkérdésként kezelni.

Az ár szabályozó szerepét elemezve – bizonyos fenntartásokkal élve – jogos a feltételezés, hogy az ár a kereslet-kínálat összhangját elvben mindig létre tudja hozni.

Volt olyan időszak, amikor úgy gondolták, hogy a fizetőképes kereslet eltérése a feltételezett – és így a népgazdaság állami tervében előirányzott – keresletről a fogyasztás rendellenessége, amit *a kereslet* „megzabolázásával" kell kiküszöbölni. Ezért a kívánatosnál nagyobb mértékben vették igénybe a fogyasztói árpolitikát a kereslet befolyásolására. Egyes árucsoportoknál nagymértékben *szűkítették* a választékot, hogy az állam piacuralmi helyzetét ezáltal is határozottabbá tegyék. Olyan esetekben pedig, amikor hiány mutatkozott bizonyos árufajtákból, de rendeltetésszerű felhasználásukban az azokat helyettesítő áruk kaphatók voltak, a hiányt nem tekintették sérelmesnek. Nem is fordítottak különösebb figyelmet a kereslet alakulásának tanulmányozására.

Ma már ismeretes, hogy a szocialista gazdaság követelményeinek ellentmond az olyan felfogás, amely eltekint a felismert társadalmi szükségletek gondos tanulmányozásától, és vélelmezett szükségletekbe kívánja beleszorítani a fogyasztást. Alapelveiben ez a korábbi években sem volt vitás. A túlzottan nagy erők összpontosítása a gazdaság fejlesztésére azonban a gyakorlati gazdaságszervező munkában akarva, nem akarva háttérbe szorította a lakosság igényeinek figyelembevételét.

A feszített egyensúlyi állapot és a lakosság fogyasztásának diktálása között bizonyos összefüggést lehet megállapítani. Ha az árualap terjedelme nem éri el a vásárlóerő nagyságát, és ezért a fogyasztási javak piaca az állandó feszültség állapotában van, ez mindig kedvező feltételeket teremthet olyan rendszabályok foganatosítására, amelyek sértik a fogyasztók érdekeit. Ilyen rendszabályokat egyébként az államnak ma sem kell központilag foganatosítania. A gazdasági mechanizmus önmagában kitermeli az egészségtelen törekvéseket burkolt áremelés, minőségrontás stb. formájában.

A gazdaságvezetést tehát nemcsak az kell, hogy érdekelje, kielégítően valósul-e meg a kereslet-kínálat összhangja, hanem az is, milyenek azok az árak, amelyek mellett ez az összhang létrejött. Lehet-e az árról a piaci viszonyoktól különálló megítélésünk? Lehet. Az ár és az érték összefüggésének az a közgazdasági tartalma, hogy amikor a társadalmi termékeket árukként állítják elő és értékesítik, akkor az ár a keresletet meghatározó egyik tényező. A szocialista gazdaságban tervszerű árutermelés folyik. A termelés árucsere útján kapcsolódik a fogyasztáshoz. *Ha elismerjük, hogy a tervszerű arányos fejlődés törvénye objektív törvény, akkor az árucserének a fogyasztás (kereslet) oldaláról is objektíve meghatározottnak kell lennie.* Ha az állam, támaszkodva az ár regulátor szerepére, az árak önkényes kialakításával hoz létre keresleti szerkezetet – amikor tehát az árnak nincs centruma – akkor az ár fő funkciójában úgy jelenik meg, mint a kereslet-kínálat kiegyenlítésének technikai eszköze. Ilyenkor ugyanis a tervezés megszabja a kínálat szerkezetét, az árpolitika pedig ehhez igazítja a

kereslet szerkezetét. Más a helyzet ha az ár bizonyos centrumhoz igazodik és mint ilyen, adott mennyiségben határozza meg a keresletet. Ilyenkor már a tervezésnek a fogyasztás adott szerkezetéhez kell a kínálat szerkezetét igazítania. Az ár fő funkciójában most már az állami tervezést is *ellenőrzi.*

Amikor az áreltérítés minden korlátozástól mentesen érvényesül, akkor az ár a termelés tervezésének végrehajtási eszköze. Amikor viszont elismerjük annak korlátait, akkor az ár a termelés tervezésének alakító tényezőjévé válik. Szocialista gazdaságban az államnak választási lehetősége van, hogy az árpolitikát rendeli-e alá a termelési politikának, vagy pedig az árpolitika korlátozott felhasználásával a maga számára szigorúbb korlátokat szab a termelési politikában. Ezért nem árt nyomatékkal hangsúlyozni: amikor az ár kizárólag a kereslet és kínálat kiegyenlítésének technikai eszköze, akkor ez tág teret enged a voluntarista gazdaságpolitikának és a szocializmus gazdasági törvényeit attól a tartalmuktól fosztja meg, amely által felismerhetők és az állami tervezés konkrét feladataival kapcsolatba hozhatók. Olyan ár mellett kell tehát megvalósítani a kereslet-kínálat összhangját, amely – tudatos kivételektől eltekintve – megközelítően tükrözi a társadalmilag szükséges munka pénzbeni kifejezési formáját, az árcentrumot. A hangsúly itt a *kivételen* van.

A gazdasági stabilitás és az ár

A gazdaságnövekedés megbontja a statikus egyensúlyi állapotot. *A fejlődés mindig új és új egyensúlyi helyzetet kíván.* Ezért a dinamikus gazdaságban önálló probléma a gazdasági stabilitás. Az állami gazdaságpolitikát akkor tekintjük sikeresnek, ha úgy tudja biztosítani az optimális gazdaságnövekedést, hogy a változó körülményeknek megfelelően fennmarad a gazdasági egyensúly.

A kereslet volumenének és áruszerkezetének bizonytalanságai indokolttá teszik, hogy a népgazdaság megfelelő *tartalékokkal* rendelkezzék. A tartalékképzés teremtheti meg a lehetőségét annak, hogy a népgazdaság régi egyensúlyáról – a gazdasági stabilitás megőrzésével – jussanak el az új egyensúlyi állapothoz. *Lehet-e szigorúan értelmezett gazdasági stabilitás az optimális gazdaságnövekedés mellett?* Ismeretes, hogy amikor a kapacitásokat optimálisan kihasználják és a foglalkoztatottság teljes, akkor a tartalékok teljes „mozgósítása" a jellemző. Ha a rendelkezésre álló tartalékok nem elégségesek, akkor mindig felléphet piaci feszültség, akár a termelés nem várt zavarai, akár a fogyasztási szerkezetnek a tervezettől eltérő alakulása miatt. Ez indít egyes közgazdászokat arra a feltevésre, vajon a gyorsan fejlődő gazdaságban *nem kell-e a gazdasági egyensúly zavarait a sikeres gazdaságpolitika elkerülhetetlen velejárójának tekinteni és a gazdasági stabilitásról kialakított hagyományos elképzelést a piaci feszültséget levezető „lassú infláció" változatával helyettesíteni.* Sokan úgy vélik, hogy a rögzített hatósági árak körének lényeges szűkítése elkerülhetetlenül áremelési

folyamatot indít el, bár az így adódó hátrány lényegesen kisebb, mint az az előny, amit az új szabályozási elv biztosít.

Mások úgy vélik, hogy a „lassú" infláció végül is az ár-bér spirál folyamatát indíthatja el, ami nemcsak általános társadalmi érdeket sért, de azokat a pozitív hatásokat is közömbösítheti, amit az árak rugalmas alakításától lehet remélni. *Az inflációs aggodalom sok tekintetben jogos.* A helyzet ugyanis az, hogy a rögzített hatósági árak jelenléte miatt a gazdaságpolitika olyan vásárlóerőt növelő műveletekbe is belebocsátkozik, amelyek akkor is felhajtották volna az árakat, ha azok nem lettek volna hatóságilag rögzítve. Ha az igazsághoz hűek akarunk maradni, meg kell mondanunk, hogy egy ilyen gazdaságpolitika az árak hatósági rendszerében is létrehozza az inflációs tendenciát. Ez a tendencia a burkolt áremelésekben mutatkozik meg. Ennek ellenére igaz, hogy a rögzített hatósági ár rendszere – a tapasztalatok szerint – elég szilárd ellenállást fejt ki a pénzbőség feszítő erejével szemben, sokkal szilárdabbat, mint amit olyan ármechanizmus nyújthat, ahol zöld utat adnak az áralakulásnak.

A jelenlegi helyzetben a vásárlóerő nyomása tulajdonképpen csak a fogyasztási cikkek piacán érvényesül. Az a pénzmennyiség, amely a termelési eszközök piacán nem talál árufedezetet, csendes tartalékként hever, illetve azt időről időre annullálják. Ha ezek a pénzek valóságos vásárlóerőként és nem kiutalt termelési eszközök ellenértékének egyszerű pénzügyi fedezeteként működhetnek a gazdaságban, akkor ezek is az inflációs folyamatokat erősíthetik.

A gazdasági stabilitást az új mechanizmus viszonyai mellett is a sikeres gazdaságpolitika egyik fontos közgazdasági kritériumának kell tekintenünk. Teljes egészében jogos ezért, hogy az árpolitika *óvatosan* járjon el az árképzés szabadabb formáinak bevezetésénél. Az látszik helyesnek, hogy – különösképp az árrugalmas termékcsoportokban – árszabályozási változatokat dolgozzunk ki és közülük mindig azt alkalmazzuk, amely az adott piaci ellátottság mellett a legcélravezetőbb.

4. A JÖVEDELEMSZABÁLYOZÁS ÉS AZ ÁR

A pénzjövedelem és a reáljövedelem

A szocialista állam a nemzeti jövedelem fogyasztási árualapjának a társadalom tagjai közötti felosztásánál a munka szerinti elosztás törvényéből indul ki. *A munka szerinti elosztás következetes érvényesítése egyfelől teljesítményarányokhoz igazodó béreket, másfelől ráfordításarányokhoz igazodó árakat követel.*

A munka szerinti elosztás elve csak akkor valósul meg, ha a pénzjövedelmi arányok megfelelnek a teljesítményi arányoknak. *Ha ugyanis az árak értékarányosak, akkor a reáljövedelmi arányok egybeesnek a pénzjövedelem arányaival.*

Ilyen esetben az ár mint a nemzeti jövedelem elosztásának, újraelosztásának eszköze, csak azt az egyetlen feladatot oldja meg, miszerint az árak színvonala összhangban legyen a tervelőírással, tehát megfeleljen azoknak a követelményeknek, amelyek a nemzeti jövedelem alakulásából, a társadalmi összterméknek felhalmozás és fogyasztás közötti arányaiból stb. erednek.

Másképp alakul a helyzet akkor, ha az árak eltérnek az értékarányoktól. Ez a társadalmi osztályok, rétegek eltérő fogyasztási szokásaiból következik, amit az állam a tervezéskor figyelembe vesz. Másképp osztja fel jövedelmét a bérből és fizetésből élő dolgozó, mint a szövetkezeti és a kisárutermelő paraszt. Eltérően viselkedik a szükségletekkel szemben a különböző jövedelemnagyságú fogyasztó. Más a fogyasztási szerkezet a kis fizetésű és viszonylag nagy fizetésű fogyasztónál. Ha a fogyasztás szerkezete osztályonként, rétegenként eltérő, az árarány viszont nem értékarányt fejez ki, akkor az ár a pénzjövedelmeket eltérően alakítja át reáljövedelmekké. Az ár és érték eltérése esetén azonos pénzjövedelem-nagyság különböző reáljövedelem-nagyságban fejeződik ki; a reáljövedelmi arány eltér azoktól az arányoktól, amelyeket a pénzjövedelem-nagyságban meglevő különbözőségek határoznak meg. Éppen erre épít a szocialista állam, amikor az árat mint a nemzeti jövedelem tervszerű elosztásának és újraelosztásának eszközét felhasználja.

Ha tehát az árpolitika befolyást kíván gyakorolni a jövedelemelosztásra, az árképzésnél termékenkénti (termékcsoportonkénti) megkülönböztetéseket kell alkalmaznia. A megkülönböztetések árpolitikai módszere az árarányok eltérítése a ráfordítási arányoktól. Az árpolitika ilyenkor az egymással kapcsolatban álló termékek közötti árarányt úgy alakítja ki, hogy az egyik termékben viszonylagosan több, a másikban kevesebb társadalmi tiszta jövedelem realizálódjon. Az árarány-eltérítéssel az is elérhető, hogy a rendeltetésszerű felhasználásban egymást helyettesítő termékek összességében realizált társadalmi tiszta jövedelem teljes egészében egy vagy néhány termékfajta árában realizálódjon, sőt, hogy ezek az árak a többi termék előállítási költségének egy részét is viseljék. *Az ár azt a fogyasztót hozza előnyös helyzetbe, aki a kedvezményes áron forgalmazott terméket vásárolja.* Viszont hátrányosan érinti azt a fogyasztót, aki az aránylag magas áron forgalmazott terméket kívánja megszerezni. Az árarány-eltérítés nagyságától függően a fogyasztók megkülönböztetett mértékben vesznek részt a közteherviselésben. Ilyen árpolitika mellett éppen ezért már nem lehet arról szó, hogy egyező pénzjövedelem-nagyságot azonos feltételek mellett használnak fel. A pénzjövedelem előbbi esetben magasabb, utóbbi esetben alacsonyabb reáljövedelmet jelent.

A bérpolitikára korlátozott jövedelemszabályozással nem lehet egyetérteni. Az állam nem érvényesítheti például a közvetlen jövedelemszabályozást a népgazdaság kisárutermelő magánszektorában. A szocialista tulajdon két (állami és szövetkezeti) formája miatt sem válhat a bérpolitika mindent felölelő egységes szabályozási módszerré. A szocialista állam teljes következetességgel csak a vele

munkaviszonyban álló dolgozók munkája utáni pénzjövedelmeket szabályozhatja. A nem állami szektorokban szükségszerűen szorosabb kapcsolat jön létre a termelő szektor jövedelme (árbevétele) és az ott dolgozók személyi pénzjövedelme között. Hatékony jövedelemszabályozást e szektorokban az állam ily módon meg sem valósíthatna, ha eltekintene az árnak, mint a jövedelem-újrafelosztás eszközének igénybevételétől.

A munkásosztály tagjai csaknem kizárólag állami üzemekben dolgoznak. A mezőgazdaságban viszont a szövetkezet az uralkodó tulajdonforma. Az árnak, mint a jövedelemszabályozás eszközének kérdése ilyképpen a szocialista állam osztálypolitikájával, a munkás-paraszt szövetségi politikával áll a legszorosabb összefüggésben.

A munkások és parasztok jövedelemarányosítása

A szocialista gazdaság egységes árrendszere megteremtésének fő problémája a mezőgazdasági árak közelítése az ipari árakhoz. Ez nem egyszerűen az árképzés technikai problémája. A mezőgazdasági és ipari árszintarány hátterében a város és a falu kapcsolata, a munkás-paraszt jövedelmi arány, a mezőgazdaságnak az iparba történő integrálódása húzódik meg.

A szocialista társadalomnak ezt a kérdést *a munkás-paraszt szövetségi politikára alapozva* kell megoldania. A jól vagy rosszul kialakított mezőgazdasági árszint jelentősen befolyásolhatja ezt a szövetséget.

Az állam, amely hivatott a népgazdaság egészének irányítására, a fejlődés módjának és mértékének meghatározására, nem fejlesztheti az ipart a mezőgazdasági érdekek megszegésével. Következésképpen nem lehet az ipari árakat mértéktelenül feltornázni.

Vannak, akik helytelenítik a munkások és parasztok jövedelemnagyság szerinti összehasonlítását, miután a parasztok nemcsak fogyasztók, hanem árutermelők is. Ezzel az állásponttal nem lehet egyetérteni. A társadalmi osztályok, rétegek jövedelmi viszonyainak figyelemmel kísérése, valamint a jövedelemelosztás rendjének meghatározása az állam alapvető gazdaságszabályozó és -tervező munkája közé tartozik. Szövetkezeti parasztoknak mint árutulajdonosoknak bevétele ugyan jellegében különbözik a bérjövedelemtől, ez azonban nem igazolja az összehasonlíthatóság lehetetlenségét. Ebből csak az következik, hogy az összehasonlításnál figyelemmel kell lenni a jellegbeli különbségre.

Ha az állam megemeli a mezőgazdasági árak színvonalát, a parasztságnak ily módon rendelkezésre álló járulékos pénzforrása egyaránt szolgálhatja a mezőgazdasági termelés fejlesztését és a parasztság személyi jövedelmének növelését. A mezőgazdasági árnak ilyen kétirányú hatásával összefüggésben beszélnek magas vagy alacsony mezőgazdasági árszínvonalról, és utalnak annak veszélyeire. *A gyakorlatban az alacsony vagy magas mezőgazdasági árszínvonalat az ipar-*

cikkek árszínvonalához viszonyítva mutatják ki: tehát a mezőgazdasági-ipari árarányra gondolnak, amikor figyelembe veszik, hogy a mezőgazdasági árakat nem általában az ipari árakkal, hanem a mezőgazdasági lakosság által vásárolt iparcikkek áraival kell egybevetni. Ha ezeknek az iparcikkeknek árszínvonala valamely kiválasztott korábbi időszakhoz viszonyítva nagyobb mértékben emelkedik, illetve kisebb mértékben csökken mint a mezőgazdasági árszínvonal, akkor a mezőgazdaság terhére árolló keletkezik (agrárolló). Az ármarányok ellentétes irányú alakulása esetén ipari olló képződik. Valójában azonban az alacsony vagy magas mezőgazdasági árszínvonal nem azonos az agrárollóval, illetőleg az ipari ollóval. Önmagában az a körülmény, hogy két időszak között az árviszonyok akár a mezőgazdaság terhére, akár annak javára megváltoznak, még semmiféle veszélyt nem rejt magában.

Az alacsony, illetve a magas mezőgazdasági árszínvonal persze nem független a mezőgazdasági-ipari ararányától. De az árpolitika túl magasnak minősítheti a mezőgazdasági árszínvonalat akkor is, ha az árviszonyok valamely korábbi időszakhoz képest a mezőgazdasági árak terhére változtak meg (például azért, mert a mezőgazdasági terméseredmény jelentékenyen jobb volt, mint korábban, vagy mert az összehasonlítási időszakban is túlzottan magas árak érvényesültek). És megfordítva. Az árpolitika túl alacsonynak minősítheti a mezőgazdasági árszínvonalat akkor is, ha a korábbi időszakhoz viszonyítva az árviszonyok a mezőgazdaság javára változtak meg (például azért, mert a mezőgazdasági termés-eredmény sokkal rosszabb, vagy mert a mezőgazdasági árak az összehasonlítási időszakban is rendkívül nyomottak voltak).

Az alacsony mezőgazdasági árszínvonal és agrárolló, illetőleg a magas mezőgazdasági árszínvonal és az ipari olló közötti különbséget azért is kell nagy nyomatékkal hangsúlyoznunk, mert a gyakorlatban ezeket a fogalmakat rendszerint összekeverik. Ez viszont helytelen irányba befolyásolhatja az árpolitikát.

A mezőgazdasági árszínvonal akkor magas, ha a mezőgazdasági árbevétel a bérből és fizetésből élők bérjövedelméhez viszonyítva aránytalanul magas személyi jövedelmet biztosít a parasztságnak. Az ilyen mezőgazdasági árszínvonal ellentétben áll azzal a követelménnyel, hogy minden termelési ág megfelelően járuljon hozzá az össztársadalmi szükségletek fedezéséhez.

Az alacsony mezőgazdasági árszínvonal veszélyei más természetűek, de ugyanúgy sértik a társadalom általános érdekeit. E veszély abban nyilvánul meg, hogy visszafejlődik a mezőgazdaság árutermelése. Ha a parasztok érdektelenek az árutermelésben, akkor eluralkodhat a földek kizsarolására irányuló tevékenység. Mellőzik a megfelelő trágyázást, nem telepítenek évelő kultúrákat, a termelési eszközök beszerzését a legszükségesebb méretekre korlátozzák stb. Egyesek azt mondják, hogy az ilyen veszélyek csak a szétaprózott kisárutermelés viszonyai között állnak fenn. A kisárutermelés viszonyai között valóban kiterjedt területen nyílik lehetőség a gazdasági önellátásra. Alacsony árszínvonal esetén azonban az

árutermelés terjedelme a szocialista mezőgazdaságban is bonyolult problémákat vethet fel.

Azt is mondják, hogy a paraszt számára nem az ár, hanem az árarány érdekes. Árutermelésében a parasztság valóban azokra a termékekre helyezi a súlyt, amelyek legjobban fizetnek. E kérdésfeltevés azonban éppen a lényeget kerüli meg: az árutermelés összterjedelmét. *A naturálgazdálkodás lehetősége miatt a kérdést úgy kell felvetni: kíván-e a parasztság egyáltalán árut termelni, illetőleg erre milyen mértékben rendezkedik be.* Csak annyi árut termel-e, amennyit az állammal szembeni kötelezettség teljesítése és a csak pénz útján lebonyolítható feltétlenül szükséges árucsere meghatároz, vagy pedig ezen túlmenően kíván bekapcsolódni a népgazdaság vérkeringésébe?

A parasztság termelésének egy része közvetlenül arra irányul, hogy a maga számára állítson elő fogyasztási cikkeket. *Ha túl alacsony a mezőgazdasági árak általános színvonala, ha a parasztság anyagilag nem, vagy alig érdekelt az árutermelésben, akkor szűkíti a termelést.* Ha az árutermelés a parasztság számára előnyös, ez esetben arra rendezkedik be, hogy akár személyes szükségleteinek korlátozása árán is piacra termeljen és csere révén olyan használati cikkekhez jusson, amelyeket egyébként saját maga is elő tudna állítani.

A mezőgazdasági árszínvonal problematikáját *csak az ár és az érték mennyiségi viszonya alapján dönthetjük el.* A mezőgazdasági termékek és az iparcikkek ára akkor arányos, ha azok egyaránt az érték (vagy annak átalakított formája) színvonalán helyezkednek el. Ha az egyik attól eltér, éspedig felfelé, akkor a másiknak is szükségszerűen el kell térnie, mégpedig lefelé. Voltaképpen ilyen értelemben lehet csak agrárollóról, vagy ipari ollóról beszélni.

Az ár és az érték viszonya alapján leszögezhető, hogy *a szocialista árrendszerek diszparitást mutatnak a mezőgazdasági termékárak rovására.* Az ipari és a mezőgazdasági termékek *árparitása* kérdésének megítélésénél mindenekelőtt azokból a gazdasági feltételekből kell kiindulni, amelyek a szocialista országokra jellemzőek voltak, amikor hozzáfogtak a szocializmus építéséhez. A Szovjetunió a cári Oroszországtól nemcsak elmaradt gazdaságot, de a város és a falu kapcsolatában kiélezett jövedelmi szintkülönbségeket is örökölt. Ha nem is olyan mértékben, de hasonló volt a helyzet azokban az európai országokban is, amelyek a második világháború után tértek a szocializmus útjára. Ezeket a feltételeket nem lehet egyik napról a másikra megváltoztatni, különösen nem, ha figyelembe vesszük, hogy a szocialista országok az erőteljes iparosítást is biztosítani kívánják.

A szocialista államnak azonban csak bizonyos keretek között van meg az a lehetősége, hogy a munkás-paraszt jövedelmi diszparitást, mint történelmileg kialakult viszonyt fenntartsa. Az iparosítás meghatározott szakaszában új módon vetődik fel a kérdés. Ez az a fejlődési szakasz, amikor a város munkaerő-elszívó hatása a mezőgazdasági termelés folyamatos munkaerő-ellátottságát veszélyezteti, illetőleg amikor a társadalmi felvilágosultság és az általános gazdasági

előrehaladásban a diszparitás kezd dezorganizáló tényezővé válni. Ezért a falu és a város történelmileg kialakult jövedelmi arányainak fenntartását célzó politikát meg kell változtatni. *A mezőgazdasági jövedelmeket közelíteni kell az ipari jövedelmekhez.* A mezőgazdaságban végzett munkát úgy kell értékelni, miként az iparban. Ez az a folyamat, amelyben a mezőgazdasági és ipari termékek arányos árainak tendenciája kialakul.

Ehhez a folyamathoz szorosan kapcsolódik a mezőgazdaság integrálódása az iparba, a mezőgazdasági termelés kultúrájának növekedése, a mezőgazdasági termelés belterjes fejlődése. Vagyis a falu életviszonyai nemcsak azért közelednek a városi életviszonyokhoz, mert az iparosítás a várost anyagilag szilárd helyzetbe hozza, hanem mert lényegesen javulnak azok a körülmények, amelyek mellett a falusi munkát végzik. A munkás-paraszt jövedelmi paritás nem a régi, primitív falusi viszonyok fenntartásával, hanem azok lényeges átalakításával következik be. Éppen ebből vezetik le egyesek azt a posztulátumot, mely szerint a mezőgazdasági és ipari árparitást már akkor létre lehet hozni, amikor még nincs meg a lehetősége a munkás-paraszt jövedelmi paritásnak; ebben a szakaszban az árparitás a mezőgazdasági termelés gyorsított fejlesztésére, nagyszabású beruházásokra nyújt lehetőséget. Az ilyen felfogás azért hibás, mert egyetlen elemet ragad meg és azt kiszakítja abból a keretből, amelyben egyáltalában megítélhető. A mezőgazdaság fejlesztése önmagában nem pénzprobléma. A magasabb ár nyújtotta pénzügyi lehetőség még nem jelent több műtrágyát, istállóépítést, traktort, növényvédő szert stb. Ha a „pénztakaró" a termelésfejlesztési „árufedezet"-től lényegesen elszakad, akkor az személyi jövedelemmé válik. Ez egyébként még akkor is bekövetkezhet, ha a termelésfejlesztésre van árufedezet. Ezért az egész folyamatot evolúciójában kell vizsgálnunk.

A kis és nagy jövedelműek jövedelmi arányai és az ár

A szocialista állam a fogyasztási árualap tervezésénél, a bér- és árarányok kialakításánál *a keresletet nem egyszerűen úgy tekinti, mint a lakosság keresletét, hanem mint a társadalmi osztályok, rétegek, nagy, közép és kis jövedelmű fogyasztók összesített keresletét.* A szocialista állam a reálbérek és a reáljövedelmi arányok figyelemmel kísérésével ellenőrzi, hogy az árpolitika megfelelően működik-e közre a társadalmi osztályok, rétegek jövedelemelosztásának tervszerű alakításában. A reáljövedelmi indexek választ adnak arra, milyen eltolódások következtek be a reáljövedelmekben valamely kiválasztott időszakhoz képest. Ez történhet azért, mert az egyes társadalmi osztályok, rétegek (egy főre, illetőleg egy keresőre számított) pénzjövedelme eltérően változik, és azért is, mert a pénzjövedelmek változatlan arányai mellett árpolitikai intézkedések révén a korábbi időszakhoz képest az ár a pénzjövedelmeket eltérően alakítja át reáljövedelmekké. Amikor ezeket az összefüggéseket vizsgáljuk, nem az érdekel

bennünket, miképp alakul az árak *általános* színvonala. Ilyenkor figyelmünk azokra az árváltozásokra irányul, amelyek a társadalom *valamely* csoportjának fogyasztási árára jellemzőek. Háztartási statisztikát szerkesztenek, hogy mérlegelési alapot kapjanak a társadalmi osztályok, rétegek szerinti fogyasztói árindexszámításhoz.

A szocialista államok az árnak az értékarányoktól való eltérítését felhasználják arra, hogy a fogyasztásicikk-ellátottság tekintetében *csökkentsék a kis és nagy jövedelműek között a pénzjövedelemben mutatkozó különbségeket.* Ettől jó ideig még a felépült szocializmusban sem lehet eltekinteni, hiszen az anyagi ösztönzés következtében a pénzjövedelmek közti különbségek eléggé kitágulnak. *A szocialista társadalom természete viszont megkívánja, hogy a legkisebb keresetű csoportok is hozzájussanak a feltétlenül szükséges fogyasztási cikkekhez, s a legnagyobb jövedelműek életszínvonala se legyen kirívóan magas.*

Ezzel szorosan összefügg a legalacsonyabbnak elfogadható életszínvonal meghatározása. Ez rendkívül bonyolult feladat, ahol sok szubjektív tényező érvényesülhet. Emellett a társadalmi fejlődés különböző szakaszaira mind a megítélés, mind a nagyságrend tekintetében más-más körülményeket kell figyelembe venni. Egy adott időpontban azonban az erről alkotott társadalmi megítélés mindig kialakítja azokat a követelményeket, amelyek mellett a még elfogadható legalacsonyabb életszínvonal mércéje megvonható.

A *létminimumot* egyfelől mint költséget (létfenntartási költséget) állítják szembe a jövedelemmel, másfelől mint az elfogyasztandó termékek normalizált mennyiségét fejezik ki és állítják szembe a különböző jövedelmi kategóriákban ténylegesen elfogyasztott termékmennyiségekkel. E kettős összefüggésben megvizsgálhatók az alacsony jövedelmi kategóriákba tartozók életkörülményei és meghatározhatók az életkörülmények megjavítása érdekében teendő intézkedések is.

A szocialista országokban az alapvető társadalmi gondoskodás feladatait általában *közvetett* (ingyenes vagy rendkívül kedvezményes térítés melletti) *juttatások* formájában valósítják meg. A társadalom tagjai tehát egyfelől pénzjövedelemmel rendelkeznek, másfelől társadalmi juttatásban részesülnek.

A közvetett juttatások jellegüket tekintve két nagy csoportba oszthatók: a társadalmi ellátás körébe tartozó, valamint a munkával kapcsolatos juttatások. Az előbbiek olyan szükségleteket fedeznek, amelyeknek kielégítése a társadalom tagjai szempontjából szociális, az össztársadalom szempontjából pedig politikai és etikai követelmény. Egészségvédelmi, oktatási, gyermeknevelési és más hasonló jellegű feladatok ellátása tartozik e juttatások körébe. A munkával kapcsolatos juttatásokat a társadalom tagjai eltérő munkafeltételeiből adódó aránytalan terhek részbeni kiegyenlítése indokolja. E juttatásokat a szocialista országok részben történelmileg kialakult adottságok, részben a szocializmus építése során adódó szükségszerűség szerint szabályozzák.

A közvetett juttatásokban bizonyos mértékig már a szükséglet szerinti elosz-

tás elemei fejeződnek ki. E juttatásokat az állam nem a végzett munka alapján, hanem a társadalom tagjainak elismert szükségletei alapján nyújtja. Akár térítés nélkül, akár kedvezményes díjtétel mellett biztosítja az állam e juttatásokat, a jövedelemelosztás befolyásolásának elsődleges eszköze itt már nem az ár, hanem a juttatások igényjogosultsági körének meghatározása. Egészen nyilvánvaló ez olyan termékeknél, amelyek az árucserében meg sem vásárolhatók. (Egyes életmentő gyógyszerek, bölcsődék, napközi otthonok igénybevétele stb.) A közvetett juttatások akkor befolyásolják a jövedelemelosztást, ha valamely társadalmi osztályra, rétegre korlátozódnak; ha a juttatás tárgya forgalomképes termék, mindenki által igénybe vehető szolgáltatás, és a különbség abban van, hogy a közvetett juttatás rendszerében ingyen, vagy a fogyasztói árnál lényegesen alacsonyabb áron áll rendelkezésre. Ez történik például a távolsági vagy a városi közlekedésben: a társadalom egyes tagjai (közlekedési alkalmazottak) ingyen, mások kedvezményes díjszabás mellett (munkahely megközelítése céljára), megint mások rendes viteldíjjal vehetik igénybe. Ilyen körülmények között a különböző társadalmi osztályok, rétegek közvetlen pénzjövedelemből származó fogyasztási szerkezete többek között éppen azért tér el egymástól, mert azonos terjedelmű és egynemű szükséglet kielégítése a társadalom meghatározott tagjai körében nem, vagy csak minimális mértékben köt le közvetlen pénzjövedelmet, míg e körön kívül levők e szükségletek kielégítését csak az árucserében, vagy magasabb áron biztosíthatják. A jelzett feltételek mellett az árak kétszintűségével van dolgunk.

Az árarány eltérítése és a kettős ár eltérő feladatokat old meg. Az előbbi esetben különböző termékek árarányait térítik el az értékarányoktól. Az utóbbi esetben azonos termékek árát különböztetik meg. Előbbinél az ár, utóbbinál a juttatások rendszere a jövedelem eltérítésének fő módszere. Az előbbi arra épít, hogy a fogyasztási szerkezet társadalmi osztályok, rétegek szerint különbözik. Az utóbbi független a fogyasztás szerkezetétől, de befolyásolja azt. A szocialista országok a termelés összetételének tervezésénél megfelelő mennyiségben biztosítják a viszonylag kis költségráfordítással előállítható termékek gyártását, és a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen termékek árát – a szükséghez képest – érték alatt állapítják meg. Ez magyarázza például Magyarországon a finomliszt árához képest viszonylag olcsó kenyérárat; a tejtermék árához képest viszonylag alacsony tejárat. Ezzel magyarázható, hogy Magyarországon a jegyrendszernek 1951-ben történt megszüntetését követően – az akkor viszonylag alacsony átlagos életszínvonal körülményei között – az ún. típus iparcikkeknek (típusbútor, néprádió stb.), megkülönböztetetten alacsony ára volt. Nyilvánvaló, minél magasabb az átlagos életszínvonal, annál kevésbé kell élni az ármegkülönböztetéssel.

A munkások és alkalmazottak gazdasági helyzetében nagy különbségeket okoz, hogy a családokban a keresők száma, illetőleg a keresők és az eltartottak arányszáma nagy szóródásokat mutat. Következésképpen a bérből és fizetésből élők életkörülményeit nem is lehet egyetlen mutatószámmal kifejezni. A bérből és fizetésből élő dolgozóknál a reáljövedelmet általában az egy keresőre, az egy főre és az egy családra jutó átlagjövedelem alapján számíthatják ki.

Az egy családra számított reáljövedelem-indexnél ugyanazzal a névleges jövedelemmel számolnak, mint az egy főre jutó reáljövedelem-indexnél, de a névleges jövedelmek összegét nem az illető osztály vagy réteg létszámához (keresők és eltartottak), hanem a családok számához viszonyítják. Az egy családra jutó reáljövedelem változása különösen a fogyasztás szerkezetére gyakorolt hatásában jelentős. Ha ugyanis a családi reáljövedelem emelkedése azért következett be, mert a családok egy részénél emelkedett a keresők száma (az emelkedés tehát az egy keresőre változatlan reálbér mellett jött létre), ez csak az érintett családok életkörülményeiben okoz változást. Más a helyzet akkor, ha az egy családra jutó keresők száma változatlan marad és a családi reáljövedelmek a reálkeresetekkel összefüggésben változnak. Ez esetben a társadalmi rétegeken belül az életkörülmények arányosan változnak.

A reálbér lehet rendkívül kedvező, ugyanakkor a családi reáljövedelem rendkívül alacsony, mert nagy a család és kedvezőtlen a keresők és az eltartottak aránya. Az egy főre jutó reáljövedelem eloszlása nem annyira a reálkeresetek szóródását követi, hanem inkább a család nagyságával, a keresők és az eltartottak arányával áll összefüggésben. Ezt a körülményt a jövedelemelosztás állami szabályozásánál is figyelembe kell venni. Ilyen alapon is felmerülnek fogyasztói árpolitikai feladatok, amelyek meghatározott módon szükségessé tehetik a fogyasztói ár eltérítését az értéktől.

Amikor a pénzjövedelmet a végzett munka alapján osztják fel, akkor a dolog természeténél fogva csak a munkaviszonyból indulhatnak ki és a családi viszonyt figyelmen kívül hagyják.

Azok a több tagú családok, ahol az egy kereső pénzjövedelme egybeesik az egy főre számított létfenntartási költséggel, továbbá azok a több tagú családok, ahol az egy kereső pénzjövedelme nem haladja meg olyan mértékben az egy főre számított létfenntartási költséget mint az eltartottakkal kapcsolatos minimális többletköltség – az ilyen családok tényleges fogyasztása a létminimum alatt mozog.

A családi szükségletek kielégítését többek között a családi pótlék segíti. A családi pótlék a bért kiegészítő juttatás, amely nem a munka után járó bérjövedelem nagyságához, hanem az eltartott családtagok számához igazodik.

A szocialista országok külön figyelmet fordítanak azoknak a termékeknek az árára is, amelyek a gyermekek eltartásával függnek össze. A gyermekcikkek

árait általában érték alatt – pontosabban a felnőtt rokoncikkek áraihoz képest alacsonyan – állapítják meg. A magyar árpolitikában ez az elv következetesen az 1951. évi fogyasztói árreform óta érvényesül. A különböző iparágakban termelt gyermekcikkek fogyasztói ára átlagosnál alacsonyabb forgalmi adóval terhelt, sok esetben csak névleges forgalmi adót tartalmaz, illetőleg veszteséges, állami ártámogatásban részesülő cikk. Ilyenek például: a gyermekruházati cikkek (konfekció, takaró, gyermekcipő, és egyes kötöttáruk), a tápszerek, az egyes gyermekápoló szerek (babakrém, babahintőpor), a gyermekbútorok (gyermekágy, járóka), a játékok, az iskolai tanszerek, az iskolai könyvek stb.

Az árpolitika a gyermekcikkek árának érték alatt történő megállapításával lényegében ugyanolyan feladatot old meg, mint a bérpolitika az ún. családipótlék-rendszerben. Ezért merül fel, nem volna-e célirányos a gyermekcikkek árkedvezményét megszüntetni és ezt az összeget a családi pótlék emelésére felhasználni.

A már említetteken kívül a családi életkörülmények megjavításának fő útja a keresők és az eltartottak arányának javítása, olyan feltételek teremtése, amelyek lehetővé teszik, hogy a többgyermekes családok munkaképes tagjai, főleg a nők, munkába állhassanak. Ennek érdekében intézményesen segíti az állam a gyermeknevelést.

A háztartási munka alól tehermentesít az üzemélelmezési rendszer megteremtése, a nagyüzemi mosás és vegytisztítás. A háztartási munka megkönnyítése érdekében fokozzák a háztartási munka gépesítését, bevezetik a félig kész és készételek kiszolgálását stb. A háztartási munka megkönnyítése megköveteli, hogy az állami szolgáltatások és a gyártott termékek egyre növekvő mennyiségben álljanak rendelkezésre olyan áron, hogy az alacsony jövedelmi kategóriákban is megfizethessék.

Az életszínvonal emelésének politikája

A szocialista állam meghatározott mértékben és módon irányozza elő a lakosság életszínvonalának emelését. Az ehhez szükséges fogyasztási árualaptöbblet előteremtése két úton történhet. Egyrészt a termelés, a munka termelékenységének növelése, másrészt a társadalmi össztermék felosztási arányának módosítása révén. Ebben az esetben az állam a nemzeti jövedelemből megnöveli a lakosság fogyasztási árualapjára előirányzott részt. A közületi fogyasztást az állam akkor korlátozza, ha egészségtelen eltolódások következnek be a lakosság fogyasztási árualapja és a közületek árualapja között.

Az életszínvonal többféle módon emelhető. A szocialista állam megvalósíthatja az életszínvonal emelését a reálbérek, vagy a reáljövedelmek növelése révén. Előbbi esetben: változatlan árak mellett emelheti a béreket, vagy változatlan bérek mellett csökkentheti az árakat. Utóbbi esetben változatlan bérek és árak mel-

lett bővítheti a közvetett juttatások körét, növelheti mértékét stb. Az életszínvonal emelése végrehajtható a társadalmi osztályok, rétegek között már kialakított jövedelmi arányok fenntartásával, vagy a jövedelmi arányok megváltoztatásával. Utóbbi esetben: az életszínvonal emelése kiterjedhet az egész társadalomra, vagy korlátozódhat adott társadalmi osztályra, rétegre. Sokirányú meggondolás alapján bírálható el, hogy adott körülmények között az életszínvonal emelését milyen módon kívánatos megvalósítani. Mindazonáltal egyik fő követelménynek kell tekinteni, hogy a termelőerők fejlődésével, a társadalmi viszonyok formálásával keletkező *aránytalanságok megszűnjenek,* vagy legalábbis csökkenjenek.

A béraránytalanságok keletkezése és megszüntetése a szocialista építést elkerülhetetlenül kísérő folyamat. A munkáshatalom jövedelemelosztási politikájában a fő súlyt arra helyezi, hogy a társadalom nagy tömegei által végzett egyszerű munkát kielégítően díjazza, a tömegek számára olyan munka- és életkörülményeket biztosítson, amely lehetővé teszi az emberhez méltó életet. Ehhez természetszerűleg nem elegendő az a fogyasztási alap, amely korábban a kiváltságos tőkésosztály rendelkezésére állt. Ehhez az is szükséges, hogy a bérarányokat megváltoztassák, a bérkülönbségeket csökkentsék. A szocialista országok sürgősségi sorrend szerint emelik a meghatározott termelési ágakban, munkakörökben dolgozók reálbérét. Mindebből következik, hogy az adott időszakban kívánatos reálbér a későbbi időszakban már aránytalanságot fejez ki, ezért meg lehet, sőt meg kell változtatni.

Aránytalanságok lehetnek a közvetett juttatások rendszerében is. Az össztársadalmi érdeknek – tekintetbe véve a szocialista állam osztálypolitikáját – a közvetett juttatások olyan rendszere felel meg, amely egyfelől meghatározza az igényjogosultak, illetve a ténylegesen részesülők körét (osztályszempont, foglalkozási ág stb.), másfelől a juttatások mértékét (rászorultsági ismérv). A közvetett juttatások aránytalanságával van tehát dolgunk, amikor adottságok folytán (például férőhely hiánya) az igényjogosultaknak *csak egy része* veheti igénybe e juttatásokat, vagy a juttatások rendszerében meglevő hiányosság (például a kedvezmények termelőhelyek szerinti megállapítása) folytán a juttatások mértéke rendkívül *eltérő.*

Aránytalanságok lehetnek az árak között is. A termelőerők fejlődésével a termelési feltételek változnak. A termelési feltételek változása az önköltségi arányok, a termelői árarányok, az értékarányok változásában fejeződik ki. Mindez abból következik, hogy a termelési feltételek nem arányosan változnak. Így azután lehetséges, hogy két termék ára ma még megközelítően tükrözi az értékarányt, de holnap már eltér attól. Az árak aránytalansága mindettől függetlenül is bekövetkezhet az árak állami szabályozása révén, miután az elsődlegesen a kereslet-kínálat mennyiségi összhangjának biztosítását tartja szem előtt. Az árak aránytalansága annál nagyobb, minél inkább eltér a kínálat szerkezete attól a szerkezettől, amely mellett a kereslet-kínálat összhangja az értéket meg-

közelítő árakon megteremthető. Az árnak az értéktől való tudatos eltérítése sem határozható meg tértől és időtől függetlenül. Az életszínvonal emelése a kivételek felülvizsgálását is indokolhatja. Mindez oda vezet, hogy amikor az anyagi alapok bővülése az életszínvonal emelését lehetővé teszi, felmerül az árak közelebbvitele az értékhez, tehát az a törekvés, hogy az életszínvonal emelését lehetőleg az árarányok változtatásával egybekötött árszínvonal-leszállítás útján valósítsák meg.

Az arányosság vizsgálata során rá kell mutatni arra az összefüggésre is, amely a béraránytalanságok megszüntetése és az önköltség, valamint a termelői árarányok között fennáll. A bér szoros kapcsolatban van az önköltséggel, ezen keresztül a termelői árral.

Azok az aránytalanságok, amelyek az állam bérpolitikájában jelentkeznek, az újratermelés feltételeiben – tehát az önköltségi arányokban is – tükröződnek. Amikor például az állam a vezető termelési ágakban magasabban állapítja meg a dolgozók bértételét, mint ahogyan ugyanazt, vagy hasonlóan bonyolult munkát más termelési ágakban díjazhatják, ez maga után vonja, hogy a vezető termelési ágakban előállított termékek önköltsége a többi termelési ágban előállított termék önköltségéhez viszonyítva magasabb lesz.

Mindebből az következik, hogy amikor az állam a meglevő béraránytalanságok kiküszöbölése, csökkentése céljából a béremelés eszközéhez nyúl és részben egészben ily módon valósítja meg az életszínvonal emelését, akkor az árösszefüggésekben teremt aránytalanságokat. Más szóval: ha az ilyen bérintézkedés előtt az árak – tudatos kivételektől eltekintve – megközelítően tükrözték az önköltségarányokat, a bérintézkedés után már nem tükrözhetik azt. Annál nagyobb az ilyen intézkedéssel teremtett aránytalanság, minél nagyobb mértékben változtatják meg a korábbi béraránytalanságokat. Minden nagyarányú bérintézkedés ezért a vele összhangban álló árintézkedést is megköveteli.

Az életszínvonal emelése béremelés vagy árleszállítás útján

A fejlődő szocialista gazdaságban változatlan fogyasztói árak és változatlan bértételek mellett „automatikusan" növekszik a reáljövedelem, mert a szocialista állam rendszeresen bővíti a közvetett juttatásokat, és mert rendszeresen javul a keresők és eltartottak aránya. De növekszik a reálbér is. Előfordulhat az is, hogy a munkatermelékenység növekedése ellenére nem emelkednek a bérjövedelmek. Új üzemek létesítésekor ugyanis magasabb munkanormákat állapítanak meg. Meglevő üzemekben végrehajtott rekonstrukciók esetén pedig a megváltozott feltételekhez igazítják az addig alkalmazott munkanormákat. Ha tehát a munka termelékenységének emelkedése az új technika alkalmazása miatt következik be, ez általában nem érinti azoknak a munkásoknak bérjövedelmét, akik új feltételek között dolgoznak.

A munka termelékenységének változása és a bérjövedelem között akkor van közvetlen kapcsolat, amikor a teljesítmény növekedése az intenzitás fokozása révén következik be; amikor változatlan üzemi feltételek mellett a munkás a munkaidő jobb kihasználásával, a munka meggyorsításával ér el a korábbinál magasabb teljesítményt. Bár szocialista gazdaságban a munkatermelékenység növelése nem történhet egyoldalúan, a munkaintenzitás növelésével, mégis a munkafogások elsajátításával, a begyakorlottsággal és az önfegyelmezéssel erre is lehetőség kínálkozik. Kívánatos is, hogy a társadalom tagjai a munkában eltöltött időt megfelelően kihasználják. A szocialista államok megteremtik a munkások anyagi érdekeltségét a fejlettebb munkamódszerek alkalmazásában, újítások és ésszerűsítések bevezetésében. Hosszabb-rövidebb időn át változatlan munkanorma alapján díjazzák azokat a dolgozókat, akik saját újításaik stb. révén csökkentik a termékegységre jutó munkaidő-ráfordítást.

Az elmondottakból következik, hogy az életszínvonal emeléséhez rendelkezésre álló anyagi alapok egy részét „automatikusan" felhasználják, és csak a fennmaradó részt fordítják az életszínvonal emelését szolgáló bér- és árintézkedésekre. Ezen intézkedések kidolgozásánál a szocialista államok szem előtt tartják az arányosság követelményét, ezen belül persze külön mérlegelés útján el kell dönteni, mely területen, milyen mértékben szüntessék meg, illetve szűkítsék a fennforgó aránytalanságokat, minthogy egy időpontban sohasem áll annyi tartalék rendelkezésre, amennyi szükséges lenne valamennyi aránytalanság megszüntetéséhez. Egyes aránytalanságokat viszonylag kis eszközfelhasználással megszüntethetnek, másokat jelentékeny eszközfelhasználással is csupán korlátozni lehet.

Nagy súllyal esik latba, hogy az életszínvonal növelését a szocialista állam a jövedelemelosztás megváltoztatására kívánja-e felhasználni, vagy azt csak egyik mérlegelési szempontnak tekinti. Előbbi esetben inkább béremeléshez, utóbbi esetben inkább árleszállításhoz folyamodik. Az ár is eszköze a jövedelemelosztási politikának, de ez egyértelműen és határozottan a bérpolitikával valósul meg.

Az ár-, illetőleg bérügyi intézkedések megválasztásánál számba kell venni azt is, *milyen az összetétele azoknak az anyagi javaknak, amelyeken a felemelt életszínvonal alapul.* Hiszen ha adott életszínvonal mellett a bővülő termelés csak meghatározott termékcsoportokban teremt árubőséget, és az életszínvonal felemelését úgy kell megvalósítani, hogy a megnövelt vásárlóerő e termékeket kösse le, akkor vagy azoknak a társadalmi rétegeknek (jövedelmi kategóriáknak) a vásárlóerejét kell növelni, amelyeknél a nagyobb fizetőképesség feltehetően e termékek fokozott vásárlására irányul, vagy a szóban forgó termékek árát kell leszállítani, miközben külön tanulmányozni kell e termékek keresletrugalmasságával összefüggő, rendkívül bonyolult kérdéseket is.

A népgazdaság állami tervének kidolgozásakor az érvényben levő árakat veszik figyelembe. Másképp nem is lehet eljárni, hiszen csak az ilyen módszerrel

kidolgozott terv nyújthat alapot annak megítéléséhez, lehet-e, szükséges-e a fogyasztói árakat változtatni, és ha igen, milyen mértékű, milyen irányú, milyen árucsoportokra kiterjedő legyen az árváltoztatás. Az így kidolgozott terv megmutatja, hogy a rendelkezésre álló fogyasztási árualapnak mekkora részét köti le a vásárlási alap, vagy rámutat a vásárlási alap esetleg túlméretezett nagyságára. Így lehetőség nyílik olyan ár-, illetőleg bérintézkedések meghatározására is, amelyekkel a fogyasztási alap és a vásárlóerő egyensúlya biztosítható.

A népgazdaság állami tervének kidolgozásakor nem változtathatják ugyan az árakat, de a dolog természeténél fogva tekintetbe veszik a lakosság fogyasztási szerkezetében bekövetkező változásokat, és ettől függően tervezik az összárban realizálódó társadalmi tiszta jövedelmet. Ha az árarányok eltérnek az értékarányoktól, akkor az azonos árösszegben realizált állami tiszta jövedelem a fogyasztási szerkezettől függően változik. Ha a fogyasztás szerkezete olyan árufféleségek irányába tolódik, amelyeknek árában viszonylagosan sok állami tiszta jövedelem realizálódik, akkor – egyébként változatlan árak mellett – emelkedik az állami tiszta jövedelem. A fogyasztás szerkezetének ellentétes irányú átalakulása viszont csökkenti az állami tiszta jövedelmet. Ha például a lakosság fogyasztási szerkezetében a ruházati termékek részaránya 35%-ról 30%-ra csökken és azok árösszegében az állami tiszta jövedelem 30%-ot tesz ki, ugyanakkor a lakosság kereslete fokozottabban olyan termékek felé irányul, amelyek árösszegében realizált állami tiszta jövedelem 20%, akkor az állami tiszta jövedelem szempontjából ennek ugyanaz a hatása, mint ha az árakat leszállították volna.

A fogyasztás szerkezetében bírálható el az is, milyen mértékben hat valamely termék árváltoztatása a lakosság gazdasági helyzetére, illetve az állami tiszta jövedelem változására. Akár emeli, akár leszállítja az állam az árszínvonalat, a reáljövedelem színvonalával meghatározott fogyasztási árualapból bizonyos árösszeget kényszerül elvonni, illetőleg kiegészítheti azt adott árösszeggel. Az árak tervezése éppen arra irányul, hogy ezt az árösszeget felossza a különböző árufféleségek között. Ez kizárólag a lakosság fogyasztási szerkezetében végezhető el. A népgazdaság állami tervében határozzák meg az árpolitika rendelkezésére álló összeget. Ezt az összeget a kereskedelmi árueladások tervének figyelembevételével osztják szét az egyes árufféleségek között. Amikor fogyasztói árváltozásokat terveznek, akkor valamely időszakban ténylegesen elfogyasztott – a tervezett fogyasztási szerkezetben előirányzott – mennyiségekre számítják az árösszegváltozásokat (árleszállításokat).

A fentiekből kitűnik, hogy állandóan figyelemmel kell kísérni a lakosság fogyasztási szerkezetének alakulását. Az árak ugyanis csak a mögöttük meghúzódó árumennyiség összefüggésében játszanak szerepet az árszínvonal alakításában. Az árviszonyok szempontjából nyilvánvalóan nagyobb szerepet játszik a közszükségleti tömegáru (kenyér, ruha stb.) ára, mint azoknak a cikkeknek az ára, amelyeket a lakosság kisebb mennyiségben vásárol (porcelán, díszműáru stb.). Minél kisebb tehát az árleszállításra előirányzott összeg, annál inkább kell az

árleszállításokat olyan árufajtákra korlátozni, amelyeknek forgalmi értéke viszonylag kicsi. Ezzel szemben minél nagyobb ez az összeg, annál inkább nyílik lehetőség arra, hogy a nagy mennyiségben fogyasztott cikkek fogyasztói árát leszállíthassák. Az árleszállítás előbbi esetben inkább a nagyértékű háztartási vasműszaki cikkekre, utóbbi esetben viszont a közszükségleti tömegfogyasztási cikkekre irányulhat.

MÁSODIK RÉSZ

SZOCIALISTA ÁRPOLITIKA

I. BEVEZETÉS AZ ÁRPOLITIKÁBA

1. ÁRELMÉLET ÉS ÁRPOLITIKA

Az árelmélet és árpolitika elhatárolásáról különböző nézetek léteznek. Az egyik szerint az árelmélet az ár és az érték objektív viszonyát, az árpolitika pedig a kivételeket meghatározó problémák összességét jelenti. Ez a felfogás tehát elkülöníti az árelméletet az árpolitikától. Az árelmélet és az árpolitika ilyen elkülönítése arra a hipotézisre épül, mely szerint az árpolitika művészet, és mint ilyen, csak a gazdasági folyamatok gyakorlati rendszerében alakítható. Az árelmélet – más vélekedések szerint – a gyakorlati munkában érvényesülő fő tendenciák kifejezése, amelyek mintegy kényszerítőleg hatnak az árpolitikára, meghatározzák irányát, kereteit, szabályait.

Az árpolitikáról vallott ilyen koncepció, bármilyen árpolitikai gyakorlatot igazolhat. Az értékkategória itt csupán azt az egyetlen célt szolgálja, hogy az értéktől való áreltérés felismerhető legyen.

Feltehetően azért alakulhatott ki ilyen vélekedés az árpolitikáról, mert amikor nincs az államnak árpolitikája, akkor tiszta formájukban jelennek meg a piaci folyamatok. Ilyen állapotban az értéktörvény klasszikus formájában érvényesül, egyfelől meghatározza az érték és az ár objektív viszonyát, másfelől a gyakorlatban az ár rendszeresen eltér az értéktől.

Ezek után bárki olyan megfontolásra juthat, mely szerint az állami árpolitika nem sértheti meg a piac törvényeit. Hivatkozni szoktak arra, hogy a rossz árpolitika a piac zavaraiban nyilvánul meg, ilyenkor vagy az árpolitikát kell megváltoztatni, vagy a kötött gazdálkodás módszereivel az ár csereszabályozó szerepét kell korlátozni. Az árelmélettől mintegy önállósított árpolitikai koncepció ily módon a piaci folyamatok objektív jellegében véli megtalálni azt a hátteret, amiből az árpolitikai magatartás levezethető. Ezért feleslegesnek tartja e politika külön elméleti megalapozását. Ez annak az értékelméleti álláspontnak árpolitikai magyarázata, amely kifejezetten tagadja az értékkategória létezését, vagy pedig a piaci érték olyan fogalmi változatával helyettesíti azt, amely egybeesik a piaci tényezőkkel meghatározott ár fogalmával. Ilyen értékelméleti álláspont mellett az árpolitika a maga útját járja, a cselekvésnek nincs más kritériuma, mint a gazdasági folyamatok piaci rendszere, az árelmélet pedig mindennek csak általánosított kifejtése.

Mi a munkaérték-elméletből vezettük le az árjelenség objektív kritériumait. A bírált koncepcióban nincsenek az árelméletből levezethető kötelező normák, amelyekből az árpolitika kiindulhatna; a piac maga szüli ezeket a normákat. A mi koncepciónkban vannak ilyen normák, és éppen ezekből kell kiindulnia az árpolitikának, miközben nemcsak feladatát teljesíti, de posztulátumokat is állít a gazdaságpolitika számára.

A népgazdaság helyzete és az árpolitika

Az árpolitikát, mint a gazdaságpolitika szerves részét, természetszerűleg azok a körülmények és célok határozzák meg, amelyek az államot gazdaságpolitikájában vezérlik.

A gazdaságpolitikáról az ésszerű gazdaságszabályozás attributumai alapján alkothatunk véleményt. A gazdaságpolitikát akkor tekintjük tudományosan megalapozottnak, ha az állam a gazdálkodás különböző kategóriáit – köztük az árat – úgy tartja működésben, hogy e kategóriák sajátos funkcióikban a leghatékonyabbak. A szocialista tervgazdaság nem más, mint a szocialista állam tudatos gazdaságszervező tevékenysége, amelyben az állam gazdasági célkitűzései valamely gazdaságpolitikai koncepció elemei, akár konzekvensen kapcsolódnak ezek az elemek a koncepcióhoz, akár nem.

A gazdaságpolitikai koncepció kapcsolata az árkategóriával ott a legszorosabb, ahol eldől a nemzetközi munkamegosztás iránya. Ilyen összefüggésben különbséget lehet tenni *a nemzetközi munkamegosztás elvén nyugvó gazdaságpolitikai koncepció és az autarkiás gazdaságpolitika között.* Azért ez az árpolitika számára a lehetséges gazdaságpolitikai változatok leglényegesebb eleme, mert ehhez kapcsolódik az a kérdés, vajon az érték és az ár objektív viszonya milyen módon hozza összhangba az érték nemzeti és nemzetközi elemeit.

Autark gazdaságpolitikának olyan árpolitika a tartozéka, amely a nemzetközi értékviszonyoktól teljesen elkülönített nemzeti értéket tekinti az árképzés alapjának. A termelés nemzeti feltételeit ez az árpolitika sajátosan értelmezi, és abból kirekeszt minden nemzetközi értékelemet; egyebek mellett függetleníti a külföldről behozott termékek felhasználói értékelését a devizaárfordítástól, a külföldre kivitt termékek eladói értékelését az exporttermékek devizahozamától. Amikor az árpolitikát autarkiás gazdaságpolitika szolgálatába állítják, akkor az a tendencia erősödik, hogy a gazdaságnövekedés és a szerkezeti átalakítás folyamataiban mindenfajta szükséglet kielégítésére biztosítsák a termelői érdekeltséget. Ezért a gazdaságosság a népgazdaságon belül kínálkozó választási lehetőségek közötti optimális változatra szorítkozik.

Más a helyzet a nemzetközi munkamegosztás elvén nyugvó gazdaságpolitikai koncepció esetében. Ezt a gazdaságpolitikát olyan árpolitika szolgálhatja leginkább, amely feloldja a nemzeti érték és a nemzetközi érték éles elkülönülését.

Az export- és importtermékek belföldi árait úgy határozza meg, ahogyan e termékek a nemzetközi áruforgalomban értékelődnek.

Az autarkiás és nem autarkiás gazdaságpolitikai koncepció ilyen összefüggése az árpolitikával teljesen egyértelmű a piaci árugazdaság viszonyai között. Ez az összefüggés ugyanis azon a feltételezésen alapul, miszerint a nemzetközi kereskedelem liberalizált és az export-import döntésekben a gazdaságossági (jövedelmezőségi) megfontolások játszanak szerepet. Ilyen körülmények között az autarkiás célkitűzést olyan árpolitikai gyakorlattal kell egybekötni, amely jövedelmezővé tesz mindenfajta termelőmunkát, függetlenül attól, nemzetközileg kedvezőek vagy kedvezőtlenek-e a termelési feltételek. Ugyanígy a nemzetközi értékviszonyokkal összhangban álló árpolitika teheti következetessé a nemzetközi munkamegosztás elvén alapuló gazdaságpolitikai koncepciót.

Mi a helyzet a szocialista gazdaságban, ahol a külkereskedelem állami monopólium és a külkereskedelmi tevékenységet a terv szabályozza? Az ilyen viszonyok esetén az árfunkció részben-egészben *közömbösül.* Mindebből mégsem helyes azt a következtetést levonni, miszerint a tervgazdaság viszonyai között az árnak nem lehet szerepe a külkereskedelem alakításában. Ez csak arra utal, hogy amikor az állam szabályozza a gazdaságot, akkor a *politikai koncepció* jut meghatározó szerephez. Ha azonban ez az árfunkció *mellőzésével* valósul meg, a nemzetközi munkamegosztás elve éppen úgy sértheti a gazdasági érdekeket, mint az autarkia. Ezért nem véletlen, hogy amikor erősödik a nemzetközi együttműködés elvén alapuló gazdaságpolitikai koncepció, mind erőteljesebb a törekvés olyan árrendszer kialakítására, amely a nemzeti és a nemzetközi értékviszonyok egyeztetésén nyugszik.

Az autarkia – ezt jól jegyezzük meg – gyakorlatilag olyan országban válhat gazdaságpolitikai irányzattá, ahol fejlettek a termelőerők. Az autarkia számára az adja a gazdasági nyomatékot, hogy egyik – bár primitív – kifejezési formája a nemzeti gazdaságnak. Sok esetben ölti az autarkia jellegét az a gazdaságpolitika, amelynek koncepciója az ország gazdasági függetlenségének biztosítása, és amit az állam a nemzeti árrendszer kialakításával is támogat. *Az autarkiát élcsen meg kell különböztetni attól a gyakorlattól, amit például a monokultúrás országok folytatnak gazdaságuk profiljának szélesítéséért.*

A monokultúrás termelési szerkezet a gyarmatosítás, illetőleg a tőkekivitel alapján jött létre és a világpiactól egyoldalú függőséget jelent. Az ilyen termelési szerkezetben a lakosság rossz körülmények között él és a szükséges termékek zömét importból fedezi. Az import devizaszükségletét egy vagy néhány termék exportjával kell ellensúlyozni. Az ilyen ország a dolog természeténél fogva igen kis eséllyel függetlenítheti belső árait a külkereskedelmi áraktól. A monokultúrás ország nem is képes önálló árpolitikára, azt teheti csupán, hogy a monopoltermék világpiaci árában realizált tiszta jövedelem egy részét elvonja és azt a gazdaságfejlesztés céljaira használja.

Az autarkiás és nem autarkiás gazdaságpolitikai koncepció nem fogható tehát

úgy fel, hogy az előbbi az önállósult nemzeti árrendszer, az utóbbi pedig a világpiaci árrendszer általánosított megfogalmazása. Valamely ország árrendszere történelmileg szükségszerűen nemzetivé válik, mihelyt létrejön, és bővül a nemzeti piac.

Az árrendszernek ily módon vannak elemei, amelyek nem a termelési viszonyokkal, azok változásával, hanem a termelőerők fejlettségi állapotával kapcsolatosak. A termelőerők fejlődésével az árszerkezet korszerűsítése és az árproblémák új vonásai kerülnek előtérbe.

A termelőerők fejlődésével rendszeresen növekszik az egyidejűleg előállított termékféleségek száma. Az áruválaszték bővülésével egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a rokoncikkek (egymást helyettesítő cikkek) árarányának a kérdése. A termékek sokfélesége lényegében oda vezet, hogy a különféle termékek árai nem konkrét termékárak, hanem árrendszerek formájában állnak egymással kapcsolatban. A korszerű áruszerkezet ily módon a termékárak bizonyos rendszerezését hozza magával, rendezői elvek alakulnak ki, amelyek az ágazatokon belül előállított termékeket egységes árrendszerbe foglalják.

A termékáraknak bonyolult árrendszerekké fejlődése mind a mezőgazdaságban, mind az iparban megfigyelhető. A növekvő kereslet tágítja a kitermelt nyersanyagféleségek minőségének szélső értékeit. A sokirányú felhasználás pedig a pontosabb minősítésen keresztül teremt szorosabb kapcsolatot a minőség és az ár között.

A bő áruválaszték a technikai előrehaladással párosulva a feldolgozó iparágakban a termékkicserélődést is meggyorsítja. Ezért az új iparcikkek bevezetése egyre nagyobb jelentőségre tesz szert. A figyelem számos iparágban az áru életciklusaira irányul, amellyel kapcsolatban az árképzés és az áralakulás új, sajátos elemei kerülnek előtérbe.

A technikai haladással a különféle termékek közötti helyettesíthetőség is egyre szélesebb körűvé válik. Korszerű gazdaságban jóformán nincs olyan anyagféleség, amelyet valamely más anyagfajtával ne lehetne helyettesíteni. Ez sajátos feltételeket teremt. A helyettesíthetőség a különféle termékek kapcsolatában szorosabb árösszefüggéseket hoz létre. Ezeket az összefüggéseket az egymást technológiailag követő termelési fázisokban előállított gyártmányok ára között a szakosítás teremti meg. A tömeggyártást lehetővé tevő szakosítás és standardizálás különösen azokban a termelési ágazatokban emelheti többszörösére az árucserére előállított félkész termékek számát, amelyeknek kialakulása és fejlődése eleve feltételezi a különböző termelési ágazatok közötti gyártási kooperációt.

A bő áruválaszték, a gyors termékkicserélődés, a széles körű helyettesíthetőség, a kooperációban folytatott célgyártás együttvéve azt jelenti, hogy az árviszonyoknak új formái, elemei kerülnek előtérbe. *Aki tehát árpolitikát folytat, annak világosan kell látnia a termelőerők fejlődésével, a termelési szerkezet átalakulásával felszínre jutó új jelenségeket. Nincs általánosan érvényes árpoli-*

tika. Az egyes országok sok más országban szerzett tapasztalatot hasznosíthatnak, ennek ellenére saját helyzetükből kiindulva kell formálniuk az árakat.

Így mindaz, amit a következőkben az árpolitikáról mondunk, legyen az bármennyire figyelemre méltó más országok számára, alapjában véve eredményesen csak a magyar gazdaság körülményei között alkalmazhatók.

Az ágazati árpolitikák

A magyar árpolitikát a következőkben ágazati rendszerben tárgyaljuk. Az árrendszerbeli sajátosságok ugyanis leginkább a termelési ágazatokhoz kapcsolódnak.

Az újratermelés folyamatait szemügyre véve mindenekelőtt a természeti tényezők okozta ágazati sajátosságok tűnnek a szemünkbe. Ezen alapszik az őstermelés elhatárolása az ipari feldolgozástól. Az őstermelés közismerten a mezőgazdaságot, az erdőgazdaságot és a bányászatot öleli fel. Az őstermelés és az ipari feldolgozás megkülönböztetése árpolitikai szempontból mint járadékprobléma jelentős.

Az őstermelésen belül további differenciálás szükséges. A természeti tényezők sajátosságai miatt specifikus helyzetet foglal el *a mezőgazdaság, különösen pedig a növénytermesztés.* Az iparban meghatározott holtmunka- és elevenmunka-ráfordítás meghatározott és előre számításba vehető termelési értéket ad. A mezőgazdaságban a ráfordítás nem határozza meg teljes következetességgel a termelés terjedelmét. Különösképpen a növénytermelési ágazatokban a termelési költségek jelentékeny része ún. állandó költség, és mint ilyet sokkal inkább a termelőegység, mint a megtermelt termények (termékek) mennyisége határozza meg. A mezőgazdaságban az éghajlat és a talaj – mint természeti tényezők – az alapmeghatározói a termelési feltételeknek.

Az értékviszonyok ágazatonként eltérően reagálnak a termelés áruösszetétele, a termelési kapacitás, a kapacitás kihasználása, az egyazon termékek gyártási volumene, a szérianagyság stb. változásaira. A szakmai árrendszereket ettől függően kell felépíteni. Olyan szakmai sajátosságról van itt szó, amelyek az üzemgazdaságtan által kidolgozott költségelemzési, vizsgálati módszerek segítségével tárhatók fel.

Az újratermelés folyamatait szemügyre véve *a műszaki fejlesztés ágazatonként eltérő üteme* is felkelti a figyelmet. Vannak gyorsan és lassan fejlődő termelési ágak. Ez differenciálódást okoz az árpolitikában. Amikor az értékviszonyok gyorsan változnak, rendkívül rugalmas ármechanizmusban lehet csak az ár és az érték objektív követelményeinek megfelelni.

A termelési folyamat területét elhagyva, az tapasztalható, hogy az elosztás, az értékesítés, az árupiac szférája is sajátos problémákat vet fel.

A szakmai sajátosságok ott is figyelmet érdemelnek, ahol a termelőfolyama-

tokban a nemzetközi együttműködés szerephez jut. Ennek jellege más, amikor az együttműködés külföldi országoknak nyújtott szolgáltatások formáját ölti, illetőleg amikor az árucserében az alternatíva problémájával állunk szemben. Előbbi esetben a külföldnek végzett szolgáltatás kölcsönösségen alapuló elszámolása önállósulhat a belföldi árrendszertől. Utóbbi esetben viszont éppen az alternatíva probléma helyes megoldása miatt kell az árképzést a nemzetközi érték alapjára helyezni.

A piaci reagálás és az árrendszer ezzel összefüggő sajátosságai ott a leghatékonyabbak, ahol ezt az *áru természete* élezi ki. Ez a helyzet a használati értéküket tartósan megőrző, valamint a gyorsan romló cikkeknél.

Az áru természetének vannak a piaci folyamatokkal összefüggő más olyan sajátosságai is, amelyek erősítik az árrendszer szakmai elemeit. Néhány ágazat jellemzően *egyedi* termékeket állít elő. Ez sajátos árrendszerben, ármechanizmusban fejeződik ki. Ilyen például az építőipar, a nyomdaipar stb.

A *tömegszerűen* és rendszeresen előállított termékeknél a választékok árbeli kifejezésének szakmai sajátosságai vonják magukra a figyelmet. A mezőgazdaságban és néhány más termelési ágban az ár mint „fajlagos" ár a legszorosabban kapcsolódik a minőségi jellemzők változataihoz. Más termelési ágakban – különösen a fogyasztási cikkeket gyártó ágazatokban – az ún. osztályos árak rendszerében hozzák létre az ár és minőség kapcsolatát. A könnyűipar számos ágában ún. csoportárak révén vonják közös nevezőre a fogyasztó számára egymástól alig különböző iparcikkeket. Ezek és más hasonló árképzési módszerek az áru és árucsere természetéből, tradicionális formáiból adódnak.

Mint látható, minden árkérdés végső soron valamely termelési ágazat közgazdasági kérdéseként vetődik fel. Ezért az árprobléma eredményesen meg sem oldható a termelési ág fejlesztési célkitűzései, az operatív gazdálkodás sajátos feladatai, általában pedig azon hatás figyelembevétele nélkül, amit az ár a termelői vagy felhasználói ágazatra gyakorol. A termelés ágazati jellemzői még a fogyasztási cikkek szférájában sem hanyagolhatók el, pedig itt a fogyasztói megítélés a különböző termelési ágak termékeit némiképp közös nevezőre hozza.

1. AZ ENERGETIKAI ÁRRENDSZER

Az energiagazdaság fő sajátosságai

A termelés társadalmi folyamataiban emberi munkával anyagokat alakítanak át. Az anyagnak is lehet munkavégző képessége. Az ilyen anyagokat – akár természetüknél fogva, akár emberi munka közreműködésével tesznek szert ilyen tulajdonságra – mint energiahordozókat különböztetjük meg a többi anyagtól.

Nincs olyan társadalmi életmegnyilvánulás, amelynek ne lenne energiaszükséglete. Az anyagi termelés több területén a fejlesztés lehetőségét, ütemét elsősorban az energiaellátottság határozza meg. Az energiagazdaság népgazdasági jelentősége érzékelhető, ha figyelembe vesszük, hogy – a nemzetközi átlagnál valamelyest több energiát fogyasztó Magyarországon – az energiahordozók termelési értéke meghaladja a nemzeti jövedelem 10%-át, azok bővített újratermelésére, átalakítására és szállítására szükséges berendezések értéke pedig a beruházások 20%-át.

Valamely ország energiagazdaságát leginkább az egy lakosra jutó fogyasztással, a rendelkezésre álló energiamennyiség szerkezetével, és a kitermelés feltételeit elsősorban meghatározó természeti adottságokkal jellemezhetjük. Az egy lakosra jutó energiafogyasztásból a termelőerők fejlettségére következtethetünk. Az energiaszerkezet a természetben előforduló (elsődleges) energiahordozók körében a szilárd, a folyékony és a gáznemű hőenergia-források, illetőleg a kinetikai (víz-, szél-)energiák részesedésére utal. Mindkét vonatkozásban az egyes országok között jelentős eltérések állapíthatók meg (lásd a 19. sz. táblázatot).

A világátlaghoz képest szélsőségesen különböznek a nemzeti energiaszerkezetek. Egyiknél a szén, másiknál a kőolaj, a földgáz vagy a vízenergia az energiaellátás fő bázisa. A nagy szóródás ellenére megfigyelhetők bizonyos általános tendenciák. Az energiafelhasználás szerkezete mind Magyarországon, mind világátlagban a szénhidrogének (kőolaj és földgáz) felé tolódik el. A szénhidrogén-felhasználás aránya világátlagban 1959-ben 44,8% volt, 1962-ben pedig már meghaladta az 50%-ot. Magyarországon 1970-ben a tervek szerint a szénhidrogén-felhasználás aránya – az 1959. évi 21%-kal szemben – 38%, 1980-ra pedig kb. 51% lesz.

Az energiaszerkezet e vázlatos ábrázolása csak a kiindulóalapot adja az ener-

giagazdaság sajátosságainak vizsgálatához. A részletes elemzés feltárja a rendelkezésre álló szénféleségek (antracit, feketeszén, barnaszén, lignit) minőségi változatait, a kőolajféleségek fehéráru-maradékainak összetevők szerinti változatait, a villamosenergia-termelést és annak hő- és vízerőmű szerinti megoszlását.

19. sz. táblázat

Energiafelhasználás főbb energiaforrások szerint
(1959)

Ország	Egy lakosra jutó fogyasztás (kg)*	Fogyasztás megoszlása %-ban				Megjegyzés
		Szén és egyéb szilárd fűtőanyag	Kőolajipari termékek	Földgáz	Vízenergia- és villamosenergia-import	
Világátlag	*1360*	*53,2*	*30,6*	*14,2*	*2,0*	—
Magyarország	1745	78,7	18,5	2,7	0,1	—
Kanada	5606	21,4	52,7	14,0	11,0	Legnagyobb az egy lakosra jutó fogyasztás
NDK	4387	99,0	0,8	0,2	0,0	Legnagyobb a szénarány
Tunézia	163	4,7	92,1	1,6	1,6	Legnagyobb a kőolajarány
Románia	1252	27,5	27,0	45,3	0,2	Legnagyobb a földgázarány
Norvégia	2477	12,4	47,4	0,0	40,2	Legnagyobb a vízienergia-arány

* Szénegyenértékben számolva.

Az energiagazdaság jellemzéséhez ismerni kell azokat a feltételeket is, amelyek mellett az energiahordozókat előállítják. Vannak országok, ahol a szén tekintélyes részét külszíni műveléssel és ennek megfelelően alacsony önköltséggel nyerik. Általánosan jellemző, hogy a mélyműveléssel kitermelt szén önköltségéhez képest a külszíni művelés $^1/_3$, illetőleg $^1/_4$ önköltséget ad.

A külszíni művelés tonnánkénti alacsonyabb önköltségét kisebb-nagyobb mértékben ellensúlyozza a mélyműveléssel kitermelt szén magasabb fűtőértéke. Külszíni műveléssel kitermelt barnaszén és lignit átlagos fűtőértéke 3–4000 kcal/kg, a mélyműveléssel kitermelt feketeszén fűtőértéke pedig 6–7000 kcal/kg.

Valamely ország értékviszonyait a szénbányászatban nagymértékben az határozza meg, rendelkezik-e külszíni fejtéssel bányászható szénvagyonnal, illetőleg milyen a mélyműveléssel és külszíni fejtéssel nyert szénmennyiség közötti arány. A mélyművelés fajlagos költsége is jelentős szóródást mutathat attól függően, milyen mélyről kell a szenet kibányászni, milyen a szénréteg vastagsága és milyen lehetőségek kínálkoznak a gépesítéshez.

Hasonló a helyzet a kőolajnál, származékainál és a földgáznál is. A kitermelési költség itt javarészt a befektetésekkel kapcsolatos. Az eredményes kutatás

azonnal termelő kútként kapcsolódik a termelésbe. Így az önköltség is elsősorban a kutató- (feltáró-) fúrások hatásfokától és a kitermelés természeti adottságaitól függ. A nyersolaj-kitermelés költsége néhány fontos kőolajtermelő országban a következő képet mutatja (lásd a 20. sz. táblázatot).

20. sz. táblázat

A nyersolaj önköltségi ára néhány fontos kőolajtermelő országban
(1961)

Ország	Részesedés a tőkés világ termeléséből (%)	Önköltségi ár	
		$ barrel	USA ár = 100
Egyesült Államok	38	1,63	100
Venezuela	16	0,68	42
Közel-Kelet	30	0,17	11

Mint látható, az Egyesült Államok nyersolaj-önköltsége rendkívül kedvezőtlen a közel-keleti nyersolaj önköltségéhez képest (az arány 10 : 1).

A termelési költségekben jelentkező különbségeket a villamos energia termelésénél is megtalálhatjuk. Legalacsonyabb a ráfordítás a vízerőműben termelt energiánál. Ily módon nagy előnyt élvez Kanada, Svédország, Norvégia, Svájc és néhány más ország, mert a kedvező természeti adottságok folytán a villamos energiát kizárólag vagy túlnyomórészt vízerőművekben tudja előállítani.

Az energiaellátottság, az energiaszerkezet és a különböző energiahordozók termelési feltételei tükröződnek az energetikai árak nemzeti rendszereiben is (lásd a 21. sz. táblázatot).

21. sz. táblázat

Fontosabb energiahordozók árarányai

Energiahordozók	Szovjetunió	Csehszlovákia	Magyarország
	(7000 kcal szén = 100)		
Kőszén, 6000 kcal	81	69	79
Barnaszén (lignit), 2000 kcal	36	49	18
Kohókoksz	180	146	88
Földgáz, 8400 kcal/m³	113	204	118
Fűtőolaj, kénes, 9600 kcal/kg	207	187	111

Nemzetközi összehasonlítások alapján vizsgálva, Magyarország energetikai árrendszerének egyik sajátossága, hogy az energiahordozók ára magas. Ez annak a következménye, hogy az energiaszerkezetet a szén uralja, a szenet jórészt mélyműveléssel kell kitermelni, és a szénbányák gépesítésének feltételei kedvezőtlenek.

A népgazdaság árrendszerét reprezentáló ármodellben – mint láttuk – kimutatható a termékek eltérő sajátosságaiból eredő és más termékekre kiható árgyűrűződés. Az árgyűrűződés sajátosságaira azért indokolt az energetikai árrendszer kapcsán utalni, mert az energiahordozók esetében az árváltozás költségkihatása általános; a gyűrűződés szűk körben nagy intenzitású, szélesebb körben középintenzitású. Ebből a nemzetközi összehasonlítás számára is adódik néhány fontos következtetés. Az energetikai árszint változtatásának a társadalmi termelőszervezetben mutatkozó gyűrűződő hatását úgy is felfoghatjuk, mint az egyes országok energetikai árszintkülönbségeinek hatását a termelés nemzeti feltételeire.

Az energiahordozók termelési feltételei a dolog természeténél fogva annál nagyobb hatással vannak az anyagi termelés más ágazataira, minél intenzívebb az ár- és költséggyűrűződés. Ez a helyzet például a villamosenergia-termelő iparág és az alumíniumkohászat kapcsolatában. Alkotó elemeire bontva az alumíniumot, kiderül, hogy az alumíniumértékben a felhasznált energiamennyiség értéke a bauxitérték többszöröse. Ezért azután az alumíniumgyártás feltételeit alapvetően nem a bauxitbányászat, hanem sokkal inkább a villamosenergia-termelés feltételei határozzák meg. Ez magyarázza, miért koncentrálódik az alumíniumtermelés 90%-a azokba az országokba, amelyek vízerőműben előállított olcsó villamos energiával rendelkeznek, noha ezek az országok a világ bauxittermelésének csak 20%-át adják. A villamos energia önköltségében levő nagy különbségek bőven kiegyenlíthetik a bauxit hosszú távú szállítási költségét.

Ezek az összefüggések nyilvánvalóvá teszik az energiaszerkezet és az energiaönköltség szerepét a nemzeti gazdaságpolitikában, különösen az iparpolitikában. Ez magától értetődik. Rendkívül energiaigényes termékek (ferrosilicium, marónátron, sósav stb.) gyártására nyilvánvalóan nem érdemes olyan országnak berendezkedni, amely energiaforrásokban szegény.

Az energiaszerkezet és az energiaönköltség a termelés ésszerű szervezése esetén különböző módokon gyakorol hatást a társadalmi termelőszervezetre. Értelmetlenné teheti egyes termelési ágak kialakítását. Gazdaságos termelési ágakban néhány különösen energiaigényes gyártási mód, termelési irányzat mellőzésére vezethet stb. Ezeket az összefüggéseket persze történetileg lehetséges változásaiban kell értékelni. Az alumíniumkohászatnak az olcsó vízerőműre való telepítése egy-két évtizeddel ezelőtt a gazdaságosság biztosításának kritériuma volt. Azóta változott a timföldgyártás technológiája. Lényegesen csökkent a timföld fajlagos energiaszükséglete. Ennek nyomán alakult ki az új irányzat, amely már a bauxitbányára telepített timföldgyártást minősíti gazdaságosnak.

Az energiahordozók termelésének természetszabta feltételei sem egyszer s mindenkorra meghatározottak. A mesterséges energiahordozók alapvetően új

helyzetet teremthetnek. Ebben éppen azok az országok érdekeltek, amelyek leginkább érzik a kedvezőtlen természeti adottságok gazdasági hátrányait. A magenergia, a geotermikus energia ipari alkalmazása e téren perspektívában nagy lehetőségeket kínál.

Az energia értéke és használati értéke

A további elemzés céljából az energia-árrendszer három kérdése érdemel nagyobb figyelmet: 1. az általános energetikai árszínvonal, 2. az energiaféleségek áraránya, 3. a fontosabb energiahordozók szakmai árrendszere.

Az energetikai árszínvonal azokat a nemzeti feltételeket tükrözi, amelyek mellett az energiahordozókat előállítják, és a népgazdaság rendelkezésére bocsátják. Az energetikai árszint kialakításánál tehát figyelemmel kell lenni az önköltség dinamikus alakulására, azokra a sajátosságokra, amelyek mellett az energianövekményt elő lehet állítani. Az általános energetikai árszint ily módon szorosan kapcsolódik az energia távlati értékéhez. Magyarországon az energia távlati értékét terv szerint úgy állapítják meg, hogy kiindulnak az energia adott értékéből és azt a növekményönköltség alapján módosítják.

Az energiahordozók növekményönköltsége a termelés növekedésével általában emelkedik. Ésszerű termelésszervezésnél ugyanis mindig az alacsonyabb önköltségű bányákat, olajkutakat, importlehetőségeket veszik igénybe. Amikor a termelést bővítik és fokozzák az importot, akkor már csak a kevésbé gazdaságos megoldásokhoz lehet nyúlni. Ez a tendencia persze bizonyos kivételekkel érvényesül. Felfedezhetnek rendkívül kedvező adottságú új lelőhelyeket, bevezethetnek önköltséget csökkentő technológiákat stb.

Az energiahordozók önköltségének növekedése még nem jelenti szükségszerűen, hogy az energia távlati értéke nagyobb annak korábbi értékénél. A távlati tervezés a bővítés optimális változatát törekszik megközelíteni; a népgazdaság adottságait és importlehetőségeit figyelembe véve olyan gazdaságos megoldást keres, amely mellett az elérhető legkisebb ráfordítással elégíthető ki a népgazdaság növekvő energiaigénye. Ily módon az energiaszerkezetben olyan változások következhetnek be, amelyek révén az olcsóbb energiaféleségek részaránynövekedése túlkompenzálhatja az egyes energiahordozók értékszintjének emelkedését.

Az általános energetikai árszint tervezésénél tehát az energia távlati értékéből célszerű kiindulni. Ez nem jelenti azt, hogy a kettőnek szükségszerűen egybe kell esnie. Magyarországon például az általános energetikai árszínvonalat ez idő szerint a legnagyobb mennyiségben előforduló energiahordozó, a szén értékviszonyaiból kiindulva határozzák meg. Ha az általános energetikai árszint az általános energiaértékkel esne egybe, akkor a szénbányászat deficitessé válna, hiszen a rendkívül előnyösen termelt kőolaj és földgáz az energetikai árszintet je-

lentősen a szén értékszintje alá kényszerítené. A magyar szénbányászat az 1951–1959-es időszakban veszteséges volt. Ebből az időszakból kedvezőtlen tapasztalatokat szereztünk. Hiábavalónak tűnt a szénbányászatban a termelés gazdaságos szervezésére irányuló erőfeszítés. Ilyen és más meggondolások játszottak szerepet abban, hogy 1959-ben, amikor az ipari árak általános rendezésére került sor, az energetikai árrendszer reformjának egyik fő meghatározója a szénbányászat veszteségességének megszüntetése lett. Ennek nyomán azután viszonylag magas általános energetikai árszint jött létre, amely mindaddig indokolt lehet, amíg a szén adja az energiahordozók zömét.

Az energiahordozók közös nevezőre hozhatók és tüzeléstechnikai célokra való alkalmasságuk szerint rangsorolhatók. A rangsorolás az egyes anyagféleségek használati értékét, azaz fűtőértékét fejezi ki. A rangsorolásban annál előkelőbb helyet foglal el valamely energiahordozó, minél több hőmennyiség szabadul fel súlyegységének tökéletes elégetésekor.

Az energiát tartalmazó anyagok rangsorolásának másik módja az, amikor érték szerint vesszük számba és vetjük össze azokat. Ilyenkor a súlyegységre ráfordított munkamennyiség a rangsorolás alapja (lásd a 22. sz. táblázatot).

22. sz. táblázat

Néhány fontosabb energiahordozó érték- és használatiérték-rangsora a magyar népgazdaságban a hatvanas évek elején

Energiahordozók	Önköltség	Használati érték
	7000 kcal szén = 100	
Brikett	250	272
Ipari koksz	423	418
Városi gáz	389	208
Földgáz	72	351
Fűtőolaj	278	349

A két rangsorolás eltérése természetes. Hiszen egészen más a termelési adottság és az energiahordozó anyagoknak a felhasználásban mért hasznossága. A nagy használati értékkel rendelkező energiahordozók párosulása viszonylag nagy ráfordítással csak lehetőség, és nem szabály. Könnyen lehet, hogy ennek a fordítottja jellemző: ott alacsony az önköltség, ahol magas a fűtőérték és azt az energiahordozót termelik drágán, amely alacsony fűtőértéke miatt a hasznosulás határmezsgyéjén van.

Az érték- és a használatiérték-eltérés, úgy ahogy a táblázatból kitűnik, magyar sajátosság. Következménye ez egyfelől a szénkitermelés rendkívül előnytelen feltételeinek, illetőleg a kitermelt szén viszonylag alacsony fűtőértékének.

Valamely ország energetikai árrendszerét nem lehet egyedül és kizárólag a termelési feltételek alapján megérteni, illetőleg ebből levezetni. Valamilyen útonmódon az árviszonyokban a használati érték viszonyai is tükröződnek. Sajátos

kettősséggel van itt dolgunk. A termelés oldaláról az a tendencia, hogy minden egyes energiahordozó árában megtérüljön a ráfordítás. A felhasználás oldaláról pedig az a tendencia érvényesül, hogy a különböző energiahordozó anyagokat – mint a fűtőérték hordozóit – egyetlen anyagféleség különböző minőségi változatainak tekintsék, amikor is a fűtőérték árát az energiakitermelés átlagos értéke határozza meg, az egyes energiahordozók viszonylagos ára pedig a használati-érték-arányokhoz igazodik.

E két fő nézőpont egyeztetése révén alakul ki az energetikai árrendszer. *Következésképpen az energiahordozók árviszonyait részleteiben nem magyarázhatjuk meg az értéktörvény, tehát az értékek (termelési árak) arányában végbemenő árucsere alapján.* Az árban megjelenik a járadék. Döntően azon energiahordozók árában játszik jelentős szerepet, amelyeket használati értékükhöz viszonyítva – a rendkívül előnyös természeti adottságok folytán – az átlagosnál olcsóbban termelnek.

Az energiahordozók árnyékárai

Ha a termelési eszközök köztulajdonban vannak és az állam hatékony formák között érvényesítheti árpolitikáját, erősödik az a tendencia, hogy létrehozzák az energiaérték és használati érték egyeztetésén alapuló egységes energetikai árrendszert. Az egyes szocialista országok ezt más-más értelmezésben hajtják végre. Valamennyi nemzeti energetikai árrendszernek van bizonyos közös jellemvonása. Ezek a következők:

– Az árak a tényleges fűtőértékhez igazodnak.

– Az árakban a fűtőértéken kívül egyéb tüzeléstechnikai jellemzők (például a szén hamutartalma és osztályozottsága, a koksz szemnagysága, a fűtőolaj viszkozitása stb.) is kifejezésre jutnak.

– Az egyes energiahordozók tüzelőberendezésekben történő felhasználásakor felmerülő költségek (például anyagmozgatás, lefejtés, salakeltávolítás stb.) közötti különbségeket is figyelembe veszik.

– Az energiahordozók felhasználásakor jelentkező hatásfokkülönbség tükröződik az árakban. A jó hatásfokkal tüzelhető energiahordozók ára magasabb.

– Az ár a népgazdasági szempontból szükséges ösztönző célkitűzéseknek is igyekszik megfelelni. Az ösztönző célkitűzések érvényesülnek mind a bányáknál, mind a felhasználóknál.

– Meghatározott módon kifejezésre jutnak a termelési költségviszonyok.

Az egyes szocialista országok energetikai árrendszere lényegében abban különbözik egymástól, hogy az árképzésben a különböző szempontok eltérő súllyal érvényesülnek, illetőleg más-más gazdasági adottságok miatt eltérő árszintekben, ararányokban jutnak kifejezésre.

Az energiaérték és használati érték egyeztetésén alapuló egységes energetikai árrendszer kialakításának irányelvei szerint az egyes energiahordozókat külön-

külön vizsgálat alá veszik. Az *egyes* energiahordozók minőségi árdifferenciálását műszaki mérésekkel meglehetősen objektív alapon alakítják ki. Bonyolultabb az árdifferenciálás a *különböző* energiafféleségek kapcsolatában. Ebben az esetben a fő energetikai árarányok meghatározásáról van szó. A sokféle mérlegelés itt tág teret engedett a szubjektív megítélésnek. Az a kérdés, miképpen lehetne az energetikai árarány-tervezést is objektív alapra helyezni. A feladat megoldására Magyarországon az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság tanulmányi csoportot alakított, amely javaslatot dolgozott ki az *abszolút használati értéken* alapuló árarányképzés, az ún. *árnyékárak* bevezetésére. A jelenlegi ár és az abszolút használati értéken alapuló ár eltéréseit szemlélteti a következő táblázat (lásd a 23. sz. táblázatot).

23. sz. táblázat

Néhány fontosabb energiahordozó lehetséges árarányа

Energiahordozók	Az 1966. évi árak szerint	Az abszolút használati érték szerint
Minőségi barnaszén (durva)	100	100
Minőségi feketeszén	91	171
Energetikai feketeszén	48	43
Minőségi barnaszén (apró)	101	88
Energetikai barnaszén (durva)	71	67
Energetikai barnaszén (apró)	62	68
Lignit	85	52
Kohókoksz	129	215
Brikett	138	100
Fűtőolaj (kénes)	99	161
Fűtőolaj (kénmentes)	102	161
Tüzelőolaj	182	339
Földgáz	112	273
Kamragáz	112	382

Az energiahordozók árnyékára az az ár, amely mellett a fogyasztó ugyanazt az energiahordozót találja gazdaságosnak vagy gazdaságtalannak, mint ami a népgazdaságnak is gazdaságos, illetőleg gazdaságtalan. Ha ennek alapján minden fogyasztó a számára legelőnyösebb energiahordozó révén elégíti ki energiaigényét, az energiahordozók elosztása népgazdasági szempontból a leggazdaságosabb. Az energiahordozók árnyékára tehát a kölcsönös helyettesíthetőség elvén, illetőleg azon alapszik, hogy a különböző energiahordozók a fogyasztó szempontjából nem egyenértékűek.

Az energiahordozók elosztása szempontjából mindenekelőtt különbséget kell tenni az energiahordozók variábilis és invariábilis mennyisége között. E megkülönböztetés azon alapszik, van-e a fogyasztónak választási lehetősége a különböző energiahordozók között. A Magyarországon végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy a felhasználható energiahordozók mintegy 70%-a eleve meghatá-

rozott. Ez az eset áll fenn minden olyan fogyasztónál, amely beruházásait befejezte és egy bizonyos energiahordozó felhasználására készült fel, és más energiahordozó alkalmazására az átállás rendkívül költséges. Itt tehát olyan esettel állunk szemben, amikor a már meglevő berendezések nem építhetők át más tüzelőanyag felhasználására. Még szorosabb ez a kapcsolat olyan esetekben, amikor a technológia köti az adott energiahordozó felhasználását. Nyilvánvaló, hogy optimalizálást csak a rendelkezésre álló energiahordozó-mennyiség variábilis részére lehet végezni.

Az energiahordozók használati értékét befolyásolja, hogy a bennük rejlő energiának milyen hányada megy veszendőbe az elégtelen égés, valamint az energiahordozókban levő ballasztanyagok felhevítése stb. következtében. Az energiahordozó eltüzelése során hasznosítható hőenergiának az energiahordozóban levő energiához viszonyított arányát nevezzük az illető energiahordozó tüzelési hatásfokának. Az energiahordozók eltüzelése különböző tüzelőberendezésekben történik. Valamely tüzelőberendezésben a variábilis energiahordozókat általában más-más hatásfokkal tudják hasznosítani. Ezek tehát nem egyenértékűek a fogyasztó szempontjából.

A variábilis fogyasztás esetén így azzal a kérdéssel állunk szemben, mi is valójában a különböző energiahordozók egymáshoz viszonyított értéke. A fogyasztó, ha egy adott energiahordozóról valamely más energiahordozó felhasználására tér át – miután annak műszaki lehetősége megvan – az újonnan alkalmazott energiahordozó értékét csak annak alapján bírálhatja el, milyen annak a költségkihatása. Az áttérést kedvezőnek fogja tekinteni, ha az csökkenti, és kedvezőtlennek, ha az növeli termékeinek önköltségét. Ily módon a fogyasztó azon energiahordozók körében, amelyek felhasználására a műszaki lehetősége megvan, költségkihatáson alapuló rangsort létesíthet és ez válik számára az értékelés alapjává.

A fogyasztók szempontjából megítélt és az energiafelhasználás költségkihatásán alapuló rangsorolás az energiahordozók árviszonyai által meghatározott. Ha változik a különböző energiahordozók közötti árarány, akkor szükségszerűen változik a költségkihatás, tehát az energiahordozók értékelési rangsora is. Olyan mértékben emelkedhet a fogyasztó számára legkedvezőbb energiahordozó ára, hogy az számára a legkedvezőtlenebb energiahordozóvá válik. Az energiahordozók árán keresztül tehát befolyásolható a fogyasztó értékítélete. Vagyis az ár révén ún. semleges hatás is elérhető. Ilyenkor az ár olyan helyzetbe hozza a fogyasztót, hogy számára közömbös, melyik energiaféleséget használja, miután mindegyiket azonos költségkihatással képes hasznosítani. A fogyasztó számára semleges energiahordozó-árakat az *energiahordozók relatív használati egyenértékeinek tekintik.* A relatív használati egyenérték tehát olyan Ft/millió kcal-val kifejezett szám, amely megmutatja, hogy adott fogyasztónak valamely energiahordozó mennyibe kerülhet ahhoz, hogy termékönköltsége ugyanannyi legyen, mint bázis-energiahordozó esetén.

Az energiahordozók relatív használati egyenértéke fogyasztónként eltérő. A különböző fogyasztók ugyanis más-más hatásfokeltéréssel hasznosítják az energiahordozókat. Ezek az eltérések azonban a fogyasztók meghatározott csoportjain belül nem jelentősek, nem adnak lényegesen eltérő értéksorokat. Ezért a fogyasztókat homogén csoportokba lehet sorolni. Magyarországon az árnyékár megközelítésére irányuló számításokban 37 fogyasztói csoportot különböztettek meg.

A 37 homogén fogyasztói csoportra kiszámított relatív használati egyenértékoptimalizálás lineáris programozással végezhető el. A 37-féle relatív használati egyenérték népgazdasági szintre hozása során az lesz az energiaelosztás leggazdaságosabb változata, amely mellett az elosztott energiamennyiségek és a relatív használati egyenérték szorzata a legnagyobb összegértéket adja. Az optimalizálás az energiahordozók újraelosztását jelenti, annak a fogyasztónak a javára, amely a legjobb hatásfokkal tudja az energiahordozókat hasznosítani.

A népgazdaságilag optimalizált relatív használati egyenértékek viszonyszámokat fejeznek ki. Az árnyékárakat úgy kapják meg, hogy ezeket a viszonyszámokat az energia távlati értékére transzponálják. Más szóval: az árnyékárak azon az árszinten teremtik meg az optimalizált árarányokat, amely mellett az energetikai iparokban – együttesen számolva – biztosítva van az összár és az összérték egyezősége.

A fentiekből az is következik, hogy az egyes energiahordozók árnyékára (abszolút használati értéke) meghatározott energiahordozó-struktúrán alapszik. Ha megváltozik az energiahordozók szerkezete, ez az abszolút használati értékre is hatást gyakorol. E hatás számszerűsítése érdekében Magyarországon az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság különböző változatokban árnyékár-számításokat végzett. A különböző struktúraváltozatok a széntermelés csökkentésének és növelésének több változatát állította szembe más energiafajták termelésfejlesztési, illetőleg importváltozatával. A különböző változatokat a gazdaságosság alapján alakították ki, figyelembe véve az energiahordozók világpiaci ár trendjét (az irodalomból ismert adatokra támaszkodva), illetve a belföldi termelés növelésének befolyását a növekmény költségére. A számítások azt mutatták, hogy a struktúraeltérés jelentős hatást gyakorol az abszolút használati értékekre. Az energetikai árrendszer ilyen úton történő kialakítása sem minősíthető tehát teljesen objektívnek, ennek ellenére az árképzéshez fontos kiindulóadatokat szolgáltathat.

A szénárrendszer

A szén értékével (termelési árával) kapcsolatban felmerül a szénlelőhelyenként mutatkozó jelentős kitermelési költségkülönbségek problémája. Egymillió kcal hőmennyiség kitermelésében a különböző bányavidékek között 10–15-szörös eltérések is előfordulnak. Ha elfogadjuk, hogy egységes energetikai árrendszerre

van szükség – amely a használati értéken alapul –, akkor nyilvánvalóan a különböző szénfajták (feketeszén, minőségi barnaszén, lignit) között is meg kell valósítani az egységesítést. A használati érték szerint arányosított ár a dolog természeténél fogva kitermelési helyenként nyereség- (veszteség-)szóródást hoz létre. Hiszen amikor a szénár az átlagminőségtől való eltérés szerint szóródik, akkor *természeti járadékra* tesznek szert minden olyan kitermelési helyen, ahol az önköltség a kedvező természeti adottságok folytán az átlagosnál alacsonyabb. A járadékproblémát valamilyen módon meg kell oldani. Ez valósul meg a szénbányászatban alkalmazott *árkiegyenlítő kassza* révén.

A szénár-kiegyenlítő kassza működésének az az alapelve, hogy a szén iparágon kívüli eladásakor egységes árakat, iparágon belül pedig előre rögzített vállalati elszámolóárakat alkalmaznak. A vállalati elszámolóár megfelelő gazdaságosság esetén minden vállalatnál az önköltség mellett némi nyereséget is biztosít. A kassza az átlagos önköltség alatt működő vállalatoknál megtermelt nyereségből finanszírozza az átlag feletti önköltséggel működő vállalatok veszteségét. Ahhoz azonban, hogy a kassza zavartalanul működjön, ügyelni kell arra, hogy a szénbányászat fejlesztésénél az önköltség ne emelkedjék a tervezett szint fölé. Ha a szénbányászatot a tervezettnél rosszabb feltételekkel rendelkező bányák nyitásával fejlesztik, a kasszába befolyó pénzösszegek nem fedezik a deficites bányák pénzszükségletét. Ellenkező esetben viszont a kasszában állandóan feleslegek mutatkoznak. A kasszán keresztül tehát ellenőrizni lehet, hogy a szénbányászat gazdaságos vagy gazdaságtalan irányban fejlődik-e.

A szénárrendszer ily módon a bányák felé a kitermelés költségeihez igazodóan *differenciált,* a felhasználók felé pedig a szenek különböző tüzeléstechnikai alkalmassága szerint *egységes.* Ez az elv régebben az ún. kalóriás árrendszer útján valósult meg. A kalóriás árrendszer azonban a szén nem éghető anyagában, a nedvességében és hamutartalmában nem tesz különbséget. Márpedig ugyanazon fűtőértékű szénben nagyobb nedvességtartalom kisebb hamutartalommal, vagy nagyobb hamutartalom kisebb nedvességtartalommal párosulhat. A tüzelőberendezésben a nagyobb hamutartalmú szén nem tüzelhető olyan hatásfokkal, mint a kisebb hamutartalmú. Ennek megfelelően olyan árrendszer tükrözi helyesen a felhasználási hatékonyságot, amelynek egyik mutatószáma a bányanedves állapotra számított fűtőérték, a másik mutatószáma pedig a fajlagos hamutartalomnak tüzeléstechnikai szempontból értékelt függvénye. Ez utóbbi szerint a fűtőérték millió kcal-jára vonatkoztatott árak a fajlagos hamutartalom csökkenésével progresszíven emelkednek, minthogy a kisebb fajlagos hamutartalom tüzeléstechnikai használhatóságát az arányosnál nagyobb mértékben növeli. Következésképpen ha a népgazdaság a termelői áron keresztül fő feladatnak a tüzeléstechnikai szempontból mért általános használhatóságot állítja előtérbe, ezt a követelményt leginkább az olyan árrendszer szolgálja, amely az árképzés egyik paramétereként a fajlagos hamutartalmat használja. Magyarországon ennek megfelelően került alkalmazásra a szén három minőségi para-

méterére épített kétlépcsős árrendszer. A három minőségi paraméter a következő:

- a fűtőérték (kcal/kg);
- a fajlagos hamutartalom (hamugramm/1000 kcal);
- az osztályozottság.

Az árrendszer kétlépcsős olyan értelemben, hogy az első lépcsőben a fajlagos hamutartalom függvényében van megállapítva az egymillió kcal hőmennyiség ára, a második lépcsőben az egymillió kcal hőmennyiségre megállapított fajlagos árból kell kiszámítani az adott szén súlyegységére vonatkozó árat. Az osztályozottság úgy jut kifejezésre az árban, hogy a kellően osztályozott szenek ára 10%-kal nagyobb, mint a nem rostált szénfajták ára. A fajlagos hamutartalom és az egymillió kcal hőmennyiség ára közötti összefüggés hiperbolikus függvény, amely a minőségjavítást progresszíven emelkedő árban fejezi ki, így az ár az osztályozás költségére fedezetet nyújt, sőt ezen felüli többletbevételt biztosít. Ez az árrendszer a belföldi összes szénfajtákat egységes árrendszerbe foglalja azzal a céllal, hogy az ár a tüzeléstechnikai felhasználás szempontjából megítélt használati értéket minél jobban megközelítse.

A hamugrammos számítási rendszeren belül különböző megoldásokat alkalmazhatnak. Kifejezhetik a hamutartalmat a száraz hamutartalomra és a szén bányanedves állapotára. Az előbbit alkalmazzák a Szovjetunióban, az utóbbit Magyarországon. Az eltérő megoldást a termelés eltérő adottságai indokolják. A Szovjetunióban a bányászott szén nagy része antracit és jó minőségű feketeszén. Ezért az árrendszer is ezt veszi alapul. Magyarországon a termelt szén zöme barnaszén és lignit. Az árrendszernek erre tekintettel kell lennie. Ha a magyar árrendszer az árarányokat a száraz hamutartalomra alapozná, ezzel túlértékelné a kis hamutartalmú, de nagy nedvességtartalmú ligniteket. A Siegert-képlet alapján megállapították, hogy a 30%-tól 50%-ig terjedő nedvességtartalmú ligniteknél csak kb. 2% a hatásfokromlás, és így csak kb. 2,5% szénveszteség mutatkozik.

Magyarország szénvagyona mind mennyiségi, mind minőségi vonatkozásban erősen korlátozott. A szénvagyon minőségi kategóriák szerinti megoszlása is előnytelen. A jobb minőségű szén kisebb, a gyengébb minőségű szén nagyobb mennyiségben áll rendelkezésre. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a jobb minőségű barnaszénvagyonunkat rendszeresen nagyobb mértékben vesszük igénybe. Mindebből következik, hogy a helyes széngazdálkodást árpolitikai ösztönzéssel is célszerű támogatni. A szén árrendszerben ez oly módon jut kifejezésre, hogy a gyenge minőségű szenek a felhasználásban valamelyest (mintegy 26%-kal) előnyösebben hasznosulnak, mint ahogy azt a használati értékarány megszabja.

A kőolaj, a földgáz és az olajtermékek ára

A kőolaj, földgáz és olajtermékek vizsgálatakor olyan energiahordozókkal van dolgunk, amelyekben a fejlődés a leggyorsabb, és amelyek így a legjelentősebb hatást gyakorolják az energetikai szerkezetre. Bár e termékeket nem kizárólag energetikai téren hasznosítják (egy részük kenőanyagként, építőanyagként, vagy ipari nyersanyagként értékesül), a fő hasznosítási forma mégis az energetikai felhasználás. Úgy tekinthetjük tehát a kőolajat, mint amely egyfelől az értékesebb üzemanyagok, másfelől a kevésbé értékes „maradékok" keveréke.

A kőolaj, földgáz és olajtermékek értékviszonyainak vizsgálata rendkívül bonyolult kérdéseket vet fel, ami a termelőfolyamat sajátosságaiból következik. Igen gyakran egyetlen termelőfolyamattal nyernek földgázt és kőolajat. Ez alakította ki – az egyéb lehetséges változatok mellett – azt a gyakorlatot, hogy egy kg olajat egy m^3 földgázzal vesznek egyenértékűnek.

A kőolajfeldolgozó ipar tevékenységének pedig az a jellemzője, hogy a termékek előállításának technológiai folyamata egymással kölcsönösen kapcsolatban levő feldolgozó berendezésekkel történik és a kőolajfeldolgozás műveletei során az esetek nagy többségében egy-egy termelési ciklusban egyidejűleg több termék keletkezik. Ezért önköltségszámítás csak a termelési tevékenységek (berendezések) szerinti költségszámítással és az ikertermékekre alkalmazott sajátos költségfelosztási módszerekkel végezhető.

A kőolajfeldolgozás alapvető folyamata az atmoszferikus (elsődleges) desztillációs eljárás. Ezzel választják ki a kőolajokból a fehérárukat, visszahagyva az ún. „maradék" összetevőket. Minden más speciális kőolajfeldolgozási folyamat az elsődleges eljárás termékeinek továbbfeldolgozásából áll. Mindez meg is magyarázza azt a sok bizonytalanságot, ami a jövedelmezőség termékenkénti számbavételénél jelentkezik.

Mindez nem okoz azonban különösebb gondot az árképzésben, mert ebben az iparágban érvényesül legteljesebben a használati értéken alapuló árképzés. Miután pedig a használati érték viszonyítási alapja a szén ára, az olcsón kibányászott olaj és földgáz ára elszakad a ráfordítástól, ezért ez az egyik legjobban akkumuláló iparág. Ez nem valamilyen magyar árrendszerbeli sajátosság. Világjelenségnek számít, hogy az önköltség csak töredéke az árnak. Ami ily módon jellemző az iparág árszínvonalára, az ugyanígy jellemző az iparági termékek árarányaira is. E termékek árait az azokkal közvetlen helyettesítési kapcsolatban levő termékek áraiból vezetik le. Vegyük például a fűtőolajat. A fűtőolaj a benzin ikerterméke. Az ásványolaj-feldolgozó iparág összesített önköltsége együttesen határozza meg a fő-, iker- és melléktermékek költségét. Miután költségszámítási módszerrel nem állapítható meg, hogy az összköltségből külön-külön mekkora költség terheli az egyes termékeket, ezt más úton kell megközelíteni. A fűtőolaj tekintetében ez úgy történik, hogy az elsődleges lepárlási műveletnél (atmoszferikus desztilláció) a gyártási maradék (fűtőolaj, pakura) alapanyagkölt-

sége diktált áron kerül kiszámításra (ez a diktált ár azonos azzal az értékkel, amellyel a kőolaj árának kiszámításánál a „maradék" összetevőt értékelik), a feldolgozási költséget pedig súlyarányban osztják fel.

Az egyes termékféleségek ára minőség szerint differenciált, amikor is azt a hasznos tulajdonságot veszik alapul, amely a használati értéket elsősorban megszabja. A kőolajárak származási helyek szerint differenciálódtak, mégpedig azok minőségi jellemzői (fajsúly, összetevők súlyszázaléka, a kinyerhető benzin oktánszáma) szerint. Földgáz esetén a fűtőérték az alapvető minőségi jellemző. A szénhidrogén-, a széndioxid-, továbbá nitrogéntartalom a fűtőértékben mint éghető és nem éghető gázösszetevő kerül kifejezésre. A benzinnél az oktánszám az egyik árdifferenciáló tényező. A fűtőolajok esetében – miután fűtőértéke Magyarországon kis ingadozást mutat – a differenciálást a viszkozitás és a kéntartalom határozza meg. A minőségi változatok árkülönbözete úgy van megállapítva, hogy a viszkozitás emelkedése miatt a felhasználónál jelentkező költségnövekedés, illetőleg a kéntartalom emelkedése miatt a gyártott terméknél mutatkozó minőségromlás és az ebből származó árbevétel-csökkenés az alacsonyabb fűtőolajár révén kiegyenlítődjék. A fűtőolajárak rendszere hasonló a kőolaj árrendszeréhez. Itt is a viszkozitás és a kéntartalom játszik szerepet a minőségi árkülönbözetek meghatározásánál.

A villamos energia árrendszere

A villamos energia hőerőműben előállítva a legköltségesebb energiafajta. Hőerőműben a szén kémiai energiáját 20%-os hatásfokkal sem tudják kihasználni, és ehhez még hozzájárul a villamosenergia-termelés rendkívüli eszközigényessége. A villamosenergia-felhasználás és annak fejlődése lényegében annak tulajdonítható, hogy több területen más energiafajtával nem helyettesíthető, illetőleg, hogy vannak olyan minőségi követelmények, amelyeknek vagy kizárólag, vagy leginkább a villamos energia felel meg. A hagyományos világítási szükséglet mellett az iparban kiterjedőben van a villamos energia felhasználásán alapuló technológia. Mindez meg is magyarázza, miért foglalhat el a villamos energia ára az energetikai árrendszerben többé-kevésbé önálló helyet. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy a villamos energia árát az erőművek ráfordításai határozzák meg, és nem a többi energiahordozó árából vezetjük le fűtéstechnikai hasznossága szerint.

Igaz, a villamos energia használati értékét fűtéstechnikai úton mért használhatósága szerint is számítjuk. Ez a tulajdonsága ott kerül előtérbe, ahol szénnel, fával, gázzal stb. helyettesíthető és hőenergia formájában hasznosul (például háztartási készülékekben). Amikor ilyen célra szolgáltatnak villamos energiát, akkor a díjak kialakításakor figyelembe veszik a fogyasztó választási lehetőségét. De a villamos energia felhasználásának ezek csak periférikus területei.

A villamos energia árrendszere fogyasztónként eltérő. A legtöbb új erőművet már eleve – a távlati beruházási tervvel összhangban – a nagyfogyasztók energiaigényének kielégítésére létesítik. Így érthető az is, hogy az erőmű költségeinek megtérülését elsősorban e nagyfogyasztókkal létesített szerződéses kapcsolatokban kell biztosítani. Ez jut kifejezésre *a nagyüzemi alapdíjas árszabásban,* amit – sok más országhoz hasonlóan – Magyarország is alkalmaz. E nagyüzemi alapdíjas árszabásnak négy fő jellemzője van: 1. az *állandó* és *változó* termelési költség szerinti költségszerkezet kifejeződése a tarifarendszerben. 2. Az áramdíj *differenciálódása* a vételezés időpontjától függően. 3. Az áramdíj *differenciálódása* a vételezés helyétől függően. 4. A takarékos energiagazdálkodást szolgáló egyéb *ösztönzési* meggondolások érvényesítése.

A villamos energia iparági ráfordításának az az egyik fő jellemzője, hogy az önköltségen belül igen magas az állandó költségek részaránya. Jelentősek tehát azok a költségek, amelyek attól függetlenül merülnek fel, milyen az erőmű kapacitás-kihasználása. A költségek szerkezetéről – hőerőmű esetén – a következő hozzávetőleges kép adható (lásd a 24. sz. táblázatot):

24. sz. táblázat

A hőerőmű költségszerkezete

Költségek megnevezése	Állandó költségek	Változó költségek
Tüzelőanyag	6,8	61,6
Egyéb anyag	1,8	1,8
Munkabér és közterhei	7,8	0,9
Értékcsökkenési leírás	17,7	—
Egyéb költség	1,6	—
Összesen:	35,7	64,3

Ez a sajátos költségszerkezet a nagyüzemi alapdíjas árszabásban úgy jut kifejezésre, hogy az árszabás két árténye zőre épül fel: *egyik a teljesítmény-alapdíj – amit az igényelt (lekötött) teljesítmény alapján számítanak fel –, a másik az áramdíj, amit az elfogyasztott kWó után számláznak.* Az árképzésnek az a fő elve, hogy az alapdíjnak fedezetet kell nyújtani a villamosenergia-termelés és -elosztás állandó költségeire, az áramdíjban pedig a változó költségeknek kell megtérülniük. A teljesítményi alapdíjat az igényelt teljesítmény után a készenlétben állásért kell megfizetni, akár van fogyasztás, akár nincs. Az ilyen tarifarendszer azt a törekvést tükrözi, hogy az árbevétel a tényleges költséghez igazodjék. Az árbevétel a kapacitás-kihasználással olyan értelemben legyen kapcsolatban, ahogyan ezt az iparági költségsajátosságok indokolják.

A nagyfogyasztó részére szolgáltatott villamos energia előállítási és szétosztási költsége nemcsak attól függ, milyen nagyságú teljesítményt (kW-ot) igényelnek és mekkora villamosenergia-mennyiséget (kWó-t) fogyasztanak el, hanem

attól is, hogy az elosztási rendszerben milyen hálózatról veszik igénybe az áramot. Nyilvánvalóan kisebb a ráfordítás, ha a nagyfogyasztó a meghatározott teljesítményt a nagyobb, primer feszültségű transzformátorállomások gyűjtősíneiről veszi igénybe. A villamosenergia-elosztási rendszer minél távolabbi fokán veszik igénybe az áramot, annál nagyobb a villamosenergia-előállítás eszközigénye és egyben a villamos energia hálózati vesztesége. Ezért indokolt, hogy az árrendszer az elosztási rendszernek megfelelően differenciált legyen. A magyar nagyüzemi alapdíjas árszabásban nincs a díjakban megkülönböztetés aszerint, hogy a vételezés a hálózat melyik pontjáról történik. A díjak az állandó és változó termelési költségek megtérülésétől – a vételezés időszakán túlmenően – és az igénybe vett energiamennyiségtől függően különböznek. A vételezés helyének szerepe csupán közvetve jelenik meg a díjakban, minthogy a nagyobb energiamennyiséget átvevő felhasználók túlnyomórészt a nagyobb feszültségű hálózatról vételeznek.

A magyar nagyüzemi árrendszerben ezt úgy juttatják kifejezésre, hogy a teljesítményi alapdíjat, illetőleg az áramdíjat a lekötött, elfogyasztott mennyiségtől függően differenciálják. Ily módon igen jelentős különbségek adódnak. Magyarországon például nagyüzemi alapdíjas árszabás szerint olyan fogyasztókkal számolnak el, akik évente 50 kW-ot meghaladó teljesítményt igényelnek. Az alapdíjtagolás lépcsőzetes, és a nagyobb mennyiséget vételező fogyasztónak is meg kell fizetnie az alsóbb lépcsők alapdíjait. Így tehát a 2000 kW energiát igénylő fogyasztó az első 100 kW-ért évi 1080, a 101-től 1000 kW-ig kW-onként 720 és az 1001 kW-tól a teljes igényléséig terjedő 2000 kW-ig kW-onként évi 480 forint egyszerű alapdíjat fizet. Ezzel a lépcsőzetes megoldással a nagyobb fogyasztó alapdíja viszonylag csökken, a csökkenés azonban nem lineáris, hanem lépcsőzetes.

Valamely ország belföldi termelésből rendelkezésre álló kW-mennyisége az adott erőművek által meghatározott, azt csak a villamos erőművek kapacitásának fokozásával, új erőművek létesítésével lehet növelni. A kWó-t ettől függetlenül növelheti a villamosművek egyenletesebb kihasználása, a napi fogyasztásgörbék ingadozásának csökkentése, a csúcsidő széthúzása. A villamos energia napi fogyasztási görbéje a következő ábrán szemléltethető.

A csúcsidőt főként a magánháztartások, a mezőgazdaság és a városi közlekedés áramvételezésének sajátosságai okozzák. E csúcsokat csak más területeken keletkező (főként az iparban) negatív csúcsokkal lehet közömbösíteni. Ezért tekintik számos országban az ésszerű villamosenergia-gazdálkodás fontos tartozékának a *„menetrend" szerinti gazdálkodást.* Teljesen indokoltan merül fel, hogy a nagyüzemi alapdíjas árszabás is ezt mozdítsa elő. Különösen érdeke ez olyan országnak, amely nincs bőven ellátva energiával. Ilyenkor az energiatakarékosságra való fokozott ösztönzés még azt is indokolhatja, hogy a menetrendtől eltérő fogyasztást büntessék. Ezeken a meggondolásokon alapszik Magyarországon a teljesítményi alapdíj hármas tagozódása. A teljesítményi alapdíj – amikor a menetrendet betartják – attól függően differenciálódik, hogy csúcsidőben, vagy

A VILLAMOS ENERGIA NAPI FOGYASZTÁSI GÖRBÉJE

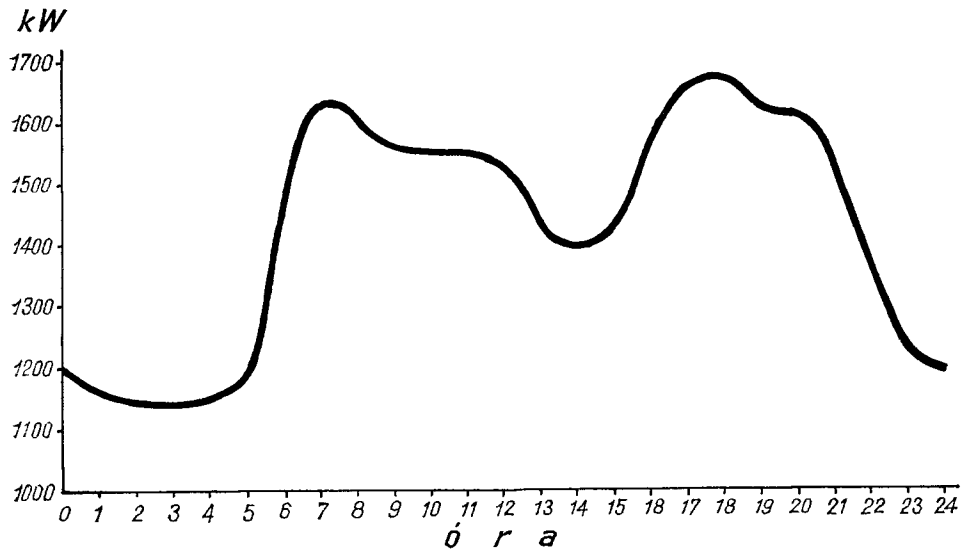

éjszaka fogyasztják-e az áramot. Csúcsidőben az alapdíj a nappalinak kétszerese, viszont éjszakai fogyasztásban csak $^1/_4$-e. Teljesítménytúllépések esetén büntető tarifát kell fizetni. Ez a túllépés mértékétől függően felmehet csúcsidőn kívül az egyszerű alapdíjnak, csúcsidőben pedig a teljesítményi alapdíjnak ötszörösére.

Vannak országok, ahol a nagyüzemi árszabás nem alapdíjas, hanem három áras: alacsony áramdíj van megállapítva éjszakára, magasabb nappalra és a legmagasabb az esti csúcsra. Ez a díjszabás fő tendenciáiban azonos eredményt ad, de nem nyújt lehetőséget azoknak az árnyalati különbségeknek kifejezésére, amelyek adott körülmények között a takarékos energiagazdálkodás, az értékviszonyokhoz való jobb alkalmazkodás érdekében célszerűvé válik.

A nagyfogyasztóknál érvényesített villamosenergia-díjrendszer – említett, negyedik – jellemzője, hogy a nem kielégített teljesítménytényezővel (cos φ) vételező fogyasztók villamosenergia-fogyasztásának egész ellenértékére a villamosművek felárat számítanak. Magyarországon teljesítménytényező felárat fizetnek mindazon fogyasztók, akik 2 kWó feletti erőátviteli teljesítményt vesznek igénybe, és a teljes fogyasztásuk teljesítménytényezője 0,85. Ez a progresszív felár felmehet a számlaösszeg 80%-áig. A villamos erőművek ily módon háríthatják át azt az áramveszteséget, amely váltakozó áramnál a felhasználó nagyfogyasztó berendezéseiben önindukciós veszteségként keletkezik. Ez a felárrendszer tehát sarkallja a nagyfogyasztókat fázisjavító kondenzátorok felszerelésére, amellyel ez a veszteség megszüntethető. Magyarországon a *cos* φ felár az áramveszteség

ellenértékének kétszerese, vagyis a felárnak a fele tarifapolitikai többletár, amely a felhasználó felé növelni kívánja az ösztönzést.

A kisfogyasztókra érvényes díjszabásnál a lakásvilágítási és háztartási áramdíjszabás érdemel külön figyelmet. Az áramdíj a legtöbb kapitalista országban a kereslet-kínálat viszonyai közepette alakult ki. Ezért a kapitalizmustól „örökölt" lakásvilágítási és háztartási díjszabások egyrészt a fogyasztókra nézve igazságtalanok, másrészt az áramszolgáltató vállalatok számvitelét nehezítik. Jellemző erre, hogy például Magyarországon 1959-ig csaknem minden helységben más-más egységárak voltak érvényben. A kWó-nkénti egységár a lakásvilágításnál 0,50–4,30 forintig, a háztartási (főzési) áramszolgáltatásnál 0,42–1,40 forintig változott. Olyan különös helyzetek adódtak, hogy egymással ölelkező, szomszédos községek lakói ugyanazért a szolgáltatásért egymástól két-háromszorosan eltérő díjat fizettek; az utca egyik oldalán felét vagy negyedét fizették annak, mint az utca másik oldalán stb.

A lakásvilágítás és háztartási áramdíjszabás egységes rendszere különböző alapokon teremthető meg. Létre lehet hozni országosan egységes díjszabást, ilyen a Német Demokratikus Köztársaság díjszabása. Lehet a díjszabást területileg egységesíteni, illetve területileg megkülönböztetni. 1959 óta Magyarország díjszabása erre az elvre épül. A fővárosi díjszabás-rendszertől függetlenül vidéken más áramdíjak érvényesülnek, és ezen belül mások a nagyvárosokban, a kisvárosokban és a községekben. Az országosan – illetőleg a területileg – egységes áramdíjak rendszere más-más módon valósítja meg az önköltség-megtérülés elvét. Előbbi esetben minden fogyasztóra átlagosított önköltség, utóbbi esetben pedig a területileg átlagosított önköltség a díjképzés alapja.

Mi indokolja az áramdíjszabás területi megkülönböztetését? Az, hogy az áramfogyasztás önköltsége legkisebb a fővárosban, ennél nagyobb a városokban és még nagyobb a községekben. A költségeket leginkább eltérítő tényezők egyike az egy fogyasztóra jutó átlagos vezetékhossz különbsége. Az ötvenes évek vége felé Magyarországon a vidéki nagyvárosokban átlag 2 m, a kisvárosokban átlag 8 m, a községekben pedig átlag 16 m volt az egy fogyasztóra jutó átlagos vezetékhossz. A területi díjszabás bevezetése Magyarországon a korábbinál szilárdabb alapokra helyezte az áramszolgáltató ipar önálló elszámolását és felhalmozását. Az ipar felhalmozási tervét Magyarországon a faluvillamosítással egy időben, tehát olyan körülmények között kell teljesíteni, amikor évről évre rendszeresen növekszik azoknak a fogyasztóknak a száma, akik részére csak az átlagosnál nagyobb önköltséggel biztosítható áramszolgáltatás. A területi díjszabás előnye éppen az, hogy a kWó-nkénti átlagos áramdíj alakulása nyomon követi a fogyasztás területi szerkezetében végbemenő és az önköltségre is objektíven ható változásokat. Más kérdés, célszerű-e a területi díjszabást a teljes villamosítás után is fenntartani, amikor már csak hálózatsűrítés folyik. Ahol területi díjszabást alkalmaznak (mint például Magyarországon), ott a teljes villamosítás időszakában célszerűnek tűnik az egységes díjszabásra való fokozatos áttérés. A díj-

szintkülönbségek csökkentése úgy mehet végbe, ahogyan ezt az áramdíjönköltség csökkenése lehetővé teszi.

A lakásvilágítási és háztartási villamos energia díjszabási rendszere jellemezhető abból a szempontból is, hogy a fogyasztás nagyságától függően különbséget tesznek-e, s ha igen, milyen mértékben és irányban a kWó-nkénti áramdíj tekintetében. Ha nem tesznek különbséget, akkor arányos, más esetben növekvő vagy csökkenő díjtétel-rendszerrel van dolgunk.

Az áramdíjszabás növekvő vagy csökkenő irányzatát általában mint a fogyasztást élénkítő vagy korlátozó intézkedést alkalmazzák. A növekvő díjszabást kivételnek tekinthetjük. A csökkenő díjszabás áll összhangban azokkal a követelményekkel, amelyek a lakáskultúra fejlesztéséből, a háztartási munka lerövidítéséből és könnyítéséből következnek.

Lényegében a csökkentés elve jut kifejezésre abban, hogy más a lakásvilágítás és megint más a háztartási (főzési) fogyasztás céljaira igénybe vett áram díja. A lakásvilágításnál magasabb, a háztartási (főzési) fogyasztásnál alacsonyabb egységárat térítenek a fogyasztók. Mégis, amikor az áramdíj növekvő vagy csökkenő jellegéről beszélünk, nem a díjszabás megosztottságára gondolunk, hanem arra, hogy a lakásvilágítási és a háztartási (főzési) áramdíjon belül külön-külön érvényesül a növekedés (csökkenés) elve.

A lakásvilágítási és háztartási áramdíjszabás rendszere több vonatkozásban összefüggésben áll az áramot közvetítő és a fogyasztást ellenőrző műszaki apparátussal. Ha csak az áramot közvetítik, de a fogyasztást nem tudják mérni, akkor a teljesítményen alapuló díjszabás sem valósítható meg. Ilyenkor az egyetlen lehetséges mód az, hogy átalányösszegben állapodik meg az áramszolgáltató vállalat a fogyasztókkal. Ez történik akkor, ha például az árammérő órák gyártása nem tart lépést a villamosítás és ennek kapcsán az új fogyasztók bekapcsolásának ütemével. Ha az áram igénybevételének célja (lakásvilágítás, főzés stb.) szerint az egységárakat megkülönböztetik, akkor más vezetéken kell bevezetni és külön árammérőkkel kell ellenőrizni a különböző célból történő fogyasztást is. Éppen ez teszi rendkívül költségessé a lakás és háztartás villamosítását. Ez vezetett az ún. tömbárszabás rendszerének kialakítására.

Az ún. tömbárszabás egyszerűsíti a háztartási készülékek és a főzés számára szolgáltatott energia elszámolását. Egyszerűsíti azáltal, hogy megszünteti a külön lakásvilágítási és a külön háztartási (főzési) egységárakat. A háztartási (főzési) díjszabásban a fogyasztóknak nyújtott előnyt a tömbárszabás az egységes, de megfelelően csökkenő díjtételrendszerben biztosítja. A tömbárszabás abból a feltételezésből indul ki, hogy a lakásban az áramot elsősorban világításra használják, és hogy a világítási áram a tapasztalatok szerint bizonyos mennyiségű kWó-fogyasztást köt le. Amikor tehát a fogyasztás ezt meghaladja, akkor a fogyasztás már a háztartási villamos készülékek működtetésével kapcsolatban merül fel és így a többletfogyasztást alacsonyabb egységáron lehet elszámolni.

A gépipar szerepe a termelőerők fejlesztésében

A gépek két fő csoportját különböztethetjük meg. Az első csoportba az *erőgépek* (vízgépek, hőerőgépek, szélgépek, villamos gépek), a másik csoportba a *munkagépek* (szivattyúk, sűrítők, szerszámgépek, szakipari gépek, járművek, háztartási gépek) tartoznak.

Korunkban a gépesítés (automatizálás), a villamosítás és kemizálás a technikai haladás fő irányai. A gépiparnak a gépesítés és automatizálás mellett a villamosítás és kemizálás szempontjából is megkülönböztetett szerepe van. A villamosítás az elektromos energia termelésére szolgáló gépek és berendezések gyártását teszi szükségessé. A korszerű vegyi eljárások alkalmazásának sok esetben a vegyipari gépek fejlesztése az előfeltétele. A gazdaságilag fejlett társadalomnak korszerű gépi nagyipara van. A gazdasági fejlettségnek egyik fokmérője, milyen mértékben helyettesítik az emberi munkát gépi munkával. A termelésben nagy erőhatás, az emberi teljesítőképességet sokszorosan felülmúló tartós teljesítmény, és nagyfokú pontosság csak gépek igénybevételével érhető el. Ezért a magasabb gépesítési fokozat megvalósítását elvileg minden termelési ágban a műszaki fejlesztés egyik fő irányának lehet tekinteni.

A gazdaságilag fejlett országokban – általános szabályként – magas a gépek részaránya mind az ipari termelés, mind a külkereskedelem áruszerkezetében. Ebben a tekintetben Magyarország a közepesen fejlett országok sorába tartozik (lásd a 25. sz. táblázatot).

25. sz. táblázat

A külkereskedelem áruszerkezete néhány országban
(1962)

Ország	A gépexport aránya az áruexportban	A gépimport aránya az áruimportban
	(százalékban)	
NSZK	49,5	13,3
Svájc	49,8	29,0
Egyesült Királyság	45,8	9,8
Svédország	35,7	31,0
Franciaország	26,5	20,4
Magyarország	37,7	32,5

A gépipar helyzetének vizsgálatakor külön hangsúlyozni kell azt a szerepet, amit a gépipar az exportcikkek előállításával az áruimport finanszírozása terén tölt be. Magyarország jelentős, egyre növekvő nyersanyag- és energiaimportját

nyersanyagok és mezőgazdasági termékek exportjával csak részben tudja kiegyenlíteni. Ezért a magyar export áruszerkezetében egyre nagyobb szerepe van a feldolgozó ipar termékeinek. Ezen belül is a gépipar játssza a döntő szerepet. A hatvanas évek közepe táján a magyar gépipari termelés kereken $^1/_3$-a exportban értékesül, és az egész áruexport $^1/_3$-a gépipari termék. A termelőerők fejlődése szükségszerűen azt kívánja, hogy a nemzetközi munkamegosztásban valósítsák meg a szakosítást és a termelési kooperációt. Az országok lemondanak egyes gépfajták termeléséről, azokat importálják, hogy más gépfajtákat nagy szériában – több ország szükségletére – gazdaságosan állíthassanak elő. A tömeggyártás előnyeinek kihasználására kialakulóban van az egyes országokban gyártott géptípusok számának csökkentése és a késztermékek nagy sorozatú gyártását lehetővé tevő nemzetközi választékcsere. Sok esetben a nemzetközi termelési kooperáció nem a késztermékekre, hanem a gépelemekre korlátozódik. Ez azért célszerű, mert az alkatrész-tömeggyártás bázisán a késztermékeket közép- és kis sorozatban is gazdaságosan lehet gyártani.

A gépipar nagyfokú alkalmazkodóképessége is szerepet játszik abban, hogy a nemzetközi termelési kooperáció legváltozatosabb formái alakulhassanak ki. A gépiparban a technika fejlődése gyorsabb, állandóbb, folyamatosabb, mint sok más iparágban. A legtöbb iparágban a termelésben lekötött eszközök meghatározzák a gyártmányt és a gyártási technológiát. A gépgyártásban az adott termelőberendezésen a legkülönbözőbb gépipari termék előállítható, a termelékenység a rendelkezésre álló termelőberendezéssel, illetőleg annak kisebb módosításával jelentősen növelhető. Különösen nagy lehetőség nyílik a gyártmányok korszerűsítésére. A termelőberendezés a gyártási technológiát sem határozza meg túl szigorúan. Következésképpen az anyagi érdekeltség helyes megalapozásával a gyártástervezést és a műszaki haladást hatékonyan befolyásolni lehet.

Ezek a közgazdasági gondolkodás lényegesebb kiindulópontjai, amelyeket a gépipari árpolitikában célszerű figyelembe venni.

A vasérc, a koksz és az ócskavas ára

A gépek árának vizsgálatát a kiinduló nyersanyagok vizsgálatával célszerű kezdeni. Amikor az iparcikkek anyagköltségét meghatározzuk, bizonyos feltételezésből indulunk ki. A nyersvas anyagköltségében például meghatározott minőségű és mennyiségű érc és koksz felhasználását tételezzük fel. Az árkalkuláció elméleti feltételezései mögött azonban a gyakorlat millió eltérése húzódik meg. Ha tehát az anyagok ára nem függne azok fajlagos tulajdonságaitól, az azok felhasználásával gyártott iparcikkek önköltsége sem épülhetne szilárd alapokra. Két körülményt kell itt figyelembe venni. Egyrészt, hogy ugyanazon nyersanyag minőségi változatainak eltérő használhatósági foka legtöbb esetben nincs hatás-

sal a felhasználásukkal (feldolgozásukkal) gyártott iparcikk minőségére. Arról lehet szó csupán, hogy valamely egységnyi iparcikk előállításához az adott nyersanyagfajtából – használhatósági fokától függően – többet vagy kevesebbet dolgoznak fel. Másrészt, ha ugyanazon fajta anyag minőségi változatai az iparcikk minőségét is meghatározzák, akkor a minőség az a tényező, amit az árarány alakításánál szem előtt kell tartani.

Az ipari anyagok árában meg kell térülnie a társadalmi költségnek. De az önköltség nem határozhatja meg az egyes minőségek árait. A rosszabb fajlagos tulajdonsággal rendelkező anyag önköltsége nagyobb lehet a jobb minőségű anyag önköltségénél. Ez utóbbi ipari átadási árának mégis magasabbnak kell lennie. Ugyanazon nyersanyag különböző minőségi változata közötti árarányoknak (minőségi árrétegzésnek) ki kell egyenlíteni azokat a különbségeket, amelyek a felhasználásukkal előállított készáruk önköltségében indokolatlan eltéréseket eredményeznének. Mindennek következtében az ipari alapanyagoknál a felhasználók számára arányos ár az ún. fajlagos árral alapozható meg.

Abból a szempontból is régóta vizsgálják az ipari anyagok minőségi tulajdonságait, hogy felhasználásukkal (feldolgozásukkal) milyen hatást gyakorolnak a nyert termék önköltségére. Matematikai számítások állnak rendelkezésre, amelyekkel a vasérc, a kohókoksz stb. fajlagos árát ki lehet alakítani. E tekintetben Magyarországnak a nemzetközi konvenciókhoz kell tartania magát, hiszen az ötvözőanyagoknak közel 100%-át, a vasérc 80–85%-át, a kohókoksz 65–66%-át importáljuk.

Nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk: az áruk fajlagos ára nem azt jelenti, hogy a termékek ára elszakad a társadalmi költségtől. Amikor fajlagos árat alkalmaznak, akkor a társadalmi költség és az ár közötti összefüggés nem az egyes árutételekre, hanem az összes árumennyiségre (az összes minőségre) együttesen vonatkozik. A fajlagos árban érvényesülő összárnak kell fedeznie a társadalmi összköltséget. Egyik oldalon a társadalmi költség megszabja a szóban forgó termék árszínvonalát (az összes áruminőség súlyozott átlagárát), másik oldalon – a feldolgozási költségben – a minőségi különbségekből adódó szóródás megszabja a fajlagos árat – azaz annak módját és mértékét, ahogyan az árak a súlyozott átlagártól lefelé és felfelé eltérnek. A fajlagos ár az árarányosítás egyik megnyilvánulási formája, amikor az arányosítást valamely termékfajtán belül a különböző minőségekre vonatkoztatják.

Hogyan kell például meghatározni a kohókoksz árát, hogy eltérő minőségben történő felhasználás esetén is megközelítően azonos nyersvas-, illetve martinacél-önköltséget kapjunk? Az acél önköltségét nagymértékben a nyersvas és az ócskavas árai, a nyersvas önköltségét pedig a vasérc és a kohókoksz árai határozzák meg.

A kohókoksz használhatóságát befolyásoló főbb tényezők a következők:

nedvességtartalom	H_2O
hamutartalom	ha
kéntartalom	S
dobszilárdság	D

(Tekintettel arra, hogy a kokszport az érctéglagyártásnál a kohók felhasználják, a koksz darabosságát [portartalmát] az értékelésnél nem veszik figyelembe.)

A kohókoksz használhatóságát a következő képlet fejezi ki:

$$f = \frac{[100 - H_2O] \cdot [100 - (1{,}5\ ha + 6 \cdot S)\ D]}{0{,}62 \cdot 106}$$

A hamu-, kén- és a karbontartalmat mindenkor a száraz súlyra vonatkoztatják, ezért a víztartalmat le kell vonni. Ezt fejezi ki az első tényező: $100 - H_2O\%$.

A száraz súly nem tiszta karbontartalom; csökkentő tényező a hamutartalom és a kéntartalom. A hamutartalom csökkenő értéke a mért százalékos részesedés másfélszerese, a kéntartalomnál pedig a mért nagyság hatszorosa. A figyelembe vehető nettó karbontartalom nagyságát fejezi ki a második tényező: $100 - (1{,}5\ ha + 6 \cdot S)$. Az első és a második tényező szorzata a kohászatilag hasznos karbontartalom nagyságát adja a száraz súly százalékában.

Az olvasztáshoz és redukáláshoz szükséges karbontartalom még nem fejezi ki a koksz használhatóságát. A kohósításnál a koksznak nagy terhet kell tartani az elegyoszlopban, ezért a teljes értékeléshez szükséges a dobszilárdság (D) figyelembevétele is. A fenti képletben a kohászatilag hasznos karbontartalom és a dobszilárdság egyenrangú tényező. Ennek helyessége vitatható, de a szilárdságot kifejező számnak feltétlenül szerepelnie kell.

A koksz fajlagos tulajdonságait meghatározó képletben Magyarországon a tört nevezőjét úgy választották meg, hogy a kohó által használt szovjet koksz értékszáma 100, illetőleg 1 legyen. Minden más koksz értéke a 100-tól való eltérés megadásával jellemezhető, és az ára is a szovjet kokszra megállapított árból számítható, egyszerű arányosítással.

Mint látható, a matematikai képletek nem mellőzhetők az árak kialakításánál. Minthogy azonban az árképzés nem függetleníthető a népgazdaság adottságaitól, ügyelni kell arra is, hogy a képletet megfelelően válasszuk meg. A vasérc áránál például a megfelelő matematikai formula kiválasztásához ismerni kell a zömében felhasznált ércfajtákat.

A magyar népgazdaságban a főként importált vaskohászati alapanyagok körében az indokolt, hogy e nyersanyagok belső árviszonyai többé-kevésbé alkalmazkodjanak a világpiaci árviszonyokhoz. Vegyük például ismét a kohókokszot. Belföldön rendkívül drágán (gazdaságtalanul) termelik a kohókokszot, mert a komlói szénmedence egyes szénfajtái csak a pécsi szénnel ele-

gyítve kokszolhatók, továbbá, mert a kokszolómű nem rendelkezik a lepárlási melléktermékek hasznosításához szükséges valamennyi berendezéssel. A kokszolóművek ugyanis a kokszolási költségeket általában a lepárlási melléktermékek értékesítéséből fedezik. Ez az oka annak, hogy a világpiacon a kokszolható szén ára csak 7–12%-kal tér el a kohókoksz árától. Ha a magyar kokszolómű kokszolható importszenet kapna, és rendelkezne lepárlóberendezésekkel, importáron tudná gyártani a kohókokszot. Ezért nem lenne helyes a vaskohászati termékek árát a magas belföldi kohókoksz önköltségi árával terhelni. A belföldi termelésű kohókokszra tehát dotációt állapítottak meg, és az elkövetkező évek iparfejlesztésének keretében megépítendő lepárlóberendezések teszik majd lehetővé az önköltség jelentékeny csökkentését.

A hengereltáru, a kovácsoltvas és az öntvény ára

A gépgyártás a hengerléssel, öntéssel, kovácsolással stb. előállított féltermékek megmunkálásából és készregyártott alkatrészek összeszereléséből áll.

A hengerelt és kovácsolt termékek, valamint a vas- és acélöntvények árrendszere az egyes munkafolyamatok tényleges költségeit tükröző árelemekből áll. Így például az acélöntvény árrendszere a következő árténye zőkön alapul:

- alapárak súlycsoportonként;
- bonyolultsági felárak;
- anyagminőségi felárak;
- kiviteli követelmények teljesítéséért felszámítható felárak;
- árengedmények.

A különböző (bonyolultság, anyagminőség, kiviteli követelmény) címeken felszámítható százalékos felárak az alapárra vonatkoznak. Az ár tehát az alapár és az alapárból számított felárak összege.

$$\text{Ár} = \text{alapár} + \frac{\text{alapár} \cdot \text{felár } \%}{100}$$

Sorozatgyártás esetén az alapár és a felár összegéből meghatározott mértékű árengedményt nyújtanak.

$$\text{Ár} = \text{alapár} + \frac{\text{alapár} \cdot \text{felár } \%}{100} - \frac{(\text{alapár} + \text{felár}) \cdot \text{árengedmény } \%}{100}$$

A bemutatott példán látható, hogy a kohászati árrendszer minden munkafolyamat költségét felárak formájában áthárítja a megrendelőre. Ez az árrendszer hosszú évtizedeken át alakult ki és számos eleme egybeesik az általános nemzetközi árképzési konvenciókkal. Vannak azonban a magyar vaskohászati

árrendszernek olyan elemei is, amelyek csak az elérendő gazdaságpolitikai célkitűzésekkel magyarázhatók. Az anyagbázis hiánya miatt a vaskohászat mennyiségi fejlesztését le kellett lassítani. Annál fontosabb azonban, hogy lényegesen javuljon a kibocsátott termékek korszerűsége és minősége. A termelés választékát olyan termékekkel kell bővíteni, amelyek a feldolgozó iparágak mennyiségi és minőségi termelésének fejlesztését alátámasztják. Ezért bővíteni kell a különleges ötvözetű, speciális vas- és színesfémkohászati termékek termelését és választékát, valamint a nagyobb szilárdságú és speciális igénybevételnek ellenálló, korszerűbben kikészített hengereltáruk gyártását.

A kohászati termékek minőségének javítása a szilárdsági értékek növelését, a termékek méretpontosságának és felületi minőségének javítását jelenti.

A vaskohászati árrendszernek figyelembe kell vennie, hogy a kohászati berendezéseken – viszonyítva egyéb ipari berendezésekhez – rugalmasabban lehet alkalmazkodni a kereslet ingadozásaihoz. Következésképpen az árnak igen jelentős programkialakító, termelésterelő hatása van. Figyelembe kell továbbá venni, hogy az alapanyagot nélkülöző kohászat gyártmányösszetételének az ötvözött és munkaigényes acélféleségek felé történő eltolásával érhet el jelentős fejlődést. A minőségi acélféleségek világpiaci árindexei ezt világosan mutatják (lásd a 26. sz. táblázatot).

26. sz. táblázat

A tőkés világpiaci acélárak változása a minőség függvényében

Acélfajták	Árindexek
SM (rúdacél)	100
Mangánacél (kopásálló)	400
Gyengén ötvözött szerszámacél	400
Szilíciumacél (saválló)	700
Krómacél (saválló)	1300
Molibdénacél (hőálló)	1500
Erősen ötvözött szerszámacél	1500
Krómnikkel, molibdénacél (hőálló)	1800
Gyors acélok (közepes minőség)	2500

Miként látható, az ötvözött acélok gyártásával az ár jelentősen emelkedik (lásd a 27. sz. táblázatot).

27. sz. táblázat

A tőkés világpiaci acélalapárak változata hengerelt szelvények szerint

Szelvényfajták	Árindexek
Nyers öntecs	80
Rúdacél	100
Hajóidomvas	118
Finomlemez	160
Minőségi finomlemez	220

A termékek árában kifejezésre jut a hengerelt szelvények munkaigényessége. Ugyanakkor meg lehet állapítani, hogy Magyarországon a nem szabványos méretű, vagy szabványos méretű, de viszonylag kis mennyiségben igényelt termékek rögzített szelvény-alapárai nem igazodnak az esetenkénti tényleges költségekhez. Ez a helyzet a ritkábban előforduló, magasabb acélminőségeknél is.

Magyarországon sokan kifogásolják a vaskohászat és a gépipar együttműködésében tapasztalható ellentétes érdekű irányzatokat. A tervezők az egyes konstrukciókhoz műszakilag nem indokolható különleges minőségű anyagokat használnak, és ezt minden kockázat nélkül megtehetik, hiszen a feldolgozó ipar viszonylag kis árkülönbözettel szerezheti be a különleges minőségű vaskohászati termékeket és a magasabb bekerülési árat minden korlátozás nélkül elszámolhatja az egyedi, vagy egyszeri kis sorozatú gyártmány, illetve az új terméknek számító nagy sorozatú gyártmány árában. A vaskohászati anyagminőségi felárak gazdaságos mennyiség és azonos begyakorlottság mellett a magasabb minőségű acélok gyártására ösztönöznek. A magasabb minőségű acélokat viszont sok esetben kis mennyiségben és nagy időközökben rendelik. Ebben az esetben a gyártási többletköltség meghaladja az ösztönző felárakban biztosított előnyöket.

Hiányosságnak tűnik az is, hogy a hengerelt termékekre nincs érvényben olyan rabatt-természetű engedmény, ami ösztönözné a felhasználót a rendszeresen visszatérő termékek nagyobb mennyiségű megrendelésére. Ezért a felhasználók rendszerint csak negyedévi szükségletnek megfelelő mennyiséget rendelnek akkor is, ha a termékre minden negyedévben szükségük van. Következmény: a hengersorok rosszabb kihasználása, és ennek megfelelő költségnövekedés.

Mind többen emelnek szót a vaskohászati árrendszer általános merevségével szemben is. A merevség egyik forrása az a törekvés, hogy a felhasználókat mentesítsék az alapanyag árának ingadozásával járó gazdasági következményektől. A széles körű szabályozást a termelő- és a külkereskedelmi vállalat közötti kapcsolatok biztos alapokra helyezése is megkívánja. A hengereltárukkal kapcsolatban mutatkozó ármerevség a túlságosan széles körű árszabályozás eredménye. A kohászati termelés és értékesítés adott szervezettsége mellett azonban az ilyen árszabályozás látszott kívánatosnak. Az öntvények és kovácsolt termékek árelemekből álló árrendszere már lényegesen kevesebb merevséget mutat. A fennálló rendelkezések szerint a megrendelő és a gyártó a gyártás megkezdése előtt köteles megállapodást kötni a mértékadó súlyról, a bonyolultsági besorolásról és egyéb követelményekről. Ez az előzetes kapcsolat az igények jobb kielégítésére vezetett. A bonyolultsági fok megválasztása az áraknak bizonyos mértékben megegyezéses jelleget ad. Merevség csak a diktált árelemeknél tapasztalható (ilyen például a kovácsolt termékek minta- és szerszámköltsége). Az öntvények és kovácsolt termékek munkaigényesség szempontjából nagymértékben differenciáltak, ezért az árelemek nem minden esetben arányosak a tény-

leges ráfordítási szükséglettel. Ezt a hibát azonban a kiemelt öntvényárak és kovácsolt termékárak megállapításával ki lehet küszöbölni.

A kohászati ármechanizmusban megtalálható merevségek feloldása a hatósági árszabályozás szűkebb területre szorításával lehetséges. A gazdasági mechanizmus célszerű átalakítása ehhez megteremti az előfeltételeket. Az egyes hengerelt áruféleségeknél az árrendszer-átalakítás iránya a következőkben jelölhető meg.

Az ötvözetlen acélból készült hengerelt termékek szelvénymérettől függő alapárai ez idő szerint az alapanyagköltséggel és a hengerlési költséggel arányos árelemekből épülnek fel. Az árak és ráfordítások arányának jobb megítélése és az egyezménnyel kialakítandó árak gazdaságilag indokolt behatárolása érdekében célszerű az alapárak szétbontása. Ilyen rendszerben a hengerelt termékek árának első eleme az alapár, ami az alapanyagköltséggel van összhangban. A kihozatali mutatók csak a termékcsoportok között mutatnak jelentősebb eltérést. Ezért egy-egy nagyobb termékcsoportra egységes alapárat lehet megállapítani. Az alapár a termékcsoportok átlagos anyagköltségével arányban álló árelem. A megrendelés feltételeiben fennálló különbség túlnyomó részben a kihozatali mutatók alakulásában tükröződik, ezért az alapár szabad áralakulás esetén alkalmas arra, hogy terhére a gyártó vállalat engedményt nyújtson, vagy indokolt esetben különleges felárat számítson. A mai alapár második áreleme a hengerlési költségekkel összhangban álló szelvényméret-felár, ami helyes meghatározással a hengerlési költségszükségletet tükrözi. Szelvényfelárakat csak szabványos méretekre helyes megállapítani. Nem szabványos méretű termékek szelvényfelárát megegyezéssel célszerű kialakítani.

Az ötvözetlen acéloknál a minőségi felárak széles skálája váltja ki a legtöbb ellentétet felhasználó és gyártó között. A minőségek besorolása elméleti munkaigényesség-vizsgálat és használatiérték-becslés alapján történt. Az így kialakított felárak csak akkor tükrözik az acélminőségek előállításával kapcsolatos ráfordítási szükségleteket, ha minden minőség azonos begyakorlottsággal és azonos nagyságú gyártási volumennel kapcsolatos. De a szükségletek gyakran kisebb volumenre vonatkoznak, és a ritkábban igényelt minőségeknél hiányzik a kellő begyakorlottság. További problémákat okoz a minőségi felárak százalékos kulcsa, mert a határeseteknél vitatható a besorolás. A helyes megoldás valószínűleg a minőségi felárak számának korlátozása és a felárak összegszerű megállapítása.

A kismennyiségi felárakat célszerű lényegesen felemelni, hogy ez a gyártó vállalat többletköltségeinek tényleges fedezetéül szolgáljon.

Az ötvözetlen hengerelt acéltermékek alapár- és felárrendszerét – késztermékek esetén – legmagasabb árként célszerű megállapítani, olyképpen, hogy indokolt esetben a gyártó vállalat a termékcsoport alapárából engedményt adhat és a csökkentett alapárhoz hozzászámíthatja az összegszerűleg meghatározott, minőségi és kikészítési szelvényfelárakat. A szabályozott terület szűkítése következté-

ben a minőségi és kikészítési felárak egy része előzetes megállapodással kialakított felár lesz. A százalékosan kialakítandó kismennyiségi felárak is csak felső határt jelentenének. Vaskohászati félkész termékeknél indokolt esetben megegyezéses alapon az alapár a gazdasági előnyökkel összhangban álló külön felárral is növelhető volna.

Ennek megfelelően az ötvözetlen acéltermékeknél a következő kép alakul ki:

Termékenkénti felsorolásban

Legmagasabb ár	*Megegyezéses ár*	*Rögzített ár*
Szabványos méretű idom	Acélnyersvas	
Rúd	Öntödei nyersvas	
Hengerhuzal	Nyersacél	
Betonacél	Buga	
Huzal	Platina	
Lemezszalag	Nem szabványos méretű késztermék	
Cső	Bányatám (szálhajlított)	

Árelemek szerinti felsorolásban

Legmagasabb ár	*Megegyezéses ár*	*Rögzített ár*
Alapár a szabványos méretű késztermékeknél	Alapár a félkész termékeknél, és a nem szabványos késztermékeknél	Hengerlési felár
	Minőségi felár, nem árjegyzéki minőségre	Minőségi felár, árjegyzéki minőségre
	Kikészítési felár, nem árjegyzéki kikészítésre	Kikészítési felár, árjegyzéki kikészítésre

Ötvözött acéltermékek árszintje ez idő szerint viszonylag magas. Ennek indoka a hazai gyártás felfuttatása és az indokolatlan igények visszaszorítása. A szabályozás itt is széles körű. A minőségek csoportba sorolása nagy részben elméleti meggondolások alapján történt. A szabályozás körét itt is célszerű szűkíteni. Az ötvözött acélok ráfordítási szükségletét döntő mértékben az ötvözőfémek mennyisége és részaránya határozza meg. Ezért az alapárat ötvözetcsoportonként célszerű megállapítani (gyorsacél, wolframacél, szerszámacél, szerkezeti acélcsoportok, rozsda-, lúg- és hőálló acélcsoportok). Az ötvözetcsoport alapárából a csoportba tartozó egyes ötvözetek alapárát az egyes minőségek kohászati költségkülönbözetével arányos minőségi felár elemmel lehet képezni. Az egyes minőségek alapára így egyenlő lehet a legkisebb öntecsárral. A többi méretre felárral lehet árat képezni. Ugyanígy az alapárból minden fél- és késztermék alapárát

meg lehet határozni. Minden további keresztmetszet-csökkenést szelvényméret-felárral lehet kifejezni. A szelvényméret-felár a feldolgozási anyagveszteséggel és a hengerlési (kovácsolási) költségszükséglettel arányos összegű árelem volna. Nem szabványos méretekre megegyezéses ár lenne érvényes. A késztermékekre a legmagasabb ár lenne megállapítva. A félkész termékekre egyezményes ár engedélyezhető azzal a megkötéssel, hogy indokolt esetben (kölcsönös gazdasági előnyök fennállása esetén) a legmagasabb árat rendkívüli felárral, megegyezéses alapon növelni is lehet.

A gépgyártás sajátos árproblémái

Az állami árszabályozás szempontjából a gépiparon belül a legfontosabb az *egyedi és a szériá- (tömeg-) gyártás megkülönböztetése.* Csak a rendszeresen, sorozatban előállított, illetőleg tömegszerűen gyártott gépipari termékekre lehet hatósági árat megállapítani. Az egyedi gépipari termékek áralakulására az állam döntően kötelező kalkulációs irányelvek megadásával gyakorolhat befolyást. A rendszeresen gyártott egyedi gépipari termékek részaránya a gépipar termelési értékében kifejezve 60:40. Ebből következik, hogy hatósági árrendszerben a közvetlen hatósági ármegállapítás és a kötelezően előírt hatósági árképzés megközelítően azonos jelentőségű. Ezért célszerű velük külön is foglalkozni.

Előbb a rendszeresen gyártott gépipari termékek árképzését szükséges megvizsgálni. Egy-két évtizeddel ezelőtt a sériában, illetőleg tömegszerűen gyártott gépipari termékek árképzése viszonylag könnyű feladat volt. A termelőerők fejlődésével azonban mind több hátránnyal jár az az igyekezet, hogy a gépipari termékek forgalmát a rögzített hatósági árak rendszerében szabályozzák. Magyarországon a hatvanas évek közepe táján az egyidejűleg előállított termékek száma eléri a milliót, ennek több mint a fele gépipari termék. A gépipar tehát nagy termékválasztékával tűnik ki. Nem a kész gépek, hanem a gépek szerkezeti elemei (a kötőelemek, armatúrák, tengelyek, csapágyak, fogaskerekek, hajtóművek, szabályozó szerkezetek stb.), adják a termékféleségek nagyobb tömegét.

A korszerű gépgyártásnak egyik jellemzője az igényelt gépelemek szakosított gyártása. Ennek megfelelően a kész gépek, komplex berendezések előállításának helyén beszüntetik, korlátozzák a gépelemek gyártását. A tevékenység itt mindinkább a gépek szerelésére összpontosul. Kialakult tehát a termelés széles körű kooperációja. Ma már Magyarországon sem ritka, hogy egyik-másik gépgyár termékeinek előállítása céljából 50–200 vállalattal áll kooperációs kapcsolatban. Ilyen helyzetben a gépek árkalkulációjában mindinkább növekszik a készen vásárolt félgyártmányok, alkatrészek, törzsegységek, szabványosított kötőelemek stb. bekerülési költsége. Egy-egy termék ára közvetlen és bonyolult kapcsolatba kerül a gépipar általános árrendszerével, illetőleg azokkal a változásokkal, amelyek a gépipar különböző ágainak, termelési fázisainak költségviszonyaiban be-

következik. Jól szemlélteti ezt a gépipar anyagszerkezete (lásd a 28. sz. táblázatot).

A gépek technológiájában és gyártásszervezésében bekövetkező hasonló változások megmagyarázzák az árpolitikának azt az irányzatát, amely az értékviszonyok változásaihoz rugalmasan alkalmazkodó árképzési módszereket keres, és fel kívánja oldani a rögzített hatósági árak okozta merevségeket, megtartva és erősítve azokat a kalkulációs elveket, módszereket, amelyeknek alkalmazása a korszerű gépipar körülményei között kívánatos.

28. sz. táblázat

A gépgyártás anyagszerkezete

(1960)

Anyagot szolgáltató ágazat	Gépgyártás	Villamos-gépgyártás	Híradás, vacuum-technika	Műszeripar	Tömegcikk-ipar
Vaskohászat	33,3	19,3	10,3	16,7	67,5
Gépgyártás	40,8	9,0	5,9	15,4	4,3
Villamosgépgyártás	10,6	45,7	12,6	12,8	4,2
Híradás, vacuumtechnika	0,8	4,5	53,2	6,9	0,8
Műszeripar	1,7	2,0	2,0	24,6	0,7
Tömegcikkipar	5,3	10,5	3,7	14,5	13,3
Összes többi	7,5	9,0	12,3	9,2	9,2
Összes anyagköltség:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A gépipari árrendszerrel kapcsolatban elsőnek a *gépárszint* kérdése vetődik fel. A gazdaságos, korszerű gépipari konstrukciók és azokhoz indokolt minőségű, méretű és mennyiségű kohászati termékek megrendelése nem biztosítható, ha a gépipar minden költséget beépíthet a kalkulációjába, vagyis ha a gépipari termékek ára alulról felfelé szabadon alakulhat ki. A gépipari árrendszernek ez a sajátossága mindaddig szükségszerű, amíg az önköltségi elv mereven érvényesül és a hatósági árképzés arra az egyetlen feladatra összpontosítja figyelmét, hogy az a költség, amelyet a kalkulációban kimutatnak, valóban felmerült-e, vagy sem. Az 1968. évi árreform e tekintetben is lényeges változást hoz.

Az 1968. évi árreform előkészítése során az ún. „induló" árakat az önköltség és az eszközértékre számított 3–5%-os nyereség hozzáadásával képezzük. A 3–5%-os nyereséghányad ágazatonként differenciáltan kerül megállapításra. Általános szabályként az iparágakban úgy kalkulálhatnak, hogy az 1968. évi önköltséget az „induló" ár az eszközértékre vetített 2%-os nyereséggel meghaladhatja. Azokban az iparágakban viszont, ahol az export a termelési érték jelentékeny részét képezi, és az exportcikkek átlagos árszínvonala ennél magasabb, az így adódó nyereséghányadot kell figyelembe venni a belföldi rendeltetésű gépek „induló" árának képzésénél. Az exportban különösen érdekelt gépiparban tehát 2%-nál lényegesen magasabb nyereségráta keletkezik. De nem csak az érdemel figyelmet, hogy az exportban elsősorban érdekelt gépipari árak viszonylag magas

nyereségösszeget realizálhatnak az árakban, hanem sokkal inkább az, hogy ezekben az iparágakban a külkereskedelmi árszínvonal *behatárolja* az árakat. Következésképpen létezik a „lentről felfelé" kalkulációnak egy „fentről lefelé" irányuló ellenpontja (a külkereskedelmi árszínvonal). Ez teremti meg azután azt a helyzetet, amelyben a *gépipar saját anyagi érdekeltségénél fogva törekszik racionális alapon szabályozni együttműködését a vaskohászattal.*

Az árszabályozás fontos problémája, milyen mélységig tagolják az árakat. A szabadpiaci áralakulás rendszerében azt tapasztaljuk, hogy a rokoncikkek piaci ára nem teljesen egyenlő. Minden árufajtánál meg kell határozni ezért a mennyiségi és minőségi eltérések minimális mértékét, amelyen belül a termékválasztékot az ár szempontjából már nem különböztetik meg. Ha azonban egymástól valamelyest különböző termékek (választékok) ára ugyanaz, akkor az az ár csoportár.

Csoportár fajlagos tulajdonság alapján képezhető. A kazánoknál a fűtőfelület, kalorikus berendezéseknél, vasszerkezeteknél, tartályoknál például a súly stb. szerint állapítják meg azokat a kategóriákat, amelyeken belül az ár egyező.

Megközelítően azonos termékeket csak akkor helyes az ár szempontjából egyenlővé tenni, ha a közöttük fennálló különbségekből közvetlenül adódó önköltség-különbözet jelentéktelen, ezért figyelmen kívül hagyható. Ha a termelői árak képzésénél ettől eltekintenek és nagyobb összevonásokat alkalmaznak, akkor ez kedvezőtlenül hathat a termelés méret szerinti összetételére. E tekintetben gondot okoz, hogy korábban – különösen a tömegcikkeknél – a kereskedelmi szokvány sajátos árviszonyokat alakított ki, amelyek mind a csoportárak képzése, mind pedig a méret szerinti árarányok tekintetében a termelői árakra is visszahatnak. Szokvány ársor az olyan ársor, amelynél a termelői árszínvonalat az iparági önköltség, a termelői csoportárakat – valamint a méret szerinti választékok termelői árarányait – a kereskedelmi forgalomban kialakult csoportárak és árarányok határozzák meg.

A szokványár az ipari termelői árak képzésénél azért is juthat szerephez, mert a tömegcikkeknél nem minden esetben lehet a különböző méretekre és minőségekre önköltségi egyenértékszámokat kidolgozni. Nézzük példaként, a normál (argongáz töltésű) izzólámpát 40-től 100 wattig. Ebben a csoportban az Egyesült Izzó által gyártott izzótípusok hatféle szempont szerint osztályozhatók:

a) teljesítmény szerint: 40, 60, 75 és 100 W;

b) feszültség szerint: nagyon sokféle (a 24 voltos törpefeszültségtől – az export által megkívánt legkülönfélébb fokozatokban – egészen a magas feszültségekig);

c) fej szerint: Edison-fej vasból, rézből;
Swan-fej vasból, rézből;

d) spirál szerint: nagyon sokféle méretben, összefont elemi szálak számában, tekercsek sűrűségében, vegyi összetételben;

e) ballon szerint: világos, homályos, festett;

f) csomagolás szerint: sokféle (exportkívánságok szerint).

Ezek az eltérések számtalan módon kombinálódnak. A gyár megkísérelte összeállítani e csoport legfontosabb gyártmányainak egyenértékszámait. Ezeket az egyenértékszámokat azonban nem tartják megbízható kiindulóadatoknak, nem alkalmazzák azokat.

Az izzólámpák termelői árait ezért a kereskedelmi forgalomban szokvány szerint kialakult csoportárak és árarányok szerint állapítják meg. Így járnak el számos más tömegcikknél is. A változatos összetételben, méretben és minőségben gyártott tömegcikkeknél ugyanis a kereskedelmi forgalomban kialakult ársorok meghatározott módon igazodnak az áru valamely jellemzőjéhez. Nézzük példaként a normál argongáz töltésű izzólámpát és a fémgömbfejű szegecset (lásd a 29. sz. táblázatot).

29. sz. táblázat

Forgalomba kerülő tömegcikkek csoportárai

Normál argongáztöltésű izzólámpa		Félgömbfejű szegecs (5 mm átmérőjű)	
Wattindex	Ársor	Hosszindex	Ársor
100	100	100	100
150	125	200	140
190	160	300	180
250	210	400	230

A közép- és nagysorozatú tömegcikkeket gyártó gépipari vállalatoknál az önköltség viselkedése sajátos árproblémát vet fel. Ezekben az üzemekben a sorozatszám és a sorozatnagyság nagymértékben befolyásolja a gyártmányönköltséget. Minél több tételből – következésképpen minél kisebb sorozatokból – tevődik össze a gyártás, annál többször kell a gépeket (berendezéseket) az új munkatételre beállítani, és így annál kevésbé használható ki a kapacitás. A gazdaságosan gyártható sorozatnagyságot különböző tényezők befolyásolják. Egyes esetekben a gazdaságosan gyártható sorozatnagyságot a munkához szükséges különleges szerszám élettartama, illetőleg annak többszöröse határozza meg. Más esetekben a termelőberendezés (galvánfürdő, edzőkályha stb.) befogadóképessége, illetőleg annak többszöröse a számítási alap stb. A gazdaságos sorozatnagyság és az önköltség rendkívül szoros kapcsolata miatt az attól való eltérés az önköltségre rendkívül érzékenyen hat (a gazdaságos sorozatnagysághoz való közeledéssel az önköltség csökken). Ez magyarázza, hogy a termelés technológiájának sajátosságaitól függően az áraknak általában a gazdaságos sorozatnagysághoz kell igazodniuk. Az ettől eltérő rendelésnél felárakat kell alkalmazni.

A sorozatnagyságtól függően változó önköltség árbeli kifejezése az ún. „fűrész"-, illetőleg a „lépcsőzetes" ár.

A magyar termelői árrendszerben ilyen ársor érvényes például az automatán hidegen csavart csavarrugókra, amelyekre – a megrendelt mennyiségtől függően – egységárat állapítottak meg. Külön egységár van érvényben az

1 — 100 db
101 — 200 db
201 — 350 db
351 — 1000 db
1001 — 10 000 db
10 001 — 100 000 db

és a 100 000 darabon felüli rendelés esetére.

E csavarrugók közül például a 10 dkg egységsúlyú csavarrugó termelői ára a fenti mennyiségi kategóriáknak megfelelően darabonként a következő (lásd a 30. sz. táblázatot):

30. sz. táblázat

A csavarrugók termelői ára a rendelések mennyiségi kategóriái szerint

Megrendelt mennyiség (db)	Termelői ár (Ft/db)
1— 100	12,81
101— 200	8,35
201— 350	4,94
351— 1 000	4,03
1 001— 10 000	3,66
10 001—100 000	2,62
100 000 felett	1,10

A fenti ársor a gyártás önköltségét tükrözi, amely igen erősen csökken, ha ugyanazt a rugót növekvő mennyiségben gyártják. Az árrendszer hibája, hogy akinek például 90 db csavarrugóra van szüksége, azért az előbbi ársor szerint 1152,90 forintot kell fizetnie, de ha 101 db-ot rendel, annak ára csupán 843,35 forint.

Kisebb hatást gyakorol a „fűrész"-árrendszer a megrendelt mennyiség növelésére akkor, ha az egyes mennyiségi kategóriák között az áreltérés aránylag kis mértékű. Ez esetben ugyanis csupán az egyes mennyiségi kategóriák határmennyiségeinél érvényesül a „fűrész"-ár hátrányos tulajdonsága.

A vas- és fémforgácsoló szerszámok egyes fajtáira például a következő mennyiségi felárak érvényesek:

1 db szerszám rendelése esetén 100% felár, 2–3 db szerszám rendelése esetén 75% felár, 4–9 db szerszám rendelése esetén 50% felár, 10–50 db szerszám rendelése esetén 20% felár.

Ennél az ársornál 9 db szerszám ára 1350 egység, míg 10 db szerszámé csupán 1200 egység. Nyolc darabos rendelés esetén a „fűrész" ebben az ársorban nem érvényesül, mert 8 db szerszám nettó termelői áron számítva ugyanannyiba kerül, mint 10 db szerszám. A felső árkategóriában azonban ismét érvényesül, mert 43 db szerszám ára kb. azonos 51 db szerszám árával.

A „fűrész"-árrendszer hátrányai a „lépcsőzetes"-árrendszernél nem mutatkoznak. „Lépcsőzetes" az olyan árrendszer, amely mennyiségtől függően megkülönböztetett árakat tartalmaz, ez azonban csupán az egyes mennyiségkülönbözetekre, az ún. mennyiségi lépcsőkre vonatkozik. Példa a lépcsőzetes árra a sajtolt kazán- (tartály-) fenék-gyártmányok termelői ára. Ez az árrendszer a darabonként megállapított árakban a sajtolt kazánfenék gyártásának önköltségét tükrözi, azonban a darabonkénti árakhoz a termelő külön felszámítja a süllyesztőberendezés állítási költségét. A süllyesztőberendezés állítási költsége viszont eloszlik az egy állítással sajtolható kazánfenék-mennyiségre. A süllyesztőberendezés állítási költsége a megrendelés darabonkénti számától és a mérethatártól függően számítható fel.

Az egyszeri süllyesztőberendezés-állítással sajtolható darabok számán belül annál olcsóbb a darabonkénti ár, minél több darabot rendel meg a vevő, több darab együttes vételára azonban mindig magasabb, mint az eggyel kisebb darabszám összes ára. Ez az ár megfelel a termelői, a felhasználói és a népgazdasági érdekeknek, mert arra ösztönöz, hogy egyszeri süllyesztőberendezés-állítással a lehető legkedvezőbb darabszámot sajtolhassák le.

A gépipari termékek paraméteres árképzése

A gépiparban a legbonyolultabb árproblémát a *rokoncikkek árarányosítása* jelenti. Itt egyfelől a már forgalomban levő és azonos rendeltetésű gépek, gépelemek, másrészt a hasonló rendeltetésű új gyártmányok egymás közötti árarányáról van szó. A fejlett gépiparra nemcsak a széles választék, de a viszonylag gyors termékkicserélődés is jellemző. A legtöbb gépipari ágazatban a választék-kicserélődés 3–5 évenként végbemegy. A választék-kicserélődés – amikor egészséges alapokon nyugszik – a gyártmányok korszerűsítését fejezi ki. A gyártmány-korszerűsítés folyamatában csökkentik a fajlagos anyagfelhasználást (a gyártmányok térfogatát, súlyát stb.), javítják a gyártmányok műszaki tulajdonságait (növelik a gyártmány tartósságát, sokoldalúbbá teszik használhatóságát).

A gépipar, amikor bővíti a választékot és kicseréli az erkölcsileg elévült termékeket, a felhasználói értékeléshez igazodik. A felhasználói értékelésben a rokoncikkek árai egységes árrendszer elemeiként merülnek fel, amelyek között a termékek műszaki jellemzői szerint meghatározott kapcsolatot kell kialakítani. Amíg a munkaeszközöknél az ipari értékelés, addig a fogyasztási cikkeknél a lakosság által fontosnak tartott tulajdonságok állnak előtérben.

A gépipari termékek paraméteres árképzése az az árképzési módszer, amellyel szintézisbe hozzák a költségoldalt a felhasználói értékeléssel. Ezért tekinthető a paraméteres árképzés a korszerű gépiparban az árképzés fő módszerének. A paraméteres árképzés az árvetési módszerek fejlődésének terméke. Az árvetési módszerek fejlődésével egyre inkább előtérbe került az a követelmény, hogy függetlenítsék *az árat* a vállalati önköltség lökésszerű változásaitól, és *azt a ter-*

melés műszaki színvonalára alapozzák. Ehhez a termékek műszaki sajátosságaiban kifejeződő függvénykapcsolatok feltárása szükséges. Ezzel lehetővé válik azoknak az egyeneseknek – leggyakrabban azonban görbéknek – (parabola, hiperbola, kör, exponenciális görbe stb.) a meghatározása, amelyek a rokoncikkek adott körén belül az ársort jellemzik. Ha megfelelően ábrázoljuk a rokoncikkeknek a vállalati kalkulációval nyert árait, azt tapasztaljuk, hogy ezek az árak a műszaki (technológiai) megfontolásokra alapított ideális árgörbe körül szóródnak. A paraméteres árképzés voltaképpen ezeket a szóródásokat küszöböli ki. Persze az ideális árgörbe karakterét a kalkulációs eredményektől függetlenül, pusztán a gyártmánykonstrukciók és a gyártási technológiák tanulmányozása alapján is meg lehet határozni. Ilyenkor a kalkulációs eredményeket a paraméter számértékének megadására használják.

Az árparaméterek szerkesztéséhez felül kell vizsgálni a termék önköltsége alapján kiszámított árak kiugró értékeit. Tanulmányozni kell a koordináta-rendszerben felvázolt ár, vagy önköltséggörbe tendenciáját abból a szempontból, hogy a görbe követi-e a műszaki feltételeket. Elemezni kell az ár és a megrendelt mennyiség összefüggéseit. Célszerű kijelölni azokat az értékeket, amelyek csupán kisebb mennyiséget képviselnek és ezért az átlaggörbe meghatározásánál mellőzhetők stb.

A paraméteres árképzés elsősorban azokra a termékekre alkalmazható, amelyeknek valamilyen lényeges sajátosságuk hasonló, és csak nagyságban, minőségben, teljesítőképességben stb. térnek el egymástól (alapanyagok, öntvények, csavarok, műanyagok, tömegcikkek stb.). Nem véletlen ezért, hogy a paraméteres árképzés kezdetben főként a gépelemeknél terjedt el. A gépipari végtermékek önköltségére és termelői árára döntő befolyást gyakorol az alkatrészek árrendszere. Ezért felmerült, hogy az alkatrészek, törzsegységek parametrikus árképzésével alapozzák meg a végtermékek arányos árait is. Ezek az alsóbb gépipari vertikumokban előállított termékek műszaki-gazdasági árparaméterei a választékcsoporton belül önköltségi szintet biztosítanak és a különböző választékok árarányait a termékek műszaki-technikai adatai (anyag, dimenzió stb.) alapján határozzák meg. Itt tehát döntően a méret, a kivitel az árképzés alapja, ami meghatározott módon kapcsolatban van az önköltséggel is. Hiszen az anyagmennyiség és a munkaóra-szükséglet a ráfordításokat is meghatározza.

Sokkal nehezebb paraméterek alkalmazása az összetett, bonyolult termékeknél. E termékek különböző alkatrészekből és törzsegységekből tevődnek össze, így a kiviteli változatok nem adnak egyértelmű összefüggést a technikai tulajdonságok változása és az önköltség változása között. Ezért csak több műszaki paraméterrel jellemezhetők, és szinte lehetetlen annak megállapítása, hogy melyik függvényében lenne helyes az árarányok kialakítása. Szerepet játszik itt az is, hogy egy adott terméket más-más megrendelő eltérő szempontból tekint hasznosnak. Esztergapadnál például az egyik felhasználó számára a pontosság, a másik számára a megmunkálható darab hosszúsága vagy átmérője a legfontosabb műszaki jellemző.

Csehszlovák közgazdászok kísérelték meg elsőnek a bonyolult késztermékek paraméteres árképzését. A számítások felhívták a figyelmet, mennyire önkényes árarányokat kapnánk, ha rokoncikkek árarányosítását azok valamely tetszőlegesen kiválasztott műszaki jellemzője szerint végeznénk (lásd a 31. sz. táblázatot).

31. sz. táblázat

A motorkerékpárok műszaki jellemzők szerinti összehasonlítása alapján kialakított nagykereskedelmi árak

(koronában)

Megnevezés	Érvényes nagykereskedelmi árak	Súly	Teljesítmény	Üzemanyag-fogyasztás	Henger-űrtartalom
		alapján meghatározandó nagykereskedelmi árak			
Motorkerékpárok					
125 ccm űrtartalmú 351/1 középtípus	2660	3118	1732	2922	1905
150 ccm űrtartalmú 352 középtípus	2660	3118	1992	3176	2286
125 ccm űrtartalmú 355 típusú sorozat	2900	3233	1940	3176	1905
175 ccm űrtartalmú 356 típusú sorozat	3300	3464	2771	3303	2667
250 ccm űrtartalmú 353/03 típus	3811	3811	3811	3811	3811
350 ccm űrtartalmú 354/03 típus	4295	4099	5543	4065	5353
500 ccm űrtartalmú 15/02 típus	8211	5023	9700	4319	7622

A táblázatban mutatkozó sajátosságok miatt felmerült a kérdés: nem szakítják-e el az árképzést önköltségi alapjától, amikor azt a rokoncikkek néhány közös műszaki jellemzőjére kívánják alapozni. Ez a feltevés némileg jogosult. Ahol a paraméteres árképzést nem hozzák szoros kapcsolatba a költségszámítással, ott a voluntarista árképzés melegágya jön létre. A paraméteres árképzés nem jelenthet letérést az önköltségi alapról, sőt éppen a társadalmi önköltség megközelítésénél hatékony kisegítő árképzési módszernek kell bizonyulnia. Megfelelően alkalmazva valóban ilyenné is válik.

Magyarországon kidolgozott néhány gépipari árparaméter arra utal, hogy ez az árképzés viszonylag bonyolult termékek körében is alkalmazható (lásd a 32. sz. táblázatot).

A paraméteres árképzés a fogyasztási cikkeknél is szerephez jut. A rádiókészülék árszínvonalának jobb megalapozása és a gazdaságos gyártásszervezés elősegítése érdekében például magyar szakemberek kidolgozták a rádiókészülékek műszaki ársorát.

A paraméteres árképzéssel összefüggésben néhány elvi jelentőségű megállapítást is célszerű tenni. Gyakran hallani, hogy a paraméteres árképzés a szocia-

32. sz. táblázat

A paraméteres árképzés elvi sémái

Termék	Paraméter-függvények	Árképletek (példák)
Futódaruk	Az árat *(y)* a három főbb szerkezeti csoport (gépészet, acélszerkezet, villamos berendezés) alapján, a tonna teherbírás *(t)* és a méter fesztávolság *(f)* függvényében határozzák meg	$y = \frac{316 - 2f - 3t}{8}$
Villamos forgógépek	Az árat *(y)* a kW teljesítmény *(t)* függvényében határozzák meg	$y = 1587{,}9 \cdot t^{0{,}66278}$
Transzformátorok	Az árat *(y)* a kW effektív teljesítmény *(t)* függvényében határozzák meg. A teljesársorozatra 24 lineáris árképletet alkalmaznak	$y = 87{,}4\ t + 2100$
Dugattyúgyűrűk	Az árat *(y)* a dugattyúgyűrű átmérője *(D)* és magassága *(m)* függvényében határozzák meg	(A 4 mm-es és nagyobb magasságú gyűrűk esetén) $y = 0{,}10944\ (m + 8)\ D\ \frac{D}{100} + 1\ (21{,}888)\ m + 6{,}5$

lista országokban a hatósági árrendszer keretei között olyan meggondolásból alakult ki, hogy amikor a különböző gépgyárak eltérő termelési feltételekkel állítanak elő rokoncikkeket, az árarányokat ne a vállalati önköltségekből, hanem az eltérő paraméterek objektív kritériumaiból vezessék le. A paraméteres árképzés kifejlesztésében ezek a meggondolások valóban szerepet játszottak. Ebből azonban még nem következik, hogy a paraméteres árképzés csak mint a hatósági árrendszer *tartozéka* létezhet. A felhasználói értékelés szerepe teljesen független attól, ki állapítja meg az árat.

A paraméteres árképzést a vállalatok korszerű ügyviteli módszereként is felfoghatjuk, amit például még az egyedi gépgyártás területén is rendkívül jól hasznosíthatnak. A paraméteres árképzés – beleértve annak decentralizált formáját – olyan segédletnek is tekinthető, amely a vállalat számára jelentős munkamegtakarítást, gyors árajánlattételi lehetőséget biztosít. Ha ilyen szempontból ítéljük meg az árparamétert, akkor nagymértékben bővül alkalmazási lehetőségének köre és szerepe a vállalati operatív gazdálkodásban. Ilyenkor ugyanis a várható költségekről, illetőleg a kiinduló árról ad tájékozódást. Az e téren kínálkozó lehetőségekre jó példa a felvonók (személy-, teher-, kórházi felvonók stb) árparaméterének szerkesztési munkája. A felvonó alapjában véve egyedi gyártmány. Az egyes felvonók árának kiszámítása az árvetések egész tömkelegét kívánja, ami hosszan tartó, költséges munka. Indokoltan merült fel tehát annak a megkísérlése, hogy ezt árparaméter szerkesztésével tegyék mellőzhetővé. Ilyen árparaméter megszerkesztése végül is eredményesnek bizonyult. A felvonók árparaméterét szerkezeti egységeknek megfelelően alakították ki. A szerkezeti

egységeket árelemeknek tekintették. Műszaki rendeltetésük szerint az egyes szerkezeti egységek árát különböző dimenziók (teherbírás, átmérő, súly, felület stb.) függvényében határozták meg. E dimenziók függvényében meghatározott ársorozatok progresszív, degresszív, vagy proporcionális árvonalakat, görbéket eredményeztek, amelyeknek egyenleteit (árképleteit) kiszámították. Az árképletek felhasználásával elektronikus számológéppel kidolgozták a gyakorlatilag szükséges dimenziókhoz tartozó árakat, amelyeket árkatalógusba foglaltak. Ezt a katalógust úgy szerkesztették meg, hogy az egyes szerkezeti egységek árai bármilyen kombinációban leolvashatók és az így nyert adatok közvetlenül összegezésre alkalmazhatók legyenek. Az árkatalógusra támaszkodva bármilyen újonnan tervezett felvonó ára a kész árelemek összegezésével kiszámítható.

Itt nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy ilyen úton mindig megkapják az alkalmazható árat, hanem arról, hogy a költségarányosítás elvének megfelelően olyan ársorhoz jutnak, amelyet az árképzésnél kiindulásként felhasználhatnak.

Általánosan is megállapítható, hogy a műszaki-gazdasági összefüggéseken alapuló paraméteres árképzésben mindinkább a *vállalati* szakemberek speciális szaktudása lesz a döntő, amivel kívülálló szervezet nem rendelkezhet.

Egyes esetekben a paraméteres árak merev alkalmazásának következményeként megfigyelhető a termékcsoportokra vonatkozó konzerváló hatás is. A vállalatok igyekeznek a paraméterek által meghatározott termékcsoport szintjén belül az önköltséget csökkenteni és újabb termékek fejlesztését bizonyos értelemben háttérbe szorítani. Másfelől az árparaméter konzerválja a műszaki fejlesztés irányát is, hiszen a műszaki tulajdonságoktól függően minden parametrikus árképzés különböző tényezőkre helyezi a hangsúlyt, így abban teremt érdekeltséget, hogy az árparaméter szempontjából előnyös módon fejlesszék a gyártmánykonstrukciót. Ez pedig eleve eltávolodást jelent a felhasználó változó szükségleteitől. A paraméteres árképzéssel kialakuló ársor tehát ha mereven érvényesül, előbb-utóbb kedvezőtlen hatást gyakorolhat a gyártmány-korszerűsítésre, a műszaki fejlesztésre. *Rugalmas ármechanizmusban, amikor a paraméteres árképzés csak kiindulási alapot ad az árképzés számára, az ebből adódó veszély nem lehet nagy.*

Egyedi gépek kalkulációs árképzése

A gépipar termelési értékének 40%-át egyedi gépek adják. Ennek megfelelően alakultak ki a gépiparban a kapacitások és a technológiai adottságok. Az egyedi termékek sorozatban gyártott termékektől történő megkülönböztetése fogalmilag elég nehéz. Az árszabályozás szempontjából az egyedileg gyártott gépipari termék meghatározásához elegendő az a kritérium, mely szerint a megrendelő előírásai szerint az adott terméket, egy vagy néhány darabos mennyiségben, az egyedi gyártás technológiája szerint készítik.

Legyen bármennyire központosított a népgazdaság árszabályozása, az egyedi

gépek árképzése szükségszerűen decentralizált. Központilag jóváhagyott ár esetén a vállalati hatáskör nagyobb, jellegében eltér attól a szereptől, amit a vállalatok rögzített hatósági árrendszerben az árkialakításban betölthetnek. Az egyedi termék árképzésére az árhatóság leginkább az árvetési irányelvek megszabása útján gyakorol befolyást. Ennek néhány összefüggését érdemes szemügyre venni, mert azon keresztül feltárul a gépgyártás néhány olyan árrendszerbeli sajátossága, amelyek meghatározott módon, a sorozatban gyártott termékek árképzésében is szerepet játszanak.

A gépiparban a költségek között jelentős helyet foglal el a *gyártási különköltség*. Itt számolják el a termék előállításával kapcsolatos

– különleges gyártóeszközök termékegységre jutó ráfordítási hányadát (ennek kalkulációs alapját az adott termék előállításához készített felszerszámozási terv és gyártóeszközök élettartama által indokolt darabszám, vagy az előírt elszámolási időtartam képezi);

– a termékkel kapcsolatos különleges vizsgálati költségeket;

– a nagy értékű célgépek gyorsított értékcsökkenési leírási hányadát (az illetékes hatóságok engedélye alapján).

A próbasorozattal kapcsolatos gyártási és begyakorlási többletköltségek természetszerűleg csak a sorozatban előállított gépipari termékekre vonatkoznak. Ezzel szemben a speciális szerszámok, készülékek, sablonok, minták költségei elsősorban az egyedi termékek árában jelentősek, hiszen e költségeknek itt egyetlen vagy néhány előállított darab árában kell megtérülniük. Persze egyedi gyártmányoknál sincs kizárva annak a lehetősége, hogy a megrendelésre készített különleges gép, szerszám, sablon, faminta stb. valamely később megrendelt hasonló termék gyártására hasznosítható, természetesen ekkor ezt az árvetésben is megfelelően figyelembe veszik. A különleges gyártóeszközök alkalmazása rendkívül költségessé teheti a gyártást. Adott esetben ez annak a jele lehet, hogy a megrendelést nem ésszerű egyedi gyártásban teljesíteni. Amikor a gépipart egyedi megrendelésekkel terhelik, és annak rendkívül költséges volta ellenére eleget kell tenni, még mindig vitatott lehet, hogy ebből a célból érdemes-e különleges gyártóeszközök alkalmazása. Az lehet ilyenkor a kívánatos, hogy mellőzzék a széles körű felszerszámozást, és amennyiben technológiailag megoldható, a megmunkálást a már alkalmazott alapszerszámok igénybevételével végezzék el.

Az árvetési előírások szerint Magyarországon a gyártási különköltségektől elkülönítve kell kezelni azokat a költségeket, amelyeket a *műszaki fejlesztési alap* terhére lehet (kell) elszámolni. A műszaki fejlesztési alap, mint költségkategória, az új gyártmányok kutatásával, kikísérletezésével és a meglevő gyártmányok korszerűsítésével kapcsolatos költségeket foglalja magába. Ebbe a fogalomkörbe tartozik a gyártási feladatokhoz kapcsolódó gyártási eljárások, valamint az alkalmazott technológia továbbfejlesztése is. A műszaki fejlesztés költségei a gyártmányok konstrukciójától és az alkalmazott gyártási eljárásoktól függően a különféle iparágakban eltérő mértékben jelentkeznek. Azokban az iparágakban

jelentősebbek e költségek, ahol a termékeket bonyolult technológiával állítják elő. A műszaki fejlesztési alap azt a célt szolgálja, hogy ezek a költségek ne lökésszerűen, az új gyártmányok előállítási költségeiben jelentkezzenek, mert ez az irántuk megnyilvánuló keresletet fékezheti. Hiszen e költségek a bevezetés idejében lényegesen meghaladhatják azt a használatiérték-többletet, ami az új termékek hasznos tulajdonságaiban megnyilvánul. A műszaki fejlesztési alap létezése esetén az új gyártmányt csak olyan mértékben terhelik ilyen címen, mint amilyen mértékben az iparág termékei e költséget általánosságban is viselik.

A gépipar néhány más iparághoz hasonlóan jelentős összegeket fordít új gyártmányok kutatására, kísérletezésére, meglevő gyártmányok korszerűsítésére. Ez abból következik, hogy a gépipari termékeket olyan technikai adottságokkal gyártják, amelyek mellett a termékek számtalan variációja állítható elő. Más szóval, a gépiparban a gyártmányfejlesztés, vagy a gyártási eljárás tökéletesítése szoros kapcsolatban van a beruházásokkal. A gépiparban döntően a konstrukció, az ahhoz felhasznált anyagok és a termelés tömegszerűsége határozzák meg a gazdaságosan alkalmazandó technológiát. Ebből a szempontból a gépipar különbözik több iparágtól, ahol a gyártmány vagy gyártási eljárás fejlesztése általában csak új termelőberendezések beszerzésével valósítható meg. Ilyen körülmények persze a gépiparon belül is felmerülnek. Emiatt a kalkulációkban felszámítható műszaki fejlesztési alap mértéke a gépiparon belül is differenciált (lásd a 33. sz. táblázatot).

33. sz. táblázat

A műszaki fejlesztési alap a kohászatban és a gépiparban
(százalékban)

Iparág	Műszaki fejlesztési alap
Vaskohászat	0,4
Gépipar	2,2
Erősáramú ipar	4,0
Híradástechnikai ipar	11,2
Finommechanika	9,6

A gépipari termékek árképzésében a *garanciális költségeknek* is jelentős szerepe van. A garanciális kötelezettség költségeit mindaddig, amíg a garanciális idő le nem jár, és amíg a garanciális alap erre fedezetet nyújt, az illető termékcsoport garanciális alapjának terhére kell elszámolni. A garanciavállalás szükségességét nem a selejtes gyártás, a rossz konstrukció vagy egyéb, a gyártó hibájából származó cselekmény idézi elő, hanem a gyártásban rejlő olyan tulajdonság, amely legtöbbször csak működés közben jelentkezik. A jótállási kötelezettség időtartama az esetek többségében a gyártmány működésbe vételétől, üzembe helyezésétől, illetőleg az átadástól számítottan fél vagy egy év, néhány esetben még ennél is hosszabb. A közlekedési eszközök esetében a jótállást hol

időtartamban, hol az időtől független teljesítményben (például megtett km), vagy a kettő kombinációjában állapítják meg. Garancia címén termékcsoportonként differenciált kulcsokat lehet felszámítani, amelyeknek mértéke a nettó termelői ár 0,3–7,5%-áig terjedhet. Ez egyformán érvényes a sorozatban gyártott és az egyedi termékekre. Az egyedi termékeknél a megrendelő kérheti, hogy a szakmai szállítási alapfeltételben meghatározott garanciális időtartamnál hosszabb időre biztosítson a gyártó vállalat jótállást. Ilyenkor garanciaköltség-többletet lehet felszámítani.

Az *egyedi gyártmányokkal* kapcsolatban újra és újra felmerül, hogy azok *ára viszonylag magas,* illetve jóval magasabb mint a sorozatban gyártott rokontermékek ára. Ehhez kapcsolódik az a kívánság, hogy e termékárakat az árarányosítás módszerével hozzák összhangba a sorozatban gyártott rokontermékek árával. Ez a kívánság teljesen indokolatlan. Az egyedi termékeknél nincs prototípus, o-széria. A gyártás közben felmerült konstrukciós, gyártásszervezési stb. költségeket a termékárban kell elszámolni.

Az egyedi termékek árképzésénél ezért az árarányosítási elv *nem* reális követelmény. Az azonban reális – és közgazdaságilag is indokolt –, hogy a megrendelő *előre* ismerje az egyedi termék árát, hogy meg lehessen állapítani a termelés gazdaságosságát. Magyarországon korábban az volt a gyakorlat, hogy a szállító előzetesen csak hozzávetőleges és nem kötelező ajánlati ár formájában adott tájékoztatást a megrendelőnek. A végleges árat a termék legyártása után, a kialakult tényleges önköltség alapján állapították meg.

A vizsgálatok felderítették, hogy *az ajánlati ár és a végleges ár között igen jelentős, 40–60%-os különbségek adódtak,* és a különbség mindenekelőtt a nagyértékű berendezéseknél számottevő. Több esetben megállapítást nyert, hogy ha a tényleges önköltség a megrendelés időpontjában ismeretes lett volna, a megrendelésre nem került volna sor.

Ezért volt célszerű áttérni az előzetes ármegállapodás elvére. Az előzetes ármegállapodás elvének jogi meghatározása természetszerűleg nem jelenti, hogy a vállalatok minden esetben előzetesen megállapodnak a végleges árban. Ha a megrendelő a gyártómű árajánlatát a termékkalkulációhoz szükséges műszaki leírás hiányában is igényli, a termelővállalat előzetes ismeretei alapján árajánlatot adhat. Az ilyen árajánlati rendszer célja az, hogy a külkereskedelmi vállalat exportkötései ne hiúsuljanak meg a belföldi árak hiánya miatt, illetve hogy biztosítani lehessen a beruházások költség-előirányzatainak jobb megalapozását.

Gépipari szolgáltatások díjszabása

A gépipar különféle szolgáltató tevékenységet is végez, melynek célja a termék értékének fenntartása (karbantartás), csökkent értékének helyreállítása (javítás), vagy a termék értékének növelése, új igényeket kielégítő tulajdonság elő-

állításával (például középhullámú rádió rövidhullám vételére alkalmassá tétele, átalakítás, szerelés). Ez indokolttá tette, hogy a gépipari szerviz legfontosabb területein hatósági díjszabások, irányárak stb. kerüljenek bevezetésre. 1961-ben a rádió- és televíziókészülékek, erősítők, magnók, lemezjátszók és egyéb elektroakusztikai berendezések javítására készült el az új, egységes díjszabás. Ez a díjszabás a híradástechnikai ipar fejlődésének megfelelő irányelvek szerint készült. A javítások díjának kiszámítása az utasítás megjelenése előtt úgy történt, hogy a vállalatok, szövetkezetek, az egy-egy javításnál felmerült összes munkaidőt és anyagköltséget számlázták a vevőknek. Ez a számlázási mód nagyon sok esetben a vevők részére előnytelen volt, mert azok a szervizegységek, amelyekben nem kellően felkészült szakemberek dolgoztak, lassúbb, szakszerűtlenebb munkáért többet számláztak, mint a jó szakemberekkel dolgozó szervizek. E körülmény miatt a hasonló javítások díja szervizenként különböző volt. Az új díjszabás az egységes számlázást, és azonos munkáért azonos térítés fizetését biztosítja.

A javítások sokfélesége miatt a díjtételek kiszámítása és rendszerbe foglalása körültekintő munkát igényel. A díjtételeknek olyanoknak kell lenniük, hogy a javítóvállalatnak a munka elvégzéséhez megfelelő költségfedezetet, a fogyasztónak pedig megfizethető, precíz és tartós javítás elvégzését biztosítsanak. A díjtételek országosan egységesek. Természetesen ez az irányelv csak akkor valósítható meg, ha a különböző javítások az egész ország területén nagy számban fordulnak elő. A forgalomban levő készülékeken nagyon sokféle javítást kell elvégezni, és ezek a munkák egymástól eltérőek. Felületes vizsgálódás esetén úgy tűnik, hogy egységes díjszabást nem is lehet készíteni. Az egységes díjtételek kialakítására azonban van lehetőség. A díjtételek meghatározására két irányzat alakult ki. Az egyik utókalkuláción alapuló árképzést tart indokoltnak. A másik alkatrész-kalkulációkkal és külön meghatározott egységes rezsiköltségekkel növelt munkadíjjal kívánja a feladatokat elvégezni.

A gépipari szolgáltatások körében megkülönböztetett figyelmet érdemelnek *a vas-, a fém- és a gépipari termékek helyszíni szerelési munkái.* E munkák értéke képezi a gépi beruházások 10–16%-át.

A gépipari (technológiai) szerelési tevékenység 1965-ben Magyarországon bevezetett díjrendszere sok rokon vonást mutat az építőipari árrendszerrel. E díjszabási rendszerben csak szűk körben engedik meg a ráfordításos alapon történő elszámolást. Ez ugyanis csak laza keretek között biztosíthatja a beruházási keretek kellő pontossággal történő meghatározását, a beruházások pénzügyi ellenőrzését, és nem ösztönöz a létesítmények szerelésének gazdaságosabb kivitelezésére.

A vas-, a fém- és a gépipari termékek helyszíni szerelési munkáinak díjait költségvetés alapján alakítják ki. A költségvetésben árhatóságilag megállapított egységárakon kell a szerelések díját meghatározni, amikor a szerelési munkafolyamatokra az árhatóság darabonként, kilogrammonként összegszerűleg, vagy

százalékos mértékben, esetleg más módon határozza meg a munka díját. Ezek az egységárak azonban nem tartalmaznak minden ráfordítást. Nem tartalmazhatják azokat a költségeket, amelyek a szerelési adottságok következményei (például magassági pótlék), amelyek a munka kivitelezésekor a fellépő akadályozó stb. körülmények folytán merülnek fel. Az ilyen jellegű ráfordítások egy részét – ha az előre felmérhető – felárak, pótlékok formájában állítják be a költségvetésbe, más részüket a szerelési munka folyamán – jegyzőkönyvi rögzítés mellett – számolják el.

3. A VEGYI TERMÉKEK ÁRA

A vegyipar általános jellemzése

A vegyipar fontos szerepet tölt be a népgazdaság műszaki fejlesztésében. Magyarországon *megkülönböztetett figyelmet kell e termelési ágra fordítani.* A korszerű vegyipar kiépítésével ugyanis az ipar több területén leküzdhetők a kedvezőtlen nyersanyagadottságok hátrányai. A vegyiparban előállított olcsóbb és előnyösebb tulajdonságú műanyagok egyre szélesebb körben helyettesítik az acélt, a színesfémeket, a fát, a bőrt, a gyapjút stb. Jelentős mértékben növelik az ipar és építőipar különböző ágainak nyersanyagbázisát, s emellett nagy segítséget adnak a mezőgazdasági, növényi és állati eredetű terméshozamok növeléséhez is.

Ilyen és más meggondolásokból Magyarország gyorsított ütemben fejleszti vegyiparát.

Magyarország részben rendelkezik a vegyipar fejlesztéséhez szükséges nyersanyagbázissal. A korszerű vegyipar termelésének egyre növekvő hányada a kőolaj és földgáz kémiai feldolgozásán, az ún. *petrokémián* alapul.

Hazánkban most folyik a földgázkincs-felhasználás előfeltételeinek megteremtése. 1970 körül előreláthatólag már 800 millió m^3 földgázt és kb. 150 000 tonna folyékony szénhidrogént fogunk vegyipari célokra felhasználni. A petrokémián alapuló vegyipar kifejlesztésével biztosítani lehet – hazai nyersanyagbázison – az ország nitrogénműtrágya, műanyag- és szintetikus szál szükségletét.

A vegyipar távlati fejlesztéséhez természetesen nemcsak petrokémiai nyersanyag kell. Nagy mennyiségű kén, titán és foszfortartalmú nyersanyag, konyhasó, szóda, karbid és még sok más nyersanyagra és termékre van szükség. Nem rendelkezünk ezek mindegyikével. A hazai vegyipar sok esetben importált alapanyagból, vagy közbenső termékekből gyárt késztermékeket. A következő időben sem lesz lehetőségünk arra, hogy az alapanyagtól a késztermékig minden terméket gyártsunk. Megfelelő anyagkooperációt kell tehát biztosítani több országgal (lásd a 34. sz. táblázatot).

34. sz. táblázat

A vegyipar exportjának és importjának alakulása 1950—1965. években

(millió Ft-ban, 1964. évi áron)

Év	Vegyipari import		Vegyipari export	
	A vegyipari termelés	Az országos import	A vegyipari termelés	Az országos export
	százalékában			
1950	78	16	7	1,3
1965	45	17	22	8,3

A magyar népgazdaság 1965. évi vegyianyag-szükséglete közel 30 milliárd forint értékű. Ennek közel $^1/_3$-ad részét importból kell beszerezni. Vegyipari termelésünk 22%-át juttatjuk külföldre. Amíg 1938-ban az országos export 1,3%-át, addig 1965-ben több mint 8%-át vegyipari termékek képezik. Ennek ellenére az export értéke csak mintegy fele a vegyipari import értékének.

A vegyi termékek árképzésének általános elvei

A magyar vegyipar helyzetéből következik a vegyi anyagok árképzésének fő alapelve: *igazodás a nemzetközi árképzési konvenciókhoz.* Ezért a vegyiparban különösen fontos

- a belföldi és a külkereskedelmi ár szerves kapcsolatának fenntartása;
- az árak rugalmas alakítása;
- a nemzetközileg kialakult kalkulációs módszerek alkalmazása.

A vegyi anyagok árképzésének nálunk érvényesülő elvei részben már ma is megfelelnek e követelményeknek.

Az 1959-ben végrehajtott első általános vegyipari árrendezéskor a világpiaci árak és árarányok képezték az új, rögzített hatósági árak bázisát. A gyakorlatban ez úgy jutott kifejezésre, hogy azoknál a termékeknél, ahol a belföldi termelés rendkívül gazdaságtalannak bizonyult – és az önköltségre épített ár továbbgyűrűző hatásaként széles körben kedvezőtlen továbbfeldolgozói árak alakultak volna ki – dotációs árak kerültek megállapításra.

Később a vegyipar egyes területein (gyógyszeripar, műanyagipar) rátértünk az árak 1–2 évenkénti felülvizsgálatára.

Az első árrendezéskor bevezettük *a műszaki fejlesztési alapot.* A jelenleg is érvényes műszaki fejlesztési kulcsok a következők (lásd a 35. sz. táblázatot):

A jövőben a vegyipari árképzésben még következetesebben igazodni kívánunk a nemzetközi árkonvencióhoz. Ezért különösen indokolt a hatósági rögzített árak körének lényeges szűkítése. Az árképzés szabadabb formáit a korszerű kalkulációs módszerek bevezetésével célszerű egybekapcsolni. Ez az ártdinamikának az önköltségi dinamikától való elkülönülésére vezet, mert

1. A vegyi anyagok jelentős része *új anyagként* jelenik meg, és mint ilyen, használati érték szempontjából helyettesítési kapcsolatba kerül a régi anyagokkal. Ez létrehozza azt a tendenciát, hogy az új anyag árát – adott körülmények között – ne előállítási költsége, hanem a régi anyagok ára szabályozza.

2. A vegyi anyagoknál különösen jellemző, hogy a hasznos (előnyös) tulajdonságáról megismert új anyag ára kiváltságos helyzetbe juthat és ezt a pozícióját megtarthatja mindaddig, amíg tömeggyártására be nem rendezkednek. Ez létrehozza azt a tendenciát, hogy az új anyag árát – adott körülmények között – az anyag *életciklusaihoz* igazodó követelmények szabályozzák.

3. A vegyiparban *a termelési eljárások rendkívül gyorsan változnak.* A termelés skálája az egyszerű, egynemű termeléstől a legkomplikáltabb, sokfajta anyagból álló gyártmányokig igen széles. Ezért az önköltség megállapításának módja rugalmas igazodást mutathat a termékek költségviselő képességéhez. Az ár így a maga módján visszahat a költségszámításra is.

35. sz. táblázat

A nettó termelési értékre vetített műszaki fejlesztési alap

Termék megnevezése	Százalék
Kőolaj, földgáz	1,1
Bauxit	0,6
Könnyűfémkohászati termék	1,3
Szervetlen vegyipari termékek	2,0
Ipari gáz	0,8
Szénsav	2,2
Szerves vegyipari termékek	2,6
Dissousgáz	0,8
Gyógyszeripari termékek	5,3
Szénfeldolgozási termékek	1,6
Kőolajfeldolgozási termékek	1,0
Gumiipari termékek	2,4
Műanyagipari termékek	2,6
Kivétel: Ipari robbanóanyagok	2,0
Mezőgazdasági vegyi anyagok (növényvédő szerek)	1,7
Festékek	0,8
Ásványőrlemény	0,5
Fotofilm, -lemez, -papír	2,6
Fotovegyszer	3,5
Ipari vegyi segédanyagok	2,6

A vegyi anyagok árképzésének egyes sajátosságai természetesen olyanok, amelyek csak *a vegyi anyagok meghatározott, szűkebb körére vonatkozóan* érvényesülnek. Nézzünk egy példát.

A *szénlepárlásnak* más gyártási eljárásoktól lényegesen eltérő jellemzője a gyártás kapcsolt módszere. A szénből ugyanazzal a műszaki berendezéssel egy időben többféle termék készül. Mivel a felhasznált alapanyag (szén) nem érzékelhető egyik gyártmányban sem, nem állapítható meg, hogy az alapanyagból

optimálisan milyen mennyiség jut az egyes gyártmányokra. Ennek a kapcsolt gyártási eljárásnak a következménye, hogy sem a közvetlen anyagfelhasználás, sem a közvetlen munkabérek nem terhelhetők egyszerűen a költségviselőkre. A termelés mennyiségét és minőségét egyaránt erősen befolyásolja a lepárlásra kerülő szén fajtája, minősége, víztartalma, a vállalatok műszaki berendezései, a vállalatok célja és rendeltetése stb. Erre tekintettel olyan költségfelosztási módot kellett találni, mely független a termeléshez felhasznált anyagtól, a vállalat berendezésétől, és ilyenformán az összes szakmabeli vállalatra egységesen, tartósan alkalmazható. Ilyen egységes eljárást jelent a költségeknek a termelvények *kalóriaértéke alapján* történő felosztása. A szénáron kívül az ún. Roga-felárat csupán a kokszra számolják el.

A mezőgazdaság kemizálásának ároszt önzése

A mezőgazdaság belterjes fejlesztése többek között a kemizálás útján valósul meg. A mezőgazdaság kemizálása kétirányú követelményt támaszt a gazdaságpolitikával szemben: egyrészt biztosítsa a kemizálással összefüggő műszaki berendezéseket, másrészt, tegye érdekeltté a parasztságot e folyamat támogatásában. Ez utóbbihoz kapcsolódik a mezőgazdaság kemizálására ösztönző árpolitika.

A mezőgazdaság kemizálása a talajerőpótlás, a növényvédelem, az állattakarmányozás és a mezőgazdaság anyagellátása terén egyaránt végbemegy. A talajerő pótlását jórészt a műtrágyázás biztosítja. A növényvédelmet (növényi és állati kártevők elleni küzdelmet) a növényvédő és gyomirtó szerek szolgálják. Takarmánykiegészítő szerekként antibiotikumokat használnak. Az anyagellátásban a műanyagokból készült berendezések, eszközök jutnak mind nagyobb szerephez.

A mezőgazdaság kemizálása a ráfordítások számottevő növekedésével jár. Felvetődik a kérdés, *rentábilis-e a kemizálás?*

Ennek felmérése rendkívül bonyolult, és az alkalmazandó számbavételi módszerek világszerte kidolgozatlanok. Ahhoz, hogy valamely új technológia a mezőgazdaságban a kívánt (elméletileg elérhető) eredményt produkálja (eltérően az ipari termeléstől, ahol zárt rendszerű termelés folyik) az objektív – és objektíve meghatározhatatlan – feltételek egész sorát kell biztosítani. A mezőgazdasági termelést befolyásolhatja például a műtrágya, vagy növényvédő szer felhasználása, az időjárás, az adott növényi kultúra, az éghajlati, domborzati talajviszonyok, a technológia alkalmazásának időpontja, a szakértelem stb.

A Földművelésügyi Minisztériumban végzett számítások szerint egy kg 100%-os műtrágya-hatóanyag felhasználása mellett elméletileg elérhető termés:

kenyér- és takarmánygabonából	6–8 kg
kukoricából	5–8 kg

burgonyából . . . . . 25–30 kg
cukorrépából . . . . . 20–50 kg lehet.

Vagyis egy mázsa búza-terméstöbblethez kb. 15 kg 100%-os hatóanyag-tartalmú műtrágya szükséges. A 15 kg 100%-os hatóanyag-tartalom normál nitrogénműtrágyából 73 kg-nak, foszforműtrágyából 82,5 kg-nak felel meg. A 73 kg nitrogénműtrágya ára 95 forint, a 82,5 kg foszforműtrágya ára 94 forint. Az ennek felhasználásával nyerhető egy mázsa búza – mint terméstöbblet – értéke 238 forint. Ez akkor valósul meg, ha az egy mázsa terméstöbblet eléréséhez egy időben nemcsak a műtrágya, hanem az egyéb feltételek is biztosítottak. Gyakorlatban az elméletileg várható eredmény nem feltétlenül jelentkezik. Amíg például 1964-ben a harmincas évek egyévi műtrágyamennyiségének több mint tízszeresét használták fel, a növénytermesztés hozamaiban lényeges változás nem következett be. Ez persze elsősorban azzal magyarázható, hogy a termelés *járulékos* feltételei nem jöttek létre olyan mértékben, mint ami a fokozott műtrágya-felhasználás mellett szükséges lett volna.

A *növényvédő és gyomirtó szerek* felhasználásának gazdaságosságáról is végeztek felmérést. Mintegy 90 gazdaságra kiterjedő vizsgálat arra mutatott, hogy a katasztrális holdanként eszközölt 200 forintos növényvédelmi ráfordítás 830 forint termelési értéktöbbletet adott.

Ezeket a számításokat azonban óvatosan kell kezelni. A mezőgazdaság általános értékösszefüggései más tendenciát is mutatnak.

Abszolút összegben 1964-ben például a mezőgazdasági termeléshez 10,4 milliárd forinttal nagyobb értékű ipari eredetű anyagot használtak fel, mint 1958-ban. Ugyanakkor változatlan árakon a bruttó termelési érték csak 5,4 milliárd forinttal volt magasabb, mint 1958-ban. Ha változó árak mellett vizsgáljuk az adatokat, még akkor is mintegy 4 milliárd forinttal magasabb az ipari eredetű anyagnövekedés, mint a bruttó termelési érték növekedése. Ez arra enged következtetni, hogy *az ipari eredetű anyagok többletráfordítása nem térül meg a többlethozamban.*

Ebből az következik-e, hogy a mezőgazdaságot nem érdemes kemizálni? Aligha volna ez helyes álláspont. A számok egyértelműen bizonyítják, hogy *optimális (az elméletileg feltételezett) eredmény csak valamennyi feltétel együttes biztosítása esetén érhető el.* Ha csak egy feltétel is hiányzik – vagy a kívánt szinten nincs biztosítva – leronthatja a többi biztosított feltétel hatását. A magyar mezőgazdaságról elmondhatjuk, hogy az adott termelési szint mellett korántsem teremtődött meg minden feltétel, így az elért eredmények megközelítően sem adhatnak optimumot.

Ilyen körülmények között az *árpolitikának – a mezőgazdaság anyagi-műszaki ellátottságának megfelelően – fokozottan ösztönöznie kell a mezőgazdasági kemizálásra* (lásd a 36. sz. táblázatot).

36. sz. táblázat

A mezőgazdaságban használt kémiai eredetű anyagok árszínvonala

Kémiai eredetű anyagok	1958	1965
Műtrágya	100	134
Növényvédő szer	100	80*
Gyomirtó szer	100	31
Takarmánytápok:		
Erra	100	24
B_{12}-vitamin	100	4
Műanyagok	100 (1961)	70

* A növényvédőszereknél a termelőszövetkezetek átlag 30%-os, a gyenge termelőszövetkezetek további 20%-os árkedvezményt kapnak.

Azt látjuk, hogy a műtrágya árszintje a mezőgazdaságban használt kémiai eredetű anyagok árszínvonalától jelentősen eltér. Mi okozza *a műtrágya árszintjének eltérését?* A mezőgazdaság kemizálásának lehetőségei más-más időpontban merültek fel. Az azzal kapcsolatos ismeretek elterjedtsége is ennek megfelelően különbözik. Nálunk például az ötvenes évek első felében még a rendelkezésre álló műtrágyamennyiség értékesítése okozott gondot, noha a rendelkezésre álló holdankénti mennyiség alig érte el a 0,25 mázsát. Egyebek mellett tehát a műtrágya-felhasználás ösztönzése miatt kellett a műtrágya árát rendkívül alacsonyan tartani. 1965-ben a rendelkezésre álló műtrágya megközelíti a holdankénti 1,8 mázsát, és még a korábbinál magasabb áron sem elégíti ki a keresletet. A rendelkezésre álló műtrágya holdankénti mennyisége viszonylag rövid időn belül eléri a 3 mázsát anélkül, hogy annak elhelyezése akár a jelenleginél valamelyest magasabb áron is nehézségekbe ütközne. Némileg más a helyzet a növényvédő szerekkel. E tekintetben most tartunk ott, ahol a műtrágyával egy évtizeddel ezelőtt. A növényvédő szerek árpolitikáját ezért több ízben is felül kellett vizsgálnunk, hogy a növényi és állati kártevők elleni küzdelmet hatékonyabbá tegyük, a növényvédő szerek iránti keresletet az ellátottsággal összhangba hozzuk.

A műtrágyák árszínvonalát 1961-ig az ipari önköltség 46%-án kellett tartani keresletélénkítés céljából. Jelenleg a műtrágya ára az ipari önköltség 72%-át teszi ki, ma már azonban a költségmegtérülés szintjén alapuló áron is értékesülhetne.

Amíg tehát a műtrágyaár emelkedő, a növényvédő szerek, gyomirtók stb. ára csökkenő irányzatot mutat. Mindjárt meg kell azonban jegyezni, hogy míg a műtrágya ára (a vizsgált időszak alatt) kezdettől fogva deficites volt és az is maradt, addig a növényvédő szerek ára az ötvenes években az ipari önköltséget fedezte, sőt adót is tartalmazott. A hatvanas évek árleszállítása tulajdonképpen az adómentes értékesítést biztosította, illetőleg csak néhány terméknél vezetett dotációs ár kialakítására. Általánosan dotációssá csak a gyomirtó szerek váltak.

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a mezőgazdasági termékek árainak egymáshoz való viszonya mind a tőkés-, mind a szocialista országokban lényegesen kedvezőbb a mezőgazdasági termelők szempontjából, mint nálunk. Nálunk az egységnyi műtrágyáért több mezőgazdasági terméket kell értékesíteni a mezőgazdasági termelőknek, mint másutt.

A *keveréktakarmányok* jelentősége az állati termékek termelésének fokozásában, illetve a takarmányokkal történő ésszerű gazdálkodásban igen nagy. A megfelelően szervezett, korszerű keveréktakarmány-ellátás nagy hatással lehet a nagyüzemi állattartás termelési színvonalának emelésére. Ezen túlmenően lényegesen javíthatja az ország takarmányhelyzetét.

A keveréktakarmány-gyártás hazánkban 1961-ben nyolc keverőüzemmel indult meg. Az első évben 30 000 vagon keveréktakarmányt kapott a mezőgazdaság. A gyártás négy év alatt a négyszeresére, 120 000 vagonra nőtt. Ma már száz keverőüzem és egy gyár állítja elő a keverékeket. A koncentrátumok, antibiotikumok felhasználásával megközelítőleg 20% takarmány takarítható meg, illetve ennyi a hagyományos takarmánnyal szemben elérhető állati terméktöbblet.

A keveréktakarmányokban mintegy 10%-ot tesz ki a vegyi anyagok (antibiotikumok, vitaminok, koncentrátumok) értéke. Míg a keverékek árát – melyeket az alapanyagok értéke és a feldolgozás költsége alapján állapítottak meg –, az elmúlt években nem változtattuk, addig a takarmányok elkészítéséhez vagy a koncentrátumok előállításához felhasznált belföldi gyártású vegyi anyagok árában nagyobb mértékű csökkentéseket hajtottunk végre. Az árváltozást részben a belföldi gyártás megkezdésekor a termelés ösztönzésére kialakított magas indulóárak és a vegyipari termelés rohamos fejlődése következtében csökkenő termelési költségek tették lehetővé. A vegyi anyagok árcsökkenése a keveréktakarmányok árában azért nem jut kifejezésre, mert kis hányadát képviselik a keveréknek, a keverékgyártás egyéb költségtényezői (munkabér, amortizáció, szállítási költség stb.) pedig emelkedtek. Ennek ellenére a keveréktakarmányok, koncentrátumok és antibiotikumok felhasználása rohamosan terjed és egyre nagyobb keresletet kell kielégítenünk. A kereslet azonban nem elsősorban a kedvező árakra vezethető vissza, hanem a hazai igen szűk takarmányhelyzetre.

A mezőgazdaságban alkalmazható műanyagok, műanyag fóliák árát 1964-ben mintegy 50%-kal, a műanyag csövek árát 30%-kal csökkentettük. Az árcsökkentésre lehetőséget adott a gyártásnál jelentkező költségek és az importárak csökkenése. Emellett olyan árpolitikai megfontolás is érvényesült, hogy az árcsökkentéssel ösztönözzünk a műanyagok felhasználásának fokozására.

Népgazdaságunkban jelenleg 50 000 tonna műanyagot használnak fel. Ennek 40%-át – túlnyomó többségében tőkésországokból – importáljuk. Vegyiszálfelhasználásunk 20%-át saját vegyiparunk gyártja, 80%-át tőkésországokból szerezzük be. Indokolt ezért a műanyagok árösszefüggéseit elöljáróban a tőkés világpiacon szemügyre vennünk.

A műanyagok rohamos fejlődésének oka előnyös tulajdonságaikban rejlik. A műanyag tárgy súlya kicsi, mechanikai tulajdonságai változatosak. Vannak közöttük kemények, alaktartók, bőr- és gumiszerűen hajlékonyak, rugalmasak. Egyesek törhetetlenek. Nagy szívósságuk mellett jó a kopásállóságuk, kicsi a súrlódási együtthatójuk, ezért gépelemek készítésére is igen jól beváltak. A műanyagok jó szigetelők. Általában kedvező a vegyszerállóságuk. Jobban ellenállnak a különféle mikroorganizmusok káros hatásának, mint a természetes szerves anyagok. Viszonylag alacsony hőmérsékleten, egyetlen munkafolyamatban megmunkálhatók, ami lehetővé teszi az olcsó tömegtermelést. Mindez megmagyarázza, miért hatolhattak be a műanyagok az ipar valamennyi ágába.

A műanyagokat nagy tömegben, viszonylag olcsó nyersanyagokból, korszerű, folyamatos és automatizálható technológiai eljárásokkal, fajlagosan kis beruházásokkal elő lehet állítani. Mindez kifejeződik a műanyagok viszonylag alacsony világpiaci árában. Súlyra a műanyag drágább a fémnél, de térfogatra a műanyag az olcsóbb.

Az olcsóbb műanyagok ma már az öntödei nyersvassal is felveszik a versenyt, a vaskohászat drágább termékeihez (finomlemezhez) viszonyítva pedig jó néhány műanyag határozott előnyben van. Még szembetűnőbb ez, ha a műanyagok térfogatárát a színesfémek – különösen a réz, ón és nikkel – árával hasonlítjuk össze. A műanyagok előnyei még kézenfekvőbbek, ha a műanyagok és a hagyományos anyagok közötti árarány mozgását nézzük. A műanyagok ára – néhány kivételtől eltekintve – rendszeresen *csökken* (lásd a 37. sz. táblázatot).

Hogy a hagyományos anyagok és műanyagok árarányának mozgását jobban megértsük, néhány kiegészítő megjegyzést kell tenni. A műanyagok és néhány más termékcsoport (gyógyszer stb.) tőkés világpiacán az áralakulást specifikus törvényszerűségek mozgatják. A műanyagiparban és néhány más iparágban a műszaki fejlődés a második világháború után különösen előrehaladt. Rendszeresen új termékeket hoznak forgalomba, amelyek egyfelől mint korszerű termékek a korábban gyártott termékek helyébe lépnek, másfelől bővítik az egyidejűleg gyártott termékek körét. Miután az új termékek kikísérletezésének, gyártásba vételének a költségei sok esetben tetemesek, az árkialakítást az az elv vezérli, hogy a viszonylag rendkívül magas indulóárat a későbbiek során lényegesen csökkentik. E termékcsoportokban tehát az új és a régi cikkek árai eltérőek. Így például az Egyesült Államokban a megmunkálatlan műanyagok (fröccsanyagok, sajtolóanyagok) közül a régen és legnagyobb tömegben gyártott

Műanyagok és hagyományos anyagok árának összehasonlítása
(1961)

Anyag megnevezése	Fajsúly	Világpiaci ár		Összehasonlítható térfogatár (polisztirol = 1)
		$ /kg	$ /dm³	
Polisztirol normál fröccsanyag	1,05	0,40	0,42	1,00
PVC-por	1,38	0,35	0,48	1,14
Polietilén, nagynyomású fröccsanyag	0,92	0,54	0,50	1,19
Polisztirol, ütésálló fröccsanyag	1,05	0,60	0,63	1,50
Fenoplaszt sajtolóanyag	1,40	0,46	0,64	1,52
Karbidgyantás sajtolóanyag	1,50	0,70	1,05	2,50
Polimetilmetakrilát	1,18	1,21	1,43	3,41
Fenyőfűrészáru	—	—	0,05	0,13
Öntödei nyersvas	7,50	0,060	0,45	1,07
Növényi kaucsuk	0,93	0,633	0,59	1,40
Durvalemez	7,50	0,095	0,71	1,69
Finomlemez	7,50	0,123	0,92	2,19
Alumínium, 99,5%-os	2,60	0,513	1,33	3,17
Horgany, 98%-os	7,20	0,214	1,54	3,67
Ólom, 99,75%-os	11,30	1,177	1,91	4,55
Réz	8,90	0,633	5,62	13,35
Nikkel, finomított	8,80	1,737	15,30	36,20
Ón, 99,75%-os	7,20	2,449	17,60	41,80

anyagok (polisztirol, PVC, polietilén, fenoplaszt stb.) ára kb. 0,5 dollár/kg. Ezzel szemben az új műanyagok ára 1–2 dollár/kg. Következésképpen e termékek ára bevezetésük után egyre inkább csökken. A strukturális, konjunkturális, valamint a gazdaságon kívüli tényezők hatására végbemenő ármozgás másodlagos (lásd a 38. sz. táblázatot).

A magyar műanyaggyártás lényegesen elmarad a fejlettebb, szocialista, illetőleg a tőkésországok termelési színvonalától. Az egy lakosra jutó műanyagtermelés Magyarországon 1963-ban 2 kg, a Német Demokratikus Köztársaságban 10,8 kg, a Német Szövetségi Köztársaságban 25,8 kg, Angliában 13,9 kg, az Egyesült Államokban 21,5 kg volt. El vagyunk maradva a szintetikus szálak termelése tekintetében is. Míg a szintetikus szálakból az egy lakosra jutó termelés nálunk 0,2 kg, addig a Közös Piac országaiban 1,6 kg, Japánban és az Egyesült Államokban 2,5 kg, illetőleg 2,7 kg. (Nálunk az egy lakosra jutó vegyi szál 0,5 kg, amiből a szintetikus műszál 0,2 kg.)

A műanyagárak meghatározásánál nem az importkorlátozás elvéből, hanem a kiépülő hazai műanyagbázisból kell kiindulni. A műanyagok importja tehát részben éppen azt a célt szolgálja, hogy a későbbiekben belépő kapacitások ne találják készületlenül az ipart és a keresletet. A KGST-megállapodások szerint a szocialista országok megfelelő profilmegosztásban szervezik műanyagtermelésüket. Ennek megfelelően a nálunk termelt műanyagmennyiség egy része ex-

38. sz. táblázat

Néhány műanyag folyóárának csökkenése gyártásuk megkezdése után az Egyesült Államokban

Műanyag megnevezése	A gyártás megkezdésének éve	Viszonylagos ár a gyártás megkezdésének évében			
		első	harmadik	hatodik	1961-ben
Fenoplaszt sajtolóanyag	1925	100	100	37	35
PVC-por	1934	100	76	72	20
Polimetilmetakrilát	1937	100	100	100	65
Polisztirol, normál	1938	100	76	43	26
Polietilén, nagynyomású	1943	100	70	43	25
Karbidgyantás sajtolóanyag	1944	100	132	150	146
Politetrafluoretilén (Teflon)	1944	100	67	37	22
Melamingyantás sajtolóanyag	1947	100	107	100	104
Polisztirol, ütésálló	1949	100	109	87	72
Epoxigyanta	1953	100	80	62	62
Polietilén, kisnyomású	1957	100	76	—	68
Polipropilén	1957	100	65	—	65
Poliformaldehid	1960	100	—	—	81

portra kerül, a belföldön nem termelt műanyagfajtákat pedig importálni fogjuk. Tehát mind export, mind import tekintetében egyre szorosabb kapcsolatban leszünk a nemzetközi műanyagforgalommal. Mindezek következtében a műanyagok és műanyagipari termékek tekintetében is rugalmas árpolitikát kell folytatnunk. Egyrészt ösztönöznünk kell a feldolgozó ipart és a többi ágazatot a műanyag-felhasználás gyors ütemű növelésére, másrészt biztosítani kell a műanyagtermelés nemzetközileg is korszerű, gazdaságos megszervezését.

Mindebből szükségszerűen következik, hogy a belföldi műanyagáraknak igazodniuk kell a nemzetközi forgalomban érvényesülő árszínvonalhoz és árarányokhoz. Ezzel kapcsolatos például az, hogy a PVC-porok ára alacsonyabb a belföldi önköltségnél, és a gazdaságosan gyártható mennyiségek alsó határán (mintegy 30 000 tonna kapacitáson) helyezkedik el.

A világpiaci árakhoz igazodó rugalmas belföldi árrendszer kialakítását együttesen a következő szempontok tették indokolttá.

1. A feldolgozó ipar minél nagyobb mértékben érdekelt legyen a műanyagok felhasználásában.

2. Az ipar minél előbb elsajátítsa a műanyagipari termékek feldolgozásának technológiáját és felszerelését.

3. Az ipar időben felkészüljön a tervek szerint növekvő műanyagtermelés termékeinek feldolgozására.

4. Olyan árszínvonal és árarányok szükségesek, amelyek szorítják a műanyagokat előállító üzemeket a nemzetközi forgalomban kialakult áraknak megfelelő termelői költségek elérésére.

A műanyagipari árrendszer műszaki paramétereken alapul. A normatív ár-

kiszámítási módszer szerint a hőre lágyuló termékek termelői ára a felhasznált műanyagfajta ára, a késztermék tiszta súlya, az alkalmazott technológia és – ezzel összefüggésben – a megmunkálási normatívák függvényében alakul.

A gyógyszerek ára

A magyar gyógyszeriparnak kettős karaktere van: egyfelől a nemzetközi árucserére támaszkodva biztosítja az ország gyógyszerellátását, másfelől egyike a legfontosabb magyar devizatermelő iparágaknak.

A magyar vegyipari termelés a hatvanas évek közepe táján a világtermelés 0,3–0,5%-át, adja ugyanakkor a gyógyszeripar termelése a világ gyógyszertermelésének 1,2–1,4%-a. A megtermelt gyógyszerérték 62%-át exportáljuk. Ennek megfelelően a gyógyszertermelésben a világranglista tizedik, gyógyszerexportban a hetedik helyét foglaljuk el.

Viszonylag fejlett gyógyszeriparunk ma még nagyrészt import- (intermedier) bázison nyugszik. Egyik-másik gyógyszert 8–10 termelési vertikumon állítjuk elő. Elvileg valamennyi vertikumban történhet export és import. Ez magyarázza, hogy *gyógyszeriparunkban célszerű a világpiaci árakon kalkulálni.* A világpiaci árakról azonban tudnunk kell, hogy azokra a viszonylag gyors és nagyarányú csökkenés a jellemző. A magyar gyógyszerexport szempontjából jelentős néhány termék exportárában ez a következőképpen tükröződik (lásd a 39. sz. táblázatot):

39. sz. táblázat

Néhány exportált gyógyszerkészítmény devizaárának alakulása

Gyógyszer megnevezése	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
Chloramphenicolum	100	49,6	43,2	38,3	23,8	21,4	18,1
Codeinum phosphoricum	100	105,0	97,6	74,7	57,8	48,2	47,9
PAS nátrium	100	81,2	93,1	93,9	87,8	71,9	68,9
Vitamin B_1	100	57,9	52,9	49,0	38,4	33,3	35,5
Vitamin B_{12}	100	49,8	21,0	9,7	5,5	4,9	4,3

A gyógyszerárak csökkenése rávilágít arra is, hogy a stabil, állandósult gyógyszerkészítmények mellett nagy számban vannak új és viszonylag gyorsan cserélődő gyógyszerfélék. A gyógyszeripar ezért csak rendkívül fejlett, tudományos apparátussal életképes. A kutatási és fejlesztési költségeket az újonnan bevezetett gyógyszerek árában fedezik. Az árképzésnek ez a sajátos módja teszi lehetővé később a bevezetett gyógyszerek árának akár igen jelentős méretű leszállítását is.

A világpiaci áraknak ez a sajátossága a költségviszonyok sajátosságait is tükrözi. A gyártás bevezetéssel és különösen a tömeggyártásra való berendezkedés-

sel a viszonylag magas induló önköltség számottevően csökken. A már megismert gyógyszer exportkészítmények önköltség-dinamikája például a következőképpen alakult (lásd a 40. sz. táblázatot):

40. sz. táblázat

Néhány exportált gyógyszerkészítmény önköltségének alakulása

Gyógyszer megnevezése	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
Chloramphenicolum	100	69,1	55,7	57,5	55,0	49,4	43,2
Codeinum phosphoricum	100	107,3	91,8	88,6	77,0	78,6	77,7
PAS nátrium	100	96,4	91,7	91,7	86,3	84,5	83,4
Vitamin B_1	100	66,8	67,3	53,4	53,5	55,2	55,6
Vitamin B_{12}	100	88,5	64,4	29,0	15,9	8,8	7,6

Az exportár csökkenése nagyobb mérvű mint az önköltségcsökkenés. Ez a különbség – helyes árképzéssel – úgy oldódik meg, hogy az indulóár számottevően eltér az indulóköltségtől, míg a későbbiek során az árszint közeledik az önköltségi szinthez.

Mindez érthetővé teszi, hogy jórészt a devizatermelés célzatával fejlesztett gyógyszeripar szervezése aligha képzelhető el merev árakkal. Az ilyen árrendszerben a vállalat akkor is magas indulóár-bevételhez jut, amikor a külföld már csak alacsonyabb áron veszi meg a gyógyszert; az importált gyógyszer pedig akkor is az induló, magas beszerzési áron értékesül, amikor azt már lényegesen olcsóbban lehet külföldről beszerezni. Ez két hibának is a forrása lehet. Változatlanul exportérdekeltséget biztosít a vállalatoknak, amikor az exporthoz népgazdasági érdek esetleg már nem is fűződik. Az ilyen árrendszerben végzett kalkuláció továbbá helytelenül orientál a gyógyszeripar fejlesztése tekintetében is; az új befektetések gazdaságosságát ugyanis esetleg már a világpiacon nem létező magas gyógyszerárakon mutatja ki.

Ennek kapcsán szerzett tapasztalatok indokolták, hogy időről időre a vállalatok rendelkezésére bocsássák a világpiaci árjegyzéket, amit a gazdasági kalkulációban, különösen pedig a programozásban és fejlesztésben felhasználhatnak. Újabban pedig sor kerül az árak évenkénti felülvizsgálatára, amikor minden olyan gyógyszer árát megváltoztatjuk, ahol az értékviszonyok változása jelentősebb.

A gyógyszerek fogyasztói ára is több sajátosságot mutat.

A gyógyszereknek Magyarországon ez idő szerint *kettős fogyasztói ára van.* A gyógyszereknek – meghatározott kivételektől eltekintve – fogyasztói ára az, amelyen azokat a gyógyszertárakban be lehet szerezni. A társadalombiztosításban részesülőknek azonban csupán a fogyasztói ár 15%-át kell megtéríteni. A fogyasztói ár és a 15% értékkülönbözetét a gyógyszertárak által benyújtott számlák alapján a társadalombiztosítási szervek fizetik meg. A térítéses rendszer mellett egyes esetekben (üzemi baleset, anya- és csecsemővédelem, valamint né-

hány kiemelt gyógyszer esetében stb.) a dolgozók ingyenes gyógyszerellátásban részesülnek.

A kettős árrendszer ellen sok kifogás merül fel. Zavarja a betegellátást, nehezíti az orvosok, gyógyszerészek munkáját. Az orvosokat – a kettős árrendszer miatt – igen sokan keresik fel olyan gyógyszerek felíratása céljából, amelyek vény nélkül is beszerezhetők. A betegek ebben az esetben csak azért mennek orvoshoz, hogy a már előzőleg rendelt gyógyszert az orvos újból felírja, és hogy így gyógyszerüket a jelenlegi fogyasztói ár 15%-áért szerezhessék be. Ez a betegnek és az orvosnak egyaránt feleslegesen veszi el az idejét. Az, hogy az orvosokat csak gyógyszer felíratása miatt keresik fel, egy sor felesleges vizsgálatot indít el, mely abban az esetben elmaradna, ha az orvos vényírása nem jelentené az olcsóbb gyógyszervásárlás lehetőségét is. A betegforgalomnak ez a csökkenése azt eredményezné, hogy az orvosi vizsgálatra ténylegesen rászorulók kevesebbet várnának, és az orvosnak több ideje jutna a tényleges betegek vizsgálatára.

A jelenleg fennálló rendszer bizonyos mértékig gyógyszerpazarlást is jelent. A betegek gyakran indokolatlanul követelnek olyan gyógyszert is, amelyet általában használni szoktak, de amelyre pillanatnyilag nincs szükségük. Az így kedvezményesen beszerzett gyógyszerek részben – feltételezhetően – tönkremennek és sohasem kerülnek felhasználásra.

A kettős árrendszer megszüntetése nagymértékben tehermentesítené a gyógyszertárakat is. Jelenleg ugyanis a vények számlázása jelentős feladatot jelent. A munka nagyságára jellemző, hogy egy évben majdnem hetvenmillió vény kerül leszámlázásra. Jelenleg a gyógyszertárakban igen nagy a szakképzett munkaerő hiánya. Ezt a hiányt a vények számlázásának elmaradása jelentősen enyhítené. A kettős árrendszer megszüntetésének az is előnye lenne, hogy megszüntetné a visszaélési lehetőségeket. Jelenleg ugyanis lehetőség van arra, hogy az orvos olyan gyógyszert is felírjon, melyet az orvos és a gyógyszerész összejátszása következtében visszaélésre lehet felhasználni.

A társadalombiztosítás gyógyszertérítési rendszerének megszüntetése mellett felmerül az a kérdés is, hogy a gyógyszerek fogyasztói ára nem megfelelő. A gyógyszergyártás mindinkább az új, nagyobb hatású gyógyszerek irányába tolódott el. Ezzel a gyógyszerek fogyasztói árképzési elvei nincsenek összhangban. A fogyasztói árakat jelenleg az önköltségből kiindulva állapítják meg. Az ármegállapításnál azonban figyelembe kell venni a gyógyszer *hatóértékét* is. Egyes betegségek kezelésénél ugyanis a gyógyszereket gyakran kell cserélni. A beteg bizalma szempontjából pedig nem engedhető meg, hogy lényegében azonos hatású és azonos célt szolgáló gyógyszerek árai jelentősen eltérjenek egymástól. A gyógyszer önköltsége és gyógyászati felhasználhatósága pedig egymástól függetlenül alakul. Nehezíti a jelenlegi árképzést, hogy az egyes gyógyszerek önköltsége igen gyorsan változik. Ezért sokan felvetik, nem lehetne-e az árakat a gyógyszer hatóértéke alapján megállapítani.

A gyógyszerek kettős árrendszerének kialakítása abban az időszakban történt, amikor a biztosítási rendszer nagyobbrészt csak a városi dolgozókra terjedt ki. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével azonban már az ország lakosságának mintegy 97%-a biztosított. Ez vetette fel a kettős árrendszer megszüntetésének gondolatát. A kettős árrendszer megszüntetésének fő nehézsége abban van, hogy a biztosított lakosság is szerez be teljes áron gyógyszereket. Ennek következtében – még a 97%-os biztosítottság mellett is – a gyógyszereknek mintegy 14–15%-a teljes áron kerül forgalomba. Így merült fel az a javaslat, hogy az új és egységes fogyasztói árakat a jelenlegi fogyasztói árak 25%-os színvonalán lehetne kialakítani, az árarányok meghatározásakor pedig már a gyógyszer hatóértékét is figyelembe vennék. Ezt sokan károsnak tartják. Attól tartanak, hogy a túlzottan alacsony ár a gyógyszerfogyasztást és -gyűjtést indokolatlan mértékben emelné, és választék eltolódást okozna a drágább gyógyszerek irányába. Ezért felmerült, hogy a gyógyszerek fogyasztói árszintjét két csoportba osztva állapítsák meg. Az egyikbe tartoznának a vény nélkül beszerezhető gyógyszerek, amelyeknek új, egységes árát a jelenlegi fogyasztói ár mintegy 60%-án lehetne megállapítani. Ezek viszonylag csekély értékű gyógyszerek lennének, amelyeknek adminisztrálása valóban feleslegesen terheli az orvosokat és a gyógyszertári apparátust. A másik csoportba tartozó gyógyszerekre a kettős árrendszert változatlanul fenn kellene tartani, viszont az életmentő gyógyszereket ingyen lehetne a biztosítottaknak adni.

A kozmetikai cikkek és a mosószerek ára

Kozmetikai cikkek alatt a használati cikkek rendkívül széles körét értjük. Ide tartoznak a szépítőszerek mellett a különböző (fog-, bőr-, haj-, csecsemő-)ápoló szerek. Ezek árképzése ún. hagyományos konvención alapul.

A kozmetikai cikkek fogyasztói ára régtől fogva igen magas forgalmi adót tartalmaz. Ez a helyzet ma is, azzal a különbséggel, hogy az 1959. évi fogyasztói

41. sz. táblázat

Kozmetikai cikkek fogyasztói árában foglalt forgalmi adó

Termékcsoport	Százalékban
Ajakrúzs	70,5—87,5
Arckrém	43,0—63,5—70,5
Púder	57,0—76,0
Hajápoló szerek	76,0
Kölnivizek	84,5—71,0
Hajmosó szerek	43,5—65,5
Fogkrém	7,5—15,0
Csecsemőápoló szerek	7,5—41,5

árrendezés során a fogápoló szereket és a csecsemőápoló szereket kivontuk a magasan adózott cikkek köréből. A jelenleg érvényesített adókulcsok ennek megfelelően a 41. sz. táblázat szerint alakulnak.

Az ipar kozmetikai termékeinek 70%-át képviselő főbb cikkcsoportok nettó termelői árbevételének százalékában a forgalmi adó 112%; a nyereség 22%.

E mutatószámokhoz meg kell jegyezni, hogy a termékek árvetéseiben – egyes szűk körű kivételektől (mint például műanyag csomagolóeszköz) eltekintve – a felhasznált anyagok jelentős forgalmi adót tartalmazó bruttó termelői áron vannak figyelembe véve (üveg, tégely, karton stb.), és így a valóságos tiszta jövedelem az előbbi két mutatót meghaladó mértékben jelentkezik.

Még ma is sok olyan kozmetikai termék van forgalomban, amelyet már a háború előtt is gyártottak. E termékeket az idő tájt teljesen szabad áralakulás alapján hozták forgalomba. Az árakat főként a divat és a konjunktúra szabályozta. Az új forintárak az 1946. évi valutastabilizáció kapcsán – a régi pengőárak átszorzásával – kerültek megállapításra anélkül, hogy a termékek önköltsége és ára között bármilyen árképző viszony szerepet kapott volna. Az időközi fogyasztói árintézkedések e tekintetben azóta sem hoztak változást, vagyis az egyes cikkcsoportokra egységes százalékban meghatározott árváltoztatások lényegében fenntartották a pengő–forint szorzószámos árképzési arányokat. Változatlanul az tehát a helyzet, hogy teljesen azonos rendeltetésű és azonos használati értékű (csomagolásban, beltartalomban, és önköltségben is egymáshoz hasonló) termékek fogyasztói ára egymástól igen eltérő.

Az időközben végrehajtott termelői árrendezések során kialakított termelői árak a változatlan fogyasztói árakhoz igazodtak, az egyes termékcsoportok forgalmi adóinak megállapítása a termékcsoport átlagos adóviselési képességének figyelembevételével történt. E módszer alkalmazása következtében az egy adókulcs alá tartozó termékcsoportban igen jelentős – nemritkán ± 50%-os – az eredményszóródás. Ezt sokan kifogásolják, mert ilyen helyzetben az ipar olyan gyártmányösszetétel-változásra törekszik, ami a vállalati rentabilitás szempontjából a legkedvezőbb.

A kozmetikai cikkek választékának bővítése és kultúráltabbá tétele, a korszerűsítés, a divat igényeinek kielégítése a belkereskedelem arányosítási szemléletével is sok esetben összeütközésbe kerül. Ahhoz ugyanis, hogy a tetszetősebb megjelentetés érdekében egy bizonyos terméken az önköltség 30%-át (egy forintot) kitevő költségnövelő változtatás elszámolásra kerülhessen (a költségnövekedés négyszeresének megfelelően), a fogyasztói ár négyforintos emelése lenne szükséges. Olyan árrendszerben azonban, amely oly nagy mértékben függ a fogyasztók szubjektív megítélésétől (illetőleg a reklám hatástól) az új termék árképzésénél a költségviselőképesség megítélésnek sokkal nagyobb szerepet kell kapnia, mint ez idő szerint.

A szappan és mosószerek termelésében az utolsó évtizedben a szintetikus mosószerek javára világszerte lényeges változások következtek be.

Jellemző azonban, hogy nálunk ez a szintetikus mosószerek viszonylag magas ára ellenére következett be. A szappanár változatlan szintje mellett a szintetikus mosószerek mintegy 30%-os árcsökkentése teremtené meg azt az árarányt, amely mellett a fogyasztás átállása a kívánatos mértékben megvalósulhatna. Ez azt jelentené, hogy a 21 000 Ft/t szappan ár mellett 20 000 Ft/t szintetikus mosószerár érvényesülne. Az ezzel kapcsolatos számottevő állami bevételkiesés késlelteti az árintézkedést. Szerencsére a szintetikus mosószerek terjedését azok előnyös tulajdonságai még ilyen magas árakon is lehetővé teszik. A szintetikus mosószerek fogyasztásának nagymérvű növekedése azzal függ össze, hogy ezek felhasználása egyrészt általában gazdaságosabb mint a szappanféleségeké, másrészt az új textíliák (nylon, szilon, perlon, ralon, banlon, orlon stb.) mosására a szappan nem alkalmas, sőt sok esetben káros.

4. A FA ÉS A PAPIROS ÁRA

A fatakarékosságra ösztönző árpolitika

Magyarország *az erdőben szegény országok közé tartozik.* Az 1,4 millió hektár erdőterülete 14,9%-os erdősűrűségnek felel meg, ami messze elmarad a 30%-os európai és az ezt meghaladó világátlagtól. Ezért a hatvanas években jelentkező évi átlagos 7 millió m^3 faszükségletnek mintegy a felét import útján kell fedezni. A faimport (volumenben) a második helyet foglalja el Magyarország importjában.

Magyarország nemcsak alacsony erdősűrűségével, de fafajtáinak kedvezőtlen összetételével is kitűnik a világátlagból. Az erdőterületnek csupán 7,5%-át adják a fenyőfélék, tehát azok a fafajták, amelyek az ipar hagyományos bázisát képezik. További 6,7%-ot tesznek ki a lágy, lombos fafélék. Ezek a fafajták ugyancsak iparilag jól hasznosítható tulajdonságukról ismertek. Erdőterületeink 85,8%-át alkotják azok a kemény, lombos faféleségek, amelyekről a legutóbbi időkig az volt a vélemény, hogy ipari feldolgozásra kevésbé alkalmasak. Ebből következik, hogy a belföldön kitermelt fatömeg nagyobb része hasznosul tűzifaként, az importált fatömeg 85%-a pedig értékes ipari fa (lásd a 42. sz. táblázatot).

A faimport és az ahhoz szükséges deviza megszerzése az ötvenes években mind több nehézségbe ütközött. Ez szoros kapcsolatban állt az európai fapiac növekvő feszültségével. Az európai országokban a fakitermelés megközelítően sem tudott lépést tartani az ipari fafelhasználással. A figyelem előterébe került a *fatakarékosság.* Az ötvenes évek első felében egyre többen mutattak rá arra az ellentmondásra, ami a fával való belföldi pazarlás és a faimport között mu-

42. sz. táblázat

Az import részaránya a következők szerint alakult a faanyag felhasználásában

(1963)

Faáruk	Százalékban
Fenyőfűrészáru (beleértve az importrönkből gyártott fűrészárut is)	94,2
Tölgyfűrészáru	8,5
Bükkfűrészáru	40,2
Lemez	5,6
Bútorlap	28,9
Vasúti talpfa	67,9
Furnér (beleértve az importrönkből gyártott furnért is)	64,2
Vezetékoszlop	68,4
Pilótafa, állványfa	98,0
Rúdfa	52,8
Bányafa (bányadeszkával)	43,0
Tűzifa (helyi eladással)	19,4

tatkozott. Nemzetközi összehasonlító vizsgálatok megmutatták, hogy Magyarországnál fával kedvezőbben ellátott országok is sokkal ésszerűbb fagazdálkodást folytatnak, mint mi. E felismerés nyomán széles körű intézkedésekre került sor. Bár az elmúlt évtizedben sem tettünk meg mindent a fatakarékosság terén, mégis jelentős előrehaladást értünk el. 1956-ban új faipari árrendszert vezettünk be, amely kifejezetten a fával való takarékosságot szolgálta. Az új árrendszer tapasztalatai kedvezőek, és bizonyos változtatásokkal ma is érvényben van.

Az ötvenes évek közepén az erdőgazdasággal és a faiparral szemben a következő követelményeket állítottuk fel:

1. ne engedélyezzenek fafelhasználást olyan helyeken, ahol a szükséglet fát helyettesítő anyagokkal is kielégíthető;
2. az erdőgazdaságban rendszeresen növeljék az iparban hasznosítható fatömeg arányát;
3. javítsák a termékek minőségi összetételét, az anyagkihozatalt, és csökkentsék a veszendőbe menő fahulladék arányát;
4. minden faanyagot megfelelő helyen hasznosítsanak, ne használjanak értékes faanyagot ott, ahol a célnak a kevésbé értékes fa is megfelel.

Tőár és a fahelyettesítők árszintje

A fa és a papír árszabályozásának kulcskérdése a tőár helyes kialakítása. *A tőár az élő fa ellenértéke.* A tőár az élő fa nevelésének költségéből, a faállomány eszközlekötési tényezőből, valamint az árszinttartó adóból áll. Az első tényező az élő fa termelésének önköltségét, a második tényező az élő fa árcent-

rumát, a harmadik pedig az élő fa árában realizálódó járadékjövedelmet fejezi ki.

Az élő fa önköltsége azokat a ráfordításokat tartalmazza, amelyek a fa érettségének időpontjáig felmerülnek. Az erdőtelepítésnek, a facsemeték nevelésének, az erdőfelújításnak, az erdő őrzésének és az erdőrendezésnek költségei tartoznak ide. Az egy m^3 faanyagért felszámítható tőönköltséget az átlagos évi fakitermelés figyelembevételével szokták meghatározni. *A tőönköltség tiszta jövedelmének pótlékolásával nyerjük a tőcentrumárat;* termelési ár esetén a pótlékolást az erdővagyon, a faállomány értéke alapján végzik. Az így nyert tőcentrumár helyességét csak a fahelyettesítő termékek árösszefüggésében ítélhetjük meg. Magyarországon a fahelyettesítés ösztönzésére olyan árpolitikát célszerű folytatni, amely a faárat annak árcentruma fölé emeli. Ezt a feladatot a szinttartó adó oldja meg, ami tulajdonképpen *járadékelvonás.*

A tőárnak tehát szabályoznia kell a fa és a papír árszínvonalát. Ugyanakkor meg kell teremtenie *a rendszerezési alapot a faféleségek ára, tehát az árarány-probléma megoldásához is.*

A fanevelés költsége, a faállomány értékén alapuló pótlékolás és a szinttartó adó együttesen határozza meg az átlagos tőárat. Ezt alapul véve több tényező figyelembevételével határozzák meg a fakitermelés adott helyén tőár címén felszámított összeget. A tőár tehát nem egységes, hanem használati érték szerint differenciált.

Magyarországon 1956 előtt a faipari árrendszerben a tőár nem töltötte be a faanyagok árszintjének és árarányának alakító funkcióját. Az árakat jobbára a fakitermelés és -feldolgozás bérköltségei képezték. Az élő fa termelésének költségei az árrendszertől el voltak különítve. A lábon álló fa úgyszólván ingyen állt rendelkezésre. A tőár csupán képletes nagyság volt. A régi árrendszernek ez a sajátossága abból az egyszerű tényből következett, hogy a forintvaluta bevezetésekor a faanyagok árát az 1938. évi pengőárakból meghatározott árindexekkel állapították meg. Az így képzett faanyag- és faipari termékárak alig fedezték a fakitermelés és fafeldolgozás költségeit. Tőárként csak a maradék összeg kerülhetett elszámolásra. Ez 19,60 Ft/m^3-t tett ki. Ily módon rendkívül alacsony faárszint adódott, amelytől nem is lehetett várni a fahelyettesítésben való érdekeltséget. Márpedig elvileg a fát rendkívül széles körben lehet más termékekkel helyettesíteni. Magyarországon a *fahelyettesítés előtérben álló területei* a következők:

– a bányászatban a bányafa helyettesítése acéltámokkal;

– a bútoriparban a fűrészáru helyettesítése fémvázas szerkezettel, lécbetétes bútorlappal és enyvezett lemezzel; a bútorfa helyettesítése faforgács- és pozdorjalappal, továbbá farostlemezzel;

– a papíriparban a papírfa helyettesítése szalmával;

– az építőiparban a fagerenda helyettesítése betonelemekkel, az állványfa fémszerkezetekkel;

– a vasútnál a talpfa helyettesítése vasbetonaljjal;
– a villamosenergia-iparban a fa vezetékoszlop helyettesítése vasbeton vezetékoszloppal;
– a tűzifa helyettesítése szénnel, olajjal, gázzal, elektromos árammal stb.

A faanyagok ára 1956-ig – általános szabályként – *alacsonyabb volt, mint a fát helyettesítő anyagok ára.* Ez kedvezőtlenül hatott a fahelyettesítők elterjedésére. Nálunk a fával központilag gazdálkodnak, és tervezik a fahelyettesítést is. Úgy tűnik ezért, hogy az utasításos szabályozás megoldja az itt keletkezett problémákat. Kiderült azonban, hogy az anyaggazdálkodási utasítások hatékonysága nagymértékben csökken, amikor azok anyagi érdeke ellen hat, akiknek az utasításokat végre kell hajtani. Hasonló a helyzet akkor is, amikor olcsóbb faanyagot drágább anyaggal kell helyettesíteni. Ilyenkor – a tapasztalatok szerint – a fahelyettesítés arra a szükséges minimális mértékre korlátozódik, amit az abszolút fahiány determinál.

A fő probléma az ilyen árrendszerben nem is az, hogy az utasítást nem, vagy csak részben hajtják végre, hanem az, hogy az utasítás végrehajtásáért felelősök a legkülönbözőbb módon fékezik a fahelyettesítők elterjedését. Ezért teljesen indokoltan vetődött fel, hogy a helyettesítő anyagok ára a faanyag áránál alacsonyabb legyen, és a felhasználókat a fahelyettesítő anyagok széles körű alkalmazására ne csak utasítsák, hanem anyagilag is ösztönözzék.

Az ezzel összhangban álló árviszonyok kialakítását a *tőár felemelése* segítette elő. Az 1959. évi árrendezésnél figyelembe vett élő fa ára 19,60 Ft/m^3 helyett már 140 Ft/m^3, ami az ösztönzés szempontjából számottevő különbséget jelent. Ez olyan átlagösszeg, amit differenciáltan alkalmazunk az egyes termékekre (lásd a 43. sz. táblázatot).

43. sz. táblázat

Fontosabb erdőgazdasági termékek tőára

(1963–1964 gazdasági évben)

Megnevezés	Tőár Ft/m^3	Önköltség Ft/m^3	Tőár az önköltség százalékában
Cölöpfa	500	820	61
Vezetékoszlop	500	823	61
Juharrönk	400	740	54
Tölgyrönk	400	744	54
Hársrönk	220	490	45
Fenyőrönk	250	593	42
Éger-, nyírrönk	220	490	45
Bükkrönk	200	529	38
Akácrönk	220	563	39
Gyertyánrönk	200	550	36
Bányafa, lombos	220	544	40
Bányafa, fenyő	220	496	44
Pillérfa	220	549	40
Cserrönk	220	577	38
Papírfa	50	372	13
Tűzifa (vastag)	50	281	18

A tölgy és a bükk túlzott kitermelésének visszatartása céljából viszonylag magas, a népgazdaságilag fontos bányafára pedig az értékaránytól eltérő alacsony tőárat állapítottak meg, hogy termelésükre ösztönözzék az erdőgazdaságokat. A tőár az erdőgazdasági fatermékek önköltségének kb. 35%-át teszi ki.

A tőár jelenleg fedezi az élő fa termelésének önköltségét, de még nem tartalmazza az eszközlekötési járulékot. A járadékjövedelem sem a tőárban, hanem árszintemelő adó formájában a fűrész- és lemeziparban, valamint árarányтartó adó formájában olyan fatermékek árában realizálódik, amelyek más termékekkel helyettesíthetők.

Ily módon 1955 után önálló feladatként merült fel a fahelyettesítésre ösztönző árarányok kialakítása. A faanyag és fahelyettesítő anyagok árarányproblémáját nem lehetett kielégítően megoldani a ráfordítási arányok alapján, ezt csak a használati értékek alapján lehet elvégezni. Ez az összefüggés azonban a korábbi árarányok jelentős átalakítását követelte (lásd a 44. sz. táblázatot).

44. sz. táblázat

A faanyagok és fahelyettesítő anyagok 1955 előtti és utáni árarányának alakulása

Termékhelyettesítés	Árarány	
	régi	új
Bányafa		
bányafa	100	100
acéltám	200	143
Födémszerkezet:		
faragott gerenda	100	100
fűrészelt gerenda	118	109
vasbeton	108	72
Talpfa:		
telített talpfa	100	100
betonalj	119	72
Vezetékoszlop:		
fa vezetékoszlop	100	100
vasbeton vezetékoszlop	194	101

Az új árpolitika időszaka alatt (1953–1963) a *bányafa*-felhasználás a széntermelés 45%-os növekedése mellett csupán 8,8%-kal emelkedett. A *vasúti talpfa*-felhasználás kevesebb mint $^1/_3$-ra csökkent. Az építőiparban az egymillió forint termelési értékre számított *fűrészáru*-mennyiség – amely 1959-ben 12,8 m^3 volt – 1960-ban már csak 9,55 m^3-t tett ki, és 1963-ban 8,45 m^3-re csökkent.

Bonyolult árproblémákat vetett fel a *papírfa szalmával történő helyettesítése is*. Magyarországon az ötvenes években rendezkedtünk be szalmacellulóz gyártá-

sára. De annak felhasználása a papírgyárakban többletköltséget okozott. Ez részben abból következett, hogy a külföldről importált cellulóz-alapanyagnak – a papírfának – az ipari átadási ára mélyen a világpiaci ár alatt mozgott, másrészt a szalmacellulóz önköltségi ára igen magas volt. A papírgyárak ilyen körülmények között az importanyag felhasználásában voltak érdekeltek még akkor is, ha műszakilag a szalmacellulóz felhasználására lehetőség kínálkozott. Az 1959-ben tett árintézkedéssel a fehérítetlen szalmacellulóz árát 20%-kal, a fehérítetlen szulfitcellulóz, illetőleg a fehérített szalmacellulóz árát 28%-kal csökkentettük a fehérített szulfitcellulóz ára alá (lásd a 45. sz. tábázatot).

45. sz. táblázat

A cellulóz belföldi és világpiaci áreltérése

Megnevezés	Belföldi ár	Világpiaci ár
Fehérítetlen facellulóz, I. o.	100,0	100,0
Fehérítetlen szalmacellulóz, I. o.	80,0	—
Fehérített facellulóz, I. o.	124,9	105,5
Fehérített szalmacellulóz, I. o.	90,0	86,2
Fehérítetlen nátroncellulóz, I. o.	96,9	90,1
Fehérített nátroncellulóz, I. o.	124,9	113,3
Nagyhozamú nyárfacellulóz	68,5	62,0
Facsiszolat	74,9	55,1

A szalmacellulóz világpiaci ára csökkenő tendenciát mutat. Így az önköltség alatti ár is magas. A szalmacellulóz magas önköltsége jelentős mértékben a világpiaci árnál magasabb szinten megállapított szalmaárban keresendő. A szalmacellulóz árának jelentős csökkentése csak a szalmaárak világpiaci szinten történő megközelítése, a cellulózüzemek kapacitásának jobb kihasználása és a szalmacellulóz-termelés profilkiegészítése (új papírgép beállítása) útján érhető el.

A faanyagok árába tehát egyfelől forgalmi adó van beépítve, másfelől a más termékekkel helyettesíthető faanyagok árába árarántartó adó. A forgalmi adó általánosan felemeli a faanyagok árszintjét, az árarántartó forgalmi adó pedig az általános árszintből „kiugrasztja" egyes faanyagok árát, miután az azokkal történő takarékosság nemcsak a faanyagok gondosabb kezelése és gazdaságos feldolgozása révén biztosítható, hanem olyan formában is, hogy azok felhasználása részben-egészben mellőzhető.

Ipari fa–tűzifa árarány

Az ésszerű fagazdálkodásra ösztönző árak kialakításánál figyelembe kell venni a jó és a gyengébb minőségű ipari fa, valamint a tűzifa világpiaci árarányait (lásd a 46. sz. táblázatot).

46. sz. táblázat

Az ipari fa és tűzifa világpiaci árarányai
(1958—1963. évek átlagárain számítva)

Termék megnevezése	$/m³	Árindex
Fenyőfűrész gömbfa	22,50	100,0
Fenyő papírfa	13,90	61,8
Vegyes tűzifa	10,90	48,4

A világpiaci árviszonyok alapján az ésszerű fagazdálkodás alapelvét a következőként határozhatjuk meg: *a belföldön kitermelt fát lehetőleg ipari faként kell hasznosítani, és a hiányzó famennyiséget – mint tűzifa, illetőleg mint alacsonyabb értékű ipari fa – célszerű importálni.* A nemzetközi fapiacon végzett vizsgálódások arról tanúskodnak, hogy az európai országokban a hiányok elsősorban az olcsó fanyersanyagokból növekedtek. Más volt a helyzet Magyarországon. Az ötvenes évek első felében Európában a kitermelt fatömeg mintegy 50%-a volt ipari fa, nálunk ez az arány csupán 34%-ot ért el. Voltak, akik úgy vélték, hogy ez a különbség egyenes következménye az erdőterület fafajták szerinti összetételének. Mások úgy vélekedtek, hogy e probléma beruházásokkal, a faipar helyes irányú fejlesztésével megoldható. Ma már tudjuk, hogy az árpolitikának is jelentős szerepe van a kitermelt fatömeg tűzifa–ipari fa arányának alakításában. Nézzük meg ebből a szempontból az 1956. évi árrendezés előtti és utáni helyzetet (lásd a 47. sz. táblázatot).

47. sz. táblázat

Az árrendezés előtti és utáni árarányok

Megnevezés	Árrendezés előtt	Árrendezés után
Tűzifa termelői ára	100	100
Rönk termelői ára	111	319
III. o. rönk termelői ára	95	227
Vezetékoszlop, állványfa és cölöpfa	339	800
Bányafa	114	230
Egyéb ipari fa	104	200

A régi árrendszerben a tűzifa több esetben nagyobb jövedelmet biztosított, mint egyes szerfafélék. Az új árrendszerben a tűzifát veszteségessé tettük. Ennek hatásaként a kitermelt fatömegen belül az ipari fa részaránya jelentősen emelkedett (lásd a 48. sz. táblázatot).

Az árrendszer ösztönző hatása elsősorban az erdőgazdaság faipari munkájára volt jelentős. Erdőgazdaságaink korábban jobbára csak ún. erdei félkész termékeket, félig kinagyolt kerékalkatrészeket, dongát, faragott gerendát, vasúti talpfát, hasított szőlőkarót, hasított bordaléceket állítottak elő. Az új faipari árrend-

48. sz. táblázat

Összes fakitermelés és iparifa-kihozatal országosan

Kitermelt faféleségek	Mérték-egység	1948	1953	1958	1963
Bruttó fakitermelés	1000 m³	3770,7	3788,0	3358,5	4499,0
	Index	99,5	100,0	88,7	118,8
Iparifa-kitermelés	1000 m³	793,6	1189,9	1192,1	2012,9
	Index	66,7	100,0	110,2	159,2
Iparifa-hányad a vastag fa százalékában	%	28,8	42,5	50,2	60,9

szer bevezetése után az erdőgazdaságok gépi termelésre is berendezkedtek, szalag- és körfűrészek munkába állításával rátértek olyan faáruk előállítására, amelyeket azelőtt a fűrészipar állított elő (például bányadeszka, bányapalló, parkett friz, ládaelem stb.). Figyelemre méltó, hogy ezeket a cikkeket az erdőgazdaságok olyan alapanyagokból állítják elő, amelyek a fűrészrönk méret- és minőségi előírásai miatt nem érik el a nagyipari szabványelőírásokat és korábban mint tűzifa kerültek hasznosításra.

Magyarországon *a hatvanas években a kitermelt famennyiség és az ipari fa-tűzifa arány elérte az optimális határt.* Az *ipari szerkezet átalakításával azonban ez az arány tovább növelhető.* Az ipari technológia abba az irányba fejlődik, amely újabb és újabb lehetőséget biztosít a gyengébb minőségű faanyagok ipari feldolgozására. Ennek egyik területe a farostlemez-gyártás, másik a kemény, lombos fák cellulózipari feldolgozása. Amíg tehát egy-két évtizeddel ezelőtt indokolt lehetett a fűrész- és lemezipar, továbbá a cellulóz- és papírgyártó ipar fejlődésének fékezése, újabban ez már az ésszerű fagazdálkodás érdekeit sérti. Megindult a farostlemez-gyártás. A cellulóz- és a papírgyártó ipar fejlesztése azonban mind ez ideig import cellulóz- és hazai szalmacellulóz-bázison alapul. Ma már egyetértés van abban, hogy a jövőben a cellulózgyárakat elsősorban a rendelkezésre álló gyertyán és bükk, valamint az egyéb kemény lombos fafajták feldolgozására kell alapozni.

A farostlemez, forgácslemez, pozdorjalap gyártására való berendezkedés előtérbe helyezte a gyártásukra és felhasználásukra ösztönző árarányok kérdését. Az említett anyagok ma már nem tekinthetők olyan anyagoknak, amelyek a fahiány átmeneti enyhítését szolgálják. Felhasználási körük bővül, és bizonyos szempontból szélesebb a hagyományos fáénál. Nálunk jelentősebb mennyiségben a farostlemezt az enyvezett lemez helyettesítésére, a faforgácslapot pedig a bútorlap helyettesítésére hasznosítják. Az 1958–1961-es időszakban az összes lemezfelhasználásban a farostlemez aránya 48%-ról 63%-ra, a bútorlap felhasználásában a faforgácslap-felhasználás 33%-ról 67%-ra emelkedett. A felhasználási arányok javítását célzó beruházási, műszaki, szervezési intézkedéseket az árpolitika is ösztönözte.

A fatakarékosság árarány probléma is. A faárarány műszaki ársor, amellyel szemben az az alapkövetelmény, hogy fejezze ki a fafajták, választékok, méretek és a minőségek közötti műszaki értékarányokat.

Az erdőgazdálkodásban nem érvényesül a vállalatok szerinti szakosítás. Az erdőgazdaságok az erdészeti termeléssel kapcsolatos összes munkálatokat elvégzik.

Az erdőkitermelés és a fafeldolgozó ipar árrendszerének egyik sajátossága, hogy *a minőség és méret szerint osztályozott termékek jövedelmezőségi színvonala oly módon differenciált, hogy a jobb minőségű és nagyobb méretű termékek jövedelmezősége magas, a rosszabb minőségű és kisebb méretű termékek jövedelmezősége pedig alacsony, vagy egyenesen veszteséges.* Ez arra ösztönzi az erdőgazdaságokat, hogy minél ésszerűbben használják fel a faanyagokat, speciális vágási vagy fűrészelési módszereket alkalmazzanak annak érdekében, hogy rosszabb minőségű és nem jövedelmező termékek gyártására is sor kerülhessen. E cél megvalósulását szolgálja, hogy a feldolgozott anyagok osztályozásától függetlenül az önköltség egységes, míg a termelői árak a minőségi mutatóktól függően változók.

A kiváló minőségű termékek termelésének ösztönzésére kivételes esetekben magasabb nyereséget is megállapíthatnak (lásd a 49. sz. táblázatot).

49. sz. táblázat

Nyereségdifferenciálódás egyes termékféleségek szerint
(1963—1964)

Termékféleség	Átlagos árbevétel	Nyereség	Veszteség
	1 m³-re számítva (Ft)		
Kemény rönk (lombos)	790	119	—
Bányafa	607	63	—
Vezetékoszlop	1261	173	—
Papírfa (lombos)	516	94	—
Karámfa	450	13	—
Tűzifa (vastag)	259	—	37

Az erdőgazdasági termékek közül legnagyobb jelentősége a *fűrész- és lemezipari rönknek van.* A rönkök ára fafajták és minőség szerint differenciált.

A rönkök egymáshoz viszonyított értékarányainak megállapításánál a kiindulási alapot a tölgy értéke adja.

A tölgyhöz viszonyított értékarányok tükrözik az egyes fafajtákból készült termékek használhatósági fokának megfelelő értéket, amelyet a tartósság, szívósság, mechanikai tulajdonságok, megmunkálhatóság együttes tényezői határoznak meg (lásd az 50. sz. táblázatot).

50. sz. táblázat

Az egyes fafajták árarányai

Megnevezés	Lemezipari rönk (I. o.)	Fűrészipari rönk (II. o.)	I. o. lemezipari rönk viszonya az I. o. fűrészrönk árához
	Index		
Tölgy	100	100	133
Bükk	87	75	146
Gyertyán	75	75	133
Szil	75	70	122
Akác	70	70	131
Cser	66	60	153
Juhar, jávor	106	110	129
Kőris	106	107	129
Dió	156	175	119
Hárs	87	90	139
Éger	69	75	133
Nemes nyár	69	75	133
Nyír	63	75	133
Hazai nyár	63	70	125
Luc-, jegenye-, erdeifenyő	—	76	—

Ezek az árarányok – kivételektől eltekintve – igazodnak a tőkés világpiac tartós árarányaihoz. A tőkés világpiacon a bükk fűrészáru ára 50%-kal, a tölgyé pedig 100%-kal nagyobb a fenyő áránál. Ezeknek az árarányoknak a figyelembevétele nemcsak azért fontos, mert sok faanyagot importálunk. Gondolni kell arra is, hogy tölgy- és bükkállományunk viszonylag kevés és – különösen a bükk fafajtából – többet termeltünk ki, mint lehetett volna. A tölgy és bükk jobb exportértékesülése miatt a felhasználást a gyengébb minőségű fafajták felé kívánatos terelni.

Árrendszerünkben ösztönözni kell a cser fűrészáru felhasználására, mert ebben a fafajtában jelentős tartalékaink vannak.

A belföldi árrendszerben a luc-, és a jegenyefenyő ára azonos az erdei fenyőével, noha ez utóbbi világpiaci ára mintegy 10%-kal magasabb. A belföldi származású erdei fenyő minősége azonban általában gyengébb, mint az importfenyőé. Ezért az alacsonyabb belföldi ár is indokolt. Ettől függetlenül a felhasználók nem szívesen veszik át még az importált erdei fenyőrönkből termelt fűrészárut sem, mert nagyobb gyantatartalma miatt nehezebben megmunkálható. Rendszerint figyelmen kívül hagyják, hogy az erdei fenyő tartósabb.

Ösztönzés céljából alacsonyan állapították meg a cser fűrészrönk árát.

A lemezipari rönk árát a fűrészrönknél jóval magasabban határozták meg, mert népgazdasági érdek, hogy ez a rönk ne kerülhessen fűrészipari felhasználásra.

A fafajták rönkárait *minőségi* osztályok szerint állapították meg. A minőségi

osztályozás azon alapul, hogy egy m^3 rönkből – a felhasznált választéktól függően – mennyi készáru állítható elő. Az árrendszer akkor ösztönöz anyagtakarékosságra, ha az árkülönbözet nagyobb, mint a műszaki különbség.

Az árak a legnagyobb anyagtakarékosságra a tölgyfánál – mint a legértékesebb fánál – ösztönöznek. Az ararányok a kemény és lágy fánál egyformák. Ilyen körülmények között a fajsúly közötti különbözet juttatja érvényre a fafajták közötti műszaki értékkülönbséget.

A bükknél és a csernél az ararányok nem tükrözik a műszaki különbségeket, aminek az a magyarázata, hogy a sarangolt szerfa árát fafajtákra való tekintet nélkül állapították meg, a kivágásnál és a rönköknél viszont a fafajták közötti ararányokat műszaki értéküknek megfelelően vették számításba. Ettől függetlenül megállapítható, hogy a sarangolt szerfa ára a többi választékhoz viszonyítva általában magas.

A felhasználó ipar speciális méretigényeiből következik, hogy a rönkök hosszúsági és vastagsági különbségei használatiérték-különbségeket takarnak. Ezeknek a különbségeknek az erdőgazdasági árrendszerben is tükröződniük kell. Ezt a csehszlovák árrendszerben – az alaptermékből kiindulva – meghatározott egyenértékszám segítségével oldják meg. Az egyenértékszámot (alaptermék) a 3-as vastagsági fokozatú rönk (átlagos átmérő 30–39 cm) képviseli. A 2-es vastagsági fokozatba tartozó rönk (átlagos átmérő 20–29 cm) egyenértékszáma 0,90, az 1-es vastagsági fokozatba tartozó rönké (átlagos átmérő 10–19 cm) 0,53. Az egyéb termékek és faválasztékok egyenértékszám-arányait ezekből vezetik le.

A *bányafaárakat* – igazodva a világpiaci árakhoz – a III. osztályú fűrészrönkárral összhangban állapítottuk meg, ami a bányafa termelésére ösztönöz. Korábban a bányafa ára a III. osztályú rönk áránál alacsonyabb volt, noha kitermelése munkaigényesebb mint a rönké. A korábbi árszabályozás abból indult ki, hogy a rönkimport kedvezőbb, mint a fűrészáruimport. Figyelmen kívül hagyta azonban, hogy csak fenyő bányafaimportra nyílik kedvező lehetőség, a lombos bányafát belföldön kell kitermelni. A bányafára megállapított kedvezőtlen ár az erdőgazdaságokat arra ösztönözte, hogy a bányafának alkalmas rönköket is felfűrészeljék.

Bányafának elsősorban a tölgy, az akác és a cser, papírfának pedig a fenyő, a nyár, a bükk és a gyertyán fafajtákat használjuk. A helyes anyaggazdálkodás azt kívánja, hogy erre a célra elsősorban azok a fafajták kerüljenek felhasználásra, amelyek ipari célra kevésbé alkalmasak. Ez úgy érhető el, ha a tölgyfaanyag ipari feldolgozásra kerül, a bányafaszükségletet pedig elsősorban az ipari célra kevésbé alkalmas cserfából és a bányászati célokra leginkább alkalmas akácfából biztosítjuk. Az árak ennek az elvnek eleget tesznek, mivel a bányafa ára az akác és a cser fajtánál a II. és III. osztályú fűrészrönk ára között, míg a tölgy és a nyárfa ára a III. osztályú fűrészrönk ára alatt van.

A *pillérfa* ára egyedül a cserfánál van megállapítva a II. és a III. osztályú fűrészrönk ára között. A többi fafajta ára lényegesen a III. osztályú fűrészrönk

ára alatt van. Ez különösen a korábbi árrendszerhez képest jelent nagy változást, amikor is a pillérfa ára rendkívül kedvező volt. A régi árrendszerben a pillérfa-kihozatal növekedése az erdőgazdaságok szempontjából **a fűrészrönk** rovására is kifizetődő volt (lásd az 51. sz. táblázatot).

51. sz. táblázat

Összesített áraránytáblázat

Megnevezés	Tölgy	Nyár	Hárs	Éger	Akác	Bükk	Cser
Lemezipari, I. o.	100	100	100	100	100	100	100
Lemezipari, II. o.	—	92	80	92	82	79	82
Fűrészrönk, I. o.	81	75	73	75	76	64	66
Fűrészrönk, II. o.	62	63	60	63	64	54	55
Fűrészrönk, III. o.	50	50	48	50	51	43	46
Kivágás	50	50	50	58	59	43	54
Sarangolt szerfa	35	37	30	37	51	40	51
Bányafa	40	42	—	—	59	—	52
Pillérfa	34	42	—	—	50	39	50
Karámfa	37	50	—	—	55	43	55
Tűzifa	23	25	20	25	34	28	34

A fűrész- és lemezipari árrendszer

Az erdőgazdaság a rönkök jelentős részét a fűrész- és lemeziparnak adja el. Ez az ipar látja el az egyes népgazdasági ágakat fűrészelt anyagokkal. A fűrész- és lemezipar munkájának hatékonyságát – amikor azt az ésszerű anyaggazdálkodás alapján ítéljük meg – *az átvett és átadott anyagérték különbözetével mérjük.* Annál hatékonyabb a fűrész- és lemezipari munka, minél nagyobb értékű fűrészelt és lemezáru értéket bocsát ki adott rönkértékre számítva.

Az 1955-ig érvényben volt faipari árrendszer sokszor az ésszerű anyaggazdálkodás *ellen* ösztönzött. Ez két árrendszerbeli sajátossággal függött össze: a fűrész- és a lemezipar olcsón kapta a rönköt, ami miatt árszerkezete a faanyaggal való pazarlásban tette érdekeltté; a fűrész- és a lemezipar jobb minőségű termékeinek az ára alig tért el a rosszabb minőségű termékáraktól, emiatt nem volt érdekelt az áruszerkezet minőségi javításában.

Egy m^3 fűrészáru termelői árában például 1955-ben a bérköltség és az anyagköltség aránya 100 : 453 volt. Eszerint, ha a vállalat 4,19 forinttal csökkenteni akarta az anyagköltséget (1%-os anyagköltség-csökkentés), akkor erre a célra legfeljebb 4,53%-kal (4,19 forinttal) több munkabért fordíthatott, ha el akarta kerülni az önköltség emelkedését. Az anyagkihasználás 1%-os javításához azonban a 4,19 forint pótlólagos bérköltség nem volt elegendő, miután a jobb anyagkihasználáshoz *pótlólagos munkaidő*-felhasználásra lett volna szükség.

Olyan termelői árrendszerben, ahol a fűrészáruk árát a kiskereskedelmi árakból visszafelé számolt rönkárak alapján határozzák meg – az egy m^3 fűrészáru

termelői árában – a bérköltség az anyagköltség arányát a következőképp változtatja meg: 100 : 1737. Ebben az esetben 1%-os anyagköltség-megtakarítás céljából az *önköltség emelkedése nélkül* 16,07 forinttal (17,37%-kal) lehet növelni a munkabért. A köbméterenkénti 16,07 forintos többletköltség már megfelelő fedezetet nyújt az anyagkihozatal megjavításához, jövedelmezővé teszi az anyagmegtakarítást biztosító technológiai eljárások alkalmazását.

1956. február elsejével az erdőgazdaság, valamint a fűrész- és lemezipar területén a fatakarékosságot előmozdító árrendszert – éppen a fenti megfontolások és számítások figyelembevételével – vezették be (lásd az 52. sz. táblázatot).

52. sz. táblázat

Az anyag- és bérköltség aránya 1955 előtt és után

Év	Tölgy	Bükk	Cser	Tölgy	Bükk	Cser
	fűrészáru			donga, barell, friz		
	100 Ft bérre jutó anyagköltség					
1955	940	870	800	590	620	450
1959	2780	1490	1560	1090	690	670

Év	Nedves enyvezett lemez	Kombinált enyvezett lemez	Mahagóni furnér
	100 Ft bérre jutó anyagköltség		
1955	410	280	560
1959	780	550	1110

Az új faipari árrendszer kedvezően éreztette hatását. A lombos fa árukihozatala emelkedett, és a fafeldolgozó iparágakban javult a gyártmányok fajlagos anyaghányada.

Az 1955 előtti árrendszerben a fűrészáru minőségi osztályai közt átlagosan 70 forint volt a különbség. Ez 14 óra és 54 perc munkaidő bérköltségének felelt meg. A fogyasztói árban ez a különbség azonban 530 forint volt. Ilyen árrendszer nyilván nem ösztönzött a minőség javítására. Ezt az is bizonyította, hogy a fűrészelt rönkök minőségi mutatója (átlagosan 1,9) jobb volt, mint a fűrészáru minőségi mutatója (átlagosan 2,4). Az 1955 előtti árrendszerben az bizonyult az ipar számára előnyösebbnek, ha a minőség javítása helyett inkább a termelés mennyiségi növelését szorgalmazta.

Az 1955 utáni árrendszerben a jobb minőségre ösztönzés céljából a fűrészáru osztályos árai között jelentős különbségeket határoztunk meg.

A fenyőfűrészáru minőségi osztályai és méretei között érvényesülő ararányokat indextáblázat szemlélteti (lásd az 53. sz. táblázatot).

A szélezetlen fűrészáru ára 10%-kal alacsonyabb, mint a megfelelő méretű és minőségű szélezett fűrészáru ára.

53. sz. táblázat

*Szélezett fűrészáru arányai**

Vastagság (mm)	3—6 m hosszú fűrészáru minőségi osztálya					
	0**	I. o.	II. o.	III. o.	IV. o.	V. o.
12	176	146	136	121	110	88
16—20	168	140	130	116	105	84
22—40	160	133	124	110	100	80
48—100	168	140	130	116	105	84

* Kiindulási alapul szolgál a IV. osztályú, 22—40 mm vastag, 3—6 m hosszú, keskeny fűrészáru ára. Keskeny fűrészáru = 100, széles fűrészaru — 108,6.
** Osztály feletti minőség.

A lombos fűrészáru áraránya it a következő összeállítás mutatja (lásd az 54. sz. táblázatot).

54. sz. táblázat

*Szélezetlen fűrészáru árarányai**

Vastagság (mm)	2—5 m-nél hosszabb fűrészáru minőségi osztálya			
	I. o.	II. o.	III. o.	IV. o.
	árindex			
19	136,5	105	75,5	60,9
22—40	130,0	100	70,0	58,0
45—118	136,5	105	73,5	60,9

* Kiindulási alapul szolgál a II. osztályú, 2—5 m hosszú, 43—118 mm vastag, szélezetlen fűrészáru ára.

Az 1–1,9 m hosszú fűrészáru ára a 2–5 m hosszú áru áránál 10%-kal alacsonyabb.

A szélezett lombos fűrészáru ára a szélezetlen fűrészáru árából 15% levonásával képezhető.

A minőségi osztályok között mutatkozó jelentős árkülönbség (a régi árrendszerben az I. és II. osztályú tölgyfűrészáru ára között 163 forint árkülönbözet volt, ma 710 forint; a bükknél az árkülönbözet 133 forint volt, most 540 forint), ami a termelőt a termék jobb megmunkálására, a felhasználót a gyengébb minőségű fűrészáru felhasználására ösztönzi. Az árkülönbözet ugyanis fedezi a gyengébb minőségű fűrészáru felhasználásával kapcsolatos többletköltségeket.

A *rövid fűrészáru* felhasználásának ösztönzése céljából ennek árát a normál fűrészáru áránál 25%-kal alacsonyabban állapították meg, a minőségi osztályok közötti árarányt pedig széthúzták. (Ennek eredményeként a ládaiparban például jelentősen növekedett a rövid és gyengébb minőségű fűrészáru felhasználása.) Ezekkel az intézkedésekkel elérték, hogy a jobb minőségű, értékesebb célra alkalmas faanyagot a ládaipar ne vonja el a bútoripartól (lásd az 55. sz. táblázatot).

55. sz. táblázat

A ládaipari anyagfelhasználás változása az árrendezés után
(százalékban)

Választék	1957	1960	1962	1963
Hosszú fűrészáru	80,9	54,5	35,4	28,6
Rövid fűrészáru	14,9	39,9	49,9	46,5
Extra rövid fűrészáru	—	—	13,9	24,7
Fűrészelt gerenda, zárléc	4,2	5,6	0,8	0,2
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

A bútoripar árrendszere

A bútoriparban az árképzés az ún. iparági normatív rendszerrel történik. Vagyis a termékek előállítási költségeinek – valamennyi vállalatra egységesen kötelező – normatívái alapján határozzák meg a különböző bútorféleségek árarányait. A normatív árképzési módszer bevezetésének legfontosabb célkitűzése az volt, hogy meghatározza a szükséges anyag- és időmennyiséget. Normatív árképzésnél a problémát nem a már korábban is gyártott bútorok anyag- és munkaidő-szükségletének a meghatározása okozza, hanem az a körülmény, hogy a költségnormatívákban olyan termékek költségtényezőit is rögzíteni kell, amelyeket az ipar még nem gyártott. Az árképzési rendszernek tehát az *új* termékekre is megfelelő árképzési formulát kell biztosítani.

Az anyagmennyiségek költségnormatíváinak kialakításánál abból indulnak ki, hogy a késztermékben foglalt anyagmennyiséget nem lehet előre rögzíteni. A költségnormatívákat a *bruttó anyagfelhasználásra* kellett meghatározni. Több év távlatában megállapítható volt, hogy az egyes anyagfajták veszteségszázalékai nem mutatnak nagy szóródást, tehát azokból műszaki átlag képezhető. A közvetlen bérköltségek normalizálásánál azt vették figyelembe, hogy a bútorgyártásban az egyes alkatrészek gyártástechnológiája közös jellemzőket mutat. A különböző termékeknél csak méreteltérés mutatkozik. A bútorgyártásnak ez a jellegzetessége lehetőséget adott az árvetésbe állítható bérköltség normalizálására. A bérnormatívákat egyes alkatrészegységekre határozták meg. Ez azon a felismerésen alapul, hogy például – függetlenül az ajtó nagyságától – a sarokmegoldás, a vasalás stb. lényegében azonos bérköltséget igényel, ezzel szemben a felületkezelés már a felülettel arányosan változó bértényezőt jelent. A bérnormatíva jegyzékben foglalt normaidő-szükségletet tehát egyrészt a fix, másrészt az arányosan változó, munkaműveletenként differenciált normaidő-szükséglet alapján határozták meg.

Az egyéb árvetési tényezőket a tényszámok alapján iparági szinten állapították meg.

A technológiát figyelembe véve a bútoripar három területre: *festett és fényezett, hajlított, valamint kárpitozott* bútorok gyártására osztható. Az árképzés is e tagoláshoz igazodik.

A fa- és papíripari termékek fogyasztói ára

A magyar népgazdaság termelői árviszonyai megfelelő alapot teremtenek a fa- és papíripari termékek fogyasztói árának kialakításához is. A fa és a papír már ismert árviszonyainak megfelelően a fa- és elsősorban a papíripari termékek fogyasztói ára viszonylag magas – kisebb-nagyobb mértékben a világpiaci árszint felett helyezkedik el; a tűzifa fogyasztói ára pedig viszonylag alacsony.

A tűzifa alacsony ára a tüzelőanyag alacsony fogyasztói árszintje mellett érvényesül (lásd az 56. sz. táblázatot).

56. sz. táblázat

A tüzelőanyag termelői és fogyasztói árszínvonala

Megnevezés	Fűtőérték (kcal)	Termelői ár		Index	Fogyasztói ár		Index
		Ft/t	Ft/millió kcal.		Ft/t	Ft/millió kcal.	
Kemény tűzifa, egységes, aprított	3600	377	105	100,0	445	124	100,0
Háztartási szén	3400	323	95	90,5	220	65	52,4
Dorogi szén, brikett	5000	860	172	163,8	515	103	83,1
Háztartási koksz	5900	1305	221	210,5	778	132	106,5

Bár Magyarországon az utóbbi években sokat tettünk az ipari fa tűzifa terhére történő növelésére, még mindig sok fát tüzelünk el ahelyett, hogy abból faforgácslapot, vagy farostlemezt állítanánk elő.

Kalória alapon a koksz kivételével minden háztartási célra használt szénféleségnél magasabb a tűzifa fogyasztói ára. Ez tűzifa takarékosságra, a tüzelőberendezések átalakítására ösztönöz. Az is megállapítható azonban, hogy a gáz- és olajtüzelésre való áttérést ezek magas ára fékezi (lásd az 57. sz. táblázatot). A szilárd tüzelőanyagár 1966. évi felemelése ezt némileg ellensúlyozza.

A fa- és papírtermékek viszonylag magas fogyasztói árát *indokoltnak* tekinthetjük. Amikor a termelés bővítését az anyagbeszerzés és a növekvő devizaköltség mindinkább nehezíti, célirányos a fa- és papírtermékek keresletnövekedését korlátozni, illetve meghatározott irányba terelni. A fa- és papírtermékek körében azonban nagy számban találhatunk olyanokat, amelyek *a művelődéssel, illetőleg a gyermekek nevelésével kapcsolatosak*. Ilyen esetekben – még deficites fogyasztói árak mellett is – a szükségletek mind teljesebb kielégítését kívánjuk biztosítani. Ily módon a fa- és papírtermékek fogyasztói árviszonyai nem hatá-

ERDŐTERÜLET ÉS TŰZIFAFOGYASZTÁS ARÁNYA

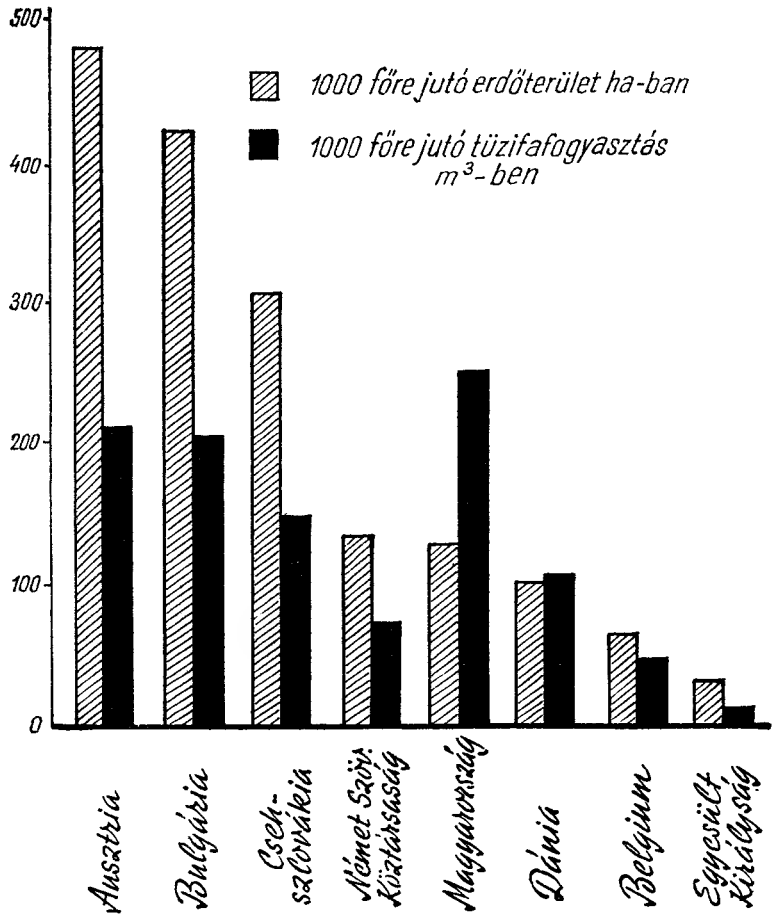

rozhatók meg közvetlenül a faanyagok árából és a feldolgozási költségekből. Meg kell ismerni a fogyasztói árpolitika e területen érvényesülő sajátos célkitűzéseit is.

A könyvek fogyasztói árában – ide értve a könyvek árszínvonalát és az egyes műfajok egymáshoz való árarányait – kultúrpolitikai célkitűzések is kifejezésre jutnak.

Az állami könyvkiadás általában és összességében rentábilis; a könyvkiadás főbb fázisköltségei, így a nyomdai, a könyvkiadási és a könyvterjesztői tevékeny-

57. sz. táblázat

Ezer főre jutó tűzifafogyasztás nemzetközi összehasonlítása

Ország	Ezer főre jutó	
	erdőterület (ha)	tűzifafogyasztás (m³)
Ausztria	477	210
Bulgária	422	205
Csehszlovákia	315	145
NSZK	135	70
Magyarország	129	253
Dánia	98	105
Belgium	66	45
Egyesült Királyság	32	10

ség forgalmi adó, illetve nyereség formájában társadalmi tiszta jövedelmet tartalmaznak. A könyvek és kiadványok fogyasztói árait és árarányait elsősorban a kulturális célkitűzések határozzák meg s emiatt a fogyasztói árak és árarányok az önköltségtől függetlenek. Az önköltség és a fogyasztói ár között belső árkiegyenlítési rendszer biztosítja a kapcsolatot és a vállalati érdekeltséget. A fogyasztói forgalomba kerülő könyvek többségének (feltehetően több mint 80%-ának) hatóságilag megállapított, országosan egységes ívára van. Az egységes ívár az önköltségtől és példányszámtól függetlenül, a kiadvány egy fűzött ívére megállapított fogyasztói ár. Kötött és védőborítékkal, valamint műmelléklettel ellátott könyvek esetében az alapárat megfelelően pótlékolják.

A fogyasztói ár kiszámítását az ívárak alapján, a könyvkiadó vállalatok saját hatáskörükben végzik, illetve attól – a mű várható keresletét mérlegelve – ± 10%-kal eltérhetnek. Egységes ívárrendszer van a tankönyveknél, a tankönyvpótló jegyzeteknél, a szépirodalmi, az ismeretterjesztő, a szakmai és a tudományos műveknél, a zenei kiadványoknál, továbbá a leporellóknál. Az egységes ívár műfajonként is és műfajon belül is differenciált. Így például az ifjúsági könyvek egységára alacsonyabb, a politikai és nevelő jellegű szépirodalmi művek olcsóbbak, mint a szórakoztató irodalom (lásd az 58. sz. táblázatot).

Az egységes ívár alkalmazása a terjedelemmel arányos könyvárakat eredményez. Ettől csak a középiskolai tankönyv ívárrendszer eltérő, ahol a terjedelemmel arányosan csökkenő, lépcsőzetes árkategóriák vannak érvényben. Ennek az a célja, hogy a középiskolai oktatásban az utóbbi időben megnőtt tankönyvek terjedelmének növekedését ellensúlyozzák. Hasonló meggondoláson alapul az az intézkedés is, hogy a felsőoktatási intézményekben (egyetemek, főiskolák stb.) tankönyv helyett használt szakkönyveket, tudományos műveket árengedménnyel vásárolhassák meg.

A fa- és papíripari termékek körében figyelmet érdemel még *a gyermekcikkek alacsony árszintje*. A bútorok fogyasztói árát például általános szabályként 3–15%-os forgalmi adó felszámításával képezik. (Egyes esetekben az adó eléri a

58. sz. táblázat

A jelenleg érvényben levő ívárrendszer

Műfaj	Ívár (Ft)
I. Szépirodalom	
Próza	
Élő magyar, szovjet és népi demokratikus	0,70
Jogdíjas egyéb fordítás	1,00
Jogdíjmentes egyéb fordítás	1,20
Szórakoztató, lektür-jellegű, valamint szűkebb kört érdeklő kiadványok	1,60
II. Ifjúsági könyvek	
Élő szépirodalom	0,70
Iskolai könyvtár	0,35
III. Ismeretterjesztő könyvek	
Általában	0,90
Átlagosnál jobban fogyó ismeretterjesztő szakkiadványok (közhasznú szakirodalom: foto, rádió, autó, kézimunka, szakácskönyv stb.)	1,40
IV. Zenei kiadványok	
Zenei ismeretterjesztő, kottapéldák nélkül, szépirodalmi feldolgozású életrajzok stb.	1,20
Felsőfokú, túlnyomóan illusztrált tudományos és szakkiadványok	1,80

35%-ot is.) Ugyanakkor a *gyermekbútorok ára deficites.* Az állami ártámogatás 20–60%-ot, egyes esetekben még a 100%-ot is megközelíti. A vegyes fa- és papírgyári termékek fogyasztói ára 1–30%-os forgalmi adót tartalmaznak, deficitesek ugyanakkor a tanszerek, a játékok, a gyermekek számára készült sportfelszerelési cikkek.

5. A RUHÁZATI CIKKEK ÁRA

A ruházati cikkeknek a termelői ártól önállósult fogyasztói ára

A ruházati termékeket rendkívül széles választékban, minőségben, formában állítják elő. A ruházati termékek rendkívül nagy száma önmagában is alapot adhat olyan irányzatok érvényesülésére, amelyek szerint a helyesnek tartott árviszonyokat *másképp kell megítélni a termelés és a fogyasztás szférájában.* Amikor ilyen irányzatok uralkodóvá válnak, akkor a fogyasztói árak és a termelői árak elkülönülése megy végbe. Ez egyik jellemzője a magyar árrendszernek a ruházati iparban.

A termelői és a fogyasztói árrendszer elkülönülése abban fejeződik ki, hogy a termelői árak képzésénél az *önköltség*, a fogyasztói árak képzésénél pedig a *használati érték* az árképzés fő kritériuma. A termelői árak képzésénél tehát a termékeket *előállító*, a fogyasztói árak képzésénél pedig a termékeket *forgalomba hozó* vállalat nézőpontja a mérvadó. Az iparvállalat nyilvánvalóan azt az árat tekinti megfelelőnek, amely fedezi az önköltséget, és megfelelő nyereséget biztosít. A kereskedelmi vállalat viszont abból indul ki, hogy minden terméket hasznossága alapján kell forgalomba hozni. Előbbi esetben a *rokoncikkek* közötti árarányosítást a ráfordítási elv, utóbbi esetben a használhatósági elv szabályozza. Előbbi esetben az árat „lentről felfelé", a termelési költségek figyelembevételével képzik. Utóbbi esetben pedig a rokoncikkeknek a használati értékkel meghatározódó árarányai adják a kiindulási alapot, tehát minden termék ára „fentről lefelé" határozódik meg. A termelői és fogyasztói árrendszer elkülönülését végső soron az a hipotézis teremti meg, hogy a rendkívül széles választékú ruházati termékek körében az önköltségi és a használhatósági szempontot nem lehet szintetizálni. Ezért kell a termelői árat és a fogyasztói árat önállósult árrendszerben kifejezni.

Magyarországon a ruházati termékek termelői áraktól elkülönült fogyasztói árrendszere a következő tényezőkkel magyarázható:

1. A használhatósági elv alkalmazásának egyik oka, hogy a fogyasztói árpolitika figyelembe kívánja venni *a történetileg kialakult fogyasztói árszokásokat*, amelyek még a kapitalizmusban alakultak ki. A tőkésvállalatok ugyanis a széles választékú termékcsoportokra nem számították ki minden egyes választék önköltségét. Számukra csak az volt a fontos, hogy egy adott termékcsoport fogyasztói árszínvonala kielégítő legyen. Az árszínvonalon belül olyan árarányokat alakítottak ki, amelyeket a kereslet-kínálat, a versenyszempont, a fogyasztó által érzékelhető különbségek stb. célszerűvé tettek. Számos ország fogyasztói árrendszerében ma is előfordul, hogy ugyanaz a textilméteráru 80 cm-es szélességben feleannyiba kerül, mint a 160 cm-es, noha közismert, hogy az önköltségük nem területarányos, a fogyasztó számára viszont ez a természetes. Az így kialakult árviszonyokat a szocialista államok többé-kevésbé fenntartották. Nemcsak a szokás alapján, de azért is, mert egyes termékeknek valóban jellemzője, hogy azok önköltsége nem állapítható meg csak cikkcsoportokra. Ezeknél – jobb híján – műszaki jellemzők alapján arányosítják az árakat.

A fogyasztói ár ugyanazon fogyasztási cikknél méretnagyság szerint is különböző, mégpedig úgy, hogy egymáshoz közel fekvő méretek fogyasztói ára azonos, és a nagyobb méretkategóriák fogyasztói ára nagyobb. Pedig lehetséges, hogy a nagy szériában gyártott nagyobb méret önköltsége kisebb, mint a kis szériában gyártott kisebb méret önköltsége. Csak bizonyos divatcikkeknél áll fenn az a helyzet, hogy drágábban értékesíthető a kis szériában gyártott fogyasztási cikk, mint amilyen áron a nagy tömegben előállított rokoncikkeket vásárolják. Sok esetben a rendelt mennyiségtől függő önköltség-ingadozásokat nem lehet a fogyasztói ár képzésnél figyelembe venni.

2. Az ár sok esetben „csoportár", mert amikor árat szabályoznak, megközelítően azonos termékekre azonos árat állapítanak meg. Az ár szempontjából tehát megközelítően azonos – alapjaiban azonban mégis különböző – terméket minősítenek azonosnak. Az árszabályozásnak állást kell foglalnia, mit tekint meghatározónak a termékek megkülönböztetése szempontjából. Hiszen pusztán azáltal, hogy a termelés és az elosztás folyamatában megjelenő termékeket 100, 500 vagy 1000 különböző árral számolják el, meghatározták a termékek választék számát. Ezt a rendszerezést persze csak az ár szempontjából lehet elfogadni. Lehetséges, hogy valamilyen más alapon végrehajtott rendszerezés ugyanebben a termékcsoportban 5000 terméket különböztetne meg, mert olyan jellegű eltéréseket is lényegesnek tekintene, ami az ár szempontjából lényegtelen, elhanyagolható.

Igen ám, de pusztán az ár szemszögéből nézve is különböző módon lehet a termékek rendszerezését elvégezni. A termelői ár nézőpontja az önköltség. A termelői ár a rokoncikkek körében általában csak azokat a termékeket minősíti megközelítően azonosaknak, amelyeknek önköltsége is megközelítően azonos. A fogyasztói ár nézőpontja a használhatóság. Ezért a fogyasztói ár a rokoncikkek körében megközelítően azonosaknak minősíti mindazokat a termékeket, amelyeknek használhatósága, illetőleg a fogyasztó szempontjából jelentősnek tartott tulajdonsága megközelítően azonos. Az eltérő nézőpont vezet oda, hogy más lehet a termékek rendszerezése a termelői és megint más a fogyasztói árrendszerben. Minél következetesebben alkalmazzák a termékek rendszerezésénél az önköltségi, illetve a használhatósági elvet, annál inkább olyan helyzet alakul ki, hogy a termelői árrendszer szélesebb terméknomenklatúrával dolgozik mint a fogyasztói árrendszer. Ez pedig annyit jelent, hogy a termelői ár szempontjából különálló termékekként kezelnek olyan termékeket, amelyeket a fogyasztói ár szempontjából „egy" terméknek minősítenek. Ez abból következik, hogy az önköltségi elv finomabban szelektál mint a használhatósági elv.

A termelői és a fogyasztói ár szempontjából eltérő termékrendszerezés Magyarországon különösen a könnyűipari termékeknél jellemző. Különböző vizsgálatok alapján megállapították, hogy e termékcsoportokban melyek azok a tipikusan előforduló költségkülönbözetek, amelyek csak a termelői árban érvényesíthetők. Ilyen jellemzők a *pamutipari* termékeknél a tarkázottság, a mercerizálás, a fedettség, a felhasznált festék minősége stb., a *gyapjúipari* termékeknél a színkülönbözet, a kötésmód, a fonalsodrat stb., a *selyemipari* termékeknél a fonalkikészítés módja, a tarkázottság, *sima árunál* a festési eljárás, a kulőrszám, a fedettség, a filmnyomás stb. A fogyasztó hozzászokott például ahhoz, hogy a sárga színű blúzanyag annyiba kerül, mint a narancs színű, holott az alizarinkromorange festék ára közel háromszorosa az alizarinkromechtgelb árának.

Vizsgáljuk meg részletesebben a férfiruházati termékek csoportáras rendszerét. Az 1958-ban gyártott férfiöltönyöket elméletileg 13 110-féle termelői árral fejezték ki. Az áraknak ilyen nagy száma abból adódott, hogy 125 fajta anyag-

ból készítettek férfiöltönyt, közülük 48-féle anyagból osztályon felüli ruhát gyártottak. Valamennyi férfiöltöny lehetett egy- vagy kétsoros. Végül mind az egysoros, mind a kétsoros férfiöltönyöknél a termelői ár méret-állás szempontjából 35–35 öltönyt különböztetett meg. A több mint 13 000 termelői árat 380 fogyasztói árban fejezték ki. A felhasznált alapanyag beszerzési árától függően a kártolt gyapjúszövetnél 18, a fésűs gyapjúszövetnél 19, a pamutszövetnél pedig 10 csoportot állapítottak meg. Az egyes csoportokon belül a szövetféleségek beszerzési ára méterenként 5–15 forintos szóródást mutatott. A fogyasztói ár megkülönböztet egysoros és kétsoros férfiöltönyt, de mindkettőnél méret-állás szerint csak 4–4 ár szerepel.

A ruházati termékek csoportáras rendszerét 1959-ben táblázatba foglalták (lásd az 59. sz. táblázatot).

59. sz. táblázat

Kártolt férfiszövetből készült egysoros férfiöltöny fogyasztói ártáblázata

Alapanyag árkategória	Egysoros			
	Normál méret			Extra méret
	normál állás	rövid állás	hosszú és hasas állás	valamennyi állás
50,00— 85,00-ig	398	378	418	438
85,01— 95,00-ig	438	418	458	483
95,01—100,00-ig	460	440	480	505
100,01—110,00-ig	480	455	505	530
110,01—136,00-ig	520	495	545	570
136,01—151,00-ig	560	530	590	615
151,01—156,00-ig	580	550	610	640
156,01—165,00-ig	635	605	665	695
165,01—170,00-ig	660	615	695	725
170,01—180,00-ig	700	665	735	770
180,01—200,00-ig	780	740	820	860
200,01—220,00-ig	850	810	890	935
220,01—230,00-ig	970	920	1020	1070
230,01—240,00-ig	1000	950	1050	1100
240,01—250,00-ig	1050	1000	1100	1155
250,01—270,00-ig	1100	1045	1155	1210
270,01—290,00-ig	1150	1090	1210	1265
290,01—300,00-ig	1200	1140	1260	1320

Azonos rendszerben épülnek fel az árak a többi gyapjúszövetből készült termékcsoportokban is. Némileg más a helyzet a pamutszövetből készült termékeknél. Amíg ugyanis a magyar árrendszerben a gyapjúméteráruknál a termelői és a fogyasztói árcsoportok egyezőek, addig a pamutméteráruknál a fogyasztói árcsoportok a termelői áraknál összevontabbak. Ez szükségessé tette, hogy a pamutiparban az ipari továbbadási árakat a fogyasztói árcsoportok összevonásával határozzák meg, az eltérő nettó termelői árakat pedig különbözeti adóval kapcsolják össze a továbbadási árakkal.

A csoportáras rendszer táblázatba foglalása azt a célt szolgálja, hogy amikor a forgalomba kerülő új választékokra a használhatósági elv szerint képeznek fogyasztói árat, eleve rögzítve legyenek azok a szempontok, amelyek alapján az árarányosítás történik. A fogyasztói ártáblázat előnye, hogy a vállalatoknak új választék esetén nem kell az árhatósághoz fordulniuk a fogyasztói ár megállapításáért, az árat az ártáblázatból leolvashatják. Továbbá, előnyös az ártáblázat azért is, mert így az árhatóság csak a normálistól eltérő árügyekkel foglalkozik.

3. A fogyasztói árarányok termelői árakhoz igazítása nehézségekkel jár akkor is, amikor magas (a termelői ár többszörösét kitevő) forgalmi adóval terhelt árut készítenek ki vagy adjusztálnak. A csomagolóanyag és a kikészítő műveletek, továbbá a tartozékok ugyanazt a forgalmi adót viselik, mint amit a késztermék visel. Ha mármost két terméknél (például hernyóselyem és nylon) az adó kulcsa nagyon különböző, akkor azonos mértékű további megmunkálás (például flokkírozás) igen eltérő összegben jelentkezik a fogyasztói árban. Például Magyarországon a hernyóselyem áruknál 32 forint a flokkírozási költség, a forgalmi adó twill esetében 20%, azaz 40 forint, a nylonnál, melynek forgalmi adója 68%, ami 100 forint többletköltséget jelent. Ezek az árarányok a fogyasztók számára érthetetlenek.

4. Jó néhány árszakember véleménye szerint a használhatósági elv alkalmazása a fogyasztói árszínvonal stabilitása szempontjából is fontos. Ezek szerint nem véletlenül érvényesül ez az elv azokban az iparágakban, amelyekben rendkívül széles választékban hoznak forgalomba termékeket, és sok vállalat vesz részt a termelésben. Ezekben az iparágakban nemcsak a termékek széles választéka, hanem a választék gyors kicserélődése is jellemző. Amikor a termelői árrendszer módot ad a vállalati önköltség elismertetésére, akkor a vállalatok arra törekednek, hogy a veszteséges termékeknél választékcserét hajtsanak végre. Ha a fogyasztói árrendszer a termelői árrendszerhez igazodnék, akkor a vállalati nyereség növelése a fogyasztói árszínvonal emelkedéséhez vezetne.

5. A fogyasztói árpolitika elkülönülésének alapvető oka – mint azt megállapítottuk – az, hogy a fogyasztói árak képzésénél az értéket nem tekintették centrumnak. A fogyasztói árpolitika tehát rákényszerült arra, hogy a rokoncikkek használhatósága közötti különbséget függetlenítse a vállalati előkalkuláció által szolgáltatott adatoktól. Az előkalkuláció pontatlansága, az iparági normatív kalkulációk, a paraméteres árképzés stb. hiánya indokolhatta, hogy a fogyasztói árpolitika az egyes termékcsoportokon belül a használhatósági elv szerint képezze a rokoncikkek fogyasztói árarányait. Számos esetben tehát nem arról van szó, hogy a társadalmi munkaráfordítás arányai alkalmatlanok a rokoncikkek fogyasztói árarányainak kialakítására, hanem sokkal inkább arról, hogy a termelői árarányok nem igazodnak a társadalmi munkaráfordítás arányaihoz. Továbbá arról van szó, hogy a fogyasztói árpolitika nemegyszer vakon követi a használhatósági elvet.

A termelői és a fogyasztói ár adóval, ártámogatással különül el, illetőleg kerül egymással meghatározott kapcsolatba.

Ennek megfelelően például a pamutszövet, a kártolt gyapjúszövet és a fésűs gyapjúszövet termelői árarányа 1 : 5 : 7 lehet, ugyanakkor fogyasztói árarányа 1 : 4 : 8. Ehhez az szükséges, hogy a szóban forgó három termékcsoportban a fogyasztói árakban realizált adó mértékét egymástól megfelelően eltérítsék.

Az adórendszer lehetőséget nyújt ahhoz, hogy a kétféle ár változtatása egymástól függetlenítve is végbemehessen; csak a termelői vagy csak a fogyasztói árakat változtassák meg; elképzelhető mindkét ár egyidejű megváltoztatása is.

A termelői és a fogyasztói árszínvonal közti különbséget a fogyasztói árban foglalt adó tömegével mérik. Ennek legmegbízhatóbb mérőszáma a fogyasztási áruszerkezetben vizsgált – kereskedelmi árréssel csökkentett – fogyasztói ár és az adó nélküli ár viszonyszáma.

A termelői és a fogyasztói ár termékenkénti (termékcsoportonkénti) kapcsolata is a fogyasztói árban foglalt adó segítségével vizsgálható. Megállapítható a két árrendszer elkülönülésének mértéke, jellege, a termékcsoportok közötti és azon belüli összefüggések. E tekintetben legfontosabb a fogyasztói árban foglalt adó elosztása a különböző termékek árában. Ahogyan a termelői és a fogyasztói árszínvonal különbségének átlagos mértékét meg lehet állapítani, ugyanígy megismerhető a kétféle árösszeg viszonyszáma termékcsoportonként is.

A termelői és a fogyasztói árrendszer kapcsolatát biztosító adópolitikát illetően más-más következtetésre jutnak a tervező, az árszabályozó és a pénzügyi szakemberek. A két árrendszer elkülönítését leginkább tervezési szakemberek képviselik, akik közül jó néhányan a merev termelői árrendszer és a mindenkori piaci követelményekhez igazodó fogyasztói árrendszer mellett foglalnak állást (függetlenül attól, hogy ezek a fogyasztói árak miképpen viszonyulnak az értékhez). Ily módon lehet ugyanis a termelői árat mint tervezési mérőszámot, a fogyasztói árat pedig mint kereslet-befolyásoló tényezőt egyidejűleg a legnagyobb hatékonysággal felhasználni. Az ilyen nézet csak a termelői és a fogyasztói ár elkülönülésének biztosítását tekinti fontosnak, a szocialista gazdaság viszonyai között tagadja a fogyasztói ár és az érték közötti objektív összefüggés létezését.

A legtöbb árszakember a két árrendszernek ennél szorosabb kapcsolatára törekszik. A termelői árat nem a tervezés, hanem a munkaráfordítás mérőszámának szerepében tartják fontosnak, következésképpen a változó költségviszonyoknak megfelelő alakítását tekintik lényegesnek. A fogyasztói árat pedig úgy tekintik, mint amelynek – a tudatos kivételektől eltekintve – egyidejűleg vagy időbeli eltolódással, de követnie kell a termelői árat.

Leginkább pénzügyi szakemberek hangoztatják annak szükségességét, hogy szűnjön meg a termelői és fogyasztói árrendszerek különállása. Az ár értéktől

való eltérítése a termékek szűk körére korlátozódjék. Ahol viszont az árat az értéktől eltérítik, ezt a fogyasztói ár mellett a termelői árban is érvényesítsék.

A tervezési szakemberek véleménye ez ideig uralkodó volt majdnem valamennyi szocialista ország árképzési gyakorlatában. Az utóbbi időben azokra a meggondolásokra fordítanak nagyobb figyelmet, amelyek a két egymástól elszakított árrendszer „teljes" összekapcsolása mellett foglalnak állást. Az ilyen elgondolások képviselői a termelői és a fogyasztói ár közé iktatott adóban nem a kétféle ár „teljes" elkülöníthetőségének technikai lehetőségét, hanem az adórendszer ellenőrző szerepét látják. Ha ugyanis a kétféle árat összekötő adó, az árnak értéktől való eltérítésére jellemző – mint ahogyan azt sokan vallják –, akkor éppen az adórendszeren keresztül ellenőrizhető az ár értékhez való közeledése.

A termelői és a fogyasztói ár kapcsolata nemcsak termékcsoportok közötti összehasonlításban, hanem az egyes termékcsoportokon belül is vizsgálható. Ilyenkor nem az árszintkülönbség mértéke, hanem a termelői és a fogyasztói árat összekapcsoló adórendszer a vizsgálódás tárgya. *Megkülönböztethetjük a kulcsos forgalmi adó, a tételes forgalmi adó és a különbözeti forgalmi adó rendszerét.*

A kulcsos forgalmi adót adókulcsban fejezik ki. A forgalmi adó a kulcsok különbözősége révén különíti el a termelői és a fogyasztói árat. Minél nagyobb a különbség a legkisebb és a legnagyobb adókulcs között, annál jellemzőbb a termelői és a fogyasztói árarányok eltérése. Hiszen ha a termelői árak következetesen igazodnak az előállítási költségarányokhoz, a kereskedelmi árrésarányok pedig a termékek forgalmiköltség-igényességéhez, akkor éppen az adó segítségével kell felemelni a termelői árszínvonalat az érték színvonalára, és ha az adó arányos (minden termék önköltségét azonos adókulccsal pótlékolják), akkor értékarányos (vagy az értékarányokat megközelítő) fogyasztói árakat kapunk. Mindebből két következtetést vonhatunk le: 1. Ahol a kulcsos forgalmi adó egységes, ott csak a többi termék kapcsolatában különíti el a termelői és a fogyasztói árat. Az adott körön belül szerves kapcsolatot hoz létre a termelői és fogyasztói árarányok között. Biztosítja – a jelzett feltételek mellett – a fogyasztói árak igazodását az értékarányokhoz. 2. Értékarányos vagy az értéket megközelítő áraknak minősíthetjük azon termékek fogyasztói árát, amelyben a forgalmi adót – a jelzett feltételek mellett – az átlagosnak megfelelő adókulccsal képezik. Hiszen éppen az ennél nagyobb, illetve kisebb adókulcs téríti az árat az érték fölé, vagy az érték alá.

A *tételes adó* rendszerében a termelői és a fogyasztói ár közé iktatott forgalmi adót közvetlenül abszolút összegben határozzák meg. Ez az adó is kifejezhető lenne adókulcsban, és az ilyen átszámítást célszerű is végrehajtani, amikor arra keresünk feleletet, milyen irányban és mértékben tér el a termék így adódó fogyasztói ára az értékszinttől (az árakban realizált állami tiszta jövedelmi átlagtól). A gyakorlati árképző munkában mégis bizonyos esetekben célszerűbb a tételes és nem a kulcsos adórendszert alkalmazni. Ott alkalmazzuk a tételes adó

rendszerét, ahol egy termékkel (cukor, ásványolaj), vagy néhány termékkel (ásványolajipari termékek) van dolgunk.

A *különbözeti adó* rendszerében a termelői és a fogyasztói ár közé iktatott forgalmi adót szintén közvetlenül abszolút összegben határozzák meg. Megjelenési formája ily módon rokonvonást mutat a tételes adó rendszerével. Olyan termékcsoportoknál alkalmazzák ezt az adórendszert, ahol rendkívül bő a gyártmányválaszték, gyakori a választékcserélődés, és ezek fogyasztói árát meghatározott fogyasztói árrendszerben kell arányosítani. Éppen ebből következnek a tételes és a különbözeti adórendszer lényeges eltérései: a kevés, illetve a sok tétel, másrészt az adó stabilitása, illetve labilitása. Minden, már megállapított különbözeti adó stabil adótétel olyan értelemben, hogy egyértelműen meghatározza az árban realizálódó adót mindaddig, amíg a szóban forgó választékot előállítják. Minden, már megállapított különbözeti adó viszont labilis olyan értelemben, hogy általában olyan választékokra határozzák meg, amelyeket csak hosszabb-rövidebb ideig gyártanak és amelyet a választék kicserélődésénél újólag szabályozni kell. Nem nehéz megérteni, hogy amikor a cukor, vagy az ásványolaj tételes adóját rögzítik, akkor stabilan meghatározzák e termékekre a fogyasztói árban realizálódó állami tiszta jövedelmet; amikor viszont bőrfelsővel gyártott, borjúbox weekend 1/1 talp, 37-es méret, I. osztályú férficipő valamely modelljének fogyasztói árába építenek be különbözeti adót, akkor ez még rendkívül labilis abból a szempontból, milyen állami tiszta jövedelem realizálódik általában a bőrfelsőrésszel gyártott nyári férficipők fogyasztói árában.

Amikor eltérő adókulcsokkal különítik el a termelői és a fogyasztói árat, akkor ebben az a törekvés is érvényesül, hogy megőrizzék a termelői és a fogyasztói ár bizonyos kapcsolatát. Amikor viszont a különbözeti adó rendszerével különítik el a termelői és a fogyasztói árakat, akkor ezt az elkülönítést a termékcsoportok közötti árarány-összefüggésekre vonatkoztatják. A különbözeti adó rendszere feltételezi, hogy termékcsoportokon belül más a termelői és más a fogyasztói árrendszer.

Az állam nemcsak többért adhatja el a terméket, mint amennyibe előállítása és kicsinybeni eladása kerül, hanem kevesebbért is. A fogyasztói *összárban* természetszerűleg annyi állami tiszta jövedelmet kell realizálni, amennyi az össztársadalmi szükségletek fedezéséhez szükséges. De ha elismerjük, hogy a fogyasztói ár lehet magasabb és alacsonyabb az értéknél, akkor azt is el kell ismerni, hogy a fogyasztói ár az önköltségnél is alacsonyabb lehet. A piaci viszonyok létrehozhatnak olyan helyzetet, hogy valamit termelni kell, de csak önköltség alatti áron lehet értékesíteni. Sőt, az állam tudatosan is létrehozhat ilyen árviszonyokat, mert valamilyen megfontolásból azt tartja kívánatosnak, hogy a fogyasztói ár még az önköltségnél is alacsonyabb legyen.

Ha a fogyasztói ár kisebb a termelői árnál, akkor a forgalmi adót ártámogatás helyettesíti. Az ártámogatás valójában negatív forgalmi adó. Ebből következik, hogy az ártámogatásban is alkalmazható kulcsos, tételes és különbözeti rendszer.

Mindaz tehát, amit a forgalmiadó-rendszerrel kapcsolatban kifejtettünk, itt is érvényes, más előjellel. Az ártámogatás ellentétes irányban kapcsolja össze a termelői és a fogyasztói árat.

A fogyasztói árak képzésénél egyes szocialista országok szűkebb körben a fényűzési forgalmi adót is alkalmazzák. Ez az adó olyan termékekhez (szolgáltatásokhoz) kapcsolódik, amelyeknek árát meg kívánják különböztetni a rokontermékek (rokonszolgáltatások) árától. Cél, hogy magas árat érjenek el és fokozott közteherviselésbe vonják be azokat, akik ilyen termékeket vásárolnak, illetve ilyen szolgáltatásokat vesznek igénybe.

Amikor a rokoncikkek körében a termelői árarányokat önköltségi elv, a fogyasztói árarányokat pedig használhatósági elv szerint állapítják meg, akkor nyilvánvalóan nem lehet a termékcsoportra egységes adókulcsot megállapítani. A különböző elvek szerint képzett árarányok szükségszerű velejárója a két árat összekötő adó különbözősége. Ez a termelői és a fogyasztói ár elkülönülésének megnyilvánulási formája, ami fennállhatna akkor is, ha lemondanának a használhatósági elv alkalmazásáról. A használhatósági elv kiélezi és intézményesíti az adó rétegződését. Minél bonyolultabb viszont az adózási rendszer, annál több a vele kapcsolatos adminisztráció és annál nehezebb az adólerovás helyességének központi ellenőrzése, ezért a pénzügyi szervek a túlbürokratizáltságot el akarják kerülni. És nem csak az adóztatási rendszer bonyolultságáról van szó. Termelői áraknál az individuális elemekkel átszőtt önköltségi elv, a fogyasztói áraknál pedig a szubjektív elemekkel átszőtt azonosítási elv egyidejű létezése abba az irányba hat, hogy megszűnjön az adó árkialakító szerepe.

A termelői és a fogyasztói ár kapcsolatában az adónak árkialakító szerepet tulajdoníthatunk, és el is tekinthetünk ettől a szerepétől. Előbbi esetben az adó meghatározott összeggel vesz részt az árképzésben, és vagy a fogyasztói árból kiindulva határozza meg a termelői árat, vagy a termelői árból kiindulva a fogyasztói árat. Utóbbi esetben az adó a teljes árösszegen belül az a „maradék" összeg, amely a termelői ár és a kereskedelmi árrés mellett még belefér a fogyasztói árba.

Elég sokan képviselik azt a véleményt, hogy az adónak árkialakító szerepet kell biztosítani. Eszerint a rokoncikkek árarány-meghatározója vagy csak az önköltségi elv, vagy csak a használhatósági elv lenne. Vagy a termelői árarányok igazodnának a fogyasztói árarányokhoz, vagy a fogyasztói árarányok a termelői árarányokhoz. Vagy fentről lefelé, a fogyasztói árakból kiindulva, vagy lentről fölfelé, a termelői árakból kiindulva végeznék az árszabályozást. Ahol így járnak el, ott érvényre jut az adónak az a szerepe, hogy az egyik árra támaszkodva automatikusan meghatározza a másik árat. A forgalmi adónak ez a szerepe az 1968. évi árreform során ki is alakul. E nélkül nem térhetnénk át a rugalmas ármechanizmusra. Nem helyezhetnénk előtérbe a vállalatok közötti megegyezéses árképzést. Ehhez olyan forgalmi adórendszerre van szükség, amely

– a már forgalomban levő termékek ármozgását nem a forgalmi adó terhére (javára) valósítja meg;

– az új iparcikkek esetében pedig teljesen egyértelműen határozza meg az új terméket terhelő forgalmi adót.

Világosan következik ebből, hogy az 1968. évi árreformot forgalmi adó reformmal is egybe kell kapcsolni, amelynek során a forgalmiadózás különbözeti rendszere megszűnik és a termelői és a fogyasztói árnak a termékcsoportokon belüli elkülönítését nem forgalmi adóval, hanem a kereskedelmi árréssel valósítják meg.

A termelői és a fogyasztói ár elkülönítése kereskedelmi árréssel

A fogyasztói ár összevont szerkezete a következő:

– termelői ár,

– adó (dotáció),

– kereskedelmi árrés.

Ebből következik, hogy a fogyasztói árnak a termelői ártól történő elkülönítésére nemcsak az adó (dotáció), hanem a kereskedelmi árrés rendszere is lehetőséget nyújthat. Megállapítható, hogy a kereskedelmi árréspolitika a szocialista országokban ezt egyre inkább figyelembe veszi.

A kereskedelmi árrésképzés elve korábban ugyanaz volt, mint a termelői árképzés elve. E szerint a kereskedelmi árrésnek fedeznie kell a forgalom társadalmi költségét – és megfelelő forgalom esetén – vállalati nyereséget kell realizálnia. A nyereség azonban nem lehetett túl jelentős. Azt a célt szolgálhatja csupán, hogy a kereskedelmi vállalat rentabilitását biztosítsa. A kereskedelmi árrés nagykereskedelmi és kiskereskedelmi árrésre tagolódik. A nagykereskedelem beszerzési ára a nagykereskedelmi árréssel pótlékolva adja a nagykereskedelmi árat. A kiskereskedelem beszerzési ára a kiskereskedelmi árréssel pótlékolva adja a kiskereskedelmi eladási árat, vagyis a fogyasztói árat.

A nagykereskedelmi beszerzési ár, a nagykereskedelmi ár és a fogyasztói ár tagolódása kifejezi az újratermelés egymást követő folyamatait, a termék előállítását, annak nagy tételű szétosztását és kis tételű eladását. A költségráfordítások e folyamatokhoz kapcsolódnak. Ezért az ár szerkezete is így épül fel. Eltérés csak olyan termékcsoportoknál van, ahol a forgalmat nem lehet mindig nagy- és kiskereskedelmi rendszerben lebonyolítani.

Amikor a kereskedelmi árrés az önálló elszámolás elvén alapul, akkor nagyságát és differenciálódását lényegében a forgalmi költségek nagysága és a termékek eltérő forgalmi költségigényessége határozza meg. A kereskedelmi árrés a fogyasztói ár 5–30%-a között mozog. De egyes termékeknél – például az építőanyagoknál – az árrés a termelői ár többszörösét is meghaladhatja. A kereskedelmi árrés nagyságrendje és mechanizmusa alapján ítélhető csak meg, milyen a kereskedelmi árrés szerepe a termelői és a fogyasztói ár kapcsolatában.

A kereskedelmi árrés kétfajta rendszerben állapítható meg: kulcsos rendszerben és tételes rendszerben. A százalékos bruttó haszonkulcs szintén kétfajta módon képezhető: 1. a fogyasztói árból visszaszámítva, 2. a nagykereskedelmi beszerzési árra építve. Adott esetben a kulcsos és a tételes rendszer együttesen is alkalmazható. A kereskedelmi árrések szabályozásánál Magyarországon mindkét rendszert egyaránt alkalmazzák. Általánosan elterjedt – mind Magyarországon, mind a szocialista országok többségében – a bruttó haszonkulcsrendszer alkalmazása. A kereskedelmi árrés e rendszerével szemben több észrevétel merül fel.

Ha a fogyasztói ár változása nem olyan tényező következménye, amely a szükséges forgalmi költség mértékét is befolyásolja, akkor fogyasztói ár emelése esetén a kereskedelmi bruttó haszonkulcsot csökkenteni, az árak leszállítása esetén pedig megfelelően emelni kellene. Ha ugyanis az állam egyes áruk termelői és fogyasztói árát megváltoztatja és a kereskedelmi bruttó haszonkulcsot változatlanul hagyja, megváltozik a kereskedelmi árrés abszolút összege. Ebből azonban még nem következik, hogy változnak a forgalmi költségek is. Változó árak és változatlan forgalmi költségek mellett a kereskedelmi haszonkulcs érintetlenül hagyása növeli vagy csökkenti a kereskedelmi nyereséget.

Az árrés százalékos rendszerében nem lehet megvalósítani a haszonkulcsok folytonos hozzáigazítását a megváltoztatott árviszonyokhoz. Amikor valamely termékcsoporton belül meghatározott választékok fogyasztói árát különböző irányban és mértékben megváltoztatják, ezzel gyakorlatilag nem hozhatják összhangba a bruttó haszonkulcsokat, mert ez a haszonkulcsok túlzott és értelmetlen megkülönböztetését vonná maga után. Ily módon a kereskedelmi árrés százalékos rendszere – bizonyos körülmények között – a kereskedelmi dolgozóknál olyan érdekeltséget teremt, amely a népgazdasági érdek ellen hathat. Ha például elfekvő termékek fogyasztói árát azért csökkentik, hogy iránt uk a kereslet élénküljön, a kereskedelmi vállalatoknál éppen az árcsökkentés válthat ki érdektelenséget az elfekvő készletek kiárusításában. Ennek ellensúlyozására a kereskedelmi dolgozókat az ilyen termékek forgalmazása után külön premizálják. Másik példa: az árrés százalékos rendszere a mozgó áron értékesülő termékeknél nem abban teszi érdekeltté a kereskedelmi vállalatokat, hogy az árak alacsonyak legyenek, hanem éppen abban, hogy a termelőktől lehetőleg drágán vásároljanak és magas fogyasztói áron értékesítsenek.

Ha a bruttó haszonkulcsot árufféleségenként meg is lehetne különböztetni, árufféleségeken belül az áruválaszték szerinti megkülönböztetés nem valósítható meg. Márpedig méret és minőség szerint különböző választékok fogyasztói ára jelentékenyen különbözhet, forgalmiköltség-igényességük viszont megközelítően egyforma lehet. Az áruválasztékokra megállapított egységes bruttó haszonkulcs ezért oda vezet, hogy az árrés nyereségfedezeti része a fogyasztói ártól függően változik. Ily módon a kereskedelmi árrés százalékos rendszere abban teszi érdekeltté a kereskedelmi vállalatok dolgozóit, hogy az egyes termékféleség-

gek összetétele a drágább választékok irányában tolódjék el, mert legkönnyebben így javíthatják a kereskedelmi vállalat eredményeit.

A bruttó haszonkulcs rendszerének fogyatékosságát a kereskedelmi árrés abszolút összegben történő előírása küszöböli ki. (A kereskedelmi árrés tételes rendszerét szélesebb körben a Német Demokratikus Köztársaságban alkalmazzák.)

A termékek eltérő forgalmiköltség-igényessége miatt megkülönböztetett kereskedelmi árrés a fogyasztói árakban megváltoztatja azokat az arányokat, amelyeket a termelői árak mutatnak. E miatt persze a fogyasztói árak még nem térnek el a ráfordítási arányoktól, hiszen a termelői árak arányosítását az önköltségi elv alkalmazása csupán az előállítási költségre nézve végezheti el. A termelői ár arányok kereskedelmi árrések segítségével történő kiigazítása a fogyasztói árakban – a termékek eltérő forgalmi költségigényessége miatt – egyenesen feltétele annak, hogy az értékesülő termékek ára a valóságos termelési költségarányokat tükrözhesse.

A termelői ár arányok további módosítása *a kereskedelmi kockázat* költségfedezetének az árba történő beépítése révén valósítható meg. A legutóbbi időben néhány szocialista ország szükségesnek tartotta, hogy a termelési költségek mellett intézményes úton fedezetet biztosítson a kereskedelmi kockázat címén jelentkező költségekre is.

A Német Demokratikus Köztársaságban 1959-ben első ízben létesítettek kereskedelmi kockázati alapot (lásd a 60. sz. táblázatot).

60. sz. táblázat

Egyes ruházati termékek kockázati díja

Az árucsoport megnevezése	A fogyasztói árakon számított forgalom százalékában
A kiskereskedelemben:	
Cipő- és bőráru	1,3
Textilruházat és rövidáru	1,6
Egyéb ipari áru	0,2
A nagykereskedelemben:	
Textilanyagok	0,2
Alsónemű	1,5
Kötöttáru	0,6
Felsőruházat	1,8
Rövidáru	0,3
Cipő	0,9
Bőráru	0,7

A kiskereskedelmi kockázati díj 60%-át a kiskereskedelmi vállalat leértékelésre, áruhiány esetében a konfekcionált termékek átdolgozására és javítására használhatja fel. Ez a fedezete bizonyos cikkek kormányzati árleszállításának is.

A kockázati díj 40%-a az idény végi kiárusításokból származó veszteségekre fordítható. A ruha és cipő kivételével minden más ipari áru leértékelési alapja a technikailag elavult – még forgalomban levő –, de többé már gyártásra nem kerülő cikkek leértékelésére használható fel. A nagykereskedelemben a kockázati díj felhasználása azonos módon történik mint a kiskereskedelemben. Az iparcikkeket – melyeknek árai a Német Demokratikus Köztársaságban országosan egységesek – az állami kiskereskedelem önállóan nem értékelheti le, erre a kereskedelmi vállalatok csak javaslatokat készíthetnek. A leértékelést a Belkereskedelmi Minisztérium dönti el.

A Német Demokratikus Köztársaságban a kereskedelmi kockázati alap bevezetésére a már hosszabb időn át alkalmazott kereskedelmi árrések fenntartása mellett került sor. Kockázati alapot ezért csak az árrés nyereségfedezeti része terhére lehetett képezni. Magyarországon 1959. január elsejétől léptettek életbe új kereskedelmi árréseket, és azok kialakításánál – hasonló célzattal – figyelembe vették leértékelési alap létesítését. Az 1959. január elsején hatályba léptetett kiskereskedelmi haszonkulcsba 0,56%-os leértékelési költséghányadot építettek be. Nincs leértékelési fedezet az élelmiszerek, az építőanyag- és tüzelőanyag- stb. árakban. Miután a leértékelési alapot a kiskereskedelmi árrés tartalmazza – és számos vegyes profilú kiskereskedelmi vállalat működik – a leértékelési alap megkülönböztetése nem látszott keresztülvihetőnek. A leértékelési alap felhasználása ez idő szerint központilag, a Belkereskedelmi Minisztérium irányítása mellett történik. Ily módon az alap képzésénél azt tartották szem előtt, hogy az árrendszer évente fedezetet biztosítson a szezon végi kiárusítások stb. pénzügyi lebonyolításához.

A kereskedelmi árrés közgazdasági tartalma – ennek megfelelően az árrések nagysága és konkrét rendszere – másképp határozódik meg a merev és a rugalmas ármechanizmusban. A kereskedelmi árrés politikát eddig a hatósági árrendszer viszonyai mellett tárgyaltuk. Milyen változásokat kell végrehajtanunk a kereskedelmi árréspolitikában a rugalmas ármechanizmusra való áttérés során? A legfontosabb tennivalók a következők:

1. A rugalmas ármechanizmusban nem indokolt a nagykereskedelmi és a kiskereskedelmi árrés éles elkülönítése. A kereskedelmi árrést a fogyasztói ár olyan részének kell tekintenünk, ami a forgalmazás, elosztás funkciójához kapcsolódik. Nem kell azt tehát feltétlenül elemeire bontani. Az új gazdasági mechanizmusban egyebek mellett azt is el kell érnünk, hogy az áru mindig a legegyszerűbb utakat találja meg a fogyasztóhoz, ezt az árrés rugalmas szabályozásával egyenesen elő kell mozdítani.

2. A rugalmas ármechanizmusnak rugalmas árréspolitika a tartozéka. Ezért az új ármechanizmusban a fix árrések (haszonkulcsok) mellett lesznek termékek, amelyekre csak az irány-árréseket állapítjuk meg, amelyektől meghatározott módon el lehet térni. A termékek meghatározott körében pedig az árréseket nem is fogjuk szabályozni. Általános szabályként azoknak a termékeknek körében

lesz az árrés rögzítve, ahol a fogyasztói ár is rögzítve marad. Irányár-réseket – általános szabályként – azoknál a termékeknél fogunk megállapítani, ahol az árak meghatározott keretek között (módon) a vállalatok közötti megállapodások rendszerében változtathatók. Szabadon alakulhat a kereskedelem árbevétele – bizonyos kivételektől eltekintve – ott, ahol az árak is szabad egyezkedéssel – megkötés nélkül – alakíthatók.

3. A rugalmas ármechanizmusban a fix árrések nagyobbak lesznek. A kereskedelem árbevételét már az 1959. évi árreform során is emeltük. Ez akkor is (1968-ban is) a forgalmi adó terhére történik, tehát emiatt a fogyasztói ár nem emelkedik. A kereskedelmi árrés növelését 1959-ben az tette szükségessé, hogy a kereskedelem a szezonvégi kiárusításokat saját árbevétele terhére finanszírozhassa. Azt azonban nem sikerült elérnünk, hogy az állami költségvetést mentesítsük minden olyan kiadástól, ami a szezonvégi kiárusítás, illetőleg az áru leértékelés veszteségeiből adódik. Az új gazdasági mechanizmusban viszont általános alapelv az, hogy az államháztartást ne terheljük olyan kiadásokkal, amelyek az árucsere – általában az ármozgás – következményei. Az ármozgás okozta veszteségeket (nyereségeket) olyan pénzügyi műveleteknek kell tekintenünk, amelyek a gazdaságban vezetődnek le, mert ezek lényegében beletartoznak a vállalati gazdálkodás kockázatvállalási szférájába. A kereskedelem területén a kockázat nemcsak a szezonvégi kiárusítások és leértékelések önálló pénzügyi alapjának megteremtése miatt, hanem önmagában az ármozgások gyakorisága, különösen pedig a forgalmi adó rendszerének reformja miatt növekszik. Ha ugyanis megszűnik a termékenkénti különbözeti adó és azt kulcsos adó (néhány esetben tételes adó) váltja fel, akkor a kereskedelemnek kell az ipar részére megtéríteni azokat az önköltségi többleteket, amelyeket a fogyasztók felé nem kíván áthárítani. Teljes egészében lehetséges tehát, hogy az új ármechanizmusban is megmarad a termelői árak rendszerének bizonyos elkülönülése a fogyasztói árak rendszerétől. De amíg ezt ez idő szerint a forgalmi adó rendszerében oldjuk meg, az új gazdasági mechanizmusban ezt az árréspolitika vállalja magára.

Iparági normatív árképzés a ruházati iparban

A ruházati termékek nemcsak bő áruválasztékukkal, hanem gyors kicserélődésükkel is kitűnnek az áruvilágból.

Magyarországon a hatvanas évek közepe táján az egyidejűleg előállított termékféleségek száma mintegy másfél millió. Évente átlagosan 30 000 körül mozog az újonnan belépő termékek száma. Az új termékek közel $^2/_3$-a ruházati cikk. A ruházati ipar néhány ágazatában 2–3 évenként csaknem teljes termékkicserélődés megy végbe. Ezekben az iparágakban ezért a figyelem olyan rendszer megteremtésére irányult, amely az új termékek árképzése számára többékevésbé szilárd alapot teremt.

Viszonylag magas életszínvonalon élő társadalomban a ruházati termékeknek igen széles választéka van. Ezért nagy jelentősége van a rokoncikkek (egymást helyettesítő cikkek) árarányosításának. A termékek sokfélesége lényegében odavezet, hogy a különféle termékek árai nem konkrét termékárak, hanem árrendszerek formájában állnak egymással kapcsolatban. A korszerű áruszerkezet ily módon a termékárak bizonyos rendszerezését hozza magával. Rendezői elvek alakulnak ki, amelyek a gyártott termékeket egységes árrendszerbe foglalják. E szakmai árrendszereknek fő sajátosságait mindig az az elv határozza meg, amely szerint a különböző termékek árának aránya meghatározódik. Választékbővülés esetén ez az elv szabályozza az új termékek árképzését is. Ily módon kapcsolat jön létre az árrendszer és az új iparcikkek árképzése között.

Az ipari árrendszer és az új iparcikkek árképzése közötti szerves összefüggés már az új iparcikk fogalmi meghatározásában érvényesül. Az új iparcikk fogalma ugyanis nem egyértelmű. Az árrendszer szempontjából megvan a lehetőség a fogalom szűkebb és tágabb értelmezésére. Magyarországon korábban például a cipőiparban az új iparcikk fogalmának szűkebb értelmezését használtuk: a férfi-, a női- és gyermekcipőn belül, továbbá a magas szárú cipő, a félcipő és a szandál árucsoportokon belül csak felsőbőr összetétel és aljázó eljárás szerint különböztettük meg a cipőket. Újabban modell-árrendszerünk is van: a divat szerinti kivitelezési forma is megkülönböztethető ártényező.

Az árstabilitás szempontjából minden bizonnyal az új iparcikk fogalmának szűkebb értelmezése a kívánatos. Ezzel szemben a termelés kulturáltságát, a technikai haladást feltételezhetően jobban kiszolgálja az olyan árrendszer, amely a termékeken végrehajtott kisebb műszaki változtatások esetében is megengedi új ár kialakítását. Ilyen meggondolásból Magyarországon az új iparcikk fogalmát tágabban értelmezzük. Van ennek persze árnyoldala is. Nálunk például ugyanazt a célt szolgáló méterárut pusztán azért mert kis mértékben változik anyagösszetétele, időről időre új termékként hozzák forgalomba.

Az árrendszer egysége csak akkor biztosítható, ha az új iparcikkek árképzésénél az árrendszerbe történő beillesztést tekintjük az árképzés alapvető módszerének. Az árrendszer egységének létrehozása mindenekelőtt azt követeli, hogy a termelői árak képzésénél ki lehessen küszöbölni az individuális (vállalati) költségalakulás torzító hatásait. Az új termékek árképzését tehát függetleníteni kell a vállalati (individuális) költségek esetlegességeitől, objektív alapot kell teremteni az árarányosítás számára. Ehhez az árképzést a vállalati önköltség helyett a társadalmi önköltség alapjaira kell helyezni.

Az árnak nem kell külön-külön minden vállalat önköltségéhez igazodnia, hogy az árban végső soron megtérüljön az önköltség. Az önköltség az árban kétfajta módon térülhet meg. Egyrészt úgy, hogy az ár a vállalati költségekhez igazodik, másrészt az árban a társadalmi önköltségeket veszik figyelembe. Előbbi esetben termékenként különböző és termékek között aránytalan árakhoz jutunk. Utóbbi esetben egységes, arányos árakat kapunk.

A társadalmi önköltség – bár nem független a vállalati önköltségektől – kiküszöböli az individuális, a vállalati esetlegességeket, tehát mintegy társadalmilag indokolt nagyság. Társadalmi önköltségen – az iparág adott termelési feltételeinek ésszerű kihasználása mellett – a termék előállításához szükséges termelési költség termékegységre jutó részét értjük. Megközelítése igen bonyolult problémákat vet fel.

Az ipari termékek társadalmi önköltségét gyakorta összetévesztik az ipari termékek ún. súlyozott átlagú iparági önköltségével. Pedig ez utóbbi a társadalmi önköltség megközelítésének csak egyik módszereként fogható fel. Kétségtelenül fontos módszer, amely mindenekelőtt az árak egységesítése szempontjából nagy jelentőségű. De az árképzésnél valójában két problémát kell megoldani. Közös nevezőre kell hozni a vállalati költségviszonyokat és az érték szerint arányosítani kell az árakat. Az ún. súlyozott átlagú iparági önköltség számítási módszerével megoldódik az első feladat. De nem oldódik meg a második feladat.

A termelői árarányosítás céljából tételezzük fel, hogy az adott vállalat egyedül termel bizonyos terméket, ekkor bizonyos körülmények között a társadalmi önköltség egybeesik a vállalati önköltséggel. De csak bizonyos körülmények között! Különbséget kell tenni ugyanis attól függően, hogy ez a költségazonosság természeti-műszaki tényezők, vagy pedig termeléspolitikai intézkedések következménye. Ha a termelés egyetlen ércelőforduláson alapul, természeti tényező indokolja valamely érckitermelő vállalat monopolhelyzetét. Ebben az esetben e vállalat termelési költsége a társadalmi önköltség. Ha több ércelőfordulásnál folyik kitermelés, akkor a vállalati önköltség már átlagosítja az ércbányák eltérő kitermelési költségeit. Műszaki tényezőn alapulhat például a kohókokszot előállító vállalat monopolhelyzete, ha az országnak nincs több olyan vállalata, amely kokszosító berendezéssel rendelkezik. Állami intézkedés következménye azonban a télikabátot gyártó vállalat monopolhelyzete, ha a télikabátok gyártását egyetlen vállalatnál összpontosítják.

Csak természeti-műszaki tényezőkkel meghatározott monopolhelyzetben esik egybe a társadalmi önköltség a vállalati önköltséggel. Ha termeléspolitikai intézkedés teremt monopolhelyzetet, ez önmagában nem hozza közös nevezőre az individuális és a társadalmi önköltséget. Hiszen, ha termeléspolitikai intézkedéseken alapuló monopolhelyzetek esetén az ár a vállalati önköltségekhez igazodna, akkor az mindenfajta állami szakosítást igazolna, teljesen függetlenül attól, hogy az adott szakosítás biztosítja-e iparágon belül a termelőerők optimális felhasználását.

A kétféle monopolhelyzet közötti különbségtételt azért is hangsúlyozni kell, mert a szakosítás következtében a termeléspolitikai intézkedésen alapuló monopolhelyzet egyre szélesebb területet ölel fel. A termelőerők fejlődésével egyre inkább nő az olyan iparcikkek száma, amelyeket csak egy vállalat állít elő, noha a szóban forgó iparcikk gyártására más vállalatok is alkalmasak. Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy az iparcikkek az árszabályozással nem általános ren-

deltetésük, hanem konkrét megjelenési formájuk (a méret- és minőségi választék) szerint kerülnek kapcsolatba.

Vizsgáljunk meg egy olyan esetet, amikor két rokoncikket több vállalat másmás megosztásban gyárt. Tételezzük fel, hogy valamely időszakban 10 000 méter „A" és 10 000 méter „B" típusú pamutfonalat állítanak elő. A „B" típusú fonal az „A" típusú fonallal azonos minőségű, de 20%-kal vastagabb. Tételezzük fel azt is, hogy az iparágnak négy üzemben van mindkét szálvastagság legyártására alkalmas termelőberendezése. Ez a négy üzem különböző megosztásban (változatban) vehet részt az „A" és a „B" típusú pamutfonal gyártásában. Állapítsuk meg, hogy ebben az esetben átlagosítással milyen önköltségi arányok jöhetnek létre.

I. változat. A termelés egyenletes elosztása esetén az iparági önköltség a következők szerint alakul (lásd a 61. sz. táblázatot):

61. sz. táblázat

Egyenletes arányban elosztott termelés iparági átlagönköltsége

Fonaltípusonként	Üzem				Iparág összesen
	1.	2.	3.	4.	
„A" fonal					
mennyiség (m)	2 500	2 500	2 500	2 500	10 000
összes költség (Ft)	250	300	350	400	1 300
„B" fonal:					
mennyiség (m)	2 500	2 500	2 500	2 500	10 000
összes költség (Ft)	300	360	420	480	1 560

Egyenletes arányban elosztott termelés mellett az „A" fonal iparági súlyozott átlagönköltsége 13 Ft/100 méter, a „B" fonalé 15,60 Ft/100 méter. Közöttük 20%-os eltérés mutatkozik.

II. változat. Ha az „A" típusú pamutfonalat csak az iparág 1. és 2. üzemében,

62. sz. táblázat

Iparági súlyozott átlagönköltség fonaltípusok szerint megosztott gyártás esetén

Fonaltípusonként	Üzem				Iparág összesen
	1.	2.	3.	4.	
„A" fonal					
mennyiség (m)	5 000	5 000	—	—	10 000
összes költség (Ft)	500	600	—	—	1 100
„B" fonal:					
mennyiség (m)	—	—	5 000	5 000	10 000
összes költség (Ft)	—	—	840	960	1 800

a „B" típusú pamutfonalat pedig a 3. és 4. üzemben termelik, az iparági önköltség a következők szerint alakul (lásd a 62. sz. táblázatot).

Típusok szerint megosztott gyártás mellett az „A" fonal iparági súlyozott átlagönköltsége 11 Ft/100 méter, a „B" pamutfonalé 18 Ft/100 méter. Ez esetben a két termék önköltségi eltérése 63,5%.

III. változat. Ha a „B" fonalat az 1. és a 2. üzemben, az „A" fonalat a rosszabb technikájú 3. és 4. üzemben termelik, az iparági önköltség a következők szerint alakul (lásd a 63. sz. táblázatot):

63. sz. táblázat

Iparági súlyozott átlagönköltség fonaltípusok szerint megosztott és felcserélt gyártás esetén

Fonaltípusonként	Üzem				Iparág összesen
	1.	2.	3.	4.	
„A" fonal					
mennyiség (m)	—	—	5 000	5 000	10 000
összes költség (Ft)	—	—	700	800	1 500
„B" fonal:					
mennyiség (m)	5 000	5 000	—	—	10 000
összes ráfordítás (Ft)	600	720	—	—	1 320

Ez esetben az „A" típusú pamutfonal iparági súlyozott átlagönköltsége 15 Ft/100 méter, a „B" fonalé pedig 13,20 Ft/100 méter, vagyis a vastagabb „B" fonal önköltsége 14%-kal alacsonyabb lesz a vékonyabb „A" fonalénál.

A fenti példákból világosan kitűnik, hogy helytelen volna, ha az árképzés *csupán* a súlyozott átlagönköltség módszerére korlátozódnék. Ez esetben a két fonal termelői ára nem tükrözné a társadalmi munkaráfordítás arányait. Az „A" és a „B" típusú fonal termelői ára például a különböző szakosítási változatoktól függően a társadalmi munkaráfordítástól 20, 63,5 és 14%-os eltérést mutatna, holott a „B" típusú fonalba foglalt társadalmilag szükséges munkaráfordítás 20%-kal több, mint az „A" típusú fonalnál. Az „A" és a „B" típusú fonal társadalmi munkaráfordítás-arányait helyesen az I. sz. változat önköltségi aránya tükrözi.

Arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az iparági súlyozott átlagönköltségnek korlátozott szerepe van a szocialista árképzésben. Ezt a módszert önmagában csak olyan termékek árszabályozásánál alkalmazhatjuk, ahol ugyanazt a terméket több vállalat eltérő önköltséggel állítja elő, és egységes áralapot kívánunk teremteni.

Összefoglalóként azt mondhatjuk, hogy egységes és arányos árakhoz akkor jutunk, ha az árakat a társadalmi önköltségre építjük. A társadalmi önköltség egybeesik a vállalati önköltséggel, amikor adott terméket monopolhelyzetben levő vállalat állít elő, és ezt a monopolhelyzetet természeti-műszaki tényező te-

remti meg. A társadalmi önköltség egybeesik az iparági átlagos önköltséggel, ha több vállalat ugyanazt a terméket állítja elő, és együttes monopolhelyzetük természeti-műszaki tényezőkön alapul. Rokoncikkek esetében az árképzést a rokoncikkek közötti költségarányok szerint kell megoldani. Ebben az esetben sem az egyik, sem a másik árképzési módszer önmagában nem célravezető. A társadalmi önköltséget ilyenkor iparági normatívák segítségével kell megközelítenünk.

Az árvetést azokban az iparágakban lehet iparági normatívákra felépíteni, amelyek azonos fajtájú anyagokból nagy számú terméket állítanak elő. Ilyképpen lehetőség nyílik arra, hogy normalizálni lehessen az anyagszükségletet, valamint a termelési műveletek idő- és bérszükségletét. Az iparági normatív árvetés Magyarországon alkalmazott módszere szerint az anyagköltséget és a vállalati általános költséget közvetlenül a gyártmányra írják elő. A közvetlen bérköltséget és az üzemi általános költséget költséghelyenként határozzák meg (például a len- és kenderiparban), vagy pedig azokat a mutatókat állapítják meg, amelyeknek felhasználásával ezeket a költségeket költséghelyenként meg kell határozni (például a pamutiparban).

Megkülönböztetjük a teljesen és nem teljesen zárt iparági normatív árvetést. Teljesen zárt iparági költségszámítás az a rendszer, amelynél az árvetési előírás valamennyi költségtényezőt meghatároz. A nem teljesen zárt rendszerben lehetnek költségtényezők, amelyeket nem szabnak meg, hanem megengedik, hogy a vállalatok tényleges nagyságukban beépítsék az árvetésbe. Előbbi esetben az előírt, illetőleg képzett iparági költségnormák az iparág összes gyártmányaira megadják a termelői ármegállapítás alapjául szolgáló önköltséget. Utóbbi esetben ezek az iparági költségnormák nem építik fel a teljes árat, miután meghatározott költségtényezőket, illetve költségelemeket az előírásoknak megfelelően a vállalatok számítanak fel. A teljesen zárt iparági normatív árvetés olyan árarányokat eredményez, amelyekből kiküszöbölték az eltérő vállalati termelési feltételek torzító hatását. A nem teljesen zárt iparági normatív árvetés ezt ugyan nem biztosítja, de lényegesen korlátozza a termelési feltételek torzító hatását.

Az iparági normatív árképzési és költségszámítási módszer mind a merev, mind a rugalmas hatósági árrendszerben szerephez jut, csak a funkciója változik. A merev hatósági árrendszerben az árképzési módszerek alkalmazásával állapítják meg a konkrét árakat. A rugalmas hatósági árrendszerben az így nyert értékmutatók (centrumár, támpontár, irányár stb.) csak kiindulásul szolgálnak a konkrét ármegállapításhoz.

A konkrét ár egybeeshet az árképzési módszerekkel számított értékmutatóval, de lehet annál nagyobb és kisebb is. A kettő egybeesését, illetőleg eltérését, az eltérés irányát a kereslet-kínálat mennyiségi viszonyához történő rugalmas alkalmazkodás határozza meg.

Az egyidejűleg forgalomban levő ruházati termékek választékának bővülése és a termékkicserélődés gyorsulása legtöbbször annak a jele, hogy a divat a ruházati termékek újabb és újabb területeire hatol be, illetőleg egy-egy divat időtartama csökken.

A divat keresletbefolyásoló szerepe magyarázza, hogy a szocialista országokban a rögzített hatósági árakat a ruházati cikkeknél már régtől fogva csak leértékelésekkel tudják alkalmazni. Ennek megnyilvánulási formája Magyarországon korábban az időszakos árleszállítás volt. Az árleszállítás ily módon valójában az elfekvő (inkurrens) készletek mobilizálását szolgálta. Miután az árintézkedés a már nem gyártott választékra korlátozódott, nem is vezethetett a ruházati termékek fogyasztói árszínvonalának csökkentésére. Az ilyen jellegű árleszállítások ellen – különösen, amikor azokat áremelések ellensúlyozásaként alkalmazták – jogosan merültek fel észrevételek. Ezért tértek át később a szezon végi kiárusítási formára.

E forma alkalmazásakor figyelembe vesszük, hogy a ruházati termékek – általános szabályként – szezoncikkek, és a divat a szezoncikkek rendszerében érvényesül. A kiárusítás eleve arra utal, hogy az árkedvezmény korlátozott időre szól és a ruházati termékek árszínvonala nem változik. A divatváltozás, vagy szezonlerövidülés miatti értékcsökkenést ily módon lehet a legkisebb árveszteséggel levezetni.

A szezon végi kiárusítás a rugalmasság bizonyos elemeit viszi az árrendszerbe, de önmagában még nem jelent rugalmas ármechanizmust.

A hatósági árak rögzített rendszerében akár a ráfordítási elv, akár a használhatósági elv alapján történik az árak arányosítása, az a tendencia az uralkodó, hogy az ararányokat valamilyen objektív kritérium szabályozza. Ez az objektív kritérium mindkét ararányosítási elv esetében kapcsolatban áll az áruminőséggel. *A megállapított hatósági ár csak akkor illeti meg a termelőt, ha az előállított ruházati termék megfelel a szabványnak.*

Az árrendszer általában már a termelői árnál végrehajtja a termékek minősítését, és így biztosítja, hogy ha valamely áru nem éri el a szabványminőséget, leértékelt áron kerüljön forgalomba. Az árrendszer a fogyasztási cikkek széles körében nemcsak a szabványminőségnek megfelelő termelői árát, hanem a csökkent értékű termékek ún. osztályos termelői árát is rögzíti. Következésképpen az egyes tételek átvételénél a kereskedelmi vállalatnak abban is határoznia kell, hogy I., II., III. stb. osztályba sorolja-e az iparvállalatok termékeit. Az iparvállalatok és a kereskedelmi vállalatok kapcsolatában megállapított ár (adott esetben osztályos ár) a kereskedelmi vállalattal szemben azt a kötelezettséget is magában foglalja, hogy nem kér a fogyasztótól magasabb árat. Nem keletkezhet tehát a kereskedelmi vállalatnál ilyen címen nyereség.

Az osztályos ár azonban nem old meg minden problémát, ha az árkérdést a

fogyasztó szemszögéből ítéljük meg. Valamely terméknek lehetnek olyan kiváló tulajdonságai, amelyek messze meghaladják a szabvány szabta követelményeket (márkacikk), lehetnek durva hibái is, amelyek bár nem teszik használhatatlanná, de osztályos áron történő forgalomba hozásuk sértené a fogyasztó érdekét (selejt és rontott áru).

A már forgalomban levő iparcikk ára nem emelhető pusztán azért, mert megjavult annak a minősége. E tekintetben Magyarországon bizonyos kivételt jelent, ha a vállalat a forgalomban levő iparcikket márkacikké nyilváníttatja. Márkacikkek az olyan áruk, amelyek – a többi, hasonló célt szolgáló áruk közül – jó tulajdonságaikkal kiemelkednek („extra" vagy I. osztályú) és ezért megkülönböztetésre érdemesek.

Nemcsak a kiváló minőség, de a gyenge minőség is szükségessé tehet időnként speciális árintézkedéseket. Az iparcikkek ún. technikai leértékelését nem lehet minden esetben az osztályos árak rendszerében végrehajtani. Az iparcikkek átvételénél a kereskedelemnek kellő gondossággal kell eljárnia. Ha megállapítja a minőségi hibát, azt kell mérlegelnie, hogy a leminősítés után eladhatóvá válik-e a termék. Ilyen probléma azért adódhat, mert a minőségi hiba az áru olyan tulajdonságában mutatkozhat, amire a szabványelőírás nem terjed ki, vagy az értékcsökkenés nagyobb annál, mint amennyit a minőségi osztályok feltételeznek. Vannak azután olyan árucsoportok is, amelyeknél a termelői árak minőségi rendszere ma még nem érvényesül. Ezek azok az esetek, amikor a kereskedelem nem köteles a terméket árjegyzéki áron átvenni, hanem alacsonyabb árat követelhet. A leértékelés megállapításánál – ha lehetséges – az áru szabvány (szokvány) szerinti használhatósága szempontjából mérhető eltérésből indulnak ki. De az eltérést az áru fő tulajdonságának mellőzésével (például külső formája) is megállapíthatják.

Általában az árjegyzéki áraknál alacsonyabb árat kell megállapítani, ha

a) az áru használhatósága nem éri el azt a mértéket, amit a legalacsonyabb minőségi osztályba sorolt áruval szemben megkövetelnek;

b) ha az értékcsökkenés az áru olyan tulajdonságaiban mutatkozik (például a ruházati cikkeknél a felhasznált kellékanyagoknál), amelyek a szabvány szerint nem értékelhetők, de jelentékenyen csökkentik az áru minőségét.

Az alacsonyabb ár megállapításánál mindig a fogyasztó érdekében járnak el. Az alacsonyabb ár érvényesítése szempontjából tehát teljesen közömbös, hogy az értékcsökkenés csak akkor lesz nyilvánvaló, amikor a kereskedelem az árut a termelővállalattól átvette és tőle utólag árengedményt nem kérhet; vagy az értékcsökkenés olyan anyaghiba miatt következett be, ami után a vállalat a szállítótól engedményt kaphat.

A selejt- és rontott áruknál a leértékelés általában az árhatóság közbejötte nélkül történik.

A fogyasztók által jelentősnek tartott árutulajdonságok nem mindig esnek egybe azokkal az áruminősítési ismérvekkel, amelyeken a szabvány alapul.

A szabvány azokat a fizikai, kémiai stb. tulajdonságokat határozza meg, amelyeket a minőség elbírálása szempontjából lényegesnek kell tekinteni. A dolog természetéből következik, hogy amikor a szabványt rögzítik, a felhasználó (fogyasztási cikkekre a fogyasztó) érdekeit tartják szem előtt. De azért előfordul, hogy a szabvány szerinti minősítés nincs összhangban a fogyasztók zömének a minőségről alkotott felfogásával. Ilyen helyzet előállhat azért, mert a fogyasztó szubjektív alapon alakítja ki felfogását a minőségről, a szabványban pedig a minőség objektív tényezőit kívánják rögzíteni. A kereskedelemnek ehhez is igazodnia kell. Ezért azután vagy beépítik ezeket a szubjektív elemeket a szabványba, vagy pedig a szabvány lesz egyre kevésbé alkalmas feladata betöltésére.

Az életszínvonal emelkedésével a fogyasztó a divatot egyre inkább olyan tényezőnek tekinti, amely egyenrangú az áru műszaki tulajdonságaival. Sőt a fogyasztó a divatot nemegyszer a műszaki tulajdonság elé helyezi: ilyenkor éppen a divat válik a fő meghatározóvá és a tartósság elveszti jelentőségét.

Ez magyarázza, hogy amikor a divat szerinti megítélés ilyen szerepre tesz szert, akkor a ruházati termékek árucseréje mind nehezebben hozható összhangba a hatósági rögzített árak rendszerével, illetőleg annak tradicionális formáival. A kettő közötti ellentmondás bizonyos értelemben az új ruházati termékek árképzésében oldódik fel, amikor a kereskedelem „burkolt" áremeléssel teremti meg az ipar anyagi érdekeltségét a divatnak megfelelő és a lakosság által keresett választékok fokozott gyártásában. Ezt a folyamatot újabban a fogyasztói árpolitika speciális árképzési konstrukciókkal is támogatja. E tekintetben különösen a luxus- és import-divatcikkek árképzési gyakorlata érdemel nagyobb figyelmet. Magyarországra – minden megkötöttségtől mentes – luxusárképzés kizárólag luxusbolt-hálózatban forgalomba hozott különleges kivitelű import ruházati cikkeknél van érvényben. Az árat a Belkereskedelmi Minisztérium a kereslet-kínálat alakulásának megfelelően állapítja meg.

A belföldi előállítású különleges ruházati cikkek kis tételben gyártott – csak a luxusbolt-hálózat által megrendelt méter-, kötött-, konfekció-, cipő- és divatáruk – termelői árát (felső határként) 30%-os felárral képezik. Ebből – megemelt kereskedelmi árréssel – alakítják ki a fogyasztói árat, ami maximum 50%-kal magasabb lehet a normál árszintnél. Az árképzés vállalati hatáskörben történik. Az így megállapított fogyasztói ár a normál ár szintjéig – árhatósági hozzájárulás nélkül – csökkenthető. A még forgalomban nem szereplő cikkekre divatfelár adható. A felárat az árhatóság állapítja meg. Azonos cikkre luxus- és divatfelár egyidejűleg nem állapítható meg. A divatfeláras cikkek – a luxuscikkel ellentétben – a teljes kereskedelmi hálózatban értékesíthetők. A felár felső határa a normál ár 30%-a lehet. Időszakonként a felár alkalmazásának indokoltságát felül kell vizsgálni és – az igények változásával – az ár fokozatosan csökkentendő. Az árcsökkentést úgy kell végrehajtani, hogy az áremelés kiegyenlítődjék.

Ezek az árképzési konstrukciók tulajdonképpen átmenetet jelentenek a merev hatósági árrendszer és a rugalmas ármechanizmus között.

III. MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMISZERIPARI ÁRPOLITIKA

1. A MEZŐGAZDASÁGI ÁRPOLITIKA

A mezőgazdaság adottságai és az árpolitika

A mezőgazdasági árpolitika egyetlen kérdése sem fejthető ki a mezőgazdaság adottságainak, népgazdasági szerepének, a fejlesztés reális lehetőségeinek figyelembevétele nélkül. Az agrárpolitika – és így a mezőgazdasági árpolitika – más az iparilag fejlett és a gazdaságilag elmaradott, a mezőgazdasági termékeket exportáló és importáló országokban, más ott, ahol a talaj- és éghajlati viszonyok változatos mezőgazdasági kultúra megteremtésére adnak lehetőséget, vagy ahol a természeti tényezők erőteljesen akadályozzák a sokoldalú termelési szerkezet létrejöttét és átalakítását.

Magyarországnak *közepesen fejlett, sokoldalú exportprofilú mezőgazdasága van.* A hatvanas évek elején a mezőgazdaság adta a nemzeti jövedelem 18–22%-át. Ezekben az években az országnak évi átlagban 52–54 milliárd forint értékű mezőgazdaságban termelt termékre volt szüksége. A mezőgazdaság évi termelési értéke ezt 15–20%-kal rendszeresen túlhaladta. Ez az értékrész export útján értékesült. Magyarország a gépipar mellett elsősorban agrártermékek exportjával termeli ki a nyersanyag- és egyéb áruimport devizaszükségletét.

A természeti adottságok viszonylag kedvezőek. A trópusi kultúrákon kívül csak néhány agrárcikk az, amelynek telepítésére nincs lehetőség, illetőleg termelése nem gazdaságos. A termelési struktúra ésszerű (gazdaságos) kialakításának közgazdasági, technikai, gazdaságpolitikai lehetőségei azonban sokkal korlátozottabbak.

A két világháború közötti időszakban az agrárpolitika – a munkanélküliségtől való félelem miatt – gátat emelt a gépesítés elé. Az alacsony agrárárak akadályozták a belterjes fejlesztést. Különösen súlyos helyzet alakult ki a világgazdasági válság nyomán, ami hosszú időre visszavetette a mezőgazdasági fejlődést.

A második világháború után emelkedett csak az agrárpolitika rangjára az a program, amely célul tűzte ki:

– *a város és a falu jövedelemdiszparitásának* felszámolását;

– olyan mezőgazdasági árpolitika alkalmazását, amely érdekeltséget teremt a *termelés belterjes fejlesztésében.*

A falusi jövedelmeknek a városi jövedelmekhez való közelítése terén jelentős előrehaladást értünk el.

Nem alakult ilyen kedvezően a helyzet a mezőgazdaság belterjes fejlesztésében. Érdemes ennek megítélése céljából a magyar mezőgazdaság társadalmi-gazdasági szerkezetét és a mezőgazdasági munka termelékenységét *összehasonlítani az iparilag fejlett országok* eredményeivel (lásd a 64. sz. táblázatot).

64. sz. táblázat

*A mezőgazdaság társadalmi-gazdasági helyzete**

(százalékban)

Ország	A mezőgazdaság részesedése a társadalmi termékből	A mezőgazdasági dolgozók aránya az összkeresők létszámában
Európai átlag	*11,6*	*32,0*
Magyarország	27,4	38,0
NSZK	8,0	15,2
Kanada	5,5	11,7
Egyesült Államok	3,8	8,3
Anglia	4,2	4,4

* 1959. évi adatok szerint.

A gazdaságilag fejlett országokban a mezőgazdaság termelési hányadának csökkenése az iparosítás, a dolgozók részarányának csökkenése pedig a mezőgazdasági munka termelékenységnövekedésének következménye. Általánosan jellemző *a mezőgazdaság és az ipar integrálódása, a belterjesség erőteljes fokozódása.* A mezőgazdaság belterjes fejlődésével végbemegy a termelési szerkezet átalakulása (lásd a 65. sz. táblázatot).

65. sz. táblázat

*A mezőgazdasági termelés szerkezete**

(százalékban)

Ország	Növényi termék			Állati termék		
	Összesen	Gabona, búza	Zöldség, gyümölcs	Összesen	Marha, borjú, sertés	Tej és tejtermék
Magyarország	60,9	7,8	6,3	39,1	19,8	7,4
Franciaország	36,4	9,0	10,9	63,6	29,3	20,4
NSZK	28,4	10,5	7,4	71,6	39,2	26,0
Dánia	15,9	3,5	6,2	84,1	48,7	24,6

* 1955—1959. évek összevont adatai szerint.

Mint e néhány összefüggésből is kitűnik, a magyar *mezőgazdaság jelenlegi fejlettsége elmarad mind a legfejlettebb, mind a hasonlóan* – esetleg némiképp jobban – *iparosított országok mezőgazdasági* eredményeitől. Az ebből adódó feszültségek nyilvánvalóak.

A magyar mezőgazdaság a hatvanas évektől szocialista nagyüzemi rendszerben fejlődik. Túljutottunk az ötvenes évek nagy vajúdásán. Olyan agrárpolitikát és ehhez szorosan kapcsolódó árpolitikát kell folytatnunk, amely történelmileg viszonylag rövid időn belül megszünteti az ipari és a mezőgazdasági fejlettségben mutatkozó szintkülönbségeket.

A mezőgazdasági árszínvonal tervezése

A mezőgazdasági ár problematikáját célszerű *a mezőgazdasági jövedelemszabályozási séma* bemutatásával megalapozni. Azért ez a helyes kiindulás, mert a szocialista mezőgazdaságban a termelőszövetkezet (tehát a csoporttulajdon) az uralkodó, az egyéni háztáji gazdaságban végzett termelőmunka pedig még jelentős. A mezőgazdasági dolgozók a termelésben nem az állammal létesített munkaviszony alapján, hanem tulajdonosi minőségben vesznek részt. A munkájuk után járó jövedelmet így nem lehet állami bérpolitikával szabályozni. A parasztság személyi jövedelme szervesen kapcsolódik a mezőgazdaságban érvényben levő jövedelemelosztáshoz és újraelosztáshoz, ez utóbbi pedig az árhoz. Ez teszi a mezőgazdaságban különösen bonyolulttá az árkérdést.

A mezőgazdaság jövedelemszabályozási sémáján egyfelől a jövedelem keletkezésének és felhasználásának szerkezetét, másfelől e szerkezet egyes elemeihez kapcsolódó szabályozó tényezőket értjük. Vizsgálatunkban a jövedelemszabályozó tényezők közül csak azokra utalunk, amelyekre az államnak közvetlen, vagy közvetett befolyása lehet (lásd a 66. sz. táblázatot).

66. sz. táblázat

A mezőgazdasági munkából származó jövedelem sémája

A mezőgazdasági jövedelem szerkezete		A jövedelemszabályozás tényezői
Pénzbevétel	árbevétel	mezőgazdasági termékek ára
	egyéb pénzbevétel	állami támogatás
Pénzköltség	ipari eredetű eszköz- és anyagvásárlás	ipari termelési eszközök ára
	állami kötelezettség	jövedelemadó
Személyi jövedelem	névleges jövedelem	oszthatatlan alap
	reáljövedelem	fogyasztási cikkek ára

Az állam a jövedelmi arányok befolyásolásánál az ár és az adó különféle kategóriáira támaszkodhat. A paraszti *bruttó bevétel szempontjából* az állami felvásárlási (szerződéses és szabadfelvásárlási) és a szabadpiaci árak; *a paraszti jövedelem szempontjából viszont* – az előbbieken kívül – az adó, valamint a

parasztság által vásárolt termelési eszközök és fogyasztási cikkek fogyasztói ára jelentős. A saját termelésű fogyasztás leszámításával a parasztság pénzbevételeinek sokkal jelentősebb része származik az államnak történő értékesítésből, mint a szervezetlen piaci eladásból. *A mezőgazdasági árak közvetlen állami szabályozása tehát jobban meghatározza a paraszti jövedelemviszonyokat, mint a szervezetlen piacon kialakuló árak.*

A paraszti árbevétel sokszorosa a parasztság által fizetett adónak. Ha ez az arány például 10 az 1-hez, akkor ez azt jelenti, hogy a mezőgazdasági árszínvonal 10%-os változtatása – azonos termékmennyiség mellett – olyan jövedelemváltozást eredményez, mint az adó 100%-os változtatása. *A paraszti jövedelemszabályozás szempontjából tehát az ár szerepe jelentősebb, mint az adó.*

A parasztság iparcikkek vásárlására és a szolgáltatások igénybevételére fordított pénzjövedelmének zömét az állami és szövetkezeti kereskedelemben használja fel. *A paraszti jövedelemszabályozás szempontjából tehát az állam fogyasztói árpolitikájának sokkal nagyobb a jelentősége, mint a magánkisipar és a magánkiskereskedelem árainak.*

A paraszti jövedelem szabályozásának formáit, módjait együttesen kell alkalmazni. Annak meghatározásánál, hogy adott körülmények között a jövedelemszabályozás formái közül melyiket célszerű elsődlegesen alkalmazni, mindig abból kell kiindulni, milyen célból merül fel a jövedelemszabályozás szükségessége.

Az árpolitika hatékonyságának megállapításához a következőket kell figyelembe venni:

1. Az állam mezőgazdasági árpolitikája – miközben szabályozza a parasztság jövedelmi viszonyait – az árutermelés terjedelmére és a mezőgazdasági termelés szerkezetére is befolyást gyakorol. A felvásárlási árral élénkíteni, vagy korlátozni lehet a mezőgazdaság árutermelését.

2. A mezőgazdasági árpolitika csak akkor hatékony, ha az állami árviszonyok az uralkodóak. Ez esetben a termelői piaci árak az állami árakhoz igazodnak. Következésképpen a szervezetlen piac csak kiegészítő jellegű. A parasztság főként az államnak ad el.

3. A mezőgazdasági árpolitika csak az árutermelő gazdaságokban keletkező jövedelmeket befolyásolhatja. Nincs számottevő hatása a kétlakiakra, akiknél a pénzjövedelem nagyobb része bérjövedelem, gazdaságukban pedig elsősorban önellátásra rendezkednek be. A mezőgazdasági árpolitikának továbbá kisebb a hatása a háztáji gazdálkodásra, mint a nagyüzemekre, mert az előbbiekben főként saját szükségletre termelnek.

4. A paraszti reáljövedelem alakítása szempontjából az államnak mint fogyasztónak a leghatékonyabb az árpolitikája. Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy a termelési eszközökre jövedelemkorlátozás célzatával megállapított magas árak az extenzív gazdálkodásra ösztönöznek.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a mezőgazdasági jövedelemszabályozás szem-

pontjából legfontosabb a mezőgazdasági termékek árszintjének szabályozása. E feladatot a szocialista országok a népgazdaság állami tervezésével *összhangban* valósítják meg. A mezőgazdasági termékek árszínvonala akkor van összhangban a népgazdaság állami tervével, ha

– az előirányzott termelési volumen mellett a tervezett személyi jövedelmet biztosítja a parasztságnak;

– az ár – a terv szerinti személyi jövedelemmel összhangban – az önköltségen felül pénzügyi fedezetet nyújt az előirányzott és önfinanszírozás útján megvalósítandó bővített újratermeléshez;

– lehetőséget nyújt az adófizetési kötelezettség teljesítésére.

A mezőgazdasági árszint tervezésének kialakult gyakorlatát sok bírálat éri. Mindenekelőtt azt kifogásolják, hogy az ár nem képes a terv szerinti önfinanszírozást megvalósítani. Amíg *az utóbbi évtizedben a tervezés megnövelte a mezőgazdaság részarányát a népgazdasági beruházásokban, valamint az önfinanszírozás arányát a mezőgazdasági összberuházásban, addig a mezőgazdasági árszint ezzel összhangban álló emelése elmaradt. Emiatt igen nagy méreteket öltött a mezőgazdaság eladósodása és fizetésképtelensége.* Az állam így arra kényszerült, hogy hitellejáratokat prolongáljon, illetőleg bizonyos hiteleket elengedjen.

Továbbá azt kifogásolják, hogy amíg az ár az egyik oldalon elégtelen a mezőgazdaság belterjes fejlesztésére, addig a másik oldalon az állam megadja az ehhez szükséges pénzügyi támogatást. Így egy olyan *bonyolult pénzügyi mechanizmus alakul ki, amely önmagában is alkalmas arra, hogy a mezőgazdaságot az iparral szemben hátrányosabb helyzetben tüntesse fel.* Ilyen pénzügyi mechanizmusban fennáll annak a lehetősége, hogy az állam igen *rossz gazdasági hatásfokkal nyújt anyagi támogatást a mezőgazdaságnak.* Még annak a veszélye is fennáll, hogy a termelés szemléletet szociálpolitikai szemlélettel váltja fel.

De a mezőgazdasági árszínvonallal kapcsolatos kritika nem szorítkozik a terv és az ár összhanghiányának kimutatására, illetőleg az ár és az áron kívüli szabályozás bírálatára. Tartalmaznak e fejtegetések olyan észrevételeket is, amelyek azzal kapcsolatosak, hogy a legtöbb szocialista országban ez idő szerint még nem jött létre az ipar és a mezőgazdaság közötti jövedelemparitás. Bár végbemegy az azonos intenzitású és minőségű mezőgazdasági munkák díjazásának közelítése az ipari munkabérhez, úgy ítélik meg, hogy ennek az üteme nem kielégítő, és az iparosítás meghatározott fokán a diszparitás önmagában is veszélyezteti a mezőgazdaság munkaerő-ellátottságát.

Teljesen *elhibázott lenne, ha a mezőgazdasági árszínvonal kérdését elvonatkoztatnánk ezektől a bonyolult összefüggésektől.* Világosan látni kell: a mezőgazdasági jövedelmi viszonyok, a mezőgazdaság fejlesztése és annak iránya végső soron a gazdasági adottságokkal, a termelőerők fejlettségi állapotával, a rendelkezésre álló anyagi alapok elosztásával szoros kapcsolatban áll. Ha emelik a mezőgazdasági árszínvonalat, de az ehhez szükséges anyagi alapok hiányoznak, akkor ez az intézkedés nem a mezőgazdasági termelés fejlesztésének ütemét

gyorsítja, hanem a pénz vásárlóerejét csökkenti. Ugyanígy: ha fejlődnek a termelőerők, növelik a mezőgazdaság rendelkezésére álló anyagi alapokat – de ezzel összhangban nem változtatjuk a mezőgazdasági árszintet – akkor az árpolitika deflációs jellegével a fejlődés ellen hat.

A népgazdasági terv évente meghatározott anyagi erőforrásokat irányoz elő a mezőgazdaság fejlesztésére. A terv előírja a mezőgazdasági építkezések terjedelmét, az importból és belföldi termelésből rendelkezésre bocsátandó mezőgazdasági gépek arányát stb. Ezek egy részét az állami gazdaságok kapják, nagyobb részük azonban a szövetkezeti szektorba kerül. Kinek a tulajdonában legyenek ezek a munkaeszközök? Milyen legyen a bővített újratermelés finanszírozásának rendje? Csak ezekkel összhangban határozható meg a mezőgazdasági árak színvonala. A szocialista mezőgazdaság viszonyai között elvileg elképzelhető, hogy minden fejlesztési célt az állam finanszíroz. Ha a bővített újratermelés finanszírozásának ez a rendje, akkor az árnak nem kell fedezetet nyújtania a termelés bővítésére. Ilyenkor a termelés bővítését – annak nagyobb részét – áron kívül finanszírozzák. Más a helyzet, ha a szövetkezet tulajdonában vannak a munkaeszközök. Ilyenkor a termelés bővítésének pénzügyi formája az önfinanszírozás, és ezt egészíti ki a bankhitel. Ehhez azonban az árban kell fedezetet teremteni.

A mezőgazdasági árszínvonal és a mezőgazdaság bővített újratermelésének finanszírozási rendje között tehát összhangnak kell lenni. Ha megváltoztatják a finanszírozás rendjét – és ezzel összhangban a mezőgazdasági árak színvonalát –, akkor az árszintváltoztatás kizárólag egy változást eredményez a nemzeti jövedelem elosztásában, újraelosztásában: megváltozik a termelés bővítésének pénzügyi fedezeti forrása. Ha az állami gépállomások tulajdonában levő gépeket a termelőszövetkezetek fokozatosan megvásárolják, új feltételek jönnek létre. A termelőszövetkezetek számára biztosítani kell, hogy az államtól olyan árat kapjanak, amelyben megfelelő az arány az önköltség és a tiszta jövedelem között; a gépek számukra megvásárolhatókká válnak.

A mezőgazdasági árszínvonal – a mezőgazdaság fejlesztésének finanszírozási rendjén kívül – a mezőgazdasági adórendszerrel is szoros kapcsolatban áll. Ha a szocialista mezőgazdaságban az árképzést az ár és az érték megközelítő egybeesése alapján oldanák meg, adóval kellene elvonni a mezőgazdaságban termelt társadalmi tiszta jövedelem azon részét, ami az össztársadalmi szükségletek fedezéséhez szükséges. Nem feltétlenül szükséges azonban az árakat az **érték** színvonalán kialakítani. Értékelvonás történhet: adó vagy ár segítségével. Értékelvonás adó útján olyan árat feltételez, amely nagyobb tiszta jövedelmet realizál, mint amennyi meghagyható az áru tulajdonosánál. Ha az árak színvonala arra a szintre csökkenthető, hogy csak az önköltség és az áru tulajdonosánál meghagyható tiszta jövedelem realizálódik, akkor nincs szükség az adó jövedelemelvonó szerepére.

A szocialista gazdaságban nagyrészt megvannak ahhoz a feltételek, hogy az

állam a mezőgazdasági értékelvonás adóformáját árformával helyettesítse. A mezőgazdasági termékek árait az állam szabályozza. Állami tulajdonban vannak az ipari termelési eszközök. Az állam birtokolja a gazdasági kulcspozíciókat. Monopolizálja a külkereskedelmet és a hitelszervezetet. A mezőgazdasági üzem csak akkor kerülheti el az állam részére történő értékesítést, ha önellátásra termel; amikor a mezőgazdasági üzemek termékeiket egymás között cserélik ki; s a mezőgazdasági üzemek közvetlenül a városi piacokon értékesíthetik árufeleslegeiket. Első esetben a mezőgazdasági üzem a piacot kikerüli; a másik esetben pedig azt a piacot keresi, amelyet az állam nem szervezett meg. A szervezetlen piac azonban – kiegyensúlyozott gazdasági helyzetben – csak kisegítő szerepet tölt be. E szervezetlen piacra a mezőgazdasági üzemek – különösen szocialista nagyüzemek – nem alapozhatják árutermelésüket.

Az állam nem azt írja elő, hogy milyen áron bonyolítsák le a nem állami termelő és fogyasztó szektorok az árucserét, hanem azt az árat szabja meg, amelyen a mezőgazdaságnak eladja a mezőgazdasági termelési eszközöket, és amelyen megvásárolja a mezőgazdaságban előállított termékeket. A szocialista gazdaságban azért hatékony az állami árszabályozás, mert az állam a fő – bizonyos termékeknél pedig az egyedüli – vásárló és eladó.

Az államnak tehát nem feltétlenül szükséges olyan mértékű adót iktatni az árba, mint ahogyan akkor tenné, ha tőle független, spontánul alakulnának a mezőgazdasági árak.

A jövedelemelvonás formájának meghatározásakor az a kérdés is felvetődik, hogy a mezőgazdasági árszínvonalat az átlagos feltételekhez (az átlagköltségekhez), vagy a társadalmilag szükséges termelés legrosszabb feltételeihez (a határköltségekhez) helyesebb-e igazítani.

Abban az esetben, ha a mezőgazdasági árak szintjét a termelés átlagos feltételeihez (az átlagköltségekhez) igazítjuk, az állam egyszerűbben, a termelők által jobban „elfogadható" módon valósíthatja meg az össztársadalmi szükségletek fedezéséhez nélkülözhetetlen jövedelemelvonást. Az is igaz, hogy a szocialista nagyüzemek sokoldalú állami támogatása révén mérsékelhető a jövedelmek szóródása. A szocialista állam a különböző formájú állami támogatás jelentős részét a kedvezőtlenebb természeti, közgazdasági feltételek javítására irányíthatja (például talajjavítás, vízrendezés, útépítés, villamosítás stb.), ami a jövedelemszóródást mérsékeli.

Az elvileg helyes mezőgazdasági árszint – különösen hosszabb távlatban – feltehetően az esetben közelíthető meg, ha a társadalom szükségleteinek kielégítése szempontjából még indokolt társadalmi ráfordításokból indul ki. Az, hogy hol van a „határa" az árakban elismerendő társadalmi ráfordításoknak, igen nehezen állapítható meg. Elvileg azonban nem a társadalom részére még szükséges legrosszabb feltételekhez igazodó – tehát a legmagasabb egyedi ráfordításoknak megfelelő – árszint kialakítására kell gondolnunk, hanem a legrosz-

szabbnál valamivel jobb természeti és közgazdasági feltételekkel gazdálkodó üzemek költségszintjére.

Gazdaságpolitikai szempontból indokoltnak látszik, hogy a társadalmi tiszta jövedelemnek az a része, amellyel a mezőgazdaságnak hozzá kell járulnia az össztársadalmi szükségletek kielégítéséhez, ne legyen beépítve a mezőgazdasági árakba. Ez a hozzájárulás az elméletileg indokoltnál alacsonyabb mezőgazdasági árak megállapítása révén kerüljön elvonásra. Az így kialakított mezőgazdasági árszint a termelőerők kihasználására és fejlesztésére jobban ösztönöz, mint ha az árak az átlagköltséghez igazodnak. Ugyanis ha az árak az átlagköltséghez igazodnak, igen széles területen és nagymértékben szükségessé válik a termelés áron kívüli alimentálása. Ez viszont nagy lehetőséget teremt a szubjektivizmusra.

Átmenetileg olyan mezőgazdasági árszint kialakítása indokolt – a szocialista átszervezéssel kapcsolatban felhalmozódott, fedezetlen hitelterhek rendezése (törlése) mellett –, amely fedezetet biztosít a szövetkezetek többségében a megfelelő gazdasági önállóság jövedelmi-pénzügyi feltételeire:

– a mezőgazdaságban dolgozók előirányzott életszínvonal emelésére;

– az elhasználódott eszközök pótlására;

– a szükséges forgóalapok döntő hányadának saját felhalmozásból történő megvalósítására;

– a tsz-ek pénzügyi helyzetének, illetve hitelterheinek a rendezése után fennmaradó, és a jövőben felveendő hiteleknek, az állóeszközök fizikai elhasználódási és erkölcsi kopási idejénél rövidebb időn belül történő visszafizetésére.

A fenti követelményeknek megfelelő mezőgazdasági árszint meghatározása esetén a mezőgazdaság állóalapjai bővítésének a fő pénzügyi forrása általában az állami hitel lenne és a bővítés lehetősége saját felhalmozásból fokozatosan növekedne úgy, hogy az átlagosnál jobb szövetkezeteknél a bővítésnek már kezdetben is döntően saját felhalmozásból kell megvalósulnia, a közepesnél pedig kisebb mértékben és hosszabb idő múlva, fokozatosan valósulhatna meg a saját felhalmozásból történő bővítés. A rosszabb természeti és közgazdasági adottságú (ún. gyenge) tsz-eknél viszont a bővítés hitelből, illetve állami támogatásból történhetne. Kívánatos azonban, hogy gazdaságilag indokolt termelési szerkezet esetén ez utóbbi szövetkezeteknek is minél szélesebb körében fedezetet nyújtson az árbevétel az eleven- és a holtmunka-ráfordításokra (vagyis az egyszerű újratermelésre).

A mezőgazdasági jövedelemszóródás ár- és adóvonatkozásai

A jövedelmek szóródása elsősorban a különbözeti földjáradék létezéséből adódik. A különbözeti földjáradék azzal függ össze, hogy a munkatermelékenység különböző színvonala mellett termelt termékeket egyenlő áron adják el. A szo-

cialista termelési viszonyok mellett is létrejön az I. sz. különbözeti földjáradék, amit a jobb földekkel rendelkező, továbbá az értékesítési helyekhez közelebb fekvő termelőszövetkezetek hoznak létre. Ha jobb a föld minősége, akkor magasabb a holdankénti (hektáronkénti) termés, tehát magasabb a munka termelékenysége, így a jövedelem is nagyobb mint a rosszabb minőségű földeken. A közlekedési gócpontokhoz, felvásárlási helyekhez közelebb fekvő termelőszövetkezeteknek kevesebb munkát és eszközt kell a termények szállítására fordítaniuk. Következésképpen ezeknél alacsonyabb a termékegységre jutó szállítási költség, mint a kedvezőtlenebb fekvésű termelőszövetkezeteknél. Az előbbiek ilyen címen is többletjövedelemhez juthatnak.

A szocialista termelési viszonyok mellett létrejön továbbá a II. sz. különbözeti földjáradék is, amit általában a belterjesebb gazdálkodást folytató szövetkezeti gazdaságokban hoznak létre. Ha magasabb a gépesítés színvonala, ha talajjavítással, trágyázással stb. növelik a talaj termőképességét, ha sok a haszonállat, akkor holdanként (hektáronként) több termést takaríthatnak be, mint a kevésbé belterjesen gazdálkodó termelőszövetkezetek. Miután az ár egyenlő, a jövedelem is nagyobb mint a kevésbé belterjesen gazdálkodó termelőszövetkezeteknél.

Különbözeti földjáradék csak azokban a gazdaságokban jön létre, amelyekben jobbak a termelési feltételek mint amelyeket az ármegállapításnál figyelembe vettek. Ennél rosszabb minőségű és kisebb hatékonyságú befektetéssel munkált földek egy részén az egyszerű újratermelést sem tudják biztosítani. A mezőgazdaságban nem, vagy alig lehet olyan fajta árkiegyenlítési megoldásokat alkalmazni, mint a nyersanyag-kitermelő iparágakban. Miután pedig a mezőgazdasági termelést a teljes mezőgazdaságilag hasznosítható területen fenn kell tartani, felmerül a kérdés, miképpen vegye ezt figyelembe az árképzés.

Ha az árak termelőszövetkezetenként alkalmazkodnának az egyes gazdaságok különböző adottságaihoz, akkor egyik gazdaság a másikhoz képest nyilvánvalóan nem juthatna járadékhoz. De az árak ilyen megkülönböztetése nem valósítható meg és nem is lenne célirányos. Túl az önköltség számbavételének ismert nehézségein, a szocialista társadalomnak csak az I. sz. különbözeti földjáradék elvonásához fűződik érdeke, ugyanakkor egyenesen érdekében áll, hogy a II. sz. különbözeti földjáradék – legalábbis annak egy része – a gazdaságnál maradjon, és a belterjességre serkentsen. Az I. sz. különbözeti földjáradék elvonása, és a II. sz. különbözeti földjáradék meghagyása rendkívül bonyolult ár, adó és egyéb intézkedések rendszerében valósítható meg. Ma még ennek módszerei nem kidolgozottak.

A mezőgazdasági ár – az ún. alacsony árszint tartása esetén – a különbözeti földjáradék egy részét azáltal vonja el, hogy az átlagos és nem a legrosszabb földek termelési adottságaihoz igazodik. Ezért a jó és a közepesnél jobb földeken kisebb lesz a járadék mértéke. Ez oda vezet, hogy az átlagosnál rosszabb földeken az árbevételből nem bővíthető a termelés, illetőleg egészségtelenül ala-

csony a termelőszövetkezet tagjainak munkaegység után kioszthatő jövedelme. Ezért a termelőszövetkezeteknek nyújtott állami támogatás egyes formáinál tekintetbe kell venni a szövetkezetek közgazdasági helyzetét is. Az elkerülhetetlen beruházási támogatásban részesítés mellett a saját lábukon nehezebben megálló szövetkezeteket külön támogatásban kell részesíteni. A mezőgazdasági árszínvonal hozzáigazítása az átlagos feltételekhez – illetve a termelőszövetkezeti támogatás rendszere – a mezőgazdaságban termelt társadalmi tiszta jövedelem újraelosztását jelenti.

A különbözeti földjáradék további korlátozása az árak területi megkülönböztetése révén valósítható meg. Az árak területi megkülönböztetése kisebb országokban is indokolt és lehetséges. Magyarországon például a búzát területileg más-más árakon értékesítik. Az övezeti (területi) ár a különbözeti földjáradék azon részét vonja el, amely – országos árak esetén – abból adódik, hogy a körzetek (területek) átlagos termelési feltételei eltérőek. A területileg megkülönböztetett ár természetszerűleg nem gyakorolhat hatást azokra az eltérésekre, amelyek gazdaságok között körzeten (területen) belül mutatkoznak.

A szocialista országok a mezőgazdasági áarányok tervezésénél is törekednek a különbözeti földjáradék korlátozására. Az áarányok tervezésénél nem azt tekintik mértékadónak, milyenek a ráfordítási arányok, hanem milyenek a termelési feltételek azokban a gazdaságokban, ahol az egyes növényféleségeket rendszeresen termelik. Ez lényeges különbség. Ha a szocialista árképzés az önköltségekkel összhangban határozná meg az áarányokat, éles különbséget tenne a gazdaságonként nyert földjáradék között, és így a jövedelmek szóródását idézné elő. Ezt nem helyes megtenni. Hiszen a különböző növényféleségeket általában a nekik megfelelő talajokon termelik, az állam pedig a gazdaságosságból folyó követelménynek tesz eleget, amikor a mezőgazdasági termelés áruösszetételének tervezésénél tekintetbe veszi a termelés adottságait.

Az ár tehát korlátozza, de nem küszöböli ki a földjáradékot. Amikor a földjáradékot az ár közbenjöttével korlátozzák, akkor általában együttesen korlátozzák az I. sz. és II. sz. különbözeti földjáradékot. Ezért is nagy körültekintéssel kell eljárni az ár felhasználásakor. Ismerünk azonban olyan árintézkedést is, amely jövedelemkiegyenlítő hatását csak az I. sz. különbözeti földjáradékra érvényesíti és ezért szívesen alkalmazzák. A szocialista országok árrendszerei jórészt közömbösítik az értékesítési piactól eltérő távolságok miatt keletkező földjáradékot. Miután a szocialista felvásárló kereskedelem kiterjedt hálózattal rendelkezik, gyakorlatilag lehetséges, hogy az árat a szállítási költség nélkül alakítsák ki, illetőleg, hogy a szállítási költségeket önállóan számolják el.

A mezőgazdasági adó – mint arra már fentebb utaltunk – egyike azoknak a tényezőknek, amely meghatározza a mezőgazdasági dolgozók reáljövedelmét. A szocialista mezőgazdaság viszonyai között az adópolitika fő feladata, hogy csökkentse azokat a jövedelemkülönbségeket, amelyek a termelőszövetkezetek között – a szövetkezeti tagok munkájától függetlenül – az eltérő természeti és

közgazdasági adottságok miatt mutatkoznak. E feladatot a szocialista országok ez ideig nem valósították meg kielégítően. A legnagyobb előrehaladást e tekintetben a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban érték el.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaságban a mezőgazdasági adó célját a törvény abban jelöli meg, hogy segítse elő a munka szerinti elosztás elvének érvényesítését, s evégett szüntesse meg a különböző természeti és gazdasági tényezők miatt keletkezett indokolatlan különbségeket. Az adónak elsősorban a termelőszövetkezetek ama jövedelemkülönbségeit kell kiegyenlítenie, amelyek a talaj termőképessége és a természeti feltételek eltérése folytán alakultak ki. Az adó csak másodsorban és részben irányul a termelőszövetkezetek jövedelmei között mutatkozó olyan különbségek megszüntetésére, amelyek például a termelésieszköz-ellátottság egyenlőtlensége, a mezőgazdasági termelés különböző színvonala és a szövetkezetek egyéb tevékenységei következtében állnak elő.

A csehszlovák mezőgazdasági adórendszerben a termelőszövetkezetek bruttó bevétele az adóalap. Az adóalap kiszámításánál a bruttó pénzbevételt növelik a munkaegységre szétosztott természetbeni járandóságok értékével és csökkentik az oszthatatlan alapokba utalt összeggel. Az adóalapba azok a bevételek sem számítanak bele, amelyek közvetlenül nem függnek a szövetkezet tevékenységétől (biztosítási kártérítés, állami segítség, betéti kamat, prémium stb.). E bevételek részben-egészben költségek megtérítését célozzák, vagy különleges, rendkívüli jutalmakat jelentenek. E bevételek szempontjából nincs különbség az egyes területek között. Ezért az eltérő adóztatás nem volna lehetséges.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti adórendszer kialakítása Magyarországon az 1960–1961-es években vált időszerűvé. Ezekben az években vált uralkodóvá a mezőgazdaságban a szocialista nagyüzemi gazdálkodás. A termelőszövetkezetek ez idő szerint a természetbeni és a pénzbeni részesedés után 7% jövedelemadót, és aranykoronánként 4 kg búza (vagy ennek megfelelő) földadót fizetnek. Általános szabályként a jól gazdálkodó – a munkaegységre nagy összeget kiosztó – termelőszövetkezetnél a közös föld után egy holdra eső adó nem lehet több, mint a megfelelő birtokcsoportba sorolt egyéni gazdálkodók adójának 60%-a. A birtokcsoportok összehasonlításának alapja az, hogy a termelőszövetkezetben egy tagra hány hold és mekkora kataszteri tiszta jövedelem jut.

A termelőszövetkezeti adórendszer tökéletesítése Magyarországon még a vita szakaszánál tart. A vita akörül folyik, hogy az adóztatást elsődlegesen a jövedelmi vagy a területi elv szerint célszerű-e kialakítani. A jövedelmi elv alkalmazása ellen egyes közgazdászok fő kifogása, hogy ilyen adóztatásnál az elérhetőnél alacsonyabb jövedelmet is elfogadják adóalapként, nincs tehát ösztönzés a termelési lehetőségek kihasználására, továbbá ennél az adóztatási formánál a belterjes gazdálkodásból származó jövedelmeket is adóval terhelik, ami a belterjesség fokozása ellen hat. Utalnak arra is, hogy a jövedelmi elv – teljesen helytelenül – azonos elbírálás alá vonja az I. sz. és a II. sz. különbözeti földjáradékot. A vitában emiatt merült fel a vélelmezett jövedelmezőségen alapuló,

területre vetített, tételes adóztatás bevezetésének gondolata. Ilyen adóztatásnál a föld területi egységére (kat. holdra, hektárra) fix adótételeket állapítanának meg, és az ország egyes területein kialakult jövedelmezőségi tényezők szerint megkülönböztetnék azokat. A magyar elgondolások szerint a jövedelmi tényezők között számításba jönnek: a föld termőképessége, az egyes művelési ágak aránya, a csapadékmennyiség és egyéb természeti adottságok. Ezek mellett figyelembe veszik még a több éves terméshozam-átlagokat és az állatsűrűséget is.

Ha az adóztatás rendszere ilyen, akkor az ország területét tájegységenként, közigazgatási egységenként jövedelmezőségi kategóriákba kell sorolni; az ország átlagos termelési szintjéből kiindulva területi egységenként állapítják meg az országos átlag felętti és átlag alatti kategóriákat; az adótételek közötti különbségeket a termésátlagok, illetve az ebből eredő átlagjövedelmek szerint alakítják ki. A területi elv mellett állást foglaló közgazdászok hangsúlyozzák, hogy az ilyen adóztatás a termelőszövetkezeteket anyagilag érdekeltté teszi a termelés növelésében, a belterjes gazdálkodásban.

A mezőgazdasági jövedelem szóródása világossá teszi, hogy az agrárároknak az ipari árakhoz való közelítése, a mezőgazdasági termékek árszínvonalának emelése nem fogható fel valamilyen specifikus árkérdésként. Ezt olyan folyamatnak kell tekintenünk, amit az ár-, az adó-, a hitel- és a mezőgazdaság támogatási politika összefüggő rendszerében, a beruházással és jövedelemtervezéssel kapcsolatban lehet és kell megoldani.

A bruttójövedelem-maximalizálás mint a termelésszerkezet szabályozója

A jövedelmi viszonyokat árak útján csak adott termelési szerkezeten keresztül lehet befolyásolni. Ha a termelő nem állít elő olyan termékeket, amelyeknek árát az állam megváltoztatja, jövedelmét az árintézkedés nem érinti. Abban az esetben pedig, ha olyan terméket állít elő a termelő, amelyeknek az árát megváltoztatták, az árváltozás az adott termékek részarányától függően érinti a termelő jövedelmét. A mezőgazdasági árak állami szabályozásának egyik problémája éppen az, hogy amikor az állam jövedelemelosztási megfontolásból árszintet (ezzel szükségszerűen ararányokat) módosít, soha nem tudhatja, hogy jövedelem-újraelosztási vagy termelésszerkezeti változás következik-e be. Az árintézkedés mindkét irányba hat. Elvileg sohasem kizárt az a lehetőség, hogy a mezőgazdasági termelő az állam által szándékolt jövedelem-újraelosztási hatást a termelésszerkezetben végrehajtott átalakítással közömbösíti.

Ott tehát, ahol az állam beavatkozik a mezőgazdaság termelésébe, ez a politika sohasem szűkül le jövedelemelosztási megfontolásokra, hanem termelés-politikai elgondolásokkal egészül ki. Az állam meghatározott termelési szerkezetet kialakítva igyekszik jövedelemelosztási politikáját megvalósítani. Ily módon az állam nem önmagában álló mezőgazdasági árszintpolitikát, hanem meghatáro-

zott áranypolitikát folytat. Felmerül a kérdés: milyen elveken alapuljon a mezőgazdasági termékek árképzése, hogy a konkrét árviszonyokat helyesnek ismerhessük el. A szocialista tervgazdaság viszonyai között *olyan árarányokra van szükség, amely a mezőgazdasági termelőknél a termelésszabályozásban való anyagi érdekeltséget az államilag megtervezett termelési szerkezettel összhangban teremti meg.* Ehhez eleve feltételezzük, hogy az állami tervezésben egyértelműen tisztázott a mezőgazdasági termelési szerkezet fenntartásának, illetőleg átalakításának minden részlete. A későbbiek során látni fogjuk, hogy ez nincs így. De ez nem változtat azon, hogy egyik oldalon a tervezés és a termelési szerkezet, másik oldalon az ár és az anyagi érdekeltség azok az alapvető tényezők, amelyeknek összefüggésében a mezőgazdasági árarányprobléma fő vonalaiban meghatározódik.

Egyszerűsítsük le a képet. Tételezzük fel, hogy az állami terv a mezőgazdaság termelési szerkezetét fenn kívánja tartani. Ez esetben jogos lehet a feltételezés, miszerint az adott árarányok szolgálják leginkább a kívánatos termelési szerkezetet; azokon csak olyan értelemben célszerű változtatni, ahogyan ez az értékviszonyok változásaiból következik. A termelésszerkezetet stabilizálni tehát általában csak olyan rugalmas árakkal lehet, ahol az árarányváltoztatás a ráfordítási és így a jövedelmezőségi viszonyok változásához igazodik. E tendencia alapot adhat arra a hiedelemre, miszerint a stabilitásra törekvő termelési szerkezetben az átlagjövedelmezőség elvét kell az áraránytervezés fő meghatározójának tekinteni. Ez azonban valójában két különböző dolog, ti. az árviszonyok, amelyek az adott termelésszerkezethez kapcsolódnak, nincsenek összhangban az átlagjövedelmezőség követelményével.

A gyakorlat megmutatta, hogy *nem az átlagjövedelmezőségi elv szabályozza a mezőgazdasági termelők gazdasági döntéseit.* A termék ráfordítási (érték) arányait természetszerűleg ismernünk kell. De a mezőgazdasági árarányok szabályozásánál ettől tudatosan el kell térni, ha az állam hatékony termelésszabályozást kíván érvényesíteni. Magyarországon még az ötvenes évek második felében – amikor a kisárutermelés viszonyai uralkodtak – az árarány és termelésszerkezet összefüggéseinek vizsgálata során olyan tapasztalatokra lehetett szert tenni, amelyeket a szocialista mezőgazdaság viszonyai között is figyelembe kell venni. Megállapítható volt, hogy az árpolitikai elképzeléseket nemegyszer keresztezte, hogy

a) a parasztok korlátozott (és különböző) nagyságú földek tulajdonosai, akik családi munkaerejüket lehetőleg saját földjükön akarják kihasználni (hacsak nincs a közelükben elszívó hatású ipar), hogy ily módon a legnagyobb évi bruttó jövedelemre tegyenek szert;

b) részben saját személyi szükségletükre termelnek és ezt illetően nem igazodnak mereven az arányos jövedelmezőséghez;

c) önköltségszámítás híján az arányos jövedelmezőségtől való eltérésre kevésbé reagálnak, mint a nagyüzemi gazdaságok;

d) ha valamilyen különös szakértelmet igénylő termelésre specializálják magukat, arról nehezen térnek át másra;

e) földjük természeti adottságai (vagy mesterségesen előállított adottságai) korlátozzák az árarányokra való reagálást.

Ha ezekkel a korlátokkal az árpolitika nem számol, helytelen következtetésekre juthat. Tegyük ehhez hozzá, hogy az arányos jövedelmezőségi elv említett korlátai – adott esetekben – igen lényeges eltéréseket okozhatnak az elv által meghatározott, és a lehetséges árarányok között. Ismeretes például, hogy az egy katasztrális holdon elvégzendő szükséges munkaidő munkanapokban kifejezve termékenként nagy eltéréseket mutat. Vizsgáljuk meg, hogy Magyarországon miképpen alakul a katasztrális holdankénti, illetőleg az egy munkanapra eső bruttó jövedelem (lásd a 67. sz. táblázatot).

67. sz. táblázat

*A katasztrális holdankénti és az egy munkanapra eső bruttó jövedelem alakulása Magyarországon**

Termék megnevezése	Elevenmunka-szükséglet 1 kat. h.-ra (10 órás munkanap)	Bruttó jövedelem		Bruttó jövedelem	
		1 kat. h.-ra	1 munkanapra	1 kat. h.-ra	1 munkanapra
		Ft		búza = 100	
Búza	9,8	2286	233	100	100
Rostkender	19,5	2233	114	98	49
Kukorica	19,8	1423	72	62	31
Burgonya	51,0	2703	53	112	23
Cukorrépa	49,9	3592	72	157	31
Dohány	187,2	6362	34	278	15

* Összeállítva az Agrárgazdasági Kutató Intézet 1960—1961. évi számításai alapján.

Szándékosan választottuk a búza mellé azokat a termékeket, amelyeknél az egy munkanapra számított bruttó jövedelem kisebb, mint amit a búzaár ad. A dohány esetében a 15-ös index azt fejezi ki, hogy a munkanapra jutó bruttó jövedelem alacsonyabb mint a napszámbér; az önköltséghez viszonyítva tehát a dohány termesztése veszteséges. Sőt az a meglepő kép adódik, hogy a búza sokkal kifizetődőbb a paraszt számára, mint például a dohány vagy a rostkender. Az átlagjövedelmezőség elvére támaszkodva azt kellene feltételeznünk, hogy a termelők vonakodnak a cukorrépa-termeléstől, avagy beszüntetik a dohánytermelést, mert arra egyenesen „ráfizetnek". Az élet azonban mást mutat.

A mezőgazdasági termelők jövedelmezőségmegítélő szemlélete objektív társadalmi és gazdasági adottságokon alapszik. A termelőszövetkezetek nem változtathatják a rendelkezésükre álló földterületet, és adott a foglalkoztatandó taglétszám (eltartandó népesség) is. Anyagi érdekeltségük arra irányul, hogy földterületük és a rendelkezésre álló (foglalkoztatandó) munkaerő ésszerű felhasználásával *egy tagra számítva minél nagyobb évi bruttó jövedelmet érjenek el, és ennek a célnak alárendelve alakítják ki a termelési szerkezetet.* Az árarányok

kialakításánál ezért feltétlenül számolni kell azzal, hogy a szövetkezet bruttó jövedelmének maximalizálására irányuló anyagi érdekeltség elvének érvényesülése – a mezőgazdasági termelés sajátos adottságai miatt – szükségszerűen maga után vonja a különféle termékek eltérő megítélését.

A népgazdaság meghatározott összetételben igényli az egyes mezőgazdasági termékek termelését. *Az árarányok megállapításánál az a feladat, hogy a szövetkezeteknek az egy tagra jutó évi bruttó jövedelem maximalizálására irányuló törekvése és a termelés összetételének – a népgazdasági tervekben rögzített – igénye országos átlagban összhangba kerüljön.* Ez olyan árarányok megállapításával érhető el, amelyek mellett az egységnyi területre kisebb foglalkoztatást és bruttó jövedelmet biztosító termékeknél – egységnyi munkaráfordításra számítva – lényegesen nagyobb bruttó jövedelem érhető el, mint a nagyobb munkaigényű és egységnyi területre számítva magasabb bruttó jövedelmet biztosító termékeknél. Természetesen attól függően, hogy az egyes szövetkezetekben milyen a földterület és a foglalkoztatandó munkaerő aránya, szövetkezetenként másmás termelési szerkezettel érhető el a bruttó jövedelem maximalizálása. Ahol nagy a munkaerő-sűrűség ott a munkaintenzív termékek nagyobb arányú termelésével, ahol pedig a tagság létszámához viszonyítva bőven áll rendelkezésre földterület, ott a külterjesebb munkaintenzív termékek termelési részarányának növelésével érhető el a fenti eredmény.

A bruttó jövedelmi arányok figyelembevétele a mezőgazdasági árarányok kialakításában mindenkor fontos szempont lesz, bár a mezőgazdasági munka termelékenységének növekedésével, és a paraszti lakosság létszámának csökkenésével mérséklődik a munkaintenzív és munkaextenzív ágazatokban az egy munkanapra jutó jövedelem közti különbség.

Az ilyen elveken nyugvó árarányokkal Magyarországon – amint azt az utóbbi évtized gyakorlata igazolja – lényegében sikerült elérni a népgazdasági tervekben előirányzott termelési struktúra biztosítását. Ez azonban még nem bizonyítja azt, hogy a mezőgazdasági árarányok a termelési helyzetnek és a gazdaságpolitikai követelményeknek mindenben megfelelnek. Nem bizonyítja először is azért, mert a népgazdasági tervekben előirányzott termelési struktúra kialakításában az árarányokon kívül jelentős szerepet játszott

– az egyes mezőgazdasági ágazatokat különböző arányban érintő állami támogatás,

– a közvetlen – sokszor adminisztratív jellegű – állami beavatkozás a termelőszövetkezetek terveinek összeállításába (elsősorban a kenyérgabona vetési előirányzatának biztosítása végett).

A magyarországi árarányok értékelésénél mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy azok még nem igazodnak következetesen a nagyüzemi ráfordítási arányokhoz. Az ár *átmeneti* helyzetet tükröz a nagyüzemi és a kisüzemi termelési körülmények között.

Figyelembe kell venni továbbá, hogy a „tradicionális" fogyasztói árak (ár-

arányok) változtatásához szükséges feltételek megteremtése hosszabb időt vesz igénybe. Erős korlátozást jelent, hogy főként azoknál a termékeknél áll fenn a fogyasztói árak változtatásának korlátja, amelyeknek árarányát – a nagyüzemi termelési költségarányokra tekintettel – elsősorban kellene emelni (szarvasmarha). E tekintetben 1966-ban történt árpolitikai intézkedés.

Ezenkívül nem felelhetnek meg az árarányok a nagyüzemi termelési költségarányoknak azért sem, mert a jelenlegi széles körű állami támogatás rendszere az egyes ágazatokat eltérő arányban érinti és ily módon befolyásolja az árarányok hatását. Ez egyes esetekben ma még szükségszerű lehet, sok esetben viszont az árarányok közgazdaságilag nem indokolt torzítását jelenti.

A föld ára és használati díja

Az 1968. évi árreform során bevezetendő termelési ár az eszközlekötési járulékon és a nyereségérdekeltségi rendszeren alapul. Ily módon az iparvállalatok egyfelől az eszközérték 5%-ának befizetésére kötelezettek, másfelől olyan nyereségérdekeltségi rendszerben fognak dolgozni, amelynek alapján a termékek jövedelmezőségi rangsora az eszközértékhez mért nyereség nagyságához igazodik.

A mezőgazdaságban (legalábbis a szövetkezeti szektorban, és természetszerűleg a háztáji gazdaságokban) *nem tervezzük az eszközlekötési járulék bevezetését.* Ilyen követelményt a mezőgazdasággal szemben már csak azért sem támaszthatunk, mert a mezőgazdasági árszínvonallal ez nem lenne összhangba hozható. A mezőgazdaságban 1966-ban mintegy 9%-kal emeltük az árszínvonalat és ezzel egybekötve elrendeltük az amortizációs alap képzését. De az amortizációs befizetés csak a gépekre korlátozódik. Az 1968-as árreform során fog kiterjedni az építményekre és egyéb létesítményekre (ültetvényekre stb.) is. Tehát nincs szó a termelésben lekötött eszközök külön megterheléséről, ez az árreform során kialakuló mezőgazdasági árak mellett nehezen is lenne elképzelhető.

Ugyanakkor a *mezőgazdaságban figyelemmel vagyunk a földre, mint termelési eszközre,* ami az árviszonyokban sajátos módon jut kifejezésre. Különböző számítások arra mutatnak, hogy ha a különböző növényféleségek önköltségi arányait egy olyan költségtényezővel korrigálják, amelyet katasztrális holdra határoznak meg, akkor az önköltségi arányoknak egy olyan átalakulása megy végbe, ami azokat közelebb hozza az árarányokhoz. Ebben különböző tényezők játszanak szerepet.

A termelőszövetkezetek a bevitt földek után *tagjaiknak földjáradékot* (kat. holdanként mintegy évi 100 Ft), az államnak pedig *földadót fizetnek,* amely a földterület nagyságán alapul, valamint a földminőség és a művelési ág körülményeihez alkalmazkodó aranykorona értékhez igazodik. Az a körülmény, hogy az árviszonyokban a föld ára (használati díja) meghatározott módon tükröződik,

nemcsak az ilyen valóságos terhek következménye. A közgazdasági gondolkodás is ebbe az irányba tereli az árpolitikát. Persze a mezőgazdasági művelés alatt álló földterületnek nálunk *nincs ára.* A földnek csak ott létezik ára, ahol van adásvétel, vagy bérleti viszony létesíthető. Ezt a szocialista gazdaságban jogi rendelkezések tiltják. De még ilyen körülmények között is lehet, és *van a földnek konstruált értéke* (az az érték, amelyet egy adott földterületnek a földadó megállapítása során tulajdonítanak). A földterület korlátozott volta, a belterjes gazdálkodásra való ösztönzés, a nagyobb terméshozamok biztosításában való fokozott érdekeltség viszont azt a követelményt támasztja a mezőgazdasággal szemben, hogy mind jobban vegyék figyelembe az eszközigényesség mértékét.

A bruttó jövedelem érdekeltségi formát olyannak tekintjük, ami létrehozza az értékár-tendenciát. Indokolt azonban mégis az a feltételezés, hogy *a mezőgazdaságban ez az érdekeltségi forma a termelőerők fejlődésével, a mezőgazdaság fokozatos ipari integrálódásával egyre inkább megváltozik, a nyereségérdekeltség alapján átalakul.*

Felvethető a kérdés, miért kellene a mezőgazdaságban éppen a földet mint termelési eszközt a gépektől, építményektől, járművektől eltérően kezelni, amikor az iparban a földet nem terheli költség? *A föld eltérő kezelése az iparban és a mezőgazdaságban annak közgazdaságilag eltérő szerepével indokolható.* A föld a mezőgazdaságban nélkülözhetetlen, korlátozottan rendelkezésre álló, sajátos termelési eszköz. A megkülönböztetés jogilag azzal magyarázható, hogy az ipar államosítása a dolog természeténél fogva a telkek nacionalizálásával járt együtt. Ezzel szemben a kisárutermelő gazdaságok szövetkezeti tömörülése nálunk nem tette a földet állami tulajdonná. Amellett az utóbbi időben az állami iparban is mind többen kifogásolják, hogy a telek ingyen áll az állami vállalatok rendelkezésére. Ezek úgy vélik, hogy az eszközlekötési járulék bevezetésével összhangban, indokolt a lefoglalt telek után is használati díjat bevezetni.

A növényi és az állati termékek árösszefüggése

A földkihasználás intenzitása – mint arra már utaltunk – a mezőgazdasági termelés szerkezetétől függ. Az intenzitás ott magasabb, ahol a termelés szerkezetében magas az állati termékek részesedése. Miután így a növényi és állati termékek részaránya a mezőgazdaság belterjes irányú fejlesztésének legfőbb kérdése, a mezőgazdasági termékek árarányvizsgálatánál is ebből célszerű kiindulni.

Valamely ország mezőgazdasági árrendszeréről attól függően is formálhatunk véleményt, hogy *a növényi termékek árához képest milyen helyzetet foglalnak el az állati termékek árai.* Az ilyen vizsgálatot valamely élő állat és a takarmánygabona árösszefüggésében célszerű elvégezni. Egyfelől e tekintetben a növénytermesztési és állattenyésztési ágazat kapcsolata közvetlen, másfelől feltételezhető, hogy a kiválasztott élő állat (például élő sertés) és a kiválasztott takar-

mányféleség (például takarmányrépa, illetve kukorica) meghatározott módon reprezentálja a két ágazat árszintarányát. Ez a feltételezés többé-kevésbé jogos. Minden ország mezőgazdasági árrendszerében az élő sertés árának meghatározott összefüggésben kell lennie a többi élő állat árával. Ugyanígy a takarmányárpa, illetőleg a kukorica árának megindokolható arányban kell állnia a többi növényi termék árával (lásd 68. sz. táblázatot).

68. sz. táblázat

Egy kg élő sertés, takarmányárpa, illetve kukorica egyenértéke

Ország	Takarmányárpa egyenértékben	Kukorica egyenértékben
	1958/59—1960/61	1958/59—1960/61
Szocialista országok		
Bulgária	9,4	8,1
Csehszlovákia	14,4	10,6
Lengyelország	7,1	6,0
Magyarország	7,9	8,7
NDK	12,7	9,2
Románia	—	—
Szovjetunió	15,2	8,1
Kapitalista országok		
Ausztria	6,7	6,7
Belgium	5,2	7,0
Dánia	9,3	9,5
Franciaország	8,2	6,1
NSZK	5,6	5,0
Olaszország	7,3	7,7
Hollandia	5,9	6,2
Svájc	6,2	6,6
Anglia	7,1	6,9

A takarmány egyenértékben kifejezett élősertésár országonkénti különbsége több tényezőre vezethető vissza. Különböző helyzetet foglal el az élő sertés ára az állati termékek árviszonyaiban. Ami ennél fontosabb: a takarmányértékesülés országonként lényeges különbségeket mutat. Ez idő szerint a legtöbb nyugat-európai országban kevesebb takarmánnyal érnek el egy kg húsgyarapodást, mint a szocialista országokban. Következésképpen, amikor az egy kg élő sertés takarmányegyenértéke a kapitalista és a szocialista országokban azonos, a mögött valójában a kapitalista országok javára érvényesülő nagyobb állattenyésztési érdekeltség húzódik meg.

Általában is leszögezhető: *a magyar mezőgazdasági árpolitika* – hasonlóan a legtöbb szocialista ország árpolitikájához – egy munkanapra *nagyobb jövedelmezőséget biztosít a növénytermelési üzemágakban, mint az állattenyésztésben.* Ez történelmileg alakult ki. Az állatárak a világpiacon mindig nyomottak voltak, ami azzal magyarázható, hogy a fő exportáló területeken az állattenyésztés

rendkívül olcsó külterjes módja alakította ki az értékviszonyokat. Ez a történeti tendencia Magyarországon meghatározott módon hatott a kisparaszti gondolkodásra. A kisárutermelő gazdaságokban *a ház körül végzett állattenyésztő munkát* elsősorban a gazdaság egésze érdekében végzett *járulékos* munkának minősítették. A munka önálló „értékelése" főként a szántóföldön végzett szántásvetéshez, aratáshoz és betakarításhoz kapcsolódott. Ennek megfelelően az állattartást a kisárutermelő nem az állatár és a munkaráfordítás, hanem az állatár és a takarmányköltség egybevetése alapján értékelte.

Ez a megítélés a mezőgazdaság szocialista átszervezésével változáson megy keresztül. A szocialista nagyüzemben munkamegosztáson, szakosításon alapuló termelés folyik. A munka ellenértékét abban az ágazatban számolják el, ahol azt végezték. A nagyüzemi gazdasági kalkuláció valóságos költségeket mér fel. Így az derül ki, hogy ami a kisárutermelői megítélésben előnyösnek bizonyult, az itt ráfizetéses. Ezért van az, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésével előtérbe kerül a *növényárszinthez képest alacsony állatárszint problémája.* Nemegyszer hallani a következőket: minél több állatot tenyésztünk a termelőszövetkezetben, annál rosszabb a gazdálkodás hatásfoka, és annál több jövedelemtől esnek el azok, akik a növénytermelésben dolgoznak. A mezőgazdasági nagyüzemen belül tehát jövedelem-újraelosztás megy végbe. Kialakul olyan hiedelem, hogy minél egyoldalúbb növénytermelési szerkezetet hoznak létre, annál többet keresnek. De a mezőgazdasági nagyüzemet nem lehet növénytermelési szerkezetben fejleszteni. Szükség van igaerőre és szerves trágyára. Szükség van foglalkoztatottságot biztosító munkaintenzív termelési szerkezetre. Ezért nem adhatják fel az állattenyésztést, még ha tudják is, hogy az deficites.

Itt most a növényi és állati termékek árösszefüggésében találkozunk azokkal a kérdésekkel, amelyeket a termelők anyagi érdekeltségének vizsgálatakor elvileg fogalmaztunk meg. Az árnak éppen ez az érdekeltségi vonatkozása teszi bonyolulttá a növényi és állati termékek árszint arányaival kapcsolatos állásfoglalást. Emiatt *nem lehet a ráfordítási arányokat – kész formulaként – az árpolitikai döntések alapjává tenni.*

A kérdés felvetése a következő lehet: vannak-e Magyarországon olyan jelenségek, miszerint a termelőszövetkezetekben és a háztáji gazdaságokban háttérbe szorul az állattenyésztés. Ebbe az irányba mutat, hogy a vetésszerkezetben az utóbbi években visszafejlődőben van a takarmány-vetésterület. A takarmányhozamok – a kukorica kivételével – (amelynek a katasztrális holdankénti átlagtermése számottevően emelkedett) stagnálnak. Ugyanezen idő alatt az állatállomány és az állati termékek termelése, illetve felvásárlása – ha nem is nagymértékben – nőtt. A termelési szerkezetnek ez az átalakulása részben annak következménye, hogy néhány, exportban jól értékesülő növény felvásárlási árát időközben megemeltük, továbbá az állam a kenyérgabona-termelés biztosítása érdekében termelési „ráhatást" gyakorolt a termelőszövetkezetekre. Az, hogy az állatállomány és az állati-termék-termelés, illetve a -felvásárlás mégis emelke-

dett, döntően azzal magyarázható, hogy a termelőszövetkezetekben és a háztáji gazdaságokban alapvetően abban érdekeltek, hogy egy főre minél nagyobb évi bruttó jövedelmet érjenek el. Ezért helyezik előtérbe az állattartást még akkor is, ha az árunövények egy munkanapra sokkal nagyobb bruttó jövedelmet hoznak. Közrejátszik ebben az is, hogy – viszonyaink között – a gazdaságok szervestrágya-ellátottságától nagymértékben függnek a növénytermelés hozamai. Emiatt szinte permanens problémája a mezőgazdaságnak a közös és a háztáji gazdaságok érdekegyeztetése. Ez egyben arra is utal, hogy *Magyarországon az állatállomány nagyobb annál az optimumnál, amely mellett a takarmányértékesülés gazdaságos.* Tehát évek óta a takarmányszükséglet biztonságos kielégítésének problémájával állunk szembe. Az a termeléspolitikai feladat, hogy takarmány abban a mennyiségben álljon rendelkezésre, amely mellett nem kell az állatállomány egy részét időszakosan féladagos takarmányozásban részesíteni. Csak ha ezt megoldjuk, akkor lehet az adott állatállomány mellett több húst termelni. Általános és sok éves megfigyelés, hogy amikor a takarmánykészletek január–február hónapokban kimerülnek, akkor az új takarmánytermés megjelenéséig csak annyit és azért takarmányoznak, hogy az állat valahogy életben maradjon. Azonban ez a leggazdaságtalanabb állattartási mód. Az így feletetett takarmánymennyiség nagyrészt veszendőbe megy, hús és állati termék abból nem képződik. Az ilyen „üresjáratok" nagyon emelik az egy kg élősúly, tej stb. előállítási költségeit.

A növényi termékek ára

A növényi termékárak nemzetközi összehasonlítása rendkívül tarka képet mutat (lásd a 69. sz. táblázatot).

A növényárak országonkénti eltérései az állami árpolitika nemzeti sajátosságait tükrözik. Ezeket a sajátosságokat a termelési adottságok és a kívánatosnak tartott agrárszerkezet határozzák meg.

Itt ismét időszerű a *természeti tényezőkre* utalni, miután az agrotechnika mellett éppen ezek gyakorolnak legnagyobb befolyást a fajlagos hozamokra és ezen keresztül az értékviszonyokra. Magyarországon a fajlagos hozamok és értékviszonyok összefüggésének felderítésére végzett vizsgálat a következőket tárta fel (lásd a 70. sz. táblázatot).

Az országban elérhető fajlagos hozamok nyilvánvalóan szerepet játszanak a termelési szerkezet alakításában. Magyarországon például éppen ilyen okok miatt adták fel a gyapottermelést, amely nemcsak alacsony termésátlagot adott, de a legjobb cukorrépaföldeket is lefoglalta.

A tervszerű növénytermesztés helyes árpolitikai megalapozása szempontjából az első feladat annak az egynéhány terméknek kijelölése, amely a mezőgazdaság fejlesztésének irányát elsősorban meghatározza. A legnagyobb mértékben ter-

69. sz. táblázat

Néhány növényi termék termelői átlagára

Ország	Búza	Árpa	Burgonya	Cukorrépa
*Szocialista országok**				
Bulgária	87	75	93	100
Csehszlovákia	78	56	65	54
Lengyelország	98	96	51	105
Magyarország	100	100	100	100
NDK	53	54	—	—
Románia	83	69	—	—
Szovjetunió	40	35	57	62
*Kapitalista országok***				
Ausztria	130	.	.	130
Belgium	128	125	.	107
Dánia	100	100	100	100
Franciaország	106	112	153	115
NSZK	133	183	149	146
Anglia	100	.	162	158
Egyesült Államok	83	.	225	102

* Az 1960—1961. évi árak a jelenlegi turistaárfolyamon rubelra átszámítva.
** Az 1960—1961. évi $/q árak alapján számítva.

70. sz. táblázat

Átlagtermés és értékösszefüggés a magyar állami gazdaságokban

Őszi búza		Burgonya		Cukorrépa	
Termés/kat. h. (8 q = 100)	Költség-index	Termés/kat. h. (30 q = 100)	Költség-index	Termés/kat. h. (90 q = 100)	Költség-index
100	100	100	100	100	100
125	81	167	63	122	82
150	68	233	47	144	71
175	59	300	37	167	63

melni kívánt termék, illetve termékek viszonylag legnagyobb jövedelmezősége alapján kell a termelés politikai célkitűzéseket az árpolitikában érvényesíteni.

A növények árát akkor tekintjük reálisnak, ha az az átlagos időjárási viszonyokat, a legnagyobb tömegben termelt növényfajták termőképességét veszi figyelembe és – a gazdasági körülményektől függően – számol a különbözeti földjáradékkal, mint árképzővel.

A mezőgazdaságban termelt növényfajták termőképessége különböző. Nyilvánvaló, hogy a növényfajták termőképessége befolyásolja a termékegység önköltségét, hiszen a költségnek csak egy része – általában kisebb része – arányosan változó költség. A növényfajták megválasztása szempontjából a mezőgazdasági termelés gazdaságos szervezése általában két követelményt támaszt:

a) ne erőszakolják az adott talaj- és éghajlati viszonyoknak nem megfelelő növényféleség termelését;

b) a különböző növényféleségek köréből lehetőleg azokat a fajtákat szaporítsák, amelyek az adott talaj- és éghajlati viszonyok mellett megközelítő biztonsággal adják az általuk elérhető legjobb fajlagos hozamot.

A talaj- és éghajlati viszonyok sok szempontból befolyásolják a fajta megválasztását. A nyugat-európai és a kelet-európai országok között a holdankénti (hektáronkénti) termésátlagok jelentékeny különbözőségét az éghajlati viszonyok eltérése is befolyásolja. Európa nyugati és déli, tengermelléki (óceáni) vidékein bőséges a csapadék. Ezekben az országokban nagyobb biztonsággal termelhetők például a csapadékigényes, bőven termő gabonafajták. Mindezek szükségszerűen kifejeződnek az árviszonyok nemzeti sajátosságaiban.

A különbözeti földjáradék lényegében azt a kérdést veti fel, milyen földminőségi viszonyokat vegyen alapul az árpolitika. A magyar árpolitikai gyakorlat ezt attól függően határozza meg, hogy az állam a termelt termékmennyiség mekkora hányadát kívánja felvásárolni. A földjáradékot – mint ártényezőt – akkor kell növelni, vagy csökkenteni, ha az állam a szóban forgó termékek termelésének kiterjesztését, vagy szűkítését irányozza elő. A termelés kiterjesztése feltételezhetően csak az adott növény termesztésére kevésbé megfelelő földeken lehetséges, ezért annak jövedelmezőségét áremeléssel kell biztosítani. A termőterület korlátozásánál pedig az a kívánatos, hogy olyan földeken térjenek át más kultúrák termesztésére, amely az eredetileg termelt kultúrákhoz viszonyítva a termelésre legkevésbé alkalmas. Ezért itt az ár leszállítása szükséges. (A különbözeti földjáradék ártényezőként való figyelembevétele termékenként, termékcsoportonként eltérő sajátosságok szem előtt tartásával helyes.) Más megítélés alá esnek a monopolcikkek.

Az állam az árugabona jelentős részét felvásárolja. Ebből következik, hogy az árnak nem feltétlenül szükséges a legrosszabb földek termelési feltételeihez igazodnia. Az árképzés Magyarországon nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy a gabonaterület mintegy felén nem folyik rendszeres árutermelés; hogy egyes kultúrákat a rosszabb (rozs, napraforgó, burgonya), megint más kultúrákat (cukorrépa, hagyma, cirok) pedig az átlagosnál jobb minőségű földeken termelik (lásd a 71. sz. táblázatot).

Magyarországon a mezőgazdasági termelés szerkezetéről vita folyik. Egyetértés van abban, hogy a legközelebbi években nem lehet növelni az ipari növények vetésterületét. E tekintetben nem a vetésterületek növelése, hanem a hozamok fokozása és a minőség javítása az elsőrendű feladat. Eltérnek a vélemények abban, hogy

a) a szántóföldi növénytermelés szerkezetében az összes terület mintegy 90%-án elhelyezkedő kenyérgabona-, kukorica-, lucerna- és lóheretermelés belső arányait milyen módon kell megváltoztatni,

b) az állattenyésztésben a sertés- vagy a szarvasmarha-tenyésztést növeljék-e.

A korábbi évek tapasztalatai nyomán az 1957. évi kormányhatározatok a magyar mezőgazdaság fejlesztésének új irányát szabták meg. Eszerint a kenyér-

71. sz. táblázat

*A magyar növénytermelés szerkezete az 1960—1963. évek átlagában**

Növényfajták	Vetésterület		Termelési érték (folyóár)	
	1000 kat. h.	Az összes szántó %-ában	Millió Ft	A szántóföldi növények az összes termelési érték %-ában
Búza	1 797	20,1	3 944	14,9
Rozs	439	4,9	538	2,0
Árpa	896	10,0	2 232	8,4
Zab	184	2,1	283	1,1
Rizs	38	0,4	185	0,7
Kukorica	2 343	23,6	6 833	25,8
Borsó	123	1,4	312	1,2
Cukorrépa	220	2,5	1 350	5,1
Dohány	30	0,3	307	1,1
Rostkender	37	0,4	131	0,5
Napraforgó	191	2,1	397	1,5
Burgonya	405	4,5	2 303	8,7
Pillangós takarmányok	805	9,0	1 417	5,3
Szántóföldi zöldség	193	2,2	1 518	5,7
Összesen:	7 701	83,5	21 750	82,0

* Az adatok a KSH „A mezőgazdasági termelés és a parasztság életkörülményei" című kiadványból származnak.

gabona-termelésben nem a vetésterület, hanem a hozamok növelésére és a minőség javítására kell törekedni. A kenyérgabona-vetésterület csökkenése miatt esetleg szükségessé váló importot más mezőgazdasági termékek exportjának növelésével kell kiegyensúlyozni. A növekvő állatállomány szükségessé teszi, hogy jelentősen növeljék a takarmánynövények, elsősorban a pillangósok termelését. A takarmányalap kiszélesítése érdekében nagyobb figyelmet kell fordítani az ország rét- és legelőterületének ápolására és fűhozamának növelésére. Az állattenyésztésben elsősorban a szarvasmarha-tenyésztés számára kell kedvezőbb feltételeket teremteni. Ennek megfelelően a sertések árának aránya is a szarvasmarhák árának javára változott. Az áraránynak ilyen megváltoztatása új helyzetet teremtett a kukorica árának, illetve jövedelmezőségének, valamint a szálas takarmányok árának, illetve jövedelmezőségének arányában is. A szemes és szálas takarmány termesztésére az állam nem közvetlenül ezek árán keresztül, hanem az élőállatok árának útján gyakorol befolyást. A megtermelt takarmány nagy részét ugyanis nem az állam vásárolja fel, hanem az az élő állatokon keresztül értékesül.

Az 1957–1958-as időszakban a magyar mezőgazdasági árpolitika egyik legbonyolultabb kérdése az volt, sikerül-e megtörni a hízott sertés „hegemóniáját", vagyis sikerül-e a hízott sertés árát beilleszteni a normális árarányok közé. A tapasztalatok szerint valamely mezőgazdasági cikk túlságosan felemelt ára csak az első ütemben növeli annak termelését, a második ütemben viszont már maga

után húzza az általános árszínvonalat. Éppen a hízott sertések magas ára következtében kialakult magas szabadpiaci kukoricaár miatt kellett már jóval korábban jelentékenyen emelni a szerződéses növények árát. A szerződéses növények egy részét ugyanis azokon a földeken termelték, amelyek kukorica termesztésre is kiválóan alkalmasak voltak. Ilyen körülmények között a termelők jogosan igényelték, hogy az állam a szerződéses árakon keresztül azt a jövedelmezőséget biztosítsa részükre, amit elérhetnének, ha kukoricát termesztenének, illetve sertést hizlalnának. 1953-ban a szerződéses termeltetési rendszerrel kapcsolatban felmerült – és a későbbi években általános irányzatként érvényesült – az a törekvés, hogy az a jövedelemviszony, amit a kormány csak a sertéshizlalásra kívánt biztosítani, a paraszti jövedelmi viszonyok általános meghatározója legyen. Ezt azonban nem lehetett megvalósítani. Az az árpolitika, amely túlzottan megkülönböztetett helyzetbe kívánta hozni a sertéshizlalókat, az árak állandó emelkedésére vezetett; egyik oldalon a paraszti termékek árát, a másik oldalon a parasztság által vásárolt termékek árát kellett rendszeresen emelni.

Az ararányok kialakításánál figyelembe kell venni az egyes termények helyettesíthetőségét is.

Az azonos felhasználhatóságú és helyettesíthető termékek araranyainak kialakítása elsősorban az egyes növényfajták, továbbá az egyes növényi fajtákon belül az egyes fajták közötti ararányok tekintetében merül fel. Ez különösen a takarmányarak megállapításánál fontos. Az azonos felhasználhatóságú és helyettesíthető termékek összehasonlításánál olyan objektív mutató kialakítása célszerű, amely kifejezi az adott termékek valamennyi hasznos tulajdonságát. Ilyen viszonylagos mutató a takarmányoknál a hasznosítható tápanyagtartalom, amelyet legáltalánosabban keményítőértékben, ezen belül pedig emészthető fehérjeértékben fejeznek ki. Tehát az azonos felhasználhatóságú és helyettesíthető termékek összehasonlításánál abból kell kiindulni, hogy egyik vagy másik termék termelése esetén egységnyi területről mennyi hasznosítható kalóriához, illetve tápértékhez (keményítőértékhez) juthatunk. Természetesen az egyes termékek összehasonlításánál a hasznosítható tápanyagnyereség mellett figyelembe kell venni azok önköltségét is.

Az állati termékek ára

Az állati termékárak országonkénti különbözősége jelentős (lásd a 72. sz. táblázatot).

Az állattartási üzemágakban az iker- és melléktermékek közötti ararányok jelentősek. Ezek döntik el – vagy legalábbis befolyásolják – az állattenyésztés irányát. Következésképpen a mezőgazdasági termelés tervszerű befolyásolásának feladatait e területeken is meg kell oldani.

A sertéstenyésztési üzemágban úgy merül fel a kérdés: hússertés vagy zsírser-

72. sz. táblázat

Néhány állati termék termelői átlagára

Ország	Sertés	Szarvasmarha	Teljestej	Tyúktojás
*Szocialista országok**				
Bulgária	89	101	121	94
Csehszlovákia	100	102	102	115
Lengyelország	85	69	78	111
Magyarország	100	100	100	100
NDK	86	88	83	110
Románia	68	60	62	83
Szovjetunió	87***	96***		70
*Kapitalista országok***				
Ausztria	84	111	125	.
Belgium	71	124	112	126
Dánia	100	100	100	100
Franciaország	.	211	.	.
NSZK	96	131	135	145
Anglia	83	110	152	150
Egyesült Államok	52	138	148	87

* Az 1960—1962. évi nemzeti árak turistaárfolyamon rubelre történt átszámítása alapján.
** Az 1960—1961. évi $/q árak alapján számítva.
*** 1962-től számított adatok.

tés tenyésztésében tegyék-e érdekeltté a termelőket? A sertésállomány fajta (típus) szerinti összetételére – bizonyos korlátok között – az árrendszeren keresztül is befolyást lehet gyakorolni. Ez a befolyás azonban korlátozott, mert egyrészt a termelők bizonyos számú sertést házi szükségletre hizlalnak – és e tekintetben saját igényeik szerint járnak el –, másrészt egyes vidékeken bizonyos sertésfajták tenyésztése különösen gazdaságos. De az árpolitikán keresztül nem is az egész sertésállományra, hanem csak az árusertésre – a közfogyasztásra (exportra) rendszeresen vásárolt állományra – kell tervszerűen hatni. E tekintetben az árpolitika már hatékony.

Amikor az árpolitika a húsra vagy a zsírra hizlalást kívánja biztosítani, a sertéshizlalás néhány biológiai és takarmányozási sajátosságát kell szem előtt tartania.

a) A hússertések szaporábbak, mint a zsírsertések.

b) A hússertés fejlődése gyorsabb.

c) A sertéshizlalási üzemágban a takarmányértékesülés költségprogressziója érvényesül, mert a hizlalás során a sertés élősúlyában fokozatosan megváltozik a fehéráru és a húsáru aránya. Bizonyos súlykategórián túl a sertést már zsírra hizlalják. Viszont 100 kg zsírgyarapodáshoz mintegy négyszer annyi keményítőértékre van szükség, mint 100 kg húsgyarapodáshoz.

Mindez azt a követelményt támasztja, hogy az élő sertés felvásárlási árát súlykategóriánként megkülönböztessék. Ha az áron keresztül a zsírra hizlalásra kívánnak ösztönözni, akkor abban a súlykategóriában biztosítanak legnagyobb jö-

vedelmezőséget, amely a zsírtermelés céljából optimális súly. (A mangalicánál ez 150 kg.) Ha viszont a hús termelésében kívánják érdekeltté tenni a tenyésztőket, akkor a legnagyobb jövedelmezőséget a húsra hizlalás optimális súlykategóriájában teremtik meg. (Ez a hússertésnél 100–110 kg.)

Végeredményben a hús- és zsírszükséglet alakulása dönti el a sertéstenyésztés irányát. A zsírra vagy húsra hizlalás szorosan összefügg a sertésállomány fajta (típus) szerinti összetételével is. Amikor tehát a sertéshizlalás egyik irányáról annak másik irányára térnek át, és ezt kizárólag az árrendszer változtatásával támasztják alá, az ilyen intézkedések átmenetileg – amíg az állomány-összetétel nem igazodik az új irányhoz – kedvezőtlen hatásúak is lehetnek. Ha például zsírsertéseket alacsonyabb súlykategóriában vágnak le, akkor kedvezőtlen a hús és csont aránya. A zsírsertést akkor helyes levágni, amikor a fehéráru már drágán termelődik tovább; a hússertés levágása akkor célszerű, amikor az egységnyi húsmennyiség előállításához a legkevesebb és legolcsóbb tápanyagmennyiség szükséges és a hús abszolút mennyisége a legtöbb, illetve a hús és a zsír aránya a legkívánatosabb.

Árpolitikával befolyásolni lehet azt is, hogy a termelők süldőnevelésre rendezkedjenek be. E tekintetben a szocialista országok abból indulnak ki, hogy a választási malacok levágására nem gazdaságos kocát tartani. Malacok levágása esetén a koca által egy évre elfogyasztott mintegy 7,4 mázsa keményítőérték ellenében kb. 12 malac húsát kapnák (ami 85–95 kg gyenge kalóriaértékű hús). Viszont ha ezt a takarmányt hizlalásra fordítják, több mint 200 kg jó minőségű, magas kalóriaértékű húst nyernek.

A szarvasmarha-üzemágban a tenyésztés, a hizlalás és a tejtermelés megfelelő aránya alapján kell a tervszerű befolyásolás feladatait megoldani. A tenyészállat, a vágómarha, a borjú és a tej ára közötti arányokat úgy kell meghatározni, hogy a termelés iránya a népgazdaság érdekével összhangban álljon. Ezt az irányt – akárcsak a sertéstenyésztési üzemágban – már a fajta kiválasztásával meg kell határozni. Az általában kis testű, tejelő típusú tehénfajtáknál a felhasznált kalóriából sokkal kevesebb jut az életfenntartásra (hústermelésre) mint a nagy testű, hús-tej jellegű teheneknél. Az árpolitika a fajta összetételére is hat.

A közgazdászok véleménye eltérő annak megítélésben, hogy a szarvasmarha-tenyésztés iránya leghelyesebben milyen árpolitikával, belső üzemági ararányokkal alapozható meg. Ez a probléma mindenekelőtt abból adódik, hogy a tenyészállat–vágóállat, a növendék marha–hízott marha, a borjú–növendék marha, a tej–borjú közötti ararányok nem mindig hozhatók megfelelő összhangba. A szarvasmarha-tenyésztők pontosan tudják, hogy a borjú felneveléséhez kb. 600 liter tej szükséges, amit árutejként is értékesíthetnek. Ha tehát alacsony a borjú ára és a borjú értékesítésével még a kiszoptatott tej árát sem kapják vissza, nincsenek érdekelve a borjú nevelésében. Ha a borjúnevelést nem kerülhetik el, elvonják a borjútól a szükséges tejmennyiséget, amivel lerontják a tenyészállomány minőségét. Minden bizonnyal így gondolkoznak azok a termelők,

akik nem kívánnak hizlalni, vagy nem akarják növelni a tenyészállományt. A továbbtenyésztés, illetve hizlalás céljára borjút, növendék marhát vásárló termelőknek viszont az az érdekük, hogy a borjú és a növendék marha ára – a tenyészállat és a hizott vágómarha árakhoz képest – minél alacsonyabb legyen. Ezért a termelési kedvet csupán a jövedelmezőséggel nem lehet biztosítani.

A szocialista országok sok éves tapasztalata lehetővé teszi néhány alapvető összefüggés rögzítését:

a) a szarvasmarha-tenyésztést a jövedelmezőséget biztosító tej árával kell megalapozni;

b) a paraszti borjútartást áron kívüli ösztönző tényezőkkel is elő kell mozdítani;

c) a marhahizlalás jövedelmezőségét a vágómarhák árának megfelelő kialakításával kell elősegíteni.

A szocialista országokban két olyan megoldással találkozunk, amelynek célja, hogy a parasztgazdaságok tartsanak borjút. Az egyik változat szerint adókedvezményt biztosítanak a növendék marhát tartó parasztgazdaságok részére. A másik esetben ingyenes állami támogatást nyújtanak a tenyésztésbe állított növendék marhák után. Eléggé általános a kedvező hitelek biztosítása és a szerződéses előleg folyósítása a szarvasmarhatartás legköltségesebb szakaszánál, a borjú nevelésénél. Ez utóbbit a szerződéses növendékmarha-hizlalási akcióban alkalmazzák, és arra törekszenek, hogy a hizlalási előleg a vágóborjú értékesítési árának szintje felett legyen, illetőleg legalább azt elérje.

Az agrártermékek nemzeti és világpiaci ára

A magyar mezőgazdaságban ez idő szerint érvényesülő árviszonyok jelentős eltérést mutatnak a külkereskedelemben elérhető áraktól. A tíz legfontosabb mezőgazdasági exportterméket vizsgálva a következő képet kapjuk (lásd a 73. sz. táblázatot).

A felvásárlási áraknak a világpiaci áraktól való eltérése a korábbi években jelentősebb volt. A többi agrártermék felvásárlási árának változatlanul tartása mellett a kedvező exportértékesítés miatt emeltük egy sor agrártermék (napraforgó, egyes gazdasági kerti magvak, fajtabab, cirokszakáll, zöldségmagvak, vágójuh stb.) felvásárlási árát. 1964-ben az őszibarackot 4,65 Ft/kg, a sárgabarackot 2,8 Ft/kg átlagáron vásároltuk fel, ugyanakkor az exportált őszibarackért mázsánként 9,17 dollárt, a kajszibarackért pedig mázsánként 13,35 dollárt kaptunk. A belföldi árarányok az utóbbi években közeledtek a világpiaci árarányokhoz, de attól még jelentősen eltérnek.

A belföldi áraknak a világpiaci árakhoz közelítése több problémát vet fel, ami jelzi a kérdés bonyolultságát. Magyarország mezőgazdasági exportjának jelentős része tőkés piacra irányul. Ez az export a dollárban felmerülő anyag- és

A legfontosabb tíz mezőgazdasági exportcikk belföldi és külkereskedelmi ára
(Ft)

Áru	Mértékegység	Belföldi ár			Deviza-ár a határon*	Eltérés a devizaártól
		Termelői ár	Ráfordítás a határállomásig	Határon		
Napraforgó	q	408	38	446	516	— 70
Cukorrépa	q	47	35	82	80	+ 2
Dohány, szabolcsi	q	2300	829	3129	2818	+ 311
Alma, piros AA	q	570	326	896	638	+ 258
Vágómarha	q	1733	91	1824	3072	—1248
Vágósertés	q	1850	83	1933	2320	— 387
Vágócsirke	q	2412	535	2947	1789	+1158
Vágópulyka	q	2088	867	2955	2773	+ 182
Pecsenyekacsa	q	1943	575	2518	1839	+ 679
Tojás	1000 db	1283	328	1611	870	+ 741

* 58/Ft/$-szorzóval számított, az exportunkra jellemzőnek tekinthető 1964. évi átlagárak.

gépimportot alimentálja. Nagyobbára olyan nyugat-európai országokról van itt szó, ahol az életszínvonal kisebb-nagyobb mértékben meghaladja a miénket, a mezőgazdaság termelési kultúrája magasabb, ami sajátos módon fejeződik ki az árviszonyokban. A tőkés világpiaci ár különösen csábítóan hat

– az étolajexport fokozására (miután a napraforgót annak talajzsaroló természete folytán Nyugat-Európában nem szívesen termesztik);

– az élő és lőtt vad exportjának fokozására (mert a vadállomány kártevései miatt azt sok országban kiirtották, vagy az ilyen célra kijelölt rezervátumokban tartják);

– a baromfiak körében a hízott liba exportálására (miután tömése rendkívül munkaigényes);

– a gyümölcsök körében a bogyósok (meggy, cseresznye), mert szedésük rendkívül munkaigényes;

– olyan növények exportjára, amelyeknek nagyüzemi telepítése, illetőleg gépesített művelése, szedése nincs megoldva (például bab).

Ennek a képnek a bemutatása azt a dilemmát is jelzi, ami előtt az agrárexport fokozásában érdekelt ország gazdaságpolitikája áll. Persze amit az életszínvonal magasabb fokán „már" nem gazdaságos termelni, az még nagyon is gazdaságos lehet, amikor az életszínvonal „még" alacsonyabb fokon áll. Kevesebb aggályt vet fel ez olyankor, amikor a termelési szerkezet ilyen alakítása nem jár különösebb befektetésekkel, és a termelési ciklus rövid lejáratú. De amikor hosszú ciklusú, beruházásigényes telepítésekről van szó, akkor sokoldalúan mérlegelni kell azokat a belső körülményeket is, amelyek perspektívában kialakulnak.

Figyelemmel kell lenni a világpiaci árnak a termékmennyiségtől függő alaku-

lására is. Borexportunk például maximálisan félmillió hektóliter. Az exportértékesülés célszerűvé tesz borszőlőtelepítést, ami annál is kívánatosabb, mert vannak az országnak olyan vidékei, ahol a mezőgazdasági kultúra meghonosítása leginkább csak ily módon remélhető. E fejlesztési tervek eredményeként a termelés viszonylag rövid időn belül 1–2 millió hektóliterrel emelkedik. Ezt a belföldi piac nem képes felvenni. Ugyanakkor előre látható, hogy erre a rendkívül nagy mennyiségű kommersz borra a KGST-államokban, vagy nyugati relációkban árveszteség nélkül piacot nem biztosíthatunk.

A helyes árpolitika alakításában sok zavart okoz az árösszefüggések felületes megítélése is. Vegyük a közismert narancs–alma példát. Nálunk a narancs fogyasztói ára 20–25 forint, a jonatánalmáé pedig 6–10 forint. Ezt az arányt sokan kifogásolják, mert feltételezik, hogy a világpiacon egy kg jonatánalmáért 3–4 kg narancsot lehet kapni. Ha ez a helyzet a világpiacon – mondják – miért nem emeljük fel a jonatánalma árát és az így megszorított fogyasztás révén felszabaduló almamennyiségért miért nem hozunk be több narancsot. A kalkuláció azonban nem épülhet vélekedésekre. Az egy kg jonatánalmáért Magyarország valójában nem 4 kg, hanem csak 70 dkg narancsot kap. Az 1 : 4 mennyiségi arány egyes gyengén fejlett országok *belső* piacán érvényesül, elsősorban azért, mert az alma magas árát a keresletkorlátozás eszközéül alkalmazzák. Narancsot alma kompenzációban nem lehet kapni. Az exportőrök ellentételként devizát vagy „kemény" cikket kívánnak. Az alma jelenlegi ára – a többi gyümölcshöz viszonyítva – almatelepítésre ösztönöz, jobb termés esetén azonban elhelyezési nehézségeink lehetnek.

A termékbegyűjtés módszere és az árak rendszere

A szocialista mezőgazdaságban a termékbegyűjtés lehetséges módszerei a következők:

a) a kötelező jellegű állami begyűjtés;

b) a terven alapuló állami begyűjtés;

c) a szabad eladáson alapuló állami begyűjtés.

Az említetteken kívül önálló módszernek tekintik az állami begyűjtés szerződéses rendszerét. Valójában a szerződéses viszony nem határozza meg tartalmában a város és a falu gazdasági kapcsolatát, csak jogi formába önti ezt a kapcsolatot. A szerződéskötés a begyűjtés mindhárom módszerével összefér, szerződéses viszony létesíthető a beadási és a szabad eladási rendszerben egyaránt. Emellett azonban tudni kell, hogy a szerződések gazdaságszervező, gazdaságpolitikai szerepe – a különböző termékbegyűjtési módszerek esetében – igen eltérő. A szabad eladáson alapuló állami begyűjtés rendszerében a szerződéses rendszernek (a termelési, állatnevelési és hizlalási, illetve értékesítési szerződéseknek) igen jelentős gazdaságszervező, gazdaságpolitikai szerepe van. Ugyan-

akkor a kötelező beadás rendszerén és a tervutasításon alapuló állami begyűjtés rendszerében a szerződéses rendszernek megközelítően sincs ilyen jelentős gazdaságszervező, gazdaságpolitikai szerepe. Az állam a termékbegyűjtés egyik vagy másik módszerét kizárólagosan, de párhuzamosan is alkalmazhatja. Előbbi esetben a termékbegyűjtés egységes, utóbbi esetben vegyes módszerével van dolgunk.

Az állami termékbegyűjtés különböző módszereinek más-más *árrendszer* a tartozéka. Bármilyen legyen azonban a termékbegyűjtés módja és az ehhez kapcsolódó árrendszer, az anyagi érdekeltséget nem lehet kirekeszteni. Ha a kötelező állami begyűjtésben alkalmazott árrendszer nem épít eléggé az anyagi érdekeltségre, akkor az anyagi érdekeltség áttöri az előírások szabta korlátokat. Magyarországon az első ötéves terv időszakában a mezőgazdasági termelés szerkezete nem a népgazdaság állami tervének megfelelően alakult, hanem ahogyan azt a kisárutermelő parasztgazdaságok anyagi érdekeltsége meghatározta. A népgazdaság állami terve a kenyérgabona vetésterületének fenntartását és a kukorica vetésterületének némi csökkentését tűzte ki célul. Valójában azonban a kenyérgabona vetésterülete mintegy 20%-kal csökkent, a kukorica vetésterülete pedig több mint 10%-kal növekedett. A tervtől eltérő fejlődést az magyarázza, hogy az állam kötelező beszolgáltatással és vetési utasításokkal kívánta fenntartani a kenyérgabona-termelés már korábban kialakult színvonalát és úgy vélte, hogy ezt a kenyérgabona alacsony beadási árával is elérheti, hiszen a kötelező előírások helyettesítik az anyagi érdekeltséget. Ezzel szemben az állam az élősertés magas árával ösztönözte a termelőket a fokozott sertéshizlalásra. Ez anyagi érdekeltséget teremtett a kukorica vetésterületének kiterjesztésében. Ez az érdekeltség minden utasításnál hatékonyabbnak bizonyult és a kenyérgabona vetésterületének szűkülésére vezetett. A kötelező beadás és a terven alapuló beadás között ilyképpen nem tehető olyan különbség, hogy az előző „likvidálja" azt, amire a másik támaszkodik.

Mindazonáltal a beszolgáltatási kötelezettség előírása alkalmas volt olyan szemlélet meghonosítására, miszerint ezt a módszert nem feltétlenül szükséges a termelők anyagi érdekeltségével is megalapozni. A szocialista országok a korábbi években nemegyszer valóban az anyagi érdekeltséget helyettesítő tényezőként alkalmazták az utasítást, főként pedig arra törekedtek, hogy ily módon biztosítsák a mezőgazdaság hatékony hozzájárulását az össztársadalmi szükségletek fedezéséhez. A kötelező beszolgáltatás a gyakorlatban két egymástól független feladatot oldott meg. Egyrészt biztosította a városi lakosság szervezett közellátását, másrészt megalapozta olyan mezőgazdasági árpolitika érvényesítését, amely az árnak kizárólag azt a szerepét tartotta szem előtt, amit a nemzeti jövedelem elosztása eszközeként betölthet. Ahol a szabad felvásárlási rendszer érvényesül, ott az állam épít az ár tervszerű befolyásoló szerepére, hiszen éppen az árpolitika a tervszerű befolyásolás egyik fő módszere.

Mégsem lenne azonban helyes a mezőgazdaságban alkalmazott termékbe-

gyűjtési rendszer és a mezőgazdasági árpolitika kapcsolatát annak alapján megítélni, ahogyan a korábbi évek előírásos szabályozásában érvényesült. A szocialista országok ugyanis felismerték a mezőgazdasági árpolitikában elkövetett hibákat. Árpolitikájukat ily módon nemcsak azok az országok vizsgálták felül, amelyek megszüntették, hanem azok az országok is, amelyek csak megváltoztatták a beadási rendszert. Ily módon az anyagi érdekeltségen és az áron alapuló ösztönzés a szocialista országok mezőgazdaságában egyre nagyobb jelentőségre tesz szert.

Az állami szabad felvásárlás és annak árrendszere

Magyarországon 1957-ben kialakított állami szerződéses és szabad felvásárlási rendszer azt a fő alapelvet tartja szem előtt, hogy az előírásos szabályozást döntően az állami szervezetekre (állami gazdaságokra, állami gépállomásokra, a szocialista kereskedelmi szervezetekre, az állami bankszervezetekre stb.) korlátozza és ezeken keresztül valósítsa meg a mezőgazdaság tervszerű befolyásolását.

Az állam tovább fejlesztette a mezőgazdasági termelőkkel már korábban kiépített szerződéses kapcsolatait. Változatlanul termeltetési szerződésekkel biztosítja, hogy az ipar fontos mezőgazdasági eredetű nyersanyagai (rostnövények, dohány, cukorrépa, vetőmagvak, burgonya, zöldségfélék stb.) kellő időben és mennyiségben rendelkezésre álljanak; hogy fenntartható és fejleszthető legyen olyan mezőgazdasági kultúrák exportja, amelyek termelési feltételei kedvezőek. Állathizlalási szerződésekkel kívánja az állam biztos alapokra helyezni a városi lakosság húsellátását és az exportot. Állatnevelési szerződésekkel mozdítja elő az állattenyésztés fejlődését. A termeltetési szerződéses rendszert az értékesítési szerződéses rendszer egészíti ki, ez főként a szabadpiaci cikkekre (gyümölcsfélék, baromfi, tojás stb.) terjed ki. Szerződésekkel kívánja az állam megszervezni a szocialista kereskedelemben forgalomba kerülő mezőgazdasági termékek árualapját, illetőleg azok exportját.

A beadási kötelezettség megszüntetése a szabad forgalom élénkítésére vezetett. De fenntartotta az állam a döntő jelentőségű állami monopóliumokat, és a szükséghez képest forgalomkorlátozó rendszabályokat is alkalmaz. Az érvényben levő rendelkezések szerint kenyérgabonát és szemes takarmányt továbbeladás céljára kizárólag a kijelölt állami vállalat (vagy bizományosa) vásárolhat. Szarvasmarhát és borjút magánfogyasztásra csak engedély alapján szabad levágni. Vágóállatot (szarvasmarhát, bivalyt, lovat, szamarat, ösvért, sertést és juhot) a tenyésztőtől (hizlalótól) továbbeladás vagy közfogyasztásra történő levágás céljából kizárólag az erre kijelölt állami vállalatok, továbbá a földművesszövetkezetek vásárolhatnak. Ugyanakkor nem korlátozzák a vágóállatok tenyésztés és továbbtartás céljára történő vásárlását, lényegében tehát a mezőgazdasági termelők közötti termelői forgalmat. Nem korlátozzák a magánfogyasztásra történő sertések levágását sem.

A szerződésekre épülő gazdasági kapcsolatok a kötelező beszolgáltatástól jellegében elütő, újfajta kötelezettségvállalást teremtenek az állam és a mezőgazdasági termelők gazdasági kapcsolatában.

A beadási kötelezettség kényszerkötelezettség. Ezzel szemben a szerződéses kötelezettség jogilag önkéntes kötelezettség. Ez a rendszer csak egyfajta kötelezettséget ismerhet el jogosnak: a termelőnek azt a kötelezettségét, hogy államilag monopolizált termékeknél a megtermelt egész termékmennyiséget, a nem monopolizált termékeknél pedig a leszerződött, vagy a leszerződött területről betakarított termékmennyiséget az államnak átadja. Ez a rendszer elvileg a termelők szabad elhatározásán alapul, azon, hogy kötnek-e az állammal a terv előírásainak megfelelő szerződést vagy sem, ezért az államnak az anyagi érdekeltség fokozott figyelembevételével kell megszerveznie az áruellátást. Meg kell azonban jegyezni, hogy ma még a termelők szabad elhatározási lehetősége – főként a gazdasági önállóság jövedelmi, pénzügyi feltételeinek a hiánya miatt, továbbá a termeléshez szükséges anyagok, eszközök „elosztásos" rendszere, és nem utolsó sorban a felvásárlás monopolszervezettsége miatt – eléggé korlátozottan érvényesül.

Ugyanannak a termelési szerkezetnek a kialakítására és fenntartására más árarányokkal kell ösztönözni, ha az állam főként a tervszerű befolyásolás módszereit alkalmazza, mintha a széles körű adminisztratív rendszabályokra alapozza az állami irányítást. Amikor az állam utasít, akkor ezt egyebek mellett azért is teszi, mert az érdekeltség önmagában nem elég hatékony ösztönző, illetőleg túl magasnak minősíti azt az árat, amely mellett hatékony lehet.

A kötelező termékbeadás kedvezett a szektorárak széles körű alkalmazására. Kialakult az állami gazdaságok, a termelőszövetkezetek és egyéni parasztgazdaságok különálló árrendszere. Az állami szabad felvásárlás megvalósításánál viszont az a tendencia, hogy valamennyi termelő szektorra egységes árrendszerben szabályozzák a város és falu gazdasági kapcsolatait.

Magyarországon ez idő szerint a szektorális árrendszernek a következő elemei maradtak fenn:

a) az állami gazdaságoknak térített árkiegészítés egyes növényi és állati termékekért;

b) a termelőszövetkezeteknek nyújtott kedvezményes szolgáltatás;

c) az egyöntetű, egy tételben, nagy mennyiségben átadott termékek után a termelőszövetkezeteknek és az állami gazdaságoknak fizetett mennyiségi felár;

d) a termelőszövetkezeteknek juttatott termelési eszközök kedvezményes ára.

Az egyöntetű, egy tételben, nagy mennyiségben átadott termékek után térített mennyiségi felár – az ún. „nagyüzemi felár" – bevezetésében különböző gazdaságpolitikai megfontolások játszottak közre, többek között az, hogy a termelőszövetkezetek kisebb arányban értékesítik termékeiket a szabad piacon, ahol a magasabb árbevételre tudnánk szert tenni; a szövetkezeti gazdaságoknál fedezetet kell nyújtani a termelés bővítésére is, a kisárutermelő gazdaságoknál

ezzel általában nem kellett számolni. A nagyüzemi felárak *átmeneti* jellegét igazolja, hogy azt – az állat, állati termékek, valamint egyes zöldség- és gyümölcsfélék kivételével – beépítettük az alapárakba.

A termelőszövetkezetek belterjes fejlesztését különböző állami kedvezményekkel is segítjük (például vetőmag- és tenyészállat-akció, takarmányjuttatás, kedvezményes árú műtrágya, növényvédő szer és mezőgazdasági gépek szolgáltatási és gépjavítási díjak, építőanyagok stb.). Ezeknek a „kedvezményeknek" a döntő többsége azért indokolt, mert a mezőgazdasági árak, a mezőgazdasági termeléshez felhasznált ipari eredetű anyagok, eszközök ipari termelői árához képest aránytalanul alacsonyak, sőt az árkedvezményekkel csökkentett iparcikk-árak is magasabb társadalmi tiszta jövedelmet realizálnak, mint a mezőgazdasági árak.

A mezőgazdasági árpolitika hatékonyságának feltételei

Bármilyen legyen az állami felvásárlási rendszer, az állami árpolitika hatékonyságának szigorú feltételei vannak:

– a szervezett és a szabad piac kölcsönhatásainak figyelembevétele;
– a mezőgazdaság reális tervezése;
– a piaci rend biztosítása.

Az árpolitika hatékonyságán mindenekelőtt azt értjük, hogy a szervezett piac államilag létesített árviszonyai határozzák meg a szabad piac árviszonyait és nem megfordítva. Előbbi esetben az állam és a mezőgazdasági termelők közötti gazdasági kapcsolatok olyan feltételek között bonyolíthatók, amelyeket az állam a nemzeti jövedelem tervszerű elosztásával összhangban alakít ki. Utóbbi esetben viszont ezeket a feltételeket a szabadpiaci árviszonyokhoz kell igazítani.

A két piac kapcsolatának problémája más-más módon merül fel a terménybegyűjtés különböző rendszereiben, ha az állam részben kötelező beszolgáltatás, részben szabad felvásárlás útján jut a szükséges mezőgazdasági termékekhez. Ez esetben nyilvánvalóan kölcsönhatás áll fenn a szabadpiaci árak és az állami szabad felvásárlási árak között. Ha a szabadpiaci árak az állami fogyasztói árakhoz igazodnak, akkor az állami szabad felvásárlási árak a forgalmi költség nagyságától függően eltérnek a beadási áraktól. A beadási ár és az állami szabad felvásárlási ár eltérését tehát az határozza meg, milyen árrést épít be az állam a beadási ár és az állami fogyasztói ár közé. Ha ez az árrés lényegesen nagyobb, mint amit a feldolgozási, illetőleg a kereskedelmi költségek indokolnak – például azért, mert az állam jelentékeny adót épít be a fogyasztói árba –, akkor az állami felvásárlási ár is lényegesen magasabb lesz a beadási árnál. Beadási kötelezettségnél a termelő nem mérlegelheti, milyen irányú értékesítés nyújt számára nagyobb előnyt. Ennek a kötelezettségnek eleget kell tennie. Éppen ez teszi az állam számára lehetővé, hogy bizonyos értelemben függetlenítse a szervezett piac árviszonyait a szabadpiaci árviszonyoktól. Amikor viszont a termelő szaba-

don döntheti el, hogy az államnak, vagy pedig közvetlenül a lakosságnak értékesít, éppen az elérhető áraktól függően határoz. A szabad állami felvásárlási ár természetszerűleg kisebb lehet a piaci árnál, miután a termelő a szervezett piacon nagy tételeket adhat el, a szabad piacon pedig csak „batyuzó" forgalmat bonyolíthat. Minél jobban távolodik azonban (lefelé) a szabad állami felvásárlási ár a piaci ártól, annál kisebb mennyiséget tud az állam a szabad forgalomban felvásárolni, mert a termelői kínálat egyre inkább leszűkül a piactól távolabb fekvő gazdaságokra.

A valóságban – a kötelező beadási rendszer alkalmazása esetén – az állam mind beszolgáltatás, mind szabad felvásárlás révén szerzi be a szükséges árumennyiségeket. Következésképpen a beadási árakat is úgy kell megállapítania, hogy a mezőgazdasági átlagárak (beadási és szabad állami felvásárlási árak átlagai) megfeleljenek a nemzeti jövedelem tervszerű elosztásának.

A kötelező beadás és szabad felvásárlás vegyes rendszere mellett – ha zavarok lépnek fel a szervezett ellátásban – az állami fogyasztói árak fölé emelkedő piaci árak vagy visszahatnak a szervezett piac árviszonyára, vagy szűkül a szervezett piacon kínálható árumennyiség.

Magától értetődik, hogy ha nincs beszolgáltatási kötelezettség és a szóban forgó terméket a termelők a szabad piacon is értékesíthetik, még közvetlenebb a két piac kölcsönhatása. A szabad és a szervezett piac kölcsönhatása azonban nem valamennyi termékre egyformán, és nem is minden esetben érvényesül. Már az eddig mondottakból következik, hogy amikor az állam valamely mezőgazdasági termékre forgalmi monopóliumot vezet be – következésképpen ezt a terméket kirekeszti a szabadpiaci forgalomból –, az ármegállapításban is szabadabban járhat el. Amikor az állam egyes mezőgazdasági áruféleségeknek viszonylag kis részét vásárolja fel (mint Magyarországon például a kukoricánál), ezt akkor is eredményesen megteheti, ha a hatósági ár lényegesen elmarad a szabadpiaci ártól. Ugyanis mindig vannak a piactól távolabb fekvő gazdaságok, vagy általában olyan termelők, akik az egy tételben történő értékesítést még nyomott hatósági ár mellett is előnyben részesítik a „batyuzással" szemben.

A hatósági árat a piaci ártól – adott körülmények között – még akkor is el lehet szakítani, ha az állam a mezőgazdasági árutermelés viszonylag nagy részét hatósági áron szándékszik felvásárolni. Magyarországon például az 1957–1958-as gazdasági évben a bor szabadpiaci ára a hatósági felvásárlási ár többszöröse volt, az állam ezen az „alacsony" áron mégis felvásárolta a termés közel 40%-át. Ehhez tudni kell, hogy a termelői és a kereskedelmi hordókapacitás megosztásától függően a szőlőtermelők hosszú idő óta termésük egy részét az állami kereskedelemnek adják át, a megmaradó részt pedig kis tételben értékesítik.

A szervezetlen piaci áralakulás az államot beavatkozásra késztetheti. A szocialista országok – legalábbis ez idő szerint – alig élnek ezzel, de ha mégis, akkor kifejezetten azzal a szándékkal teszik ezt, hogy a szervezetlen piac ne befolyásolhassa károsan a szerződéses kapcsolatokon alapuló, illetőleg a szerződéses

kapcsolatokon kívüli állami készletgyűjtést. A beavatkozásnak az a célja, hogy a szervezetlen piacon észlelt egészségtelen áralakulásoknak gátat vessen, illetve, hogy a szervezetlen piaci árviszonyokat olyan irányban befolyásolja, ahogyan azt az állami árviszonyok követelik. Vétel esetében az állam meghatározott piacokra korlátozottan, lépcsőzetesen csökkenő árakat érvényesít, eladásnál pedig meghatározott piacokra korlátozottan, lépcsőzetesen emelkedő árakat alkalmaz. Vételnél az állam abból az állami árnál kisebb árból indul ki, amit vásárlásaival a magasabb állami felvásárlási ár szintjére kíván emelni, eladásnál pedig abból az állami árnál magasabb árból, amit állami eladások révén kíván az állami ár szintjére leszorítani.

A mezőgazdasági árpolitika hatékonysága mindenekelőtt a mezőgazdaság állami tervezésével szemben állít követelményeket:

1. A tervnek az állami felvásárlás mennyiségét és összetételét a valóságos árutermeléssel összhangban kell előirányoznia.
2. Biztosítania kell, hogy a szervezett piac a városi lakosság szükségleteit az alapvető élelmiszerekből zavartalanul kielégítse.
3. Gondoskodnia kell állami tartalékok képzéséről.
4. Mindezzel összhangban kell terveznie a mezőgazdasági kivitelt és behozatalt.
5. A fogyasztási árualap tervezésénél megfelelő értékben és összetételben kell előirányoznia a parasztság által keresett cikkeket.

A népgazdaság állami tervezése a mezőgazdaságban több nehézségbe ütközik. Ezek közül ismeretes az időjárási viszonyok befolyása a termésátlagokra. A távlati tervezés a termésátlagok előirányzásánál egyedül az elmúlt időszak tényadataira támaszkodhat. Olyan országban, ahol az éghajlati viszonyok számottevő termésingadozásokat okozhatnak, a terv- és tényadatok között jelentékeny eltérés adódhat. Azonos jellegű hibát az éves tervkészítésnél is elkövethetnek, hiszen – a naptári évhez igazodó tervezésnél – olyan időpontban kell felbecsülni a várható termésátlagokat, amikor erre az őszi talajelőkészítő munkákon kívül még semmi közelebbi támpont nincs. A valóságban csupán megközelítő becsléssel mérhető fel a mezőgazdasági lakosság saját fogyasztása is. A termésátlagoknak és a mezőgazdasági lakosság saját fogyasztásának számbavétele körüli nehézségek együttesen magyarázzák a mezőgazdaság árutermelésének tervezése körüli bizonytalanságokat. Mindez arra int, hogy óvatosan kell eljárni a mezőgazdaság árutermelésének tervezésekor.

A mezőgazdaság árutermelésének reális tervezése és a mezőgazdasági árpolitika hatékonyságának biztosítása feltételezi az állami tartalékképzést. Jelentős mezőgazdasággal rendelkező országban igen nagyok a tartalékok a termésbetakarítást követő időszakban. A helyzetet azonban csak akkor tekinthetjük megnyugtatónak, ha az állami tartalékok legalább néhány hónap szükségletét akkor is fedezik, amikor az új termést a gazdaságok már betakarították. Az állam csak akkor védheti meg saját árait, ha:

1. nincs kényszerhelyzetben a vásárlásoknál, amikor a meghirdetett állami áron nincs kínálat;

2. képes arra, hogy a piaci követelményeknek megfelelően állami tartalékok mozgósításával letörje a szabad piacon kialakult magas árakat;

3. ismeri a piaci kínálat sajátosságait és azok szem előtt tartásával állapítja meg a felvásárlás ütemtervét.

Nem működhet egészséges alapon a piac, ha az állam azonnali vásárlásra kényszerül; ha csak venni tud, de eladni nem; ha a felvásárlási tevékenységet a piaci kínálatra gyakorolható tudatos befolyásolás szem elől tévesztésével szervezi; ha nincs állami tartalék – a tervezettnél rosszabb termés esetén – a termelők az indokoltnál jobban emelik az árakat. Tartalék hiányában – ha valamely termék ára a rossz termés miatt emelkedett – kevés a valószínűsége annak, hogy a következő év esetleges jó termése az árat korábbi alacsonyabb szintje felé tereli, mert ezt megelőzően a többi termék ára már alkalmazkodott a magas árhoz. Amikor az állam kénytelen azonnali vételbe bocsátkozni, rákényszerülhet arra is, hogy ugyanazon gazdasági éven belül időről időre felemelje a szabad állami felvásárlási árat.

Az állami és szövetkezeti áruértékesítő kereskedelemnek megfelelő mennyiségű és összetételű fogyasztói árualappal kell rendelkeznie, hogy a mezőgazdasági termelők személyes fogyasztásához, valamint gazdaságuk fejlesztéséhez szükséges iparcikkeket folyamatosan beszerezhessék. Ha a falu iparcikkellátása akadozik, előbb-utóbb megnehezíti az állami felvásárlást is. Ha megreked a pénz egészséges körforgása, akkor a szocialista kereskedelem nem képes lekötni a paraszti vásárlóerőt, illetve a termelőnek nincs szüksége arra a pénzösszegre, amit a felvásárló kereskedelem hajlandó a paraszti termékért adni. A falusi iparcikkellátás zavarai nemcsak azért vetik vissza a paraszti árukínálatot, mert a termelő nem tud a pénzzel mit kezdeni, hanem azért is, mert iparcikkek hiányában a mezőgazdasági termelő annak a lehetőségét látja, hogy a pénznek a jövőben esetleg már nem lesz meg az a vásárlóértéke, amelyet – az ő szemében – a beszerezni kívánt iparcikkek ismert ára fejez ki.

Az állami felvásárlási ár hatékony érvényesítésének további feltétele a „piaci rend". Ez mindenekelőtt megköveteli, hogy jól szervezett legyen az állami (valamint az állami megbízáson alapuló szövetkezeti) felvásárlás. A szocialista felvásárló kereskedelem szervezettségét leghatékonyabban az „egy-kéz" felvásárlás biztosítja. Sokkal nehezebb a szervezettséget elérni, ha az egyes állami intézmények, vállalatok mezőgazdasági eredetű termékek iránti saját szükségletüket közvetlenül önálló piaci vásárlásokkal elégítik ki. Nemegyszer tapasztalhattuk, hogy ilyen rendszer alkalmazása esetén a kereslet konkurrenciája – amely a szocialista szektoron belül érvényesül – a mezőgazdasági árakat felhajtja. Az állami felvásárlás „sok-kéz" rendszere különösen akkor árfelhajtó hatású, amikor az egyes állami intézmények, vállalatok piaci vásárlásait éppen azért kell engedélyezni, mert az ilyen célból kijelölt „egy-kéz" vállalat nem rendelkezik meg-

felelő készletekkel, és az állam sem tud gondoskodni az intézmények, vállalatok szükségleteinek kielégítéséről. Ugyanakkor fennáll az is, hogy az „egy-kéz" vállalat – különösen ha sok termék felvásárlása és forgalmazása tartozik a feladatkörébe – érzéktelenné és érdektelenné válik a piaci helyzet (a kereslet-kínálat) differenciált megnyilvánulásai iránt. Ennek következtében az árak nem jelzik a tágan értelmezett piaci viszonyok változását akkor sem, amikor az indokolt volna a termelés és a fogyasztás összhangja érdekében.

Általánosságban is hangsúlyoznunk kell, hogy a mezőgazdasági árpolitikát olyan szervezetekre támaszkodva lehet eredményesen folytatni, amelyeket népgazdasági szinten egy-egy termék vagy termékcsoport felvásárlásának gazdájává lehet tenni. Az ilyen szervezetek működése viszonylag könnyen ellenőrizhető, felelős vezetői pedig anyagilag is érdekeltté tehetők mind a felvásárlási terv teljesítésében, mind a felvásárlási feltételek és így az árak betartásában is. Más a helyzet akkor, ha az állami intézmények, vállalatok az őstermelőktől saját szükségletre közvetlenül vásárolnak. Amit az állam egyetlen vállalatnál központilag még ellenőrizhet, azt az állami intézmények, vállalatok sokaságánál már csak rendkívül nehezen teheti meg. A fennálló rendelkezések szerint Magyarországon a Magyar Nemzeti Bank is köteles az árak betartását ellenőrizni. A bankellenőrzés ezen a területen azonban a gyakorlatban nem vált be. Az állami intézmények, vállalatok – amikor alapvető érdekük fűződik adott mezőgazdasági termék beszerzéséhez – a megengedettnél magasabb árat is hajlandók fizetni. Nem véletlen, hogy a szövetkezeti felvásárlásnál rendszerint azoknál a termékeknél érvényesülnek árfelhajtó irányzatok, amelyeket a szövetkezeti kereskedelem saját szükségletre is – illetőleg nem kizárólag állami megbízás alapján – vásárol.

A szervezetlen piacon az árak minden külső megkötöttségtől mentesen a kereslet-kínálatnak alávetve alakulnak. Az állam a szabad piacon csak mint ellenőrző, piacrendészeti szerv vesz részt. Az államnak ezt a szerepét nem szabad összetéveszteni a jogtalan nyerészkedés (áruzsora) hatósági ellenőrzésével. Az őstermelők piacának valóságosan is szabad piacnak kell lennie, miután az ide irányuló áruforgalom minden megkötöttségtől való mentessége biztosíthatja, hogy egyáltalában működhessen.

Mindez természetszerűleg nem jelenti azt, hogy az állam számára közömbös, mi folyik a szabad piacon, milyen keretek között és hogyan alakul ki ez a piac. Az államnak szabályoznia kell, kik vehetnek részt kínálói minőségben a szabad piacon, és milyen árukat adhatnak el. A szabad piac problémája bonyolultabb, ha a szabad piacon nemcsak az őstermelők, hanem a magánkiskereskedők is kínálhatnak árut. Mozgékonyságuknál fogva a magánkiskereskedőknek lehetőségük nyílik arra, hogy főként azoknak az áruknak forgalmazásába kapcsolódjanak be, amelyeknél ellátási zavarok lépnek fel. Időről időre tapasztalható, hogy a magánkiskereskedők – például romlandó élelmiszerekből – az elő- és utószezonban városi eladásra vásárolt kis tételek után magas árat fizetnek, ezzel megnehezítik az államnak a szervezett közellátás és exportkötelezettség biztosítására

irányuló felvásárlási tevékenységét. Ezért a „piaci rend" biztosításának fontos feltétele a magánkiskereskedői tevékenység korlátozása, működési körének és feltételeinek szigorú meghatározása.

2. AZ ÉLELMISZEREK ÁRA

Az élelmiszer-fogyasztás és az életszínvonal

A növényi és az állati termékek jelentős része nyers állapotában, vagy iparilag feldolgozva élelmiszer. *Az élelmiszer-fogyasztás helyzetét döntően az életszínvonal határozza meg.* Általános szabályként leszögezhető: minél alacsonyabb az életszínvonal, annál nagyobb abban az élelmiszer-fogyasztás súlya, noha esetleg a lakosság elégtelenül táplálkozik; a biológiailag indokolt kalóriamennyiséget sem kapja meg; és fordítva, az életszínvonal emelkedésének megfelelően csökken a fogyasztás szerkezetében az élelmiszer-fogyasztás súlya, noha ilyenkor a lakosság a biológiailag indokolt kalóriaszükségletét egyre inkább a drágább élelmiszerekkel elégíti ki (lásd a 74. sz. táblázatot).

74. sz. táblázat

*Az élelmiszer-fogyasztás és annak szerkezete Magyarországon**

Megnevezés	1955	1959	1963
Zsiradék	14,0	9,0	8,8
Hús, húsféle	18,1	24,3	24,2
Tej	7,8	6,4	5,9
Vaj és egyéb tejtermék	3,9	5,0	4,6
Tojás	4,9	5,3	5,0
Kenyér, péksütemény	11,0	9,2	8,6
Liszt, száraztészta, rizs és egyéb őrlemény	6,2	4,9	4,9
Cukor	7,1	5,5	4,9
Édességáru	2,4	4,0	4,6
Burgonya	4,3	2,7	2,7
Száraz hüvelyes	0,5	0,3	0,4
Zöldség, friss főzelék, konzerv	5,0	5,0	4,4
Gyümölcs, gyümölcskonzerv	4,7	6,2	6,3
Egyéb élelmiszer	2,9	3,0	3,0
Házon kívüli étkezés	7,2	9,2	11,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0
Élelmiszer-fogyasztás hányada az összfogyasztás %-ában	*49,7*	*43,3*	*40,7*

* Az adatok a munkások és az alkalmazottak kategóriáira vonatkoznak.

Ezek a változások a ruházati, a háztartási, a lakberendezési szükségletek, különösen pedig a lakosság által igénybe vett szolgáltatások nagyarányú emelkedése révén és nem az élelmiszer-fogyasztás visszaszorulása alapján megy végbe. Magyarország közepesen fejlett gazdaságában a társadalom életszínvonala is közepes. Ennek folytán a népgazdaság fejlődésével tovább fog csökkenni az élelmiszer-fogyasztás súlya és tovább növekszik a drágább élelmiszerek – különösen az állati fehérjék – részaránya az élelmiszer-fogyasztás szerkezetében. Bizonyos támpontot nyerhetünk ennek megítéléséhez, ha utalunk arra, hogy az élelmiszer-fogyasztás (az élvezeti cikkek nélkül) 1959-ben Franciaországban 32%-át, Angliában 31%-át, az Egyesült Államokban pedig 22%-át képezi az összfogyasztásnak.

Az élelmiszer-fogyasztás eme tendenciája azon alapul, hogy *az életviszonyok javulásával a táplálkozás megközelíti a telítettséget.* Ez a telítettség a gazdasági fejlődésnek alacsonyabb fokán a kalóriaszükséglet általános kielégítése, a fejlődés magasabb fokán a kalóriaszükséglet optimális szerkezetű kielégítése mellett valósul meg.

Az emberi szervezetnek egyaránt kapnia kell energiát adó, kalóriadús (zsír, cukor, liszt, kenyér stb.) és védő tápanyagokat (tej, tejtermékek, tojás, húsfélék, friss gyümölcs, zöldség stb.). Ezek az *élelmiszerek bizonyos fokig helyettesítik egymást.* A különböző élelmiszerekből egy pénzegységért a legkülönbözőbb kalóriamennyiséget tartalmazó élelmiszereket lehet vásárolni (lásd a 75. sz. táblázatot).

75. sz. táblázat

Az egy forintért vásárolható kalóriamennyiség

Élelmiszer	Kalóriamennyiség	Élelmiszer	Kalóriamennyiség
Kenyér	833	Tej	173
Bab	330	Sertéshús	94
Burgonya	420	Tojás	53
Sertészsír	340		

A kenyér a legolcsóbb kalóriát nyújtó élelmiszer. Az általa megszerezhető kalóriamennyiség közel kétszerese annak, mint amennyihez – ugyanolyan pénzösszegből – a hozzá legközelebb álló burgonya útján juthatunk. A helyettesíthetőségnek azonban határai vannak. A táplálkozásnak vannak élettani követelményei. Az élet fenntartásához nemcsak megfelelő mennyiségű napi kalóriafogyasztásra van szükség, hanem az élelmiszerekből nyerhető tápanyagok összetételének is megfelelőnek kell lennie. Az élvezeti érték mellett az élettani követelmények hatnak leginkább a fogyasztási szerkezetre. Tudományosan megállapították, hogy az optimális étrend szerint az emberi szervezet kalóriaszükségletének 50–60%-át szénhidráttal, 30–40%-át zsírral és 10–15%-át fehérjékkel kell fedezni. De ez olyan élelmiszer-fogyasztási szerkezetet tételez fel, amit csak ott lehet biztosítani, ahol a termelőerők fejlettek.

A termékek iránt megnyilvánuló kereslet vizsgálatakor a kereslet árrugalmasságából szoktunk kiindulni. Természetesnek tekintjük, hogy az árugazdaságban a keresletet a fogyasztói ár határozza meg, és annak változására az ár (árarány) változtatásával gyakorolhatunk befolyást. Ilyenkor az ár- (árarány)-változtatás mértéke és az ennek eredményeként bekövetkező keresletváltozás mértéke érdekel bennünket, ettől függően *rugalmas* és *rugalmatlan* keresleti cikkeket szoktunk megkülönböztetni. Az élelmiszer-fogyasztás szerkezetének elemzése viszont olyan összefüggéseket tár fel, amelyek az élelmiszer-kereslet jövedelemrugalmasságára utalnak.

Az élelmiszer-fogyasztás alakulására aligha adhatunk könnyen egyértelmű választ. Az élelmiszer-fogyasztás mozgástörvényei nem tárhatók fel árrugalmassági sémákkal. Semmire sem megyünk pusztán annak leszögezésével, hogy az élelmiszer árának emelése csökkenti a fogyasztást, az árleszállítás pedig növeli azt. Aki ezt a formulát tekinti lényegesnek a gazdasági döntések számára, annak figyelmét nem árt felhívni arra, miszerint az élelmiszer-fogyasztásnak az életszínvonal emelkedésével együtt járó szerkezeti átalakulása olyan folyamat, amit az élelmiszer-kereslet árrugalmassága csak *rendkívül kis hatásfokkal korrigálhat.*

E kérdés gyakorlati jelentősége az utóbbi években annak kapcsán került előtérbe, hogy az élelmiszer-fogyasztás növekedése nehézségeket teremtett az állati fehérjéket tartalmazó élelmiszerek ellátása terén. Ezzel kapcsolatban szükségszerűen fel kellett vetődnie annak a kérdésnek, hogy az élelmiszerek áremelésével nem lehetne-e lassítani az élelmiszer-fogyasztás szerkezeti átalakulását. A magyar mezőgazdaság jelenlegi fejlettsége ugyanis elmaradt attól a színvonaltól, amit néhány más, hasonlóan – esetleg némiként jobban – iparosított ország fel tud mutatni. Innen ered az, hogy a ruházati cikkek, lakberendezési tárgyak, háztartási gépek – általában a tartós fogyasztási cikkek – termelésében már most megteremtődtek a jelenleginél magasabb életszínvonal anyagi feltételei, viszont az élelmiszerek folyamatos ellátása még a jelenlegi életszínvonalon is nehézségeket okoz.

Mint az a vizsgálatok során kitűnt, az élelmiszer-fogyasztást közvetlenül áremeléssel nem lehet csökkenteni, ez a jövedelem alakulásának függvénye. Több szocialista országban megkísérelték az ellátási nehézségek áthidalása végett egyes élelmiszerek árát felemelni, de ez nem járt kielégítő eredménnyel.

A jövedelemrugalmasság hatására utalnak a húsfogyasztás alakulásának magyarországi adatai is (lásd a 76. sz. táblázatot).

76. sz. táblázat

Az 1962. évi fejenkénti húsfogyasztás Magyarországon, jövedelemkategóriák szerint

Jövedelmi kategóriák	kg/fő
400 Ft alatt	19,2
401— 600 Ft	28,2
601— 800 Ft	38,6
801—1000 Ft	47,8
1001—1200 Ft	53,5
1201—1400 Ft	60,4
1401—1600 Ft	64,6
1601—1800 Ft	70,1
2000 Ft felett	72,0
Átlag:	49,9

Hasonló eredményre jutunk, ha az idő függvényében nézzük a jövedelem és a húsfogyasztás összefüggését (lásd a 77. sz. táblázatot).

77. sz. táblázat

A jövedelem és a húsfogyasztás változásának indexe Magyarországon

Megnevezés	1955	1957	1960	1964
Egy keresőre jutó havi kereset	85,5	100	116,4	124,4
Egy háztartásra jutó nettó jövedelem	87,4	100	128,6	138,9
Húsfogyasztás	81,0	100	117,5	122,0

Az 1949–1962. évek átlagában megállapítható, hogy minden 1% jövedelemtöbbletre 0,8% húsfogyasztási többlet jutott (lásd a 78. sz. táblázatot).

78. sz. táblázat

Élelmiszerár és -kereslet nemzetközi összehasonlítása

(1962)

Élelmiszer	Magyarország	NDK	Csehszlovákia	Lengyelország
Kenyér:				
fogyasztás, 1 fő/kg	135,0	100,0	125,0	150,0
1 kg kenyér ára (Ft)	3,0	4,1	3,5	4,1
Hús:				
fogyasztás, 1 fő/kg	50,0	58,0	57,0	45,0
1 kg marhahús ára (pecsenye) (Ft)	23,0	40,1	40,7	30,8
Zsír, olaj:				
fogyasztás, 1 fő/kg	23,0	28,0	20,0	16,0
1 kg sertészsír ára (Ft)	25,0	.	38,0	32,5
1 kg étolaj ára (Ft)	21,6	19,0	34,5	25,7

E táblázatból leolvasható az a tendencia, hogy a húsfogyasztás és a jövedelemváltozás szerves kapcsolata országonként lényegesen különböző árak (árarányok) mellett is érvényesül (lásd a 79. sz. táblázatot).

79. sz. táblázat

A húsfogyasztás jövedelem- és árösszefüggései nemzetközi vonatkozásban (1962)*

Megnevezés	NDK	Csehszlovákia
	Magyarország = 100	
Jövedelem	142	128
Hús ára	121	126
Húsfogyasztás	133	120

* A hús jövedelemrugalmassága az 1950—1958. években Olaszországban 1,05, Hollandiában 1, az NSZK-ban pedig 0,7 volt.

Sokirányú elemzés vezethet tehát arra a felismerésre, hogy a húsfogyasztás nem elsősorban az árszínvonal, hanem jövedelemszínvonal összefüggésében változik.

Az élelmiszerek iránti kereslet jövedelem- és árrugalmassága a dolog természeténél fogva élelmiszerfajtánként változó. Annyit azonban már ezek az elemzések is nyilvánvalóvá tesznek, hogy az életszínvonal és annak változása meghatározott követelményeket állít a mezőgazdasági termelési politika elé; minél inkább változik a kereslet a jövedelem függvényében, annál inkább állítható a fogyasztói ár a termelés szerkezeti átalakítását szolgáló termeléspolitika szolgálatába. Arra a kérdésre tehát, milyen élelmiszerárakat alkalmazzunk, a termelés belterjes fejlesztését szolgáló árak összefüggésében válaszolhatunk. Más szóval: *az élelmiszerárakat (árarányokat) ott és akkor célszerű változtatni, ahol és amikor azok szembekerülnek a mezőgazdasági termékek termelői árképzésével.*

Bizonyos körülmények és korlátok között megvan a lehetősége annak, hogy az élelmiszerek fogyasztói árát elszakítsák a mezőgazdasági termékek felvásárlási árától. Ez történik például az ún. állami monopolcikkek esetében. Ezek fogyasztói ára jelentős állami akkumulációt tartalmaz, de ennek biztonságos elvonása érdekében e termékek körében az államnak monopolhelyzetre kell szert tennie. Ilyenfajta szervezettség kialakítható és fenntartható meghatározott termékek körében, de nem biztosítható széleskörűen. Különösen nem biztosítható a tipikus szabadpiaci cikkeknél, amelyek nem igényelnek ipari feldolgozást, vagy ha igen, ezt házilag is el lehet végezni.

Ugyanígy elvileg annak sincs akadálya, hogy az állam az alapvető élelmiszerek fogyasztói árát alacsonyan tartsa, a mezőgazdasági termékek felvásárlási árát pedig dotálja. Gyakorlatilag az ésszerű gazdaságszervezés szempontjából azonban ez nem válhat általánossá, és különösen nem válhat a támogatás nagy-

mérvűvé. Egy ilyen árpolitikai gyakorlat azt is előidézheti, hogy a mezőgazdasági termelők a korábban önellátásra megtartott termékeik jelentős részét értékesítik a felvásárló szerveknél, házi szükségletüket pedig a központi árualapokból fedezik.

A mezőgazdasági termékek felhasználói értékelése

A mezőgazdasági termékek felvásárlási ára és az élelmiszerek fogyasztói ára közötti szoros kapcsolatból következik, hogy a mezőgazdasági termékek árképzésében meghatározott módon ki kell fejeződnie a fogyasztói értékelésnek.

A mezőgazdasági termék árát mennyiségi egységre vonatkoztatják. Az a körülmény azonban, hogy az ár mennyiségi egységre vonatkozik, még nem jelenti, hogy csak a mennyiség áll összefüggésben az árral.

A mezőgazdasági termék közvetlenül vagy közvetve emberi szükséglet kielégítésére alkalmas. A növény- és állatféleség hasznos tulajdonságai eltérően alakulnak. A termék használhatósága függhet a fajtától (típustól), a termelés helyétől, az évjárattól, az agrotechnikától, a takarmányozás módjától, az áru kezelésétől stb. Ha az árszabályozás ezt figyelmen kívül hagyná, akkor a minőségi termelésre ösztönzést tévesztené szem elől. Valójában a mennyiségi egységre vonatkoztatott ár legtöbb esetben csak alapmeghatározója a vételárnak, amelyre a minőségi árrendszer felépül. A legtöbb mezőgazdasági terméknél a vételár a minőségtől függően az alapárnál nagyobb (ez esetben az alapár felárral egészül ki), vagy kisebb (ez esetben az alapárból levonnak).

A mezőgazdasági termékek minőségi árrendszere feltételezi a mezőgazdasági termékek minősítését. E tekintetben az állami árszabályozás a tudomány megállapításaira támaszkodik.

Az élelmezéstudomány a mezőgazdasági termékek minőségére jellemző tulajdonságok értékelésénél a tápérték (kalóriaérték), a biológiai érték, valamint az élvezeti érték fogalmait alkalmazza. A tápértéket (kalóriaértéket) a termékben legnagyobb mennyiségben előforduló, illetve legjellemzőbb összetevők mennyisége alapján határozzák meg. A biológiai érték meghatározásánál a termékben meglevő mindazon anyagok mennyiségét veszik számításba, amelyek jelentős biológiai tényezők. A mezőgazdasági termék táp-, illetve biológiai értéke tehát voltaképpen a termékegységben levő hasznos anyagtartalom kifejezése. Az élelmezéstudomány rámutatott azonban arra is, hogy számos mezőgazdasági terméknél elsőrendű tulajdonság az élvezeti érték, bizonyos esetekben ez a feltétele annak, hogy az élelmiszert szívesen fogyasszák, sőt bizonyos mértékig ez feltétele annak is, hogy a szervezet az élelmiszer táp- és biológiai értékét hasznosan értékesítse.

Egyes mezőgazdasági termékeket közvetlenül fogyasztásra vásárolnak. Másokat, mint ipari nyersanyagokat feldolgozzák, hogy azután mint vegyipari, textilipari, élelmezésipari stb. termékeket értékesítsék. A mezőgazdasági termékek

ipari nyersanyag-használhatóságát az ipar, a fogyasztásra vásárolt mezőgazdasági termékek használhatóságát pedig a fogyasztó szemszögéből kell megítélni.

A közvetlenül fogyasztásra vásárolt mezőgazdasági termékeknél a felvásárlási árpolitika a fogyasztási szokásokat és a kereslet által meghatározott fogyasztói árviszonyokat veszi figyelembe. Ha valamely mezőgazdasági termék a fogyasztásban súlyra értékesül – tehát a fogyasztói ár egyszerű súlyár – akkor a mezőgazdasági ár is egyszerű súlyárrendszerben szabályozható. Ha viszont azonos növény-, illetőleg állatféleségeknél a fogyasztói ár például élvezeti érték szerint különböző, akkor a termelés és fogyasztás összhangját a mezőgazdasági árpolitikának is minőségi összetétel szerint kell befolyásolnia.

A mezőgazdasági termék fajlagos ára a hasznos anyagtartalmon alapul. Például egy mázsa cukorrépa „ipari értékét" annak cukortartalma határozza meg. Ezt megközelítő pontossággal meg lehet állapítani. Ezzel szemben az élvezeti érték objektív módon nem határozható meg. Ezért a közvetlenül fogyasztásra kerülő mezőgazdasági termékeknél az élvezeti érték elvén nyugvó minőségi árrendszert történelmileg kialakult fogyasztási szokások, fogyasztói árviszonyok alapján határozzák meg.

Az élvezeti érték nemcsak a közvetlen fogyasztásra vásárolt mezőgazdasági termékeknél, hanem az iparilag feldolgozott élelmiszereknél is szerephez jut. A mezőgazdasági terméknek, mint ipari nyersanyagnak a fajlagos ára feltételezi, hogy a mezőgazdasági termék különböző minőségi változataiból egynemű élelmiszereket állítsanak elő. Számos mezőgazdasági terméknél ez valóban így van. A különböző fajtájú (típusú) cukorrépából egyforma cukorminőséget kapnak. A cukorgyári terméket a fogyasztásban nem a felhasznált nyersanyag függvényében, hanem az ipari megmunkálás fokától függően (porcukor, kockacukor, kristálycukor) értékelik. A cukor fogyasztói árát is ez utóbbitól függően különböztetik meg. Ezért a cukorrépa fajlagos ára a cukor árszerkezetébe megfelelően beilleszkedik. Más a helyzet azonban a húsipari termékeknél. A hús fogyasztói ára a hús minőségétől függően különböző. De ha a húsipar csak a hús minőségétől függő árakat érvényesít, akkor számára az élő sertés, a vágómarha stb. „ipari értéke" (vágóértéke) nemcsak a vágási eredménytől (hozamtól), a hús–zsír, illetőleg hús–faggyú arányától függ, hanem a hús minőségétől is.

A minőségi árrendszer alkalmazása körüli vita

A minőségi termelésre ösztönzés a szocialista országok árszabályozásában különböző hatékonysággal érvényesül. Az eddigiekben érintett szempontokat nem alkalmazhatják teljes következetességgel, miután azok csak bizonyos feltételek mellett lehetnek eredményesek. Közülük csak a legfontosabbakra utalunk.

a) A mezőgazdasági termékek minősítése sok esetben technikai felszereléseket, műszereket kíván. Ha a felvásárló kereskedelmi szervek, kirendeltségek nem

rendelkeznek megfelelő felszereléssel – tehát ha a minősítés objektív feltételei hiányoznak –, akkor a minőségi árrendszer a gyakorlatban vagy nem érvényesül, vagy olyan szubjektív módszerek kialakulására vezet, amelyek rendkívül hátrányosak lehetnek a termelőkre nézve.

b) Szemben a kistermelőkkel nagyobb lehetőség kínálkozik a minősítésre – és így a minőségi árrendszerek alkalmazására – a szocialista nagyüzemi mezőgazdaságban. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a kisárutermelők esetében nem, vagy csak rendkívül nehezen valósítható meg a megfelelő helyen (például állatoknál a vágóhidakon) történő minősítés.

c) A mezőgazdasági termékek minőség szerinti megkülönböztetése némely esetben rendkívül bonyolult. Gyakorlati eredménye nem túl jelentős. A minősítési eljárások egyes területeken ma még tudományosan nem elég megalapozottak, illetőleg a mezőgazdasági termékek több irányú értékesítése, valamint a fő- és melléktermékek, illetőleg az ikertermékek jelenléte is vitathatóvá teheti egy adott főtermékre korlátozott minősítés helyességét.

Ezek és más okok következtében a szocialista országok egymástól sokszor eltérő minőségi árrendszerben szabályozzák ugyanazon termék felvásárlási árát, és a fogyasztói árakban alkalmazott rendszer nem minden esetben tükröződik a mezőgazdasági árak rendszerében. A cukorrépa árrendszere körüli nemzetközi vita jól érzékelteti azokat a megfontolásokat, amelyeket valamely mezőgazdasági termék árrendszerének kialakításakor figyelembe kell venni, és amelyek eltérő mérlegelése az árrendszert is meghatározza.

A cukorrépa egyike azoknak a mezőgazdasági termékeknek, amelynek árrendszerét az agrárirodalom leginkább vitatja. A vita akörül folyik, vajon a cukorrépa cukortartalmának, vagy a répa mennyiségének premizálása alapján kell-e a népgazdaság érdekeit leginkább szolgáló árrendszert felépíteni. A cukortartalom szerinti minőségi átvétel rendszerét alkalmazzák számos kapitalista országban. Olaszországban 14,49%, Ausztriában, Svájcban 15%, Angliában, Írországban, Belgiumban 15,5%, a Német Szövetségi Köztársaságban, Svédországban 16%, Hollandiában 16,5% cukortartalom alapján határozzák meg az árakat. A több vagy kevesebb cukortartalomért – $^1/_{10}$%-onként – 0,6%-tól 4%-ig terjedő felárat, illetve levonást alkalmaznak. A szocialista országok árrendszere az egyszerű súlyárral a répamennyiséget premizálja. Megfigyelhetők azonban a minőségi átvételre irányuló kezdeményezések is.

A cukorrépa-árrendszerrel összefüggő vita azon tényezők különböző megítélésén alapul, amelyek befolyásolják a cukorrépa termesztését, annak irányát és minőségét. Különösen vitatott kérdések:

1. A cukorrépa árának cukortartalom szerinti megállapítása mellett állást foglaló közgazdászok a cukorrépa árrendszerét a cukorgyártás oldaláról ítélik meg. Az a véleményük, hogy az ilyen árrendszer ösztönöz a magas cukorhozamú répafajták bevezetésére, illetve a magas cukorhozamot biztosító területekre történő telepítésére és a nagyobb belértéket képviselő cukorrépa termeléséhez nélkülöz-

hetetlen agrotechnikai munkatöbblet elvégzésére. Mások úgy vélekednek, hogy a cukorrépát nem lehet közös megítélés alá vonni azokkal a növényekkel, ahol minőségi árrendszert alkalmaznak. Mert:

a) a répánál a digesztió nem az egyedüli minőségi mutatószám. Ide tartozik a tisztasági hányados is, amely ezzel nem áll egyenes arányban;

b) több más növényféleséget szintén fajta szerint vesznek át a termelőtől, és fajta szerint dolgozzák is fel. A répánál a feldolgozás módja egyféle, és a termék is azonos;

c) a termesztésnél felhasznált magot nem a termelő választja meg, hanem az államtól kapja;

d) az agrotechnika csak a mennyiséget szabja meg, míg a cukortartalom viszonylagos mértéke inkább az időjárástól függ. Mások viszont arra utalnak, nem lehet igazságosan eldönteni azt a kérdést, hogy a talajminőség, az agrotechnika és a meteorológiai tényezők közül melyik és milyen mértékben hat a cukortartalomra.

2. A cukortartalomhoz igazodó cukorrépa-árrendszer ellen főként azok foglalnak állást, akik a cukorrépa-termelést olyan üzemágnak tekintik, amely nemcsak a cukorgyártás, hanem a takarmányozás számára is fontos alapanyagot szolgáltat. A súlyra, illetőleg a cukorfokra történő premizálás körüli vita ily módon azon a feltételezésen alapul, hogy a cukorrépánál a mennyiség a minőséggel fordítottan arányos. Mások viszont úgy tartják, hogy a területegységenkénti maximális cukormennyiséget biztosító fajták nem a minimális gyökérsúlyú, illetve leveles-répafej fajták, hanem az ún. „N" fajták, melyek nemesítése és egységes termesztése révén a cukorgyártási és a takarmányozási érdekek egyformán méltányosan teljesíthetők.

3. Vita folyik akörül is, mi módon vehető figyelembe a répa cukortartalma. Van aki a cukortartalom jellemzésére a Stammer-értékszámot ajánlja. Mások hangsúlyozzák, hogy a polarizációt vagy a tisztasági hányadossal, vagy a Stammer-értékszámmal kell kombinálni.

Minden valószínűség szerint a cukorrépa-termelés kultúrájának emelése és a gazdaságosabb telepítés irányában hatna, ha a szocialista országok a súly szerinti átvétel rendszeréről a minőség szerinti átvétel rendszerére térnének át. Ehhez azonban előbb meg kell teremteni a műszaki és szervezeti feltételeket.

Ilyen áttérésnél megszívlelendő az a javaslat, mely szerint a cukortartalomért fizessenek felárat, de levonás (refakcia) ne legyen. A minőségi árrendszernek ilyen egyirányú alkalmazása azzal az előnnyel járna, hogy az időjárással összefüggő kockázat a termelőket nem riasztaná el a termeléstől, a felár pedig ösztönözne a gondosabb talajkiválasztásra, a növényi tápanyagok biztosítására, az okszerű agrotechnikára és növényápolásra.

A cukorrépa nem az egyetlen olyan mezőgazdasági termék, amelynek átvételénél súlyárat alkalmaznak. A szocialista országokban ez a rendszer érvényesül azoknál a termékeknél, amelyeknél az osztályozás szerinti felvásárlást még nem szervezték meg. Súly, és nem minőség szerint veszik át több országban például a vágóbaromfit, a tojást, néhány gyümölcs- és zöldségfélét. E termékek legtöbbjénél a minőségi árrendszer hiánya érezteti is kedvezőtlen hatását. Miután a termelő nem kap magasabb árat a jobb minőség után, arra törekszik, hogy gyengébb minőségű termékeit adja el az állami felvásárló szerveknek. Ezt annál is inkább megteheti, mert a zöldség- és gyümölcsféleségek, a baromfi, a tojás az ún. őstermelői piac tipikus termékei. Ezért törekszenek a szocialista országok a minőségi árrendszer fokozottabb kiépítésére, a minősítéshez, az osztályozott átvételhez és árumanipuláláshoz feltétlenül szükséges szervezeti és technikai feltételek megteremtésére.

De akár súly szerint, akár minőség szerint rögzíti az állam a mezőgazdasági termékek árát, általános szabálynak tekinthető, hogy a termékeknek bizonyos alapvető minőségi követelményeknek meg kell felelniük. Ily módon tehát akár súlyárban, akár minőségi árrendszerben szabályozzák a mezőgazdasági termékek árát, az alapvető minőségi követelmények tekintetében minden esetben minősítés történik, ami a termékek átvételének megtagadására, vagy annak leértékelésére is vezethet. A szocialista országok különbözőképpen szabályozzák a minősítési vitákat. Általános az a gyakorlat, hogy a gyorsan romló termények tekintetében helyileg döntik el az ilyen vitákat. Egyes mezőgazdasági terményeknél viszont (vetőmag stb.) az ilyen célra létesített országos szervezetek illetékesek.

Minőségi ár érvényesítése esetén a felhasználó értékelés különböző rendszerek szerint történhet. Ettől függően különböztethetjük meg

- a fajlagos árat,
- az osztályos árat,
- a fajtaárat, valamint
- a területi fajtaárat.

A fajlagos ár olyan minőségi ár, ahol a mezőgazdasági termék ipari értékelése jut előtérbe. Az ipar a mezőgazdasági eredetű nyersanyagot attól függően értékeli, hogy feldolgozása mekkora költséggel ad egységnyi ipari készárut. Amikor a mezőgazdasági termékek használhatóságát az ipar szempontjából ítélik meg – és a minőségi árrendszer ehhez igazodik –, akkor a mezőgazdasági árpolitika ugyanazt a problémát oldja meg, mint az ásványi eredetű ipari alapanyagoknál a fajlagos ár. A búzának fajlagos ára van. A kenyérgabonaárak minőségi rétegezése a liszt–kenyér önköltségére gyakorolt hatásának figyelembevételét tükrözi. A követelmény az, hogy a különböző fajlagos tulajdonságokkal rendelkező kenyérgabonaárak a liszt–kenyér önköltségében kiegyenlítődjenek. A kenyérgabona nemes anyagtartalmát a nettó 100 kg-onkénti hektolitersúly (sikértartalom), a

tisztaság, valamint a nedvességtartalom együttesen határozza meg. Ezektől függ a nettó 100 kg kenyérgabonából kihozható liszt, illetve a kisüthető kenyér mennyisége. Minél nagyobb a kenyérgabona sikértartalma, annál nagyobb az ugyanannyi kenyérgabonából készült kenyérmennyiség. Minél nagyobb a kenyérgabona nedvességtartalma, annál kisebb a kenyérsütésnél a liszt felvevőképessége, következésképpen ugyanannyi kenyérgabonából annál kisebb kenyérmennyiség süthető. A magyar szabványelőírások nettó 100 kg-onként a hektolitersúlyt őszi és tavaszi búzánál 78 kg-ban, rozsnál 71 kg-ban, a nedvességtartalmat pedig – mind a búzánál, mind a rozsnál – július–augusztus hónapokban 14,5%-ban, szeptember elsejétől 14%-ban állapítják meg. Erre épül fel az ár. A megállapított árhoz képest magasabb hektolitersúlyra felárat térítenek, alacsonyabb hektolitersúly esetén pedig az árból levonnak. Ugyanígy nő, illetőleg csökken a vételár, ha a szabványnál alacsonyabb, illetőleg magasabb a kenyérgabona nedvességtartalma.

A kenyérgabona tisztasági foka a gabona mennyisége és a lisztkihozatal között teremt összefüggést. Minél több idegen anyagot vagy tört szemet tartalmaz a kenyérgabona, annál több szem potyog ki a malmi rostákon, vagy minél több a csírás szem, annál több lesz a korpa és kevesebb a liszt. A rostákon kipotyogott szemek csak takarmányozásra használhatók. A korpa is kisebb értéket képvisel, mint a liszt. Következésképpen a kenyérgabona árát annak tisztasági foka szerint is megkülönböztetik. A magyar szabványelőírások szerint nettó 100 kg kenyérgabona ára 98%-os tisztaságra vonatkozik. Nagyobb szennyeződés esetén minden százalék idegen anyag után az átvételi árból 0,5%-ot levonnak.

A kenyérgabona minőségi árrendszerének előnyeit és hátrányait a termelők közvetlenül érzik. Ez helyes is, miután nagymértékben a termelőkön múlik, hogy az átvételre felajánlott kenyérgabona megfelel-e a minőségi követelményeknek. Jó minőségű vetőmag, helyes agrotechnika, az aratás és a cséplés időpontjának helyes megválasztása, a kenyérgabona szakszerű tárolása stb. mellett a kívánt feltételek elérhetők. Bár a kenyérgabona nedvességtartalma az időjárási viszonyokkal is összefügg, a termelőt mégsem éri sérelem, mert az ár csak azt a súlygyarapodást vonja le, amely szárazabb időjárás esetén elő sem állt volna. Egyedül a kenyérgabona sikértartalma áll összefüggésben a föld minőségével, de a termelő ezt is befolyásolhatja jól megválasztott vetőmaggal és kellő agrotechnikával.

Az osztályos ár a fajlagos árnak olyan változata, amelyben az árut minőség szerint több (2–5) osztályba sorolják és az árát ennek megfelelően állapítják meg. Osztályos árban szabályozzák például a rostnövények, a fűszerpaprika, a dohány, a komló, a hagyma, egyes zöldségfélék, a vágómarha, a vágójuh stb. felvásárlási árát. Az osztályos ár a mezőgazdaságban legszélesebb körben használt minőségi árrendszer. Azért alkalmazzák előszeretettel, mert a gyakorlatban jól kezelhető. A minőségi osztályok közötti különbségek meghatározottak, könnyen ellenőrizhetők. A termelő – amikor már az ilyen árrendszer megszokottá válik – előre tudja, hogy az eladásra szánt terméke mely minőségi osztály követelményeinek felel meg.

Az osztályos árral az árpolitikai ösztönzés határozottabban megvalósítható, mint a fajlagos árral. A mezőgazdasági termék átlagárát (és így jövedelmezőségét) úgy is meg lehet változtatni, hogy az alacsonyabb minőségi osztályok árait változatlanul hagyják, a magasabb osztályok árait pedig emelik, vagy megfordítva. Ha így járnak el, akkor a korábbinál nagyobb érdekeltséget teremtenek a jobb minőségű termékek termesztésére. De nem is kell feltétlenül az árakat változtatni. Közgazdasági hatásában az árak változtatásával megegyező eredményt ad a minőségi feltételek változtatása is. Ha a legjobb minőségi osztályokra megállapított ár már amúgy is jóval nagyobb jövedelmezőséget eredményez, mint az alacsonyabb minőségre előírt ár, akkor további ösztönzést már nem célszerű az árak emelésével előmozdítani. Ilyenkor helyesebb – a felső minőségi osztályban – a minőségi feltételeket megszigorítani.

Az osztályos ár további előnye, hogy amikor az áru minősítését adott minőségi osztályokba sorolással határozzák meg, akkor ez az érzékszervi minősítést is könnyebbé teszi. Következésképpen a minőségi árosztályok rendszere megadja a lehetőséget az élvezeti értékhez igazodó minőségi árrétegzéshez is.

Az ösztönzés egyik megnyilvánulási formája a fajtakiválasztásra történő ösztönzés. A különböző fajták termőképessége eltérő. Ha a növény- és állatfajtákat éppen termőképességük különbözteti meg – és az a cél, hogy a mezőgazdaságban a magas hozamot biztosító fajták termelésére, illetve tenyésztésére rendezkedjenek be – akkor nincs különösebb értelme annak, hogy e fajták bevezetésére az áron keresztül még külön is ösztönözzenek. Ez következik abból a törvényszerűségből, hogy a megközelítően azonos ráfordítással az önköltség – a hozam alakulásától függően – magas vagy alacsony, a hozam alakulását pedig többek között a fajta termőképessége határozza meg. Egységes ár mellett minél nagyobb hozamot biztosító fajtát választ a termelő, annál nagyobb jövedelmezőséget érhet el. De az egységes ár alkalmazása csak bizonyos feltételezések mellett helyes, akkor, ha

a) az azonos termékek különböző fajtái között nincs lényeges minőségi különbség. Éppen ezért lehet a mennyiséget az ár alapjává tenni;

b) az azonos termékek különböző fajtái között ugyan lényeges minőségi különbség van, de ez a fogyasztói árviszonyokban nem tükröződik. A fogyasztó szempontjából nincs jelentősége a különbségnek, vagy nem akkora e jelentőség, hogy a jobb minőségért magasabb árat fizessen. Ezért célszerű a termelői ár szempontjából is a mennyiséget alapul venni;

c) az azonos termékek különböző fajtái között meglevő minőségi különbségek tükröződnek a fogyasztói árviszonyokban, de a termelői ár szempontjából ez a megkülönböztetés az egységes ár rendszerében fajlagos vagy osztályos árral is megoldható. Nem szükséges tehát az azonos termék árának közvetlenül fajta szerinti eltérítése.

Sok esetben azonban a fentiektől eltérő feltételek mellett kell az árakat szabályozni. A nemzetközi piacon például az ún. Dunghan Shali rizsfajtát mint

bevezetett és kiváló minőséget ismerik. E rizsfajta iparilag könnyen megmunkálható, ezért könnyen és előnyösen értékesíthető. Az olajos magvaknál például az egyes fajták között olyan nagy az olajtartalomban mutatkozó különbség, hogy végeredményében a fajta el is dönti az olajtartalom hányadosát. A termelő ugyanannál a fajtánál csak igen kis mértékben befolyásolhatja munkájával az olajtartalmat.

E néhány példa elegendő annak érzékeltetéséhez, hogy azonos terméket nem minden esetben lehet az ár szempontjából közös nevezőre hozni pusztán azért, mert azonos szükségletet elégítenek ki. Továbbá, a különböző fajták eltérő tulajdonságai miatt nem lehet minden terméknél a fajta kérdését a termőképesség, illetőleg csak a termőképesség alapján megítélni. Itt még arra is gondolni kell, hogy a kiváló minőségű termék nem szükségszerűen jó termőképességű. Sőt, egyes termékeknél a termőképesség és a minőség ellentétesen alakul. Így például a szőlő–bor üzemágban a jobb minőségű szőlőfajták általában kisebb hozamúak, mint a gyengébb minőséget adó fajták. Az ilyen szőlőt nem akkor szüretelik, amikor optimális mennyiséget, hanem amikor optimális minőséget ad.

Ezek azok az okok, amelyek néhány mezőgazdasági termék esetében megkövetelik, hogy jobb minőségek termelésére fajta szerint megállapított árrendszerrel ösztönözzenek.

Az egyes országok sajátos termelési adottságai, a történelmileg kialakult fogyasztási szokások és az ehhez igazodó fogyasztói árviszonyok, végül a mezőgazdasági termelés nemzetközi áruforgalomban kialakított kapcsolatai alapján lehet csak elbírálni, mely termékeknél milyen módon célszerű a fajtakiválasztásra az áron keresztül ösztönözni.

Vannak olyan mezőgazdasági termékek, amelyeknél a fajta kialakításában a területi tényezők olyannyira meghatározó szerepet játszanak, hogy csak szorosan körülhatárolt termelőhelyeken termeszthetők. Ismeretes a brazil santosi és paranái kávé, az izraeli Jaffa-narancs, vagy a magyar bánkúti nemesített búzavetőmag kiváló tulajdonsága. Az országok természetszerűleg arra törekszenek, hogy a leginkább keresett, kiváló fajtákat meghonosítsák. Így például az 1930-as években – amikor a világpiacon egyre nagyobb lett a világos Virginia-dohányok iránti kereslet – több országban megindult a Virginia-dohány termelése.

Amikor kiváló tulajdonságairól ismert fajtákat meghonosítanak, legtöbb esetben nem kapnak azzal teljesen egyenértékű terméket. Egyes mezőgazdasági termékek azonos fajtái különböző természeti adottságok között – illetőleg különböző környezetben – igen eltérő nyersanyagot eredményeznek. Bizonyos fajták különös tulajdonságai csak az ország meghatározott területein érhetők el. Olyan mezőgazdasági termékeknél, ahol ennyire szoros a fajta és a termelőhely, a minőségi tulajdonságok és a termelőhely közötti kapcsolat, ott az a kívánatos, hogy az árrendszeren keresztül a megfelelő termesztési körzetek kialakítására ösztönözzenek. A területi elvre épül fel Magyarországon például a szőlő-, a must-, a borárrendszer. Ez egyben olyan árrendszer, amelyben az összes árrendszerek elemei megtalálhatók:

1. Az árrendszer 7 árcsoportot különböztet meg. Ebből 4 árcsoport területet és fajtát, 3 árcsoport pedig borfajtát jelent. Külön árcsoportba sorolják azokat a leggyengébb minőségű borfajtákat, amelyeket területtől függetlenül, egységesen minősítenek és amelyeknek ára a legalacsonyabb. Ilyen értelemben tehát a szőlő és a bor árrendszere területi elv és fajta szerint kombinált.

2. Az árrendszer nem súlyár, hanem fajlagos ár. Az átadott bornak az első három árcsoportban legalább 10,5, a további árcsoportokban pedig legalább 9 Malligand-fok szesztartalmúnak kell lennie. A szőlőnek és mustnak az első három árcsoportban legalább 17, a további árcsoportokban legalább 15 cukorfokot kell elérnie. Az árakat a szőlőnél cukorfok-csoportonként kg egységárban, a szőlőcefrénél és mustnál cukorfok-egységárban, a seprős-, egyszer vagy kétszer fejtett boroknál Malligand-fok egységárban állapítják meg.

3. Az árrendszer külön is ösztönöz a minőségi borok termesztésére. Az alapvető minőségi követelmények meghatározásán túlmenően minőségi jutalom illeti meg a termelőt, ha a szakszerűen szüretelt, feldolgozott és erjesztett, egyszer vagy kétszer fejtett bor a meghatározott Malligand-fokhatárt eléri vagy meghaladja. További minőségi jutalom illeti meg a termelőt a jellegzetesen erős muskotály illatú, ízű és zamatú szőlőért és borért, amennyiben az átadott mennyiség meghatározott cukorfokot, illetőleg meghatározott Malligand-fokot elér. A minőségi jutalom egyes borvidékeken fajtatisztasági felárral egészül ki.

4. A bor minősítésénél a mérés és az érzékszervi minősítés egyaránt szerephez jut. A cukorfokot hőmérős mustfokolóval, a Malligand-fokot Malligand-készülékkel állapítják meg. Az árrendszer ugyanakkor lehetővé teszi, hogy olyan – egyszer vagy kétszer fejtett – borokért, amelyek minősége lényegesen meghaladja az egyes árcsoportokban előírt minőségi követelményeket, a hatósági árnál magasabb árat fizessenek. Az ilyen különleges minőségi borok átvételi árát a szakbizottság érzékszervi minősítés útján állapítja meg.

A mezőgazdasági termékárak rugalmas alakítása

A mezőgazdasági termékek (állami felvásárlási) és az élelmiszeripari termékek termelői, valamint az élelmiszerek fogyasztói árkialakításának mechanizmusa szoros összefüggésben van egymással. Ezért néhány vonatkozásban egységesen tárgyalható.

A mezőgazdasági termékek mennyiségi összetétele egyfelől a vetésszerkezet és az állatsűrűség, másfelől a termőegységre jutó hozamok eltérései miatt évről évre jelentősen változhat. A kereslet-kínálat rendszeresen változó mennyiségi arányai a termékek keresleti rugalmasságától függően a szervezetlen piacon árváltozást okoznak. Ez kivitel, illetőleg behozatal szabályozásával megelőzhető, de legalábbis korlátozható. A tapasztalatok mégis azt mutatják, hogy az árupiacot jobb feltételekkel szervezheti a mezőgazdasági termékeket impor-

táló ország. Reálisabb ugyanis az a lehetőség, hogy adott termék adott időpontban valamely fő világpiacon beszerezhető, mint az, hogy értékesíthető.

A kereslet-kínálat mennyiségi arányainak rendszeres változása miatt felmerül a kérdés, milyen legyen a szocialista állam magatartása a mezőgazdasági árupiacon. Meghirdesse-e előre az árakat vagy sem? Ha az állam csak a rugalmasság követelményét tartaná szem előtt, akkor leginkább eredményesnek az olyan árpolitikát kellene tekinteni, amely megengedi a kereslet-kínálat hatásának spontán érvényesülését. Az állam – mint az egyetlen nagy felvásárló – megteheti, hogy előre nem hirdeti meg az árakat. A termelők csak akkor ismerik meg, milyen árat fizet az állam a felkínált árumennyiségért, amikor már az állam számba vette a várható kínálatot. Ilyen módon lehet leginkább kihasználni a kereslet számára kínálkozó lehetőségeket. Ha az állam nem hirdeti meg az árakat, akkor az áralakulás mechanizmusában hatékonyan érvényesülhet az árutermelők konkurrenciája, az árutermelés fokozására való ösztönzés. Miután azonban az ilyen árpolitika az események után megy, az árutermelők tervszerű befolyásolása szempontjából nem hatásos, vagy legalábbis nem eléggé az. Az ilyen ármechanizmusban a kereslet-kínálat spontaneitása dönti el, milyen irányban fejlesztik a termelők a termelést, milyen összetételben változtatják a termelés szerkezetét. Amikor az állam az árakat előre meghirdeti, akkor kifejezésre juttatja azt, amit a szabad áralakulás mechanizmusa a kereslet-kínálat mennyiségi viszonyától függően állandóan rejtve tart a termelők előtt. Az ilyen módszerekkel működő árpolitika kevésbé rugalmas, viszont az állam kezében hatékony eszköz a mezőgazdasági termelés tervszerű befolyásolására.

A szocialista gazdaság mechanizmusából következik, hogy a termények meghatározott körében az árakat feltétlenül előre meg kell hirdetni. A mezőgazdasági termelőknek ismerniük kell az ipari növények és más – csak az állam részére értékesíthető – mezőgazdasági termékek árát ahhoz, hogy eldönthessék, kívánnak-e, és ha igen, milyen mértékben azok termelésében közreműködni. Miután e termékek körében az állami ár egymagában dönti el, jövedelmező-e azok termelése, vagy pedig ráfizetéses, a tervszerűség követelményeinek megfelelően az állam az árat a termőterülettel, annak természeti, közgazdasági adottságaival összhangban alakítja ki.

A szocialista országok az árak előzetes meghirdetését többé-kevésbé általános árszabályozási elvnek is tekintik. Ily módon a mezőgazdasági árutermelők mindenkor az árviszonyok ismeretében cselekedhetnek. A szocialista országok e tekintetben abból indulnak ki, hogy az ár nem csupán a felvásárló kereskedelem belső ügye, hanem politikai ügy is, amely szorosan összefügg a mezőgazdasági termelés tervszerű befolyásolásával.

Az árak előzetes meghirdetésének elvét nem szabad összetéveszteni az árak megmerevítésének elvével.

Aki hatósági árat állapít meg, annak mindenkor gondolnia kell az ár és a terméshozamok szoros kapcsolatára. E kapcsolatot különbözőképpen lehet értel-

mezni. Rögzítheti az állam az árakat – és így az árszínvonalat – hosszabb időre. Az ilyen stabilizált árszínvonal ösztönzi leginkább a termelőket tartalékaik mozgósítására, és olyan helyzetet teremt, amelyben mind a termelőszövetkezeti, mind a kisárutermelő magánszektorban a parasztság bevétele, életszínvonala olyan arányban nő, ahogyan növeli árutermelését és csökkenti a termelési költségeket. A több évre stabilizált árszínvonal hibája, hogy merevségénél fogva a kedvezőtlen időjárás okozta terméskiesésekre érzéketlen. Előbbi esetben a természeti tényezőkből adódó előnyöket kizárólag a parasztság élvezi. Utóbbi esetben a természeti tényezőkből adódó hátrányok kizárólag a parasztságot terhelik, ami egy-egy rossz termésű esztendőben a mezőgazdaságban nagyon súlyos helyzetet teremthet. Éppen ezek azok az okok, amelyek miatt a túlságosan merev mezőgazdasági árrendszer és árszínvonal bizonyos körülmények között nem felel meg a munkás-paraszt politika követelményeinek.

A tartósan, több évre rögzített ár és árszínvonal – valamint a nem rögzített – a kereslet-kínálat változásaihoz igazodó ár és árszínvonal közbeeső fokozata, amikor az állam az árakat a termés közelebbi ismeretében a kereslet-kínálat várható alakulásának számbavételével egy gazdasági évre (szerződéses idényre) hirdeti meg és rögzíti. Az ilyen árpolitika alkalmas arra, hogy a másik két szabályozó elv előnyeit – lehetőleg azok hátrányai nélkül – vigye át a gyakorlatba, továbbá lehetőséget nyújt az anyagi érdekeltséget és a munkás-paraszt jövedelmi arányokat egyaránt figyelembe vevő árszínvonal kialakítására.

A szocialista országok termékcsoportonként (sokszor még termékcsoporton belül is) eltérő elveket és módszereket alkalmaznak az árstabilitási elv érvényesítésénél. Egyes termények (termékek) árát az állam több évre rögzíti. Más termékek árát a termés közelebbi ismeretében a gazdasági évre, illetőleg szerződéses idényre hirdeti meg. Végül, vannak olyan termékek, amelyekre nézve a piac működésének szabadabb formáit érvényesítik. Az árpolitika a mezőgazdaságban nem alkalmazhat egységes elveket és módszereket. Valamennyi termék külön sajátossággal rendelkezik és a neki leginkább megfelelő ösztönzést igényli. A fő törekvés az, hogy a rugalmasságot csak olyan mértékben érvényesítsék az állami árszabályozás elemeként, amennyiben azt a mezőgazdasági termelés körülményei megkövetelik, továbbá akár felfelé, akár lefelé módosítani lehessen azt az árszínvonalat, amely csak jó közepes termés esetén teremt összhangot a bérből, fizetésből élők és a parasztság jövedelme között.

A mezőgazdasági termékek (élelmiszerek) ármechanizmusának felülvizsgálata során – amit az 1964–1965. években végeztek – a magyarországi tapasztalatokat és követelményeket a következőkben összegezték:

A mezőgazdasági árak körében viszonylag széles körben érvényesülnek a piaci kapcsolatok, ezért az adott körülmények között indokoltnak tartott árváltoztatások megvalósíthatók. Az „indokoltság" megállapításánál mindazonáltal a formális árstabilitásra törekvés, és ennek a jövedelemstabilitás elé helyezése a jellemző. Ez abban nyilvánul meg, hogy a termés ismerete nélkül kerülnek meg-

hirdetésre fix árak olyan termékekre is, amelyek terméseredményei az időjárástól nagymértékben függnek. Így a konkrét árak stabilak ugyan, de a termelők jövedelme nagymértékben ingadozik és a szocialista kereskedelemben az árak elszakadnak a piaci helyzet alakulásától.

Az a célszerű, hogy *a főbb mezőgazdasági termékek termelői (felvásárlási) árát hatóságilag rögzített árként központi árhatóság állapítsa meg* – szerződéses rendszer keretében – legalább $^1/_2$–1 évvel a termelési ciklus kezdete előtt, hogy az árak megfelelő időben orientálják és ösztönözzék a termelőket az állami célkitűzések megvalósítására. Ebbe a csoportba sorolható termékek: a kenyérgabona, a főbb ipari növények (például cukorrépa, napraforgó, fűszerpaprika, kender, len), valamint a vágómarha, a vágósertés, a tej és a gyapjú. Itt is szükség van azonban arra, hogy a központi szervek rugalmasabban változtassák az árakat abban az esetben, ha a körülmények ezt indokolják.

A *szabadpiaci cikkeknél* (zöldség- és gyümölcsfélék, baromfi, tojás stb.) *a piaci kapcsolatok szélesebb körű, erőteljesebb érvényesülésének kívánatos teret adni.*

A piaci kapcsolatok erőteljesebb érvényesülését azonban nem elsősorban a szabadpiaci kapcsolatok kiszélesítésével célszerű megvalósítani (noha bizonyos cikkeknél még ez is célszerű lehet). A célravezető az, hogy az állami és szövetkezeti kereskedelmi szervek jobban figyelembe vegyék – bizonyos keretek között érvényesülni hagyják – a piaci kapcsolatokat, de ugyanakkor aktívan „szervezzék" is a piacot.

A szabadpiaci cikkeknél a termelés és a fogyasztás összhangjának jobb megteremtése érdekében a piaci kapcsolatoknak olyan módon célszerű szélesebb teret engedni (azokat jobban kihasználni), hogy a központi árhatóság – a terméshelyzet ismerete előtt – tájékoztató árakat (átlagár, irányár, alsó és felső árhatár) állapít meg a szerződéses feltételek meghirdetésével egyidejűleg. A pontos felvásárlási árak a terméshelyzet közelebbi ismeretében kerülnek megállapításra. Az időszakonkénti, valamint a vidékenkénti eltérő konkrét felvásárlási árakat a felvásárló szervek határozzák meg a felhasználókkal (élelmiszeripari vállalatok, belés külkereskedelmi vállalatok) egyetértésben. Ilyen árformák alkalmazása célszerű olyan nem tipikus szabadpiaci termékeknél is, amelyek termése az időjárástól függően nagymértékben ingadozó (például szőlő, bor).

A felvásárlási és az ipari bekerülési, valamint az ipari termelői végtermékárak, továbbá a fogyasztói árak kapcsolata a két fő cikkcsoport között lényegében amiatt tér el jelentősen, mert az alapvető élelmiszerek (kenyér, liszt, hús, fontosabb húsipari termékek, húskonzervek, zsír, tej, vaj, sajt, cukor) fogyasztói árát a központi árhatóság állapítja meg. Ezeknek az áraknak a megváltoztatása – politikai megfontolások miatt – csak hosszabb (több éves) időszakonként képzelhető el. Ezért az a célszerű, hogy e cikkek előállításához felhasznált mezőgazdasági termékek felvásárlási, ipari bekerülési, valamint ipari termelői ára együtt változzon a fogyasztói árakkal. A rögzített fogyasztói árak miatt kelet-

kező „eltérések" konzekvenciáit a végtermékeknél alkalmazandó különbözeti adó- és árkiegészítési konstrukciók alkalmazásával kell kiegyenlíteni.

A szabadpiaci cikkeknél a felvásárlási és az ipari bekerülési, valamint az ipari termékek termelői és fogyasztói árait rugalmas ármechanizmus keretében általában együtt célszerű változtatni. Ez a fő tendencia nem jelenti azonban, hogy a felvásárlási és az ipari bekerülési, valamint az ipari termelői és a fogyasztói árakat minden esetben lineárisan (mechanikusan) célszerű megváltoztatni. Valószínű, hogy egyes cikkeknél, illetőleg cikkcsoportoknál az a célszerű, ha az ipari termelői végtermékárak és a mezőgazdasági (felvásárlási) árak gyakori változását – részben a fogyasztói árak bizonyos stabilitása céljából, részben pedig bonyolítás-technikai okok miatt – a fogyasztói árak csak hosszabb időszakban (félévenként egyszer, esetleg kétszer) követik.

Az ármechanizmus továbbfejlesztése megköveteli azt is, hogy *a felvásárlási árak és az ipari bekerülési* (ipari átadási) *árak minőség szerinti differenciálása az eddiginél sokkal összehangoltabban történjék.* Az árak minőség szerinti differenciálásának köre és mértéke általában azonos legyen a felvásárlási és az ipari bekerülési, sőt a fogyasztói árak körével is. Számolni kell azonban azzal, hogy a felvásárlási árak arányait, azok minőség szerinti differenciálását nem lehet teljesen összhangba hozni az ipari bekerülési árak differenciálásával (amelyek alapvetően a hasznos anyagtartalom, illetőleg a kihozatali arányok szerint differenciálhatók) és a fogyasztói árak arányaival (amelyek kialakításánál előtérbe kerül a kereslet-kínálat figyelembevétele), mert a mezőgazdasági termékek jelentős hányada közvetlenül exportra kerül és az export minőségi követelményei sok esetben eltérnek a feldolgozó ipar és a belföldi fogyasztók igényeitől.

Az élelmiszeripar árrendszere

Az élelmiszeripar árrendszerét különállóan is szemügyre kell vennünk. A mezőgazdaságban megtermelt áruk mintegy 40–50%-a az élelmiszeripar termékeiként értékesül. *Az élelmiszeripar feldolgozó tevékenysége különböző jellegű.* Tevékenységének egyik iránya a mezőgazdasági termékekben foglalt hasznos táplálóanyagok koncentrálása (extrakció, diffúzió, hántolás, őrlés stb.). E tevékenysége során az élelmiszeripar a nyersanyag különböző rendeltetésű és értékű elemeit választja szét és tárolja. Az élelmiszeripar egyes iparágai (konzervipar, édesipar stb.) meghatározott összetételű keveréssel állítanak elő különböző nyersanyagokból fogyasztásra alkalmas termékeket. Vannak azután olyan iparágai az élelmiszeriparnak (söripar, szeszipar stb.), amelyek a mezőgazdasági eredetű nyersanyagok teljes átalakításával állítják elő az élvezeti cikkeket.

Az élelmiszeripar különösen anyagigényes. Termelési értékének 80%-a az anyagköltség, ami iparáganként a feldolgozási tevékenység jellegétől függően szóródik. Minél nagyobb a termelési értékben az anyagköltség és minél nagyobb

részt képvisel a nyersanyag tömegében a ballaszt anyag – vagy akár a viszonylag kis értéket képviselő melléktermék –, annál közelebb kell az ipart a mezőgazdasági bázishoz telepíteni. Ellenkező esetben ugyanis a szállítási költség rendkívül megnöveli az élelmiszerek önköltségét. Ebben az iparágban tehát a helyes telepítés a termelőerők hatékonyságának egyik döntő tényezője, amire különösen olyan országnak kell ügyelnie, amelynek exportjában jelentős szerepet játszanak a mezőgazdasági termékek, és az export gazdaságosságát éppen az anyagok nemesítésével, ipari feldolgozásával kívánja fokozni. Miután az élelmiszeriparban megtermelt érték mintegy 23–25%-át külföldi piacokon értékesítjük, az élelmiszeripar néhány ágazatában a külkereskedelmi áraknak is szabályozó szerepe van; ezek mintegy „beszabályozzák" az élelmiszerek ipari átadási árát. Következésképpen minél rosszabb hatásfokkal működik az élelmiszeripar, annál több érték megy veszendőbe, annál kisebb árat lehet az élelmiszeripar számára termelt mezőgazdasági nyersanyagokért is fizetni.

Az élelmiszeripari árrendszer e sajátosságát ezideig kevésbé hangsúlyoztuk. Az önköltség típusú hatósági árrendszerben ugyanis a külkereskedelmi és a belföldi ár szerves kapcsolata háttérben maradt. A külkereskedelmi árkiegyenlítés az áreltérítés minden problémáját levezette. A gazdasági mechanizmus reformja és az ehhez kapcsolódó 1968. évi árreform viszont az exportra termelő iparágakban éppen ezeket az összefüggéseket helyezi előtérbe, és válik ezáltal – az élelmiszeripar néhány ágában – a külkereskedelmi ár az árrendszernek jelentős befolyásoló tényezőjévé. Ez más szóval azt jelenti, hogy ahol az élelmiszeripar fejlesztését és annak szerkezetét a devizaszerzés célzatával irányozzuk elő, ott éppen a külkereskedelmi ár, annak tartós irányzatai jutnak szerephez a fejlesztési célkitűzések meghatározásában.

Az élelmiszeripar árrendszerének további sajátosságai a *mezőgazdaság és ipar e területén jelentkező bonyolult összefüggéseiből erednek.* Nemcsak az élelmiszeripar dolgoz fel mezőgazdasági eredetű nyersanyagokat. De amíg a többi iparág (könnyűipar, vegyipar stb.) anyagbázisa döntően importeredetű – és ezért árrendszerében is az importköltség értékelésének van elsősorban jelentősége –, addig az élelmiszeripar néhány nyersanyagféleségétől (trópusi termékek) eltekintve kizárólag, illetőleg zömmel, belföldi termékeket dolgoz fel. Az élelmiszeriparban ezért az árképzést – mint arra már utaltunk – a mezőgazdasági termékek felvásárlási árrendszerével szerves összefüggésben kell megalapozni. Ha korábban arra mutattunk rá, hogy az élelmiszeripart elhagyó termékek árviszonyaiban – meghatározott módon – a külkereskedelmi áraknak szabályozó szerepe van, akkor ezt most azzal célszerű kiegészíteni, hogy az élelmiszeripar anyagbeszerzési árait a mezőgazdasági termékek belföldi árai szabályozzák. De ez a kapcsolat eltérően alakul attól függően, vajon az *ipar rendelkezik-e saját felvásárló szervezettel, avagy különállóan működnek felvásárló vállalatok,* amelyektől a nyersanyagot az ipar átveszi. Előbbi esetben az alapanyag termelői árát és felvásárlási költségét magában foglaló „alapanyag elszámolóárat", utóbbi esetben az „ipari

átadásiárat" szabályozzák. De számos mezőgazdasági termék esetében a felvásárlási ár változik. Eltérhet attól, amit az elszámolóár, illetőleg az ipari átadásiár kialakításánál figyelembe vettek. Előbbi esetben az elszámolóártól való eltérés az ipar önköltségét, és ezáltal eredményalakulását (végső soron az élelmiszerek eladási árát) befolyásolja. Utóbbi esetben viszont a felvásárló szervezet kockázataként jelentkezik az áreltérés. Az ár jelentős eltérése esetén – ha azoknak „továbbgyűrűztetése" (ipari átadásiárnál) iparpolitikai, vagy (elszámolóárnál) fogyasztási árpolitikai meggondolások miatt nem kívánatos és az eltérés a vállalatokat súlyosan terheli –, a különbözeteket az állami költségvetés magára vállalja, adott esetben lefölözi. Az állatforgalom területén például a fix felvásárlási árréssel növelt tényleges állatfelvásárlási ár és a rögzített vágóhídi átadásiár közötti különbözet az állatforgalmi vállalatoknál egyenlítődik ki.

Az élelmiszeripari árrendszer további sajátosságai az ipari *költség „rárakodás" szabályozásához* kapcsolódnak. Ilyen szempontból az élelmiszeripari ágakat két nagy csoportba oszthatjuk. Az elsőbe tartoznak azok, ahol az alapanyagok teljes átalakítása megy végbe és ez nagyipari technológián alapul (például cukoripar). Ezekben az iparágakban olyan termékeket állítanak elő, amelyek a paraszti termelési konkurrencia hatókörén kívül esnek. Ennek következtében az állam viszonylag nagyobb szabadsággal határozhatja meg a fogyasztói árat. A másikba tartoznak azok az iparágak, ahol az ipari tevékenység házilag is végezhető, ahol tehát az ipar olyan termékeket állít elő, amire a mezőgazdasági termelők önállóan is képesek (például növényi alapanyagú konzervek). Itt az állam a fogyasztói árak alakítása során nem rendelkezik túlzottan nagy szabadsággal, hiszen minél több „költségrárakódással" képezi a fogyasztói árat, vagyis minél jobban elszakad az élelmiszer fogyasztói ára az alapanyag-felvásárlási árától, annál inkább nő a hajlam az önálló (házilagos) ipari tevékenység megszervezésére.

Ezek a sajátosságok magyarázzák, hogy az állam csak a „zárt" nagyipari körön belül előállított élelmiszerek árába épít be jelentősebb *forgalmi adót*. A többi élelmiszer nem vesz részt a forgalmi adó viselésében, sőt a tipikusan házilagos gyártású élelmiszereknél az állam az *ipart lehetőleg mindenfajta közteher* (illetményadó, eszközlekötési járulék) *alól mentesíteni* törekszik, hogy minél inkább leszűküljön a nyersanyag-felvásárlási ár és az élelmiszer-fogyasztói ár közötti árrés. Amikor így járnak el, akkor ezt az árrést lényegében az anyagszállítás fuvarköltsége, a feldolgozás bérköltsége és a felhasznált segéd- stb. termékek anyagköltsége terheli. Ilyen módon az iparágak csoportosítása persze nem lehet egyértelmű. Vannak iparágak, ahol az állam jelentős adót épít be az árakba (például: szeszes italoknál), noha azt házilagosan is elő lehet állítani. De ilyenkor jelentős szervezettséget is biztosít a gyártási, illetőleg forgalmi monopólium érvényesítésére. Továbbá tipikusan háziipari jellegű tevékenységi körben vannak bizonyos termékek (a húsipar körében például a szalámi), amely gyártási módjánál stb. fogva monopolizált helyzetet élvez és ezért a fogyasztói árképzés szempontjából is önállósulhat.

Az élelmiszeripar további sajátossága abból adódik, hogy a különböző iparágakban *egymás mellett léteznek korszerű technológiával rendelkező gépesített nagyüzemek és kézi technikára alapozott kisüzemek.* Ezt mégsem foghatjuk fel a kisipar kiszorításának tendenciájaként. Csak arról van szó, hogy a nagyvárosokban racionális megoldásként adódik a nagyüzemi termelésre való berendezkedés. Ugyanakkor a kisebb városokban és a falun továbbra is életképes üzemi hálózatként kell működnie a közép- és kisüzemi formáknak. Ez a helyzet például a sütőiparban, ahol a pékségek mellett megjelenik, és növekvő szerepre tesz szert a kenyérgyár stb. Ilyen körülmények között az ipari árképzés nem épülhet fel az alacsony önköltséggel működő nagyüzemi technológiára, de még csak az átlagosított termelési feltételekre sem. Az árakat a határköltség elvének megfelelően kell szabályozni, az előnyös feltételekkel működő nagyüzemeket pedig – ahol ily módon járadékjövedelem keletkezik – adófizetésre kell kötelezni. Az árképzésnek ez a sajátossága nem általánosságban, hanem az élelmiszeripar meghatározott ágazataiban és ott jelentkezik, ahol az élelmiszeripar döntően belföldi szükségletre állít elő termékeket.

A vágómarha és a marhahús árösszefüggése

Az esetek egy részében az élelmiszerek fogyasztói árrendszere a mezőgazdasági termékek minőségi felvásárlási árrendszere által eleve meghatározott. Máskor viszont fordítva; a fogyasztói árrendszer határozza meg a felvásárlási árrendszert. Az esetek nagy részében egyik sem kizárólagos meghatározó. Az ipari feldolgozás útján értékesülő élelmiszereknél a két árrendszer kapcsolata némely esetben csak *bonyolult áttételeken keresztül jelentkezik.* Érdemes ebből a célból a vágómarha és a marhahús árösszefüggését közelebbről tanulmányozni.

A vágómarha osztályos felvásárlási árrendszere Magyarországon a következő húskitermelési (százalékos) előírásokon alapul (lásd a 80. és 81. sz. táblázatokat).

A vágóhidak egységes termelési folyamatban termelik ki a vágóhídi termé-

80. sz. táblázat

A felvásárlási árrendszer alapjául szolgáló húskitermelési arányok
(százalékban)

Megnevezés	Exttém	I. o.	II. o.	III. o.
Ökör	57,0	54,0	50,5	45,5
Tinó	57,0	54,0	49,0	43,5
Növendék tinó	56,6	54,0	50,0	43,5
Növendék bika	56,5	54,0	50,0	43,5
Bika	58,5	56,5	50,5	45,5
Tehén	55,5	53,0	46,5	45,5
Üsző	55,5	53,0	46,5	45,5
Növendék üsző	57,5	52,0	47,0	42,0

keket. Eszerint az élőállat beszerzési ára és a vágóhídi feldolgozási költség (a kereskedelmi árréssel) csak együttesen határozza meg a vágóhídi termékek termelési költségét anélkül, hogy az egyes vágóhídi termékek önköltsége külön-külön megállapítható lenne. A vágóhídi fogyasztási cikkek fenti árskora a szokványár követelményeinek felel meg. A termékek használhatóságában fennálló különbségeket a fogyasztók megítélése stb. hozza magával. Így áll elő olyan helyzet, hogy a velős csontnak magasabb a fogyasztói ára, mint a vörös csontnak; hogy a vesepecsenyét többre értékelik, mint a pecsenyehúst stb.

81. sz. táblázat

A vágómarhából kitermelt vágóhídi termékek és azok fogyasztói ára az 1966. évi árrendezés után

A termék megnevezése	Fogyasztói ára (Ft/kg)
Főtermékek és belsőségek:	
vesepecsenye (tisztított)	50,—
pecsenyehúsok (csont nélkül)	38,—
pecsenyehúsok (csonttal)	30,—
leveshús (csonttal)	20,—
farok	10,—
velős csont	6,—
vörös csont	1,—
étkezési máj	24,—
szív	16,—
nyelv (tisztítva)	30,—
vese	14,—
tüdő	6,—
velő	20,—
tőgy	4,—
pacal	10,—
Melléktermékek:	Ipari ár (Ft/kg)
vér	0,3
pata	0,5
bél	1,5
orr	1,6
szarv	3,2
láb	3,5
fej	3,8
faggyú	5,—
nyersbőr	21,—

Más szabályok érvényesülnek az ipari nyersanyagként értékesülő vágóhídi termékeknél. Ezeknek az árát azon iparág termelői árrendszerében rögzítik, amelyben hasznosulnak. A nyersbőr árának rögzítésénél például – különösen olyan országokban, ahol a nyersbőrszükséglet nagyobb részét import útján fedezik – figyelembe veszik a külföldi beszerzési árat is stb.

Azt látjuk tehát, hogy a szarvasmarhából kitermelt vágóhídi termékek ára

külön-külön független a vágómarha árától, e termékek összárának azonban mégis meghatározott kapcsolatban kell lennie a szarvasmarha árával.

A vágóhídi termékek összára határozza meg a szarvasmarha vágóhídi „értékét", éspedig a következő módon:

$$V = A + B - C - D$$

ahol

V = a vágóhídi „érték";
A = a főtermékek mennyisége szorozva a fogyasztói árral;
B = a melléktermékek mennyisége szorozva az ipari továbbadási árral;
C = a húsipar feldolgozási költsége;
D = a kereskedelmi árrés.

A vágóhídi érték számítási módszerére lásd a 82. sz. táblázatot.

82. sz. táblázat

Egy 500 kg élősúlyú tehén vágóhídi „értéke"

Megnevezés	Súly	Élősúly (%)	Forint
Vágósúly (főtermékek)	257,4	51,48	6949,80
Kereskedelmi árrés 10%			—694,98
			6354,82
Belsőség, melléktermék	135,3	27,—	1355,—
Vágási veszteség	107,3	21,52	—
Árbevétel:	500,—	100,—	7709,82
Feldolgozási költség 10%			—770,98
Vágóhídi „érték":			6938,84
Élősúly kg-ra számolva			13,88*

* A vágómarha tényleges élősúly ára azonban ennél magasabb, mivel az ipar a csontos marhahús után 14 %-os árkiegészítésben részesül. Az ipari kalkuláció 16,60 Ft/kg-os élőmarha átlagárra épült.

A vágóhídi „értékben" a feldogozási költséget és a kereskedelmi árrést költségszámítással, a termékek fogyasztói „értékét" pedig az ún. kitermelési arányszámok segítségével állapítják meg.

A vágóhídi „érték" a fogyasztói árrendszert az élő állatra vezeti vissza. Az élő állat vágóhídi „értékét" három tényező határozza meg:

a) az élősúly–vágósúly aránya;

b) a vágósúly mellett adódó hasznos súly, azaz a vágási veszteségen belül az értékesíthető és az értéktelen részek aránya;

c) a kitermelt hús fogyasztói „értéke", azaz a színhús–csont, a vesepecsenye–pecsenyehús stb. aránya.

Minél kedvezőbben alakul az élő állatban a vágósúly, a hasznos súly és a ki-

termelt súly fogyasztói „értéke", annál magasabb a szarvasmarha vágóhídi „értéke". A szarvasmarha felvásárlási árrendszere tehát akkor igazodik a fogyasztói árrendszerhez, ha e tényezőket veszi alapul a szarvasmarha minősítésénél, és e minősítéstől függően különbözteti meg az élő vágómarha felvásárlási árát.

A felvásárlási árrendszerben a minőségi tényezők közül elsőként a húskitermelési százalékot határozzák meg közvetlenül. Erre épül a felvásárlási árak különbözősége. A második minőségi tényező körében csak a faggyú mennyiségét határozzák meg. Miután azonban a többi melléktermékből kitermelhető részarány túl nagy különbséget nem mutat – és a faggyú mennyisége 0–6% között alakulhat – a faggyú révén figyelembe vehető a második minőségi tényező. A harmadik minőségi tényezőt a felvásárlási árrendszer a súlykategóriák révén (közvetve) veszi figyelembe. A különböző minőségi osztályokba sorolt eltérő súlymennyiség azért minőségi tényező, mert minél nagyobb az élő állat súlya, annál kedvezőbben alakul a színhús–csont stb. súlyarány.

Ily módon – bár a vágóhídi fogyasztási cikkek árrendszerét (árarányait) önálló fogyasztói árrendszerben képezik – elvileg fennáll a lehetősége – illetve annak a követelménye –, hogy a szarvasmarha-felvásárlási árak osztályos rendszere megközelítően összhangban legyen a fogyasztói szokványár rendszerével. Az összhang két dolgot feltételez:

a) a vágóhídi fogyasztási cikkek árszintjének és a vágóhídi nyersanyagok ipari továbbadási árszintjének összhangban kell lennie a szarvasmarha felvásárlási átlagárával;

b) a felvásárlási árrendszerben a minőségi osztályok árát annak figyelembevételével kell kialakítani, ahogyan a fogyasztói árrendszerben a vágóhídi „értéken" keresztül a különféle minőségű állatok a felhasználónál értékesülnek.

Ebből a szempontból a magyar árrendszernél azt tapasztalhatjuk, hogy a fogyasztói és a termelői árrendszer nincs összhangban. A fogyasztói árrendszerből levezetett vágóhídi „értékek" eltérnek a termelőknek ténylegesen fizetett áraktól (lásd a 83. sz. táblázatot).

A két ársor szembetűnően mutatja, hogy a felvásárlási árrendszer – a vágóhídi „értéktől" eltérően – erősebben ösztönöz a nagyobb súlyra, mint a minőségi termelésre. Ez azt is jelenti, hogy amikor a mezőgazdasági árpolitika anyagi érdekeltséget teremt a minőségi állattenyésztésben, akkor az élő állat minőségi összetételének javulásával párhuzamosan csökken a fogyasztói árakban realizált társadalmi tiszta jövedelem, illetve nő az árkiegészítés.

Vajon szükséges-e ilyen mértékben ösztönözni a nagy súlyú állatok előállítására? A probléma helyes megítélése érdekében Magyarországon széles körű vizsgálatokat végeztek. A vizsgálatok során kitűnt, hogy az osztályonkénti felvásárlási árakat nagyobb mértékben kell eltéríteni, mint amilyen mértékű eltérítések adódnak a vágóhídi „értékek" között, hogy a termelők érdekeltségét fenntartsák a nagyobb vágósúlyú és jobb minőségű állatok tenyésztésére. Megállapítható volt továbbá az is, hogy a felvásárlási árak súlykategória szerinti diffe-

renciálása túlzott, nagyobb mértékű annál, mint ami az optimális súlyú és a legjobb minőségű hizlalásra ösztönöz. Kiderült tehát, hogy kisebb mértékben a felvásárlási, nagyobb mértékben a fogyasztói árrendszerben van a hiba.

83. sz. táblázat

*A felvásárlási ár és a vágóhídi „érték" eltérése**

Megnevezés		Felvásárlási ár (Ft/kg)	Index	Vágóhídi „érték" (Ft/kg)	Index	Árkülönbözet (Ft/kg)
Növendék bika:						
„A" minőség	501—550 kg	19,0	115	17,52	108	—1,48
	550 kg felett	21,5	130	17,52	108	—3,98
Extrém	450—500 kg	16,0	97	17,13	105	+1,13
	501—550 kg	18,0	109	17,13	105	—0,87
	550 kg felett	19,5	118	17,13	105	—2,37
I. osztály	450—500 kg	15,5	94	16,24	100	+0,74
	501—550 kg	16,5	100	16,24	100	—0,26
	550 kg felett	17,5	106	16,24	100	—1,26
II. osztály	450 kg felett	14,0	85	14,90	92	+0,90
III. osztály	450	9,5	58	12,96	80	+3,46
IV. osztály		8,0	48	12,56	77	+4,56
Kifejlett marha, tehén:						
I. osztály		14,5	100	15,94	100	+1,44
II. osztály		12,5	86	14,57	91	+2,07
III. osztály		9,5	66	13,48	85	+3,98
IV. osztály		8,0	55	12,20	77	+4,20

* Egy kg-ra számítva.

A magyar fogyasztói árrendszert az árak túlzott összevontsága jellemzi. A fogyasztó ugyanazt az árat fizeti meg a pecsenyehúsért akkor is, ha extrém marhából vagy IV. osztályú marhából termelik ki. Pedig a két hús között jelentős a minőségi különbség. Az extrém marha pecsenyehúsának élvezeti „értéke" nagyobb. Az árak ilyen összevontsága nem szükségszerű. Magyarországon a második világháború előtti időben az I. és II. rendű húsfélék között 7–10%-os volt az árkülönbözet. Akkor a szabad áralakulás automatikusan megteremtette a fogyasztói és felvásárlási rendszer összhangját. Amikor a szabad áralakulást a hatósági árszabályozás váltotta fel, úgy gondolták, hogy a húsoknál az élvezeti „érték" beépítése a hatósági árrendszerbe a hatósági árak érvényesítésének hatékonyságát veszélyeztetné, mivel a fogyasztó ezt nem ellenőrizheti. Következésképpen fennáll az a lehetőség, hogy az osztályos húsárak alkalmazásával a fogyasztó megrövidül, és teret nyitnak a kereskedelmi visszaélésnek.

Elvileg mégis abból kell kiindulni, hogy a fogyasztói árrendszernek a hús élvezeti „értékét" is figyelembe kell vennie. Éppen ezért Magyarországon nem tekinthető teljesen megoldottnak a vágóhídi termékek árrendszere.

Az árak tartós rögzítésére leginkább – mint arra utaltunk – a mezőgazdasági *fő* termékeknél van lehetőség. Már sokkal nehezebben megvalósítható ez a tipikusan szabadpiaci termékeknél, mindenekelőtt a zöldség- és gyümölcsféleségeknél. A zöldség- és gyümölcsféleségek fajlagos hozamalakulása évről évre nagy ingadozást mutathat; a termékek legtöbbje nem tárolható, gyorsan romlik. Ezért nem önmagában az évenkénti termésmennyiség, hanem az idény lefutási időszaka befolyásolja a piac keresleti és kínálati viszonyait. Vizsgálatok kiderítették, hogy két különböző évben, azonos földterületről, megközelítően azonos mennyiségben megtermelt zöldségféleség az egyik évben 25–30%-kal alacsonyabb áron értékesült pusztán azért, mert a meteorológiai viszonyok miatt a lefutási ideje a normálisnál rövidebb volt. Ez bizonyítja, hogy *a gyorsan romló és nem tárolható zöldség- és gyümölcsféleségeknél a piaci ár ugyanúgy reagál az idény hosszára, mint a megtermelt termékek mennyiségére.* Ilyen körülmények között ugyanis ugyanazt az árumennyiséget hosszabb vagy rövidebb időszak alatt kell piacra hozni. Ha ugyanakkora árumennyiség rövidebb időszak alatt jelenik meg a piacon, ez a napi kínálat emelkedésében jelentkezik. Amennyiben ezt az export emelése nem közömbösíti, az árak csökkenni fognak, miután ilyenkor a piaci felvevőképesség csak alacsonyabb áron biztosítható.

A gyorsan romló zöldség- és gyümölcsféleségeknél az ár időszaki megkülönböztetése is csak sajátos formák között oldható meg. Vannak ugyanis korai, középérésű és későn érő zöldség- és gyümölcsfajták. Az idényen belül megkülönböztetnek elő-, fő- és utóidényt. Mindezek sajátos módon tükröződnek a szervezetlen piac árviszonyaiban, s ezeket az árak szabályozásánál az államnak is figyelembe kell vennie.

Ezek után érthető, hogy különösen a gyorsan romló zöldség- és gyümölcsféleségeknél az állam sokkal rugalmasabb árképzési elveket és módszereket alkalmaz, mint a fő- és a tárolható terméknél.

Magyarországon a zöldség- és gyümölcsárrendszer nagy rugalmassággal rendelkezik. Ez a szűk körben érvényesülő fix ár, és a széles körben érvényesülő irányár, illetőleg védőár rendszerén alapul.

Az adott év termésének ismerete nélkül előre megállapított *fix ára* van például a vöröshagymának. A termés közelebbi ismeretében megállapított fix ára van a szőlőnek és a téli almának.

Irányárak rendszerében szabályozzák az óburgonya, fokhagyma, sárgarépa, petrezselyem, zeller, spárga, egyes káposztafélék stb. árát. Az irányárakat a termés közelebbi ismerete nélkül, a termelési ciklus kezdete előtt határozzák meg. A konkrét felvásárlási ár a kereslet-kínálat viszonyától függően alakul, de éves átlagárként – átlagos termés esetén – az irányár betartása kötelező.

Védőárakat alkalmaznak a paradicsom, zöldpaprika, káposzta, karfiol, zöldborsó, zöldbab, sárgadinnye, uborka, tök és zöldhagyma esetében.

A megállapított árak a tárolási költségeket nem foglalják magukban. Ha a termelő a szerződés teljesítésének végső határidején túl árutárolást vállal, ezért – megállapodás alapján – külön tárolási díj illeti meg. Az egyes gyümölcsféléknél a teljesen fertőzésmentes áruért minőségi ártöbbletet kell fizetni. Ugyancsak ártöbbletet kell fizetni a szabvány követelményektől eltérő minőségű és csomagolású, esetleg egyéb különleges követelményeknek megfelelően minősített, és különlegesen sorolt áruért. Így például a téli almánál, szőlőnél az exportelőírások szerinti csomagolásért, málnánál és epernél tálcába rakásért és egalizálásért, paradicsomnál rekeszbe sorolásért stb.

A termelőknek fizetett árakból a fogyasztói ár – meghatározott kivételektől eltekintve – a kereskedelmi árrés hozzáadásával alakul ki. Az állami és a szövetkezeti kereskedelmi szervek által érvényesíthető árréseket árhatóság állapítja meg. *Az árrések a fontosabb zöldség- és gyümölcsféleségeknél – mennyiségre számolva – abszolút összegben vannak meghatározva* azért, hogy a kereskedelem árrésbevétele a felvásárolt mennyiségtől és ne annak árszintjétől függjön, továbbá, hogy a felvásárló kereskedelem érdekelt legyen olyan termékek felvásárlásában is, amelyeknek felvásárlási ára csökken, és ne legyen érdekelt az árfelhajtó manipulációban.

Az abszolút összegben megállapított árrések (óburgonyánál, hagymánál, étkezési szőlőnél) fix árrésként érvényesülnek. Más termékeknél (újburgonya, korai burgonya, alma, szilva) az árrések éves átlagban vannak meghatározva, az árrés tehát változhat, sőt kívánatos, hogy a tömeges árfelfutás időszakában az általánosnál nagyobb mértékű legyen. Az árréseket azonban éves átlagban be kell tartani. A megállapított árrések a belföldön értékesített és az exportra szállított cikkeknél eltérően szabályozott.

Az irányáras és védőáras zöldségek és gyümölcsök mozgó felvásárlási árát általános szabályként hetenként – legfeljebb két alkalommal – a fogyasztói árváltoztatást pedig csak a felvásárlási árváltoztatást követően egy nappal később lehet végrehajtani. A már meghirdetett felvásárlási árat napközben nem lehet változtatni. Az azonos minőségű és azonos forrásból származó árura ugyanabban az időben és ugyanazon a helyen bármely felvásárló szerv azonos árat köteles alkalmazni.

Fix és irányára az ún. kemény cikkeknek van. Ezek a tervezettnél jobb terméseredmény esetén is export útján kedvezően értékesíthetők. A többi zöldség- és gyümölcsféleségek esetében az értékesítési lehetőség korlátozott. Ezért itt az állam korlátozott árszavatosságot vállalhat, vagyis a leszerződött területen termelt áruk átvételi ára nem süllyedhet a védőár alá. A zöldségfélék védőárát az átlagos termelési feltételek és az átlagosnál magasabb terméseredmények alapján adódó ráfordítások figyelembevételével alakítják ki.

Az ár védelme nem vezet szükségszerűen oda, hogy az állam az ilyen áron felvásárolt árutételek értékesítésére ráfizet. Hiszen az állam a fogyasztói árat is a felvásárlási árból kiindulva alakítja ki. Amikor azonban a termelők érdekében

alkalmazott védőár már magasabb, mint ahogyan a termék a fogyasztásban értékesülhet – és ilyen esetek a gyorsan romló zöldség- és gyümölcsféleségeknél könnyen adódhatnak –, akkor az állam már lényegében pénzügyileg támogatja a termelést. Ez a magyarázata annak, hogy egyes közgazdászok a védőár, illetőleg a minimális állami szavatolásnak csak ez utóbbi módszerét tartják elfogadhatónak. Az előbbit elvetik olyan indokolással, hogy csak egyoldalúan a termelők, nem pedig a fogyasztók érdekeit szolgálja. Valójában az ártartás érdekében foganatosított állami vásárlás azért védi „ma" a termelőt a fogyasztó terhére, hogy a fogyasztó „holnap" is hozzájuthasson az áruhoz. Amellett figyelembe kell venni, hogy amikor az állam kifejezetten a termelés védelme céljából vásárol, olyan készletek birtokába jut, amelyekre egyébként átmenetileg nem lenne szüksége. Az így megszerzett (raktározható, tartósítható, feldolgozható stb.) készleteket éppen arra használhatja fel, hogy „holnap" a fogyasztónak nyújthasson védelmet a termelő terhére, ha a megváltozott piaci helyzet már a kínálat számára kedvező.

IV. AZ ÉPÍTÉS, A SZÁLLÍTÁS ÉS A SZOLGÁLTATÁS ÁRAI

1. AZ ÉPÍTMÉNYEK ÁRA

Az építőipar rezsiárrendszere

Magyarországon a hatvanas években az építőipar mintegy 10%-át adja a társadalmi összterméknek, a termelő-ágazatokban dolgozóknak közel 10%-át foglalkoztatja. A nemzeti jövedelem mintegy 26–27%-át fordítjuk beruházásokra, melynek hozzávetőlegesen fele építési tevékenység. Az építőipari munka mintegy $^2/_3$-a beruházási jellegű, $^1/_3$-a karbantartó, javító, tatarozó munka.

Az építőipari tevékenység eredménye nagyobbára egyedi termékek halmaza, amelynek árrendszere folyamatosan, a sokmutatós tervezés és hatósági árrögzítés követelményei szerint alakult ki.

Az állami árszabályozás sokkal hatékonyabb a nagy- és középsorozatban vagy tömegszerűen gyártott iparcikkeknél, mint a szerelő-, javító- és építési munkáknál. Az előbbieknél nem okoz különösebb gondot az árak hatósági rögzítése, csupán arra kell ügyelni, hogy az árrögzítés megválasztott formája megfeleljen azoknak a követelményeknek, amelyek a szabályozás alá kerülő termékcsoport szakmai sajátosságaiból következnek. Az utóbbiaknál viszont az egyedi jelleg miatt sok esetben meg kell engedni, hogy az árat a vállalatok határozzák meg.

Amikor vállalati költségszámítási módszerrel képezik az árat, nagy a veszélye az ún. rezsiár kialakulásának. A rezsiár kifejezést annak jellemzésére használják, hogy az ár a munka végzése során felmerülő minden költséget fedez, és nem mérlegeli, miképpen merültek volna fel ezek a költségek, ha helyes munkaszervezéssel, ésszerűbben történik a kivitelezés. Rögzített ár esetén a termelés tényleges mennyiségét termelési érték formájában úgy fejezik ki, hogy az előállított mennyiséget (a megtermelt termékek súlyát, darabszámát stb.) a rögzített hatósági árral szorozzák. Ekkor a termelési érték nem a tényleges ráfordításokat tükrözi, hanem csak azokat a ráfordításokat, amelyeket termékegységre vetítve az árban elismertek. Rezsiár esetén a termelés mennyiségét termelési érték formájában úgy fejezik ki, hogy a különböző termékekre történő tényleges ráfordítások alapján képezik az árakat, és az előállított termékeket ezekkel az árakkal szorozzák.

Általános a tapasztalat, hogy amikor az építőipari vállalatok egyedileg állapították meg az árat, áremelkedési irányzat érvényesült. Egyedi termékekről lé-

vén szó, ez nem úgy valósult meg, hogy ugyanazon termék ára időről időre növekedett, hanem árszintemelkedés következett be, amit a fajlagos ármutatók emelkedése tükrözött. Arra a megállapításra lehetett jutni, minél inkább lehetősége nyílik a vállalatnak arra, hogy a munka teljesítőképessége alapján számítsa fel költségeit – még akkor is, ha hibájából vagy hibáján kívül a munka leáll (anyaghiány miatt keletkező üresjárat; külszíni építkezéseknél időjárás okozta leállás stb.) –, annál inkább „diktálhatja" a napi termelési értéket függetlenül attól, mennyi valójában a termelés mennyisége.

Vállalati költségszámítással képzett árak esetén a kivitelezési (szállítási) szerződés fontos tartozéka az ár előzetes közlése. Ez az ár ajánlati ár, és a megrendelő többek között az árajánlattól teszi függővé a szerződés megkötését.

Az ajánlati ártól meg kell különböztetni a szerződéses árat, amely voltaképpen a kalkulált ár rögzítése valamely meghatározott egyedi termékre. Tiszta vagy megközelítően tiszta rezsiár esetén a szerződéses ár előzetes ár, irányár, tájékoztató ár. Minthogy a rezsiár a költségeket tényleges felmerülésük szerint veszi figyelembe – és az ilyen árat csak az utókalkuláció módszerével lehet meghatározni – a kivitelező (szállító) a kivitelezési (szállítási) szerződésben fenntarthatja magának a jogot, hogy az árat megváltoztassa. Következésképpen a megrendelő csak az utólagos (vég-) elszámolásnál látja tisztán, mit fizet a megrendelt munkáért. Magától értetődik, hogy a beruházások rezsiszerű elszámolása a beruházások tervszerű bonyolítását zavarja. Hiszen, amikor a népgazdasági tervben előirányzott építmény tervezett pénzügyi fedezetét a lebonyolítás során jelentékenyen növelni kell, akkor nemcsak arról van szó, hogy ez több pénzt, hanem több anyagi alapot köt le, amivel a terv nem számolt.

A vállalatilag képzett árak rezsijellegének megszüntetése ily módon azt a követelményt is magában foglalja, hogy a szerződéses ár már olyan rögzített ár legyen, amit a kivitelező (szállító) vállalat utólag nem módosíthat. A szocialista országok árszabályozási gyakorlata – különösen a legutóbbi években –, e tekintetben jelentősen előrehaladt. A magyar árszabályozásban fokozatosan megkívánják valósítani, hogy az építési vállalatok által készített kiviteli tervekben a hatóságilag rögzített egységárnormákon alapuló, és a kivitelező, valamint a beruházó által előzetesen jóváhagyott ár, rögzített ár legyen. Ezt az árat a kivitelező utólag nem módosíthatja, csupán a beruházó által elrendelt pótmunkák, változtatások kimutatható költségtöbbletét számíthatja fel. Minden más címen jelentkező többletmunkák utólagos felszámítását meg kívánják szüntetni azáltal, hogy ezek költségeit a kivitelező nyeresége terhére viseli. E tekintetben csupán a talaj szintje alatt végzett egyes munkák jelentenek kivételt. Ezekre nézve a módosítás lehetőségét, a beruházó ellenőrzése mellett, továbbra is fenntartják.

A vállalatilag képzett árak rendszerében is érvényesülhet a felárak, engedmények rendszere. Egyes szocialista országokban például a kis és a nagy építkezéseknél a normalizált költségszámítás szerint a megállapított ár után felárral történő pótlékolást engedélyeznek. Vannak olyan költségvetési és árrendszerek,

ahol az építési kivitelezőnek – amennyiben a megrendelő hibájából tevékenységét időlegesen nem folytathatja – jogában áll ún. akadályoztatási pótlékot felszámítani. Kezdeményezések történtek az építmények kivitelezési időtartamnormáinak kidolgozására és a határidő- (sürgősségi) felár, illetőleg engedmény alkalmazásának bevezetésére. E szerint ha a megrendelő a kivitelezési időtartamnormán belüli határidőre kívánja elkészíttetni az objektumot és ezt az építési vállalat teljesíti, sürgősségi felárat számíthat fel; ha viszont az építési vállalat nem adja át határidőre az építményt, kötbért köteles fizetni.

Az építmények szabályozott költségszámítása

A rezsiár kiküszöbölésére több lehetőség kínálkozik:

a) az építőipari költségszámítási normák rendszerének bevezetése;
b) a típusterveken alapuló építkezések széles körű alkalmazása;
c) a költségátlagosításokon alapuló árképzés;
d) az előzetes ármegállapodás kötelező elve.

Magyarországon még az ötvenes években megkezdték a *típustervek készítését, és kidolgozták a típusépítmények hatósági alapáras rendszerét.* Az elképzelés az volt, hogy egyre több építményt fognak ebben a rendszerben kivitelezni, amikor csak ún. *adaptált* tervre van szükség, melynek alapján az építkezést a megfelelő típusköltségvetéshez fűzött *különbözeti költségvetéssel meg lehet valósítani.* Ezek az elképzelések azonban – legalábbis ez ideig – nem valósultak meg.

A hatvanas évek közepe táján a típusterveken alapuló építési érték részaránya az

állami kivitelezésű lakásoknál 74,9%,
a művelődési és oktatási épületeknél 35,2%,
a mezőgazdasági építkezéseknél 65,7%,
az ipari építkezéseknél 1,4% volt.

Nem bizonyult reálisnak az a feltételezés, mely szerint az eredeti típustervtől eltérő – elmaradó és új – szerkezetek korlátozott mértékben fordulnak elő. Az időközi műszaki fejlődés, a városrendezési elvek változása, az építtetők különböző igényei miatt a típusterv rendszerint olyan áttervezésen megy keresztül, hogy az egyszerűsítési szándékkal hozott rendelkezés egyre bonyolultabb helyzetet eredményez. A gyorsan fejlődő technika miatt a szerkezet tipizálást és méretegységesítést szorgalmazzák, amelyeket az egyedi tervezésű lakóépületeknél is különösebb nehézség nélkül alkalmazni lehet.

Ezen okok miatt a figyelem az építőipari *költségszámítási normák,* illetve a *költségátlagosítások* alkalmazásával elérhető árszabályozási módszerek felé irányult. Az előbbi módszer érvényesült 1952-től 1959-ig. Tudni kell azonban, hogy

ebben az időben nem léteztek az építőipari árrendszer stabilitását szolgáló egységárak – s e nélkül határozták meg az anyag-, a bér- és gépköltségek természetbeni normáit –, és hiányoztak az építőipar egyéb járulékos költségeire vonatkozó költségátlagolási módszerek.

Nagy előrehaladásnak számított, amikor a szocialista országok az építőiparban egységes alapra helyezték a költségszámítást és az árképzést. Később valamennyi szocialista ország bevezette a szerkezeti elemekre (1 m^3 falra, 1 m^2 vakolatra, 1 m^3 földkitermelésre stb.) számított anyagnormákat, munkaidőnormákat és gépi teljesítménynormákat. Sőt a különböző normákat a szerkezeti elemekre számított rögzített egységárakkal is kiegészítették. Mindez nem jelentette, hogy ezek az árak már jellegükben azonosak a hatóságilag rögzített árakkal, csupán átmenetet képeztek a rögzített hatósági ár és a rezsiár között.

Magyarországon az építőiparban 1952-ben vezették be a szerkezeti elemekre számított normákat. Az építmények rezsiárjellege azonban több vonatkozásban megmaradt. A költségszámítás arra a fő elvre épült, hogy az építmények egyedi jellege miatt az építési költségek jelentős részét építményenként külön-külön kell elszámolni.

A tapasztalatok később arra a felismerésre vezettek, hogy a *költségátlagosítási módszer alkalmazása nélkül a hatósági árszabályozás nem lehet elég hatékony*. Igaz ugyan, hogy amikor az árakat költségátlagosítási módszerrel képezik, akkor az ár – mivel az egyedi körülményeket figyelmen kívül hagyja – egyik esetben indokolatlanul laza, másik esetben pedig indokolatlanul feszített. Úgy ítéltük azonban meg, hogy a hátrány sokkal kisebb, mint a rezsiár megszüntetéséből származó előny. Amikor az ár nagyfokú helyi és egyedi pontosságra törekszik, akkor aláássa a vállalati kezdeményezést és a gazdaságosságra való törekvést. A kivitelező vállalat akkor törekszik például az anyagszállítások, a felvonulás leggazdaságosabb megszervezésére, ha nem határozzák meg előre, milyen szállítóeszközökkel, milyen módon kell a szállításokat lebonyolítani, a felvonulást megszervezni, hanem bizonyos átlagos költségfedezetet kap, amelyből ha megtakarít, az a vállalati nyereséget növeli. A vállalat akkor törekszik a leggazdaságosabb gépesítésre, ha nem írják elő, milyen gépi technológiával köteles a kivitelezést végrehajtani.

Az 1959. január elsejétől életbe léptetett magyar építőipari költségvetési és árrendszerben a költségátlagosítás elve szerint képezik az egyszeri géphasználat (felvonulás, elvonulás) költségeit; a téli építkezés többletköltségeit. Szélesebb körben érvényesül az átlagosítás a szállítási költségeknél. A felvonulási költségeket – az ideiglenes út és közmű kivételével – a végleges létesítmény költségvetési összegre számított százalékos pótlék keretében számítják fel. A felvonulási költség százalékát az építkezés volumenétől, jellegétől (lakóépület, ipari építkezés) és helyétől (lakott vagy lakatlan terület) függően különböztetik meg. Az ideiglenes út és közmű létesítésének költségét – amennyiben ez a kivitelező és a beruházó szerződése szerint szükséges – a kiviteli terv és a költségnormák alap-

ján számíthatják fel. Csak a nagy terjedelmű ipari és egyes különleges építkezéseknél maradt érvényben a felvonulási költségek tételes előírása. A megszabott rezsikulcsot a gépköltségekkel pótlékolt bérre vetítik, ami a rezsi egészséges átlagolását és elosztását biztosítja.

Az építményárak stabilitása és a műszaki fejlesztés

Az építőipari árrendszer megteremtésében – miként láttuk – az árstabilizációs megfontolások játszották a fő szerepet. Ezt a célt az árrendszer ki is elégíti. Nem azt jelenti ez, mintha burkolt formák között nem érvényesülnének áremelési tendenciák. Az árszínvonal fellazítására irányuló törekvések az elvégzett munkák mennyiségének nehezen ellenőrizhető voltából adódhatnak. Az ipari építkezéseknél, tatarozásoknál és a mélyépítési munkáknál – különösen az ún. eltakart szerkezetek körében – a kivitelező az árat megemelheti, mégpedig úgy, hogy a ténylegesen elvégzett munkánál többet szerepeltet a számlában. Van amikor ezt meg is teszik. A vizsgálatok azonban mégis egyértelműen azt bizonyítják, hogy az 1959-ben bevezetett árrendszer *stabilizálta az építmények árszínvonalát.* Ilyen értelemben az építőipari árvetési sémával és árképzéssel kapcsolatos tapasztalatok pozitívek. Ugyanakkor néhány vonatkozásban további módosítások célszerűek.

Nemzetközi és hazai tapasztalatok azt bizonyítják, hogy *a jövő a szerelő jellegű építésé és ez leghatékonyabban az üzemileg előre gyártott, nagyelemes építési mód mellett alkalmazható.* Ennek megvalósítása az új építési módszerek széles körű elterjesztését, újfajta szerkezetgyártó- és szerelőipar kiépítését igényli. Ezek a célkitűzések viszont csak olyan rugalmas ármechanizmussal egyeztethetők össze, amelyek nem akadályozhatják, hanem egyenesen ösztönzik ezt az átalakulási folyamatot. Éppen ezzel kapcsolatosak az építőipar jelenlegi árrendszerének hiányosságai. A hiányosságok a következők:

1. A stabil építőipari árszint helyes elve ez idő szerint *megmerevedett építőipari árrendszer alapján* valósul meg. Az árrendszer hosszú évekre rögzített anyag-, bér- és szállítási normákon alapul, noha a műszaki és technológiai feltételek, a bérezési és a szállítási költségek rendszeresen változnak. Az árszabályozás alapjául szolgáló költségvetési normák így fokozatosan elszakadnak a műszaki-gazdasági színvonalnak megfelelő értékviszonyoktól.

Az építőipari egységárak a költségvetési normák és az építőanyagok hatósági árának kettős rendszerén alapul. Ha tehát az építőanyagok árviszonyai elszakadnak azok értékviszonyaitól, akkor ez az építőipari egységárakra is jellemző. Sőt: az építőiparban a helyzet még azáltal is bonyolódik, hogy az építőanyagárak hatósági változtatását számos esetben nem vezetik át az építőipari egységárakon. Az építtetőt és tervezőt az építőipari árak tekintetében még az alkalmi ipari árváltoztatásokról sem mindig orientálják. Alapvető követelményként ve-

tődik fel tehát a norma és az egységárak rendszeresebb felülvizsgálata és módosítása.

2. A stabilitás érdekében az építőiparban *az árakat a legapróbb részletekig szabályozzák.* Az építőipar mintegy 8000-féle munkára és szerkezetre vonatkozó költségszámítási normával dolgozik. Az egységárváltozatok száma kb. 28 000. (Az eltérés onnan van, hogy azonos normához a felhasznált anyagoktól függően többféle egységárváltozat tartozik.)

Az építmény árszint ilyen módon történő stabilizálása azonban merev építményárakat eredményez, ami *áralkura* nem ad lehetőséget. Márpedig a rugalmas ármechanizmus érvényesítéséhez az építőiparban is érdekünk fűződik. E tekintetben azt kell feltételeznünk, hogy jól működő beruházási mechanizmussal, és a beruházásra fordítható keretek szabályozásával a keresleti-kínálati arányok az építőiparban is egyensúlyban tarthatók. Ilyen feltételek esetén az *árak* – a hatósági árszabályozási kötöttségek feloldásával – *az építtetők és kivitelezők egymás közti kapcsolatában alakulhatnak ki.* Egyensúlyi helyzetben nincs szükség az építőiparban megrendelés elfogadási kényszerre (kijelölésre). A kivitelezői szerződés, illetve ármegállapodás úgy jön létre, hogy az építtető a kivitelezőt ajánlattételre hívja fel, a kivitelező árajánlatot tesz és azt az építtető – ha megfelelőnek találja – elfogadja.

Ez esetben a tervező feladata a szerkezetek műszaki leírását tartalmazó „beárazatlan költségvetés" elkészítése, amely lényegében csak az ún. kiírási szöveget és mennyiséget tartalmazza, árak nélkül. A mindenkor érvényes árak kialakítása, valamint ezek alapján a költségvetés értékösszegének meghatározása – tehát a költségvetés beárazása – a kivitelező feladata.

Az ajánlati költségvetési rendszer, és az építőipari hatósági árszabályozási kényszerintézkedések feloldása természetesen csak akkor vezethetnek megfelelő – közgazdaságilag indokolt – árszint kialakításához, ha a kivitelezőt a verseny gazdasági mérlegelésére kényszerítik. A kivitelezők részben saját (házilagos) építési kivitelező szervezetekkel, részben pedig egymás között versenyeznek.

A saját (házilagos) építési szervezetek akkor válnak érdemleges versenytársakká, ha a mezőgazdasági, ipari, közlekedési vállalatok tevékenységében ezt nem tekintjük olyan melléktevékenységnek, amelynek végzését hatóságilag korlátozzák.

A konvertibilis kapacitással megvalósítható építési tevékenység körében általában célszerű a munkák versenytárgyalás útján való kiviteleztetése. Az ilyen munkák tekintetében a kiadásra kerülő építőipari költségszámítási normák és egyéb építőipari árszabályozási segédletek csupán *orientációs* funkciót látnak el.

A nem konvertibilis jellegű – és épp ezért versenytárgyalás útján vállalásba nem adható – munkák körében kell a kiadandó építőipari költségszámítási normáknak és egyéb árszabályozási segédleteknek *kötelező érvénnyel* rendelkezni. Ebben a körben a hatóságilag meghatározott normatív árak maximált áraknak, vagy olyan irányáraknak tekinthetők, amelyektől meghatározott korlátok között

el lehet térni. Ilyen árak alkalmazása esetén sem lehet azonban az egyes építmények individuális fuvarköltség eltéréséből, valamint a piaci ármozgásokból származó konzekvenciákat átvállalni, mert ez az építőipar árukapcsolatának további zavaraihoz vezetne. A feszültség következtében ugyanis a kivitelező vállalatok olyan munkákat, amelyeknek fuvarköltsége az átlagosnál magasabb, vagy amelyeknél a piaci árak meghaladják az irányárakban számításba vett értéket, lehetőség szerint nem vállalják el; az ilyen munkák tehát nem találnának kivitelezőre.

Az árrendszer tehát rugalmasabbá tehető anélkül, hogy a hatóságilag szabályozott, műszakilag megalapozott költségszámítási normák rendszerét meg kellene szüntetni. Változatlanul célszerű tehát megállapítani az általánosan előforduló szerkezetek anyagfelhasználási, munkaidő- és gépköltségnormáit. Szükségessé válik azonban az építőipari egységárak két részre bontása: *az egyik a piaci viszonyoktól független rész, a másik a piaci helyzet alakulását rugalmasabban követő rész lehetne.* Az első részben célszerű lenne figyelembe venni – a társadalmilag szükséges ráfordítási arányok, illetőleg az építőipari költségszámítási normák alapján – a szerkezetkészítés elevenmunka-, gépimunka- és általános költségeit. A mindenkori árak alapján célszerű képezni a szerkezetekhez műszakilag szükséges anyagköltséget.

3. Az építőipari árrendszernek *a gépi és a kézi munka összefüggéseit* is helyesen kell megalapozni. Magyarországon az építőipar gépesítése különösen a hatvanas években mutat jelentősebb fejlődést. Ennek megfelelően megvan a lehetőség ahhoz, hogy a gépköltségeket a korszerűbb gépek alapján alakítsák ki. A műszakilag korszerű megoldásokat kell figyelembe venni a segédszerkezetek (zsaluzás, dúcolás, állványozás) költségeinek meghatározásánál is. A kézzel és géppel egyaránt végezhető munkafolyamatok esetében a normákat gépi munka figyelembevételével célszerű rögzíteni ott, ahol a munkamennyiség legalább 33%-át géppel végzik. Ahol ezt az arányt nem érik el, ott a normákat célszerű a kézi munka alapján kialakítani. De – és ezen van a hangsúly – *egyik esetben sem kell utalni a munka kézi vagy gépi jellegére.*

Sok minden tehető az építőipari árrendszer merevségének feloldására, anélkül, hogy ez veszélyeztetné az árstabilitás hatékony biztosítását. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az építmények cseréje sajátos piacon, a beruházási javak piacán bonyolódik. Ez nyilvánvalóan egészen másként funkcionál verseny feltételek mellett (versenytárgyalási rendszerben) végzett építkezéseknél, mint amikor állami intézmények között a verseny lehetősége nélkül jönnek létre ezek a kapcsolatok. Az állami szervek beruházási kapcsolatait az jellemzi, hogy az állami építtetők oldalán az árak (építési költségek) csökkentésében való érdekeltség – legalábbis ez idő szerint – gyengén jelentkezik. Ugyanakkor a kivitelezőt a magasabb termelési értékben tesszük anyagilag érdekeltté. Ilyen körülmények között az építőipari árrendszerben kell megoldani, hogy a termelési érték az építőipari árszínvonal stabilitása mellett növekedjék.

Magyarországon az építési, szerelési munkák $^2/_3$-a új építkezés és $^1/_3$-a felújítási (javító-átépítő) munka. Az építőipar sokirányú tevékenységének középpontjában a lakóházépítkezés áll. A teljesítmény közel 30%-a esik erre.

A lakóház különböző konstrukciókban épülhet és a lakás építési költsége a konstrukciótól függően eltérő lehet (lásd a 84. sz. táblázatot).

84. sz. táblázat

Kétszobás lakás építési költsége
(1964)

Építési konstrukció	Építési költség		Fogyasztói ár (Ft)
	Ft	Index	
Állami bérház*	150 000	100	—
Családi ház**	130 000	87	130 000
Szövetkezeti lakás*	150 000	100	127 000
Társas ház*	154 000	103	150 000
Öröklakás*	225 000	150	177 000

* Budapesti összkomfortos lakás.
** 62%-a községi és 38%-a városi jellegű építkezés.

A különböző konstrukciójú kétszobás lakások építési költségkülönbségei általános szabályként *a kivitelezési tervekben előírt objektív körülményekből adódnak.*

Az öröklakás építési költsége 50%-kal nagyobb mint az állami bérlakásoké. A költségtöbblet mindenekelőtt abból adódik, hogy az öröklakás egyedi terv alapján, rendszerint beépített területen, elszórtan, ún. foghíjon épül. Ebből következik, hogy az alapozási költség lényegesen magasabb, mint a zárt lakótelepen felépülő állami lakás költsége. Ezen túlmenően a tervező a városrendezési előírások betartása miatt költségesebb homlokzatkiképzést alkalmaz. Az öröklakás általában nagyobb alapterületű, mint az állami bérlakás, felszereltsége is magasabb színvonalú.

Az építési költségben csak akkor keletkezik differenciáltság, *ha az építőipari munkát kisiparos végzi.* Ilyenkor a ráfordítások elszámolása kisipari egységárakon történik. Ezek az egységárak általában magasabbak, mint az állami vállalatok által érvényesíthető egységárak. A *családi ház* építési költsége gyakorlatilag ezért marad alatta az állami bérlakások építési költségének, mert a családi házak többsége (62%-a) félkomfortosan, vagy komfort nélkül, vidéken épül. E házak jelentős része még ma is gyengébb minőségű (III., IV. osztályú, használt tégla, illetve a hagyományos téglafalazatot helyettesítő vályog, vert agyag, öntött salak, kő és ezek kombinációjából épül). Emellett a családi házak lakószobái (főleg vidéken) rendszerint a költségesebb parketta helyett hajópadlóval készülnek.

Külön magyarázatra szorul, *miért tér el, illetőleg miért alacsonyabb az építési költségnél a társasház, a szövetkezeti lakás és az öröklakás fogyasztói ára.* A lakosság megrendelésére történő lakóépületek építése, bővítése, átalakítása, tatarozása, felújítása esetén az 50 000 forintot meghaladó munkáknál 3% engedményt kell nyújtani. Ezért alacsonyabb 3%-kal a társasház fogyasztói ára az építési költségnél. A szövetkezeti és öröklakások építése esetén pedig az állam egyfelől hitel nyújtásával, másfelől árkedvezménnyel ösztönöz az irántuk megnyilvánuló kereslet fokozására. Az árengedmény öröklakásoknál 20%, a szövetkezeti lakásoknál pedig mintegy 15%.

A telek ára

A lakóház építési konstrukciók szerinti áreltérése a *telkek árrendszeréből* is következik.

Az állami építkezéseknél telekérték címén költséget nem számolnak el, hacsak adott esetben kisajátított ingatlanért nem kellett kártalanítást fizetni. Az ilyen esetre megállapított négyszögölenkénti irányár is lényegesen alacsonyabb a telek forgalmi értékénél.

Más a helyzet a lakosság egymás közötti telekforgalmában, illetőleg amikor az állam magánszemélynek ad el beépítetlen vagy beépített telket. Általános szabályként ilyenkor a telek ára a helyi viszonyoknak megfelelően kialakuló forgalmi értékhez igazodik.

A telek forgalmi értéke számos tényezőtől függ. A fővárosi telek például értékesebb a városinál, a városi pedig a falusinál. Ezek a különbségek azonban távolról sem olyan nagyok, mint a fővárosi, városi, községi településeken belül, amikor a telek közelebbi adottságai (fekvés, közművesítés foka, lehetősége, megközelíthetőség, környezet beépítettsége stb.) játszanak szerepet. A telek forgalmi értékének eme sajátosságaira a kisajátítási irányárakból is következtetni lehet. A négyszögölenkénti irányárak községekben 6–15 forintig, Budapest területén pedig építési övezettől függően 15–200 forintig alakulnak. Az irányárak felfelé tendálnak.

Sajátos módon tükröződik a telek ára az építési konstrukciók szerinti lakásépítési költségekben (lásd a 85. sz. táblázatot).

85. sz. táblázat

A telek árának aránya az építési költségben

Építési konstrukció	Százalék
Családi ház	8,0
Társasház	7,0
Szövetkezeti lakás	1,0
Öröklakás	1,6

EGY LAKÁSRA JUTÓ KÖLTSÉG

közművesítés kommunális jellegű építmények költségével

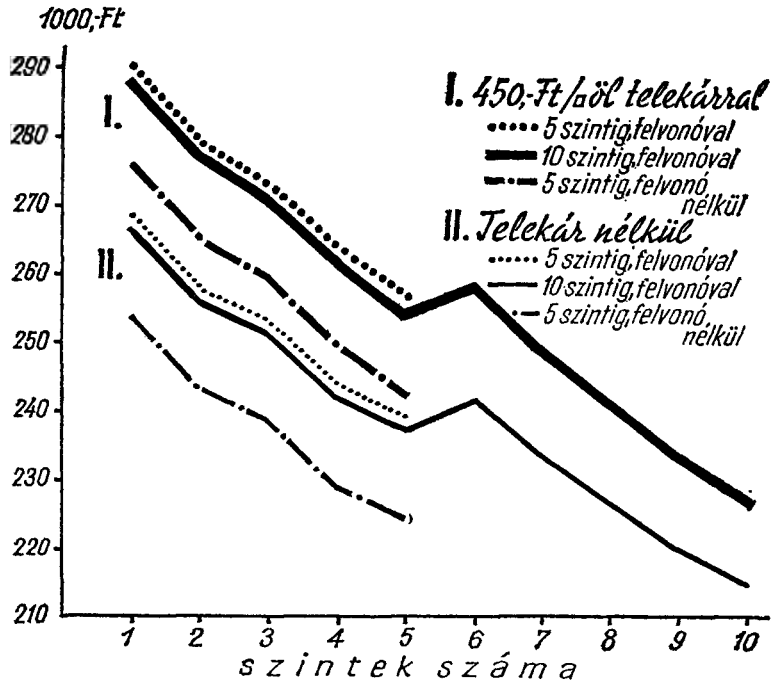

A legdrágább telkeken az *öröklakások* épülnek. Viszont ezek többsége 6–7 emeletes, ami a telkek gazdaságos kihasználását biztosítja. Ezért viszonylag alacsony a telekérték súlya az öröklakás építési költségében. A nagy részarányt képviselő *társasházak* és *családi házak* esetében nemcsak arról van szó, hogy azok földszintesek – a társasházak esetében pedig általában 2–3 emeletesek –, hanem hogy ezek általában szabadon álló és kerttel rendelkező épületek, ahol tehát a telekbeépítési részarány lényegesen alacsonyabb, mint az ún. zártkörű öröklakásos épületeknél. A *szövetkezeti lakások* általában négyemeletesek. A telekérték súlya mégis alacsony az építési költségben, mert a szövetkezeti tagság a telek tényleges forgalmi értékének csak 50%-át téríti meg, a másik 50%-ot állami hozzájárulás fedezi.

Az utóbbi években a fokozott földvédelem a figyelmet a telek árára irányította. Problémát okoz *az állami tulajdonban levő telkek ingyenes használata.* Az állami termelő-, készletező és kereskedelmi vállalatok, valamint a különböző állami intézmények emiatt feleslegesen telkeket tartanak lefoglalva, amelyeket más célokra előnyösebben lehetne felhasználni. A racionális telekgazdálkodást

az is nehezíti, hogy még a szabad telekforgalomban is rendkívül nyomott telekárak alakultak ki. Amíg az 1939. évi pengőárak és az 1962. évi forintárak a családi ház építési költségben 22-es árszorzót mutatnak, addig a telek árszorzója csak 5. Így a családi ház költségében a telek ára 1962-ben 8%-ot tett ki, ugyanaz az arány 1939-ben 27% volt. Az értékviszonyok ilyen eltolódását is fel szokták hozni, amikor megállapítják, hogy rendkívül elterjedt a mezőgazdaságilag hasznosuló területek kivonása a termelésből.

A telekár összefüggésében bírálható el az is, *milyen magas lakóépületet minősíthetünk leginkább gazdaságosnak.* Az állami lakóépületeknél – amikor a kalkuláció telekértéket nem tartalmaz – ezt a kérdést a felvonóigényesség alapján szokták elbírálni. Négyemeletes lakóépület még felvonó nélkül építhető. A felvonós építkezés viszont nyolcemeletes építkezés esetén ad a négyemeletesnél olcsóbb lakásköltséget. De a fajlagos költségmegtakarítás a tízemeletes lakóháznál is csak 6,5%. A fajlagos költségalakulásnak ez a görbéje nem ad elegendő ösztönzést a városi telkek gazdaságos kihasználására. Figyelembe kell itt vennünk azt is, hogy az építőiparban az építési módok (hagyományos, blokkos, paneles, öntött), valamint a lakások tervezésénél a felszereltség különböző foka igen jelentős költségingadozásokat okozhatnak az egyes épületek gazdaságossági mutatóinak összehasonlításánál.

Ezek a problémák indokolják a telek árának rendezését.

Az építési anyagok ára

Az építőanyagipari árrendszerben széles körben érvényesíthető a szabad árrendszer, illetőleg a szabad árrendszernek olyan változata, amelyben az egyes iparágak csupán néhány termékének ára kerül maximalizálásra azt feltételezve, hogy az iparág többi termékeinek árát a kiemelt termékekre vonatkozóan meghatározott maximált ár, a szabadpiaci feltételek mellett is behatárolja. A főbb építőanyagipari termékcsoportnál az alábbi elvek szerint célszerű az árakat kialakítani:

A *mészipar* termékeinél – ahol jelentős részarányt képvisel a termelésben a helyiipar – az átlagosnál magasabb ráfordítás alapján célszerű a maximált árakat meghatározni. Ez a maximált ár is azonban csak a kijelölt üzemekre vonatkozna. Lehetővé kellene tehát tenni, hogy a határköltség szintjén termelő helyi mészégetők termékeiket szabad árakon értékesíthessék.

A *tégla- és cserépiparban* mintegy 4–5 féle termék árát célszerű maximálni.

A *mélyépítési köveknél* is csupán mintegy 4–5 féle alapvető kőfajtára vonatkozóan kell maximált árakat kialakítani, azt feltételezve, hogy ezek támpontul szolgálnak az iparág többi termékeinek megegyezéses árkialakításánál.

A *kavics* áránál a határköltség elve alapján célszerű a maximális árakat kialakítani. Ennek a lazább árrendszernek az indokoltságát, a kavics árát döntően

determináló fuvarköltségnek az alapárnál lényegesen nagyobb mértéke határozza meg.

A *szerkezetgyártó ipar* termékeinél az árakat egyrészt a segédüzemi gyártás és a monolitikus szerkezet előállítási költségeivel, másrészt az acél- és vasszerkezetekkel összefüggésben maximált ár formájában célszerű meghatározni.

Az építési anyagok árrendszerének helyes kialakításánál elsősorban arra kell figyelemmel lenni, hogy *az építőipar anyagigényes iparág.* Nálunk az építőipar termelési értékének 50%-a anyagérték, és mintegy 2–3000 anyagféleségből tevődik össze. Nem is annyira az építőanyagok, mint inkább az épületszerelvények (zárak, csapok stb.) és épületszerkezeti felszerelések (kazán, radiátor, fürdőkád, felvonó stb.) adják a felhasznált termékek változatos gazdagságát.

Az építőipar anyagszerkezete az elmúlt évtizedben jelentős változáson ment keresztül. E változásnak két fő iránya figyelhető meg.

1. Az építőanyagok körében csökken a „szilikát" termékek (cement, mész, kő, tégla, üveg és kerámia), és megfelelően növekszik a betonelemek súlya. Ez utóbbiak körében pedig fokozatosan eltolódik az arány a korszerű technológiával gyártott, alul-felül sík, feszített födémek és feszített vasbeton gerendák irányába. (Meg kell jegyezni, hogy Magyarországon ez az irányzat erőteljesebben csak a hetvenes évek felé fog érvényesülni.)

2. A hagyományos szerkezeteket egyre inkább műanyag szerkezetek helyettesítik. A műanyagok építőipari felhasználásának világméretű növekedésére jellemző, hogy a világ építőipara 1920-ban 20 000 tonna, 1960-ban 7,4 millió tonna műanyagot használt. A világ építőiparában felhasznált fém az elmúlt évtizedben 20–70%-os, a műanyag-felhasználás viszont 400%-os emelkedést mutat.

Az építőiparban az építkezési volumen rendkívül gyors ütemű emelkedése csak új anyagok felfedezésével és felhasználásával biztosítható. Éppen ehhez fűződik az az anyagszerkezeti sajátosság, mely szerint az *új anyagok már eleve a hagyományos anyagok helyettesítésével, és azokkal konkurráló anyagokként kerülnek forgalomba.* E sajátosságok határozzák meg az árpolitika feladatait az építőanyagok árképzése terén.

Minél fejlettebb az építőanyag-bázis, annál erőteljesebb az a kívánság, hogy a helyettesíthető anyagoknál olyan áraránynak érvényesüljenek, amelyek az építmények tervezésében és az építkezési vállalatok anyaggazdálkodásában egyaránt helyesen orientálnak. Ha az árpolitika e követelményeket szem előtt kívánja tartani, le kell mondania arról, hogy minden építőanyag árat a ráfordítási elvnek megfelelően szabályozzon. Ilyenkor az árpolitika olyan jellegű probléma előtt áll, mint az energiahordozók ármegállapításakor: az a kérdés, hogy a különböző építőanyagok árarányát az építőanyagok átlagosított értékszintjén, a legnagyobb mennyiségben használt építőanyag értékszintjén vagy használati értékek szerint határozza-e meg.

A ráfordítási elven alapuló árarány Magyarországon első ízben az ötvenes

években okozott problémát *a fafelhasználás korlátozására hozott intézkedések nyomán.* A népgazdaság viszonylag szűk faellátottsága szükségessé, a betonelemgyártás fejlődése pedig lehetővé tette, hogy a tervező és építési vállalatok felé fafelhasználást korlátozó előírásokat alkalmazzunk. Ez növelte az építési költségeket. Az építési költségek emelkedése természetszerűleg nem kerülhető el, ha a faszerkezet olcsóbb, mint az azt helyettesítő betonszerkezet. Ha a költségkülönbséget a tervező intézet előirányozza, az építési vállalatot nem éri sérelem. Ilyen körülmények között azonban nem lehet az építőipartól várni, hogy kezdeményező legyen a fatakarékossági eljárások bevezetésében. Az építőipar önálló elszámolási rendszerében csak úgy lehet megteremteni az összhangot a társadalmi érdekkel, ha az építőipar számára a fánál olcsóbbá teszik a betonelemet.

Ami az ötvenes években még csak szórványosan jelentkezett, az – az építőanyag-bázis fejlődésével – a hatvanas években már széles alapon nyugvó program lett, és 1963-ban a hagyományos szerkezeteket helyettesítő műanyag szerkezetek fokozott alkalmazására ösztönző árrendszer bevezetését tette szükségessé.

Az építőanyagáraknak a használati érték elvén alapuló rendezését (árarányosítását) helyesen kell értelmezni. Ha fentebb utaltunk az energiahordozók és az építőanyagok árképzése közötti rokonságra, a jellegbeli különbségre is helyes hivatkozni.

1. Az építőanyagok ráfordítási viszonyait a természeti tényezők nem befolyásolják annyira, mint az energiahordozóknál.

2. Az energiahordozóknál a természeti tényezők nemcsak az értékviszonyokat, de az egyes energiahordozók bővített újratermelését is erőteljesen befolyásolják. Az építőanyagbázis fejlesztése – különösen a helyettesítő anyagoké – pusztán beruházáson múlik. Ilyen körülmények között *az építőanyagok árrendszerében a használati érték elvén alapuló árarányosítás nem vezethet a ráfordítási arányoktól történő teljes elszakadáshoz.* Ezt kivételnek kell tekinteni, amely tartósan csak néhány anyagféleségre korlátozódik, általánosságban pedig átmeneti jellegű (azért alkalmazzák például, hogy az új építőanyag iránti keresletet élénkítsék, vagy a gyártásberendezkedés költségáthárítását eliminálják stb.).

Magyarországon az építőanyagárakat ez ideig nem sikerült az építkezések kívánatos anyagszerkezetével összhangban szabályozni. Ez azonban nem annyira a ráfordítási elv hiányossága, hanem *konvencionális* meggondolások és az ármerevség következménye. A vizsgálatok kiderítették az áruszállítási díjszabás okozta torzulásokat. A hagyományos építőanyagok vasúti szállítás esetén konvencionális áruszállítási díjkedvezményben részesülnek. Ezért a rendeltetési helyen az új építőanyag eleve hátrányban van a hagyományos anyaggal szemben. A további probléma abból adódik, hogy a teherautó szállítási tarifája – a ráfordítási arányokhoz képest is – magasabb a vasúti tarifánál, márpedig bizonyos betonelem szerkezeteket csak megfelelően konstruált teherautókon lehet szállítani. A merev árak okozta torzulásokra az építőipari műanyag szerkezetek 1963. évi árrendezése szolgáltat példát. Ezek a hagyományos építőipari szerkezeteknél

nem azért lettek olcsóbbak, mert az árakat a ráfordítási arányoktól eltérítettük, hanem azért, mert a műanyag szerkezetek értékviszonyaiban bekövetkező változásokat – néhány éves késedelemmel – az új árakkal fejeztük ki.

A tervezői díjszabás

Az építmények műszaki terveit a tervező irodák készítik. A tervezők feladata olyan tervdokumentáció összeállítása, amely a kívánt funkciót optimális térhasznosítással, gazdaságos és korszerű szerkezetekkel, a célnak megfelelő minőségben valósítja meg. Az építmény gazdaságossága legnagyobb mértékben a tervező irodák tevékenységétől függ, mert az építményt alkotó szerkezetek kiválasztása a tervezők feladata.

A tervezői munka irányára nemcsak az építőipari árrendszer, de a tervezői díjszabás is befolyást gyakorol. Magyarországon nem beszélhetünk egységes építési-tervezési díjszabási rendszerről. *A különböző szervek által kiadott tervezési díjszabások – a tervezési díj meghatározásának alapvető módszere szerint – négy csoportba sorolhatók:*

a) Díjalapértékes jellegűek, amelyeknél a tervezési díj összegét az építés kivitelezési költségösszegére – mint díjalapértékre – vetített százalékos kulcs alapján határozzák meg.

b) Díjtételes jellegűek, amennyiben valamely teljesítményre, vagy annak természetes mértékegységben kifejezett egységére fix összegű tervezési díjat alkalmaznak.

c) Átalányáras jellegűek, amikor a tervezési díj rögzítésére a beruházó és a tervező között előzetesen meghatározott megállapodás szolgál alapul.

d) Ráfordításos jellegűek, amely esetben a tervezés díját utólagosan, a ténylegesen ráfordított tervezői munka alapján számítják ki.

Az építéstervezési díjszabásoktól bizonyos mértékig eltérő problémákat vetnek fel – de azokkal mégis kapcsolatban vannak – a *technológiatervezési díjszabások.* A technológiatervezési díjszabások többnyire természetes mértékegységre, kapacitásadatokra állapítják meg a tervezési díjakat, vagy utókalkulációs rendszerűek.

A különböző szervek által kiadott tervezési díjszabások nincsenek kellő mértékben koordinálva, és egymástól igen lényeges vonatkozásokban *eltérnek.*

A díjszabások többsége olyan részletes alapadatokat is figyelembe vesz, amelyek a tervezési szerződés megkötésekor nem ismeretesek, így a díjjárandóság összege csak a munka elvégzésével állapítható meg. Az ilyen díjszabás gyakorlatilag használhatatlan. A díjszabásokban nem érvényesül *az azonos teljesítményért azonos díj elve.* Az egyes díjszabások ugyanarra a teljesítményre eltérő díjakat állapítanak meg. Az árszintben mutatkozó eltéréseket jól szemlélteti az ún.

mérnöknapokra felszámított díjak összege, mely a különböző díjszabásokban 160–850 Ft/nap értékek között változik.

A jelenlegi tervezési díjszabások általában nem ösztönzik kellően a tervezőket *a gazdaságos és korszerű tervek* készítésére, valamint a tervezési idő csökkentésére. Különösen lemérhető ez a ráfordításos jellegű, valamint azoknál a díjszabásoknál, ahol a tervezési díj a beruházás kiviteli összegétől függ.

Nem kielégítő mértékben ösztönöznek a díjszabások a *típustervek* alkalmazására sem. A típusszelekció és építménytervek változtatás nélküli adaptációjáért járó díj viszonylag alacsony. A díj növekszik, ha az adaptálás során a tervező az eredeti típustervet módosítja. Ezért nem érdekelt a tervező abban, hogy a típustervek adaptálásánál fellépjen a szükségtelen és elkerülhető változtatások ellen, sőt a változtatásban maga is érdekelt.

A tervező vállalatok a tervezésért felszámítható tervezési díj összegét egy beruházásnál több – kb. 5–7 – *díjszabás* alapján kénytelenek elszámolni. Több díjszabás alkalmazása akadályozza az áttekintést és felesleges árvitákat eredményez, ugyanakkor megnehezíti az árhatósági döntéseket is.

A tervezési díjszabások megvizsgálása alapján napirendre került új, egységes alapelvekre épülő, a díjszint stabilitását biztosító építéstervezési díjszabásrendszer kidolgozása. A törekvés olyan tervezői díjszabásrendszer kialakítása, amelynek köre kiterjed minden építményfajtára (építési munkákra), területrendezésre, építéstervezésre és az ezzel kapcsolatos előkészítési (talajmechanikai, műszaki feltárási, tereprendezési, parkosítási stb.) munkákra, bútorokra és berendezésekre.

Az látszik kívánatosnak, hogy az egységes tervezési díjszabás a díjalapértékes díjszabás legyen, de a tervezési díj alapértékei a beruházási költségnormák alapján határozódjanak meg. Célszerű biztosítani, hogy a tervező vállalatok díjbevételét a beruházási költségnormákkal szemben mutatkozó költségmegtakarítás növelje, a költségtúllépés pedig csökkentse. Ez az intézkedés korszerűbb és gazdaságosabb tervmegoldások kidolgozásának ösztönzését szolgálhatja.

2. A SZOLGÁLTATÁSOK ÁRRENDSZERE

Ingyenes és térítéses szolgáltatások

Vannak termelő és nem termelő jellegű szolgáltatások. *A termelő jellegű szolgáltatások* egy részénél (villany, gáz stb.) a tevékenység eredménye hasonló az anyagi javakhoz, mások (áruszállítás, javítás) a termelési folyamat szerves részének számítanak. A termelő és a nem termelő szolgáltatások nem mindig határolhatók el élesen. Sokszor megítélés dolga, hogy valamilyen tevékenységet az anyagi termeléshez soroljunk-e vagy sem.

A nem termelő jellegű szolgáltatásokat attól függően szokták csoportosítani, hogy a tevékenység

– az anyagi termelés részére,
– a lakosság személyes szükségleteinek kielégítésére, vagy pedig
– az össztársadalmi szükségletek kielégítésére irányulnak-e.

A társadalom közös szükségleteinek kielégítésére végzett tevékenység az államigazgatás és a védelem. E tevékenységnek nincsenek figyelemre méltó árvonatkozásai. Ezzel kapcsolatban elegendő annyit megjegyezni, hogy az állam az államigazgatási rendszer keretében végzett tevékenységért bizonyos esetekben *illetékfizetési kötelezettséget* állapít meg. Nagyobb figyelmet érdemelnek viszont azok a szolgáltatások, amelyek a lakosság fogyasztási igényeit elégítik ki.

A fogyasztás anyagi javak és szolgáltatások elhasználásából áll. A fogyasztás körében *növekedőben van a szolgáltatások társadalmi jelentősége.* Ahogyan létrejön az anyagi javak viszonylagos bősége, úgy fokozódik a lehetőség a kultúra ápolására, az egészség védelmére, az ember kényelmét szolgáló intézmények fejlesztésére. Ezért változik a fogyasztási szerkezet a társadalmi fejlődéssel a szolgáltatások irányába.

Magyarországon ez idő szerint a szolgáltatások a lakosság fogyasztási szerkezetében 15%-ot tesznek ki. Ez a mutató persze nem tükrözi hűségesen a szolgáltatások szerepét. A szocialista társadalomban – így Magyarországon is – *az alapvető társadalmi gondoskodás feladatait általában közvetett (ingyenes* vagy rendkívül kedvezményes térítés mellett) *juttatások formájában oldják meg.* A szocialista társadalom tagjai tehát egyfelől pénzjövedelemmel rendelkeznek, másfelől társadalmi juttatásban részesülnek.

A *közvetett juttatások* jellegüket tekintve két nagy csoportba oszthatók: a társadalmi gondoskodás körébe tartozó juttatások, valamint a munkával kapcsolatos juttatások csoportjára. Az előbbiek olyan szükségleteket fedeznek, amelyeknek kielégítése a társadalom tagjai szempontjából szociális, az össztársadalom szempontjából pedig politikai és etikai követelmény. Egészségvédelmi, oktatási, gyermeknevelési és más hasonló jellegű feladatok ellátása tartozik e juttatások körébe. A munkával kapcsolatos juttatásokat a munkafeltételekből adódó aránytalan terhek részleges kiegyenlítése indokolja. E juttatásokat a szocialista országok részben történelmileg kialakult adottságok, részben a szocializmus építése során adódó szükségszerűség szerint szabályozzák.

A közvetett juttatásokban bizonyos mértékig már a szükséglet szerinti elosztás elemei fejeződnek ki. E juttatásokat az állam nem a végzett munka, hanem a társadalom tagjainak elismert szükségletei alapján biztosítja. Akár térítés nélkül, akár ún. minimális díjtétel mellett biztosítják az állami juttatásokat, a jövedelemelosztás befolyásolásának elsődleges eszköze itt már nem az ár, hanem a juttatások kialakított rendszere, mindenekelőtt az igényjogosultság körének meghatározása. Egészen nyilvánvaló ez olyan termékeknél, amelyek az árucserében

meg sem vásárolhatók (egyes életmentő gyógyszerek, bölcsődék, napközi otthonok igénybevétele stb.).

Az értékmutatók segítségével vizsgált fogyasztási szerkezetben tehát csak az ún. térítéses szolgáltatások játszanak szerepet. A szolgáltatások árrendszere is csak e körben vizsgálható.

A szolgáltatások költségemelkedésének folyamata

A termelőerők fejlődésével – az életszínvonal ezen alapuló emelkedésével – együtt járó folyamat a szolgáltatások költségnövekedése, *az anyagi termékek és a szolgáltatások értékarányának ezzel összefüggő változása.*

Az anyagi termékek – és ezen belül különösképpen a tömegáruk – értékviszonyaira a termelés tömegének növekedése, a gyártástechnológia és a gyártmánykonstrukció korszerűsítési lehetősége gyakorol hatást. Mindez a *termékérték csökkenésének tendenciáját* teremti meg. Más a helyzet a szolgáltatásoknál. Itt a műszaki fejlesztés – és a termékek értékének ezen alapuló csökkenése – sokkal korlátozottabb. A szolgáltató ágazatban dolgozók bérét a termelőerők általános fejlődése és az ezen alapuló életszínvonal-emelkedés, nem pedig a szolgáltató munka termelékenysége szabályozza. Ez oda vezet, hogy *a szolgáltatás értéke nem csökken, hanem emelkedik.*

A tömegáru és a szolgáltatás eltérő értékalakulását csak általános tendenciaként foghatjuk fel. A szolgáltató tevékenység jellege ugyanis csak egyes esetekben emel gátat a munkatermelékenység jelentősebb – illetőleg rendszeres – növelése elé (például a fodrászatnál). Több területen a szervezeti-műszaki intézkedések nagyarányú termelékenységjavulást eredményeznek. Ez figyelhető meg azokban a szolgáltató ágazatokban, ahol a szolgáltatást gépesített, korszerű nagyüzemekben végzik (vegytisztítás és mosás). De még ott is, ahol a szolgáltatás jellege a kézművességen alapszik, viszonylag tág lehetőségek kínálkozhatnak a munkatermelékenység javítására. Ez figyelhető meg (a rendelő szabóságok, méretes cipészetek esetében), amikor a teljesen elkülönült egyéni munkáról a megosztott munkára térnek át és olyan gépeket használnak, amelyek a termékek minőségét, kézműipari jellegét nem befolyásolják.

A tömegáru és a szolgáltatás értékének eltérő irányú alakulását nem szabad tehát úgy értelmezni, mint az összes szolgáltatásra egyaránt jellemző, különösen pedig mint azonos súllyal jelentkező folyamatot. Fő tendenciaként mégis ez az a folyamat, amelyből a szolgáltatások árrendszerének tanulmányozásakor ki kell indulni. A tömegáruk és a szolgáltatás értékének eltérő irányzata világosan tükröződik a kapitalista országok árviszonyaiban is. Ez tűnik ki akár a tömegáruk és a szolgáltatások árarányait nézzük, akár azt, mennyi idő alatt keresi meg a munkás azt az összeget, amin tömegárukat vásárolhat (lásd a 86. és 87. sz. táblázatokat).

86. sz. táblázat

*A segédmunkás órabérének vásárlóereje — termékek és szolgáltatások árában számolva — a kapitalista országokban**

Megnevezés	Essen	Párizs	London	Bécs	Ottawa	Washington	Djakarta
Egy kg cukor	1,2	1,0	0,40	1,40	0,30	0,2	4,0
Ágyterítő	10,0	20,0	12,00	16,00	5,00	5,0	83,0
Rádiókészülék	75,0	90,0	110,00	200,00	35,00	20,0	500,0
Mozijegy	1,0	0,8	0,75	0,45	0,40	0,6	0,4
Hajvágás	0,8	1,1	0,70	0,95	0,75	1,0	0,4

* Forrás: *Fourastié:* Die grosse Hoffnung des zwanzigsten Jahrhunderts. Bund Verlag, Köln.

87. sz. táblázat

*A készáruk és szolgáltatások árának szinteltolódása 1953—1959 között**

Ország	Áremelkedés %		Árszint-eltolódás %
	Fogyasztási cikkek	Szolgáltatások	
Ausztria	109	135	+24
Dánia	116	126	+ 9
Franciaország	126	138	+ 9
NSZK	111	114	+ 3
Olaszország	109	122	+12
Hollandia	113	129	+14
Norvégia	119	127	+ 7
Svédország	118	125	+ 6
Svájc	103	114	+11
Anglia	116	130	+12
Kanada	106	117	+10
Egyesült Államok	105	114	+ 9

* Forrás: *W. Fellner—M. Gilbert—B. Hausen — R. Kahn—Fr. Lutz—P. de Wolff:* The Problem of Rising Prices. Párizs 1961.

A táblázatok meglehetős következetességgel fejezik ki az életszínvonal és a készáru-szolgáltatás árarányok jelzett összefüggését.

Más a helyzet a szocialista országokban. Ezekben az országokban a szolgáltatások árrendszere ez idő szerint el van szakítva a szolgáltatások értékviszonyaitól.

A szolgáltatási árak alacsony szinten tartása

A szocialista országok az alacsony szolgáltatási árak politikáját követik. Magyarországon ez történetileg a második világháború inflációs folyamatában alakult ki. Az infláció előrehaladásával, ily módon néhány alapvető élelmiszer és szolgáltatás ára egyre inkább elszakadt az általános árszínvonaltól. Az így meghonosodott árviszonyokat vette át az 1946. évi stabilizációs árpolitika. Az 1946.

évi forintárak az 1938. évi pengőáraknak átlagosan négyszeresét tették ki. Ezt a négyszeres árindexet a stabilizációs árpolitika termékcsoportonként differenciálta, és a fogyasztói árviszonyoknak ez a jellegzetessége meghatározott módosításokkal mind a mai napig érvényesül (lásd a 88. sz. táblázatot).

88. sz. táblázat

A fő fogyasztói árarányok a munkás-alkalmazotti fogyasztási szerkezet szerint
(1938 = 100)

Termékcsoport	1946	1952	1962
Élelmezés	5,5	13,0	13,3
Ruházat	6,5	15,0	13,3
Vegyes iparcikk	—	11,3	10,1
Fűtés, világítás	3,6	5,3	5,9
Szolgáltatás	1,3	2,7	4,1

A stabilizációs árpolitikát erőteljesen befolyásolták a rövidtávú jövedelempolitikai célkitűzések is. Alapjában véve tehát nem a háborúban „megszokott" árviszonyok konzerválása, hanem sokkal inkább az 1946-ban viszonylag alacsonyan megállapított jövedelmi szintek indokolták a szolgáltatási árak alacsony szinten tartásának politikáját. A stabilizációs rendelkezések 1938-hoz képest csak 50%-os reálbért tudtak biztosítani. A háború előtti jövedelmek megszorítása ennél is jelentősebb volt a vállalati és államigazgatási alkalmazottaknál. Ilyen körülmények között indokolt lehetett figyelembe venni az árviszonyoknak 1938 után végbemenő átalakulását.

Ma már nem indokolt valamennyi szolgáltatási ár alacsony szinten tartását jövedelempolitikai meggondolásokkal magyarázni. A szolgáltatási árak 1946 óta ugyanis csak bizonyos területeken emelkedtek és azok átlagos áremelkedése elmaradt a munkabérek és fizetések emelkedésétől. Ily módon a szolgáltatási árak munkabér-egyenértéke fokozatosan csökkent. A változás néhány szolgáltatásnál különösen szembetűnő (lásd a 89. sz. táblázatot).

Az alapvető szolgáltatásoknál az alacsony ár politikája az ötvenes évektől egyre inkább *elvi meggondoláson* alapult. Az ötvenes években uralkodó felfogás szerint a fontosabb közszolgáltatások alacsony árát úgy kell tekinteni, mint a *munka szerinti elosztásról a szükségletek szerinti elosztásra való áttérés átmeneti formáját.* Az alacsony lakbér, személyszállítási tarifa stb. e felfogás szerint a közvetett juttatások egyik fajtája. Ezt az alapvető szolgáltatások árrendszerében megmutatkozó kettős fogyasztói ár is kifejezi. Ez érvényesül például a távolsági, vagy a városi közlekedésben: a társadalom egyes tagjai (közlekedési alkalmazottak) ingyen, mások kedvezményes díjszabás mellett (munkahely-megközelítés céljára) vehetik igénybe a közlekedési eszközöket.

Az alapvető szolgáltatások alacsony árszintje elvileg tehát azon a hipotézisen alapul, hogy az árucsereviszonyok elsőnek a szolgáltatások körében szűnnek meg.

89. sz. táblázat

*Egyes szolgáltatások ára a munkások átlagos órabérének százalékában**

Szolgáltatások	Fogyasztói ár			
	forintban		a munkásórabér %-ában	
	1950	1963	1950	1963
*Lakbér***				
(szoba-konyhás, komfortos lakás)	50,00	70,00	1520	936
Személyszállítás				
(fővárosi villamos vonaljegy)	0,50	0,50	15	7
Fodrászat (II. o.)				
Férfi borotválás	1,50	1,50	45	19
Női vízhullám	4,00	4,00	122	51
Mosás				
1 kg ruha, vizesen	1,65	1,65	50	21

* A munkások átlagos órabére 1950-ben 3,29 forint, 1963-ban 7,48 forint.
** 1963-ban a régi és az új bérlemények átlaga alapján.

A szolgáltatási árak alakulására néhány közgazdász vélekedése szerint az az elméleti meggondolás is hatást gyakorolt, hogy a szolgáltatást előállító munka nem termel új értéket, így a szolgáltatások árában nem is kell tiszta jövedelmet realizálni. Az iparcikkeknél és az élelmiszereknél az ötvenes években a termelői árat az önköltségi elv szabályozta, a fogyasztói árat az érték összefüggésében határozták meg. A szolgáltatásoknál nem volt ilyen megkülönböztetés. Itt a fogyasztói árképzés alapja közvetlenül az önköltség volt. Ez magyarázza, hogy olyan szolgáltatásoknál, ahol a kulturális és szociális meggondolások nem állítottak korlátokat az árpolitikával szemben – meghatározott kivételektől eltekintve maga az árképzési elv hozta létre az iparcikk- és élelmiszerárakhoz viszonyított alacsony szolgáltatási árakat. Ebben azonban ténylegesen nem a szolgáltatások jellegéről alkotott elvi álláspont, hanem más tényezők játszották a fő szerepet. *Egyik ilyen tényező volt a magánkisipar szerepének megítélése a szolgáltató tevékenység ellátásában, a másik a kétlakiak szerepe az ipari, építőipari munkában.*

Az értékszintű ár esetében szigorú követelmény a társadalmi tiszta jövedelem kétfelé válása: a tiszta jövedelem egy része a termelőknél maradhat, a másik résznek be kell folyni az államkasszába. A tiszta jövedelem ilyen realizálása és centralizálása nem vet fel problémát az állami és a szövetkezeti szektor termelésénél. Más azonban a helyzet a magánkisiparnál. A magánkisiparnak nincs megbízható számvitele. A számviteli szervezetlenség miatt forgalmát nem lehet ellenőrizni. Ha tehát a magánkisipar adóval terhelt áron értékesít, az állammal viszont a bevallott forgalom szerint számol el, mindig nagy a valószínűsége annak, hogy

a kisiparos lesz az állam „adóbérlője", vagyis az árösszegnek olyan részét is elsajátítja, ami az adóelőírással kapcsolatos.

Ismeretes, hogy a termelőnél maradó tiszta jövedelem is kétfelé válik. Az egyik rész a fejlesztést szolgálja, a másik rész átalakul személyi jövedelemmé. Az állami vállalatoknál ezt hatósági előírások, a szövetkezeteknél pedig az államilag jóváhagyott alapszabályok állapítják meg. A kisiparosnál erre semmifajta szabályozási lehetőség nincs.

Ez magyarázza azt az árpolitikai gyakorlatot, hogy olyan területeken, ahol a magánkisipar szerepe jelentős, az árakba általában nem építenek be nagy adót. Ilyenkor az árképzés az önköltséghez igazodik és az állam ahelyett, hogy a kisiparos munkáját adóztatná, azoknak a termelési eszközöknek árában helyezi el az adót, amelyeket a kisiparosok vásárolnak. Amikor a szolgáltatások önköltségszintű ára a kisiparosokkal szemben érvényesített magasabb (szektorális) anyagárral párosul, akkor voltaképpen megvalósul az ár közelítése az értékhez, csak annak megjelenési formája tér el a szokásostól. Az értéknél alacsonyabb árszinttel van viszont dolgunk, amikor az állam a szolgáltatások meghatározott körében – az állami és szövetkezeti szektorban – az árképzésnél figyelmen kívül hagy olyan költségtényezőket, amelyek a magánkisiparnál nem merülnek fel. Az állam ily módon gyakorol befolyást a kisipari árakra és az abban realizálható kisipari személyi jövedelem nagyságára.

Bonyolult jövedelmi problémákat vet fel a kétlakiság is. Magyarországon a hatvanas évek elején még mintegy 700 000 mezőgazdasági dolgozó vállalt rendszeresen, vagy időszakosan – a mezőgazdaságon kívül főleg az iparban és az építkezéseken – munkát anélkül, hogy falusi létalapját feladta volna. A család más tagjai továbbra is rendszeresen (a kétlakiak csak a mezőgazdasági csúcsidőben) a mezőgazdaságban dolgoznak. Ezek a családok meghatározott előnyt élveznek a városokban letelepedett munkavállalókkal szemben. Figyelembe kell itt venni, hogy a városi dolgozó főként a városi életformával szükségszerűen velejáró szolgáltatások (lakáshasználat, kommunális szolgáltatás stb.) miatt él drágábban a falusi dolgozónál. A szolgáltatások árának felemelése – és ennek béremeléssel történő kiegyenlítése – ily módon reáljövedelem-emelkedést biztosít a kétlakinak (őt az áremelés csak a távolsági közlekedés révén érinti), viszont hátrányosabb helyzetbe hozza a városi dolgozót (mert őt valamennyi, adott körülmények között pedig még a távolsági közlekedési díjak emelése is terheli).

Tudni kell azonban, hogy a szolgáltatási árak alacsony szinten tartásának politikája nem általában a szolgáltatásokra, hanem csak azok meghatározott körére korlátozottan érvényesül. Ez magyarázza, hogy szolgáltatásfajtánként az önköltség és a fogyasztói ár különbözete erőteljes szóródást mutat (lásd a 90. sz. táblázatot).

90. sz. táblázat

Az önköltség és a fogyasztói ár különbözete a fontosabb szolgáltatásoknál

(1963)

Szolgáltatások	A termelési érték százalékában	Szolgáltatások	A termelési érték százalékában
Személyszállítás:		*Tisztálkodás, egészségvédelem:*	
Vasúti	— 46,5	Mosás	— 15,8
Folyami	— 79,4	Festés, vegytisztítás	+ 16,0
Közúti	+ 17,1	*Szórakozás:*	
Légi	+ 22,5	Mozi	— 8,4
Helyi (tanácsi)	— 23,1	Színház	—140,0
Lakásfenntartás:		*Egyéb szolgáltatások:*	
Ingatlankezelés	—189,3	Méret után készített, ruha, cipő	— 3,0
Távfűtés	— 43,4		+ 36,7
Javítások:		Női fodrászat, kozmetika	+ 13,2
Ruhaipari	— 17,3	Férfi fodrászat	— 0,7
Cipőipari	— 7,5	Fényképészet	+ 16,5
Ékszeripari	+ 43,5		

A szolgáltatások árpolitikájának felülvizsgálása

Az alapvető szolgáltatások alacsony árszintje – ha ez az árpolitika irányvonala – az árak széles körű hatósági rögzítésére vezet. Magyarországon például még a lakáskarbantartás bonyolult rendszerében is hatósági díjszabáson alapul a munkák elszámolása.

Az utóbbi években mind az alacsony árakat, mind a rögzített díjszabást egyre többen bírálják. Előtérbe kerültek azok a nézetek, melyek szerint a szolgáltatások fogyasztói árának kialakításánál ugyanazokat az alapelveket kellene érvényesíteni, mint amelyek a termékek fogyasztói árainak kialakításánál érvényesülnek. Tehát a szolgáltatások fogyasztói árainak kialakításánál is elsősorban *centrumárakat* kell képezni. A centrumáraknak – a szolgáltatások önköltségének megtérítésén felül – arányos mértékű társadalmi tiszta jövedelmet kell biztosítaniuk. Ilyen alapon a szolgáltatási ágazatban dolgozók társadalmi juttatásait és a szolgáltatások bővítésének költségeit az árban lehetne realizálni.

A szolgáltatási árak képzésénél a társadalmilag szükséges munka figyelembevétele különösen azoknál az árrugalmas szolgáltatásoknál lenne fontos, amelyek a népgazdasági átlagosnál eszközigényesebbek és így fejlesztésük is beruházásigényes. Az ilyen szolgáltatások esetében az alacsony ár a társadalmi munka nagyfokú pazarlására vezet, a keresletnek idő előtti és indokolatlan kiterjesztésével jár, emiatt a népgazdaság fejlesztési alapjából túlzott összegeket kell ide irányítani, vagy ha ezt mellőzik, a szolgáltatások ellátása akadozik, romlik annak minősége stb.

Az alacsony szolgáltatási árak politikája sok esetben oda vezet, hogy e tevékenységben a vállalatok anyagi érdekeltsége nincs kielégítően biztosítva, ezért, ha lehet e tevékenységet elhanyagolják. Különösen jellemző ez a készárutermelést és szolgáltatást egyaránt végző vegyes profilú vállalatok tevékenységére. Az ilyen anyagi érdekeltségi rendszer a szolgáltatások helyett inkább a nagyobb anyagigényű árutermelésre ösztönzi a vállalatokat, mert ez a nagyobb mérvű nyereség növelésének lehetősége mellett a termelési érték alakulását is kedvezően befolyásolja. A szolgáltatások alacsony ára arra is ösztönzi a szolgáltató vállalatokat, hogy inkább a közületek részére dolgozzanak, mert az a munka egy helyen, nagyobb volumenben jelentkezik és teljesítése még alacsonyabb árak mellett is előnyösebb, mint a lakosság részére végzendő elaprózódó munkák teljesítése.

Ilyen, és más meggondolások kényszerítették napirendre a szolgáltatási árpolitika felülvizsgálását. Új árpolitikai koncepció még nem alakult ki. A közgazdászok egy csoportja azt javasolja, hogy a szolgáltatások megkülönböztetésének az ez idő szerint rendkívül szélesen értelmezett elve – néhány szolgáltatásra korlátozottan – a jövőben is érvényesüljön.

E vélekedés szerint *a hatóságilag rögzített és alacsony árat csak az alapvető szükségleteket kielégítő szolgáltatásokra célszerű alkalmazni.* Ide tartoznak: az alapvető szükségleteket kielégítő és nem helyettesíthető szolgáltatások díjai (például lakbér), valamint a meghatározott társadalompolitikai célkitűzéseket alátámasztó szolgáltatások díjszabásai (színház, könyvtár, múzeum stb.). E szolgáltatások nagy részének igénybevétele rendkívül merev az árváltozásokkal szemben. Az ár erőteljes növelése esetén is csak kevéssé csökken az igénybevétel, tehát a magas ár elsősorban jövedelemcsökkentő hatással jár, és azoknál a rétegeknél eredményezi e szolgáltatások igénybevételének csökkentését, amelyeknél ez társadalompolitikai szempontból nem kívánatos. Így például a sokgyermekes, alacsony jövedelmű családok kényszerülnének arra, hogy lakbéremelés esetén kisebb lakásba költözzenek.

A szolgáltatási árak alacsony szinten tartása, még ilyen szűk területen sem minősíthető általánosan érvényesülő közgazdasági felfogásnak. *Vannak, akik a deficites lakbérpolitikát kártékonynak minősítik.* Hangoztatják, hogy az alacsony lakbér miatt a szükségleteket nem lehet kielégíteni és a szocialista országok a lakások bérbeadását kénytelenek *kiutalásos* rendszerben végezni. Miután a lakbéreknek értékszintre emelése, a lakbér többszörösére való emelését jelentené, szükségesnek tekintik, hogy *a lakbérrendezést több lépcsőben, illetőleg bérintézkedéssel* (egyebek mellett a családi pótlék felemelésével) *egybekötve hajtsák végre.*

Mi értelme volna az ilyen intézkedéseknek? Egy ilyen intézkedés legalább két irányban hatna. Egyrészt abszolút mértékben csökkentené a lakáskeresletet, másrészt a társadalom tagjai közötti lakásalap-elosztás megváltoztatására ösztönözne. A lakáskereslet azért csökkenne ilyen intézkedés nyomán, mert a bérjövedelem nominális szintjének emelkedése egyetlen tényezővel, a magasabb lakbérrel volna

egybekötve, ennek folytán megváltozna a dolgozók kiadásainak százalékos megoszlása, és ez a fogyasztás szerkezetét is befolyásolná. A dolgozó nem azt nézné, milyen címen jutott jövedelemtöbblethez, hanem azt, hogy a korábbinál nagyobb pénzjövedelemmel rendelkezik, de ebből a pénzjövedelemből többet kell lakáshasználatra fordítania, mint eddig. Érdemes tehát kisebb bérű lakást használni, mert az így felszabaduló jövedelem jelentékeny.

A lakásalapnak a társadalom tagjai közötti felosztása pedig azért változna meg – az imént említett megfontolásokon túlmenően –, mert ha az állam magasabb bérrel ki is egyenlítené a magasabb lakbért, ez csak társadalmi átlagon egyenlítődne ki. Valójában a korábbinál jobb körülmények közé kerülnének azok, akik az átlagosnál jobb bér- (fizetés)-kategóriába tartoznak és átlagos, vagy átlag alatti bérű lakásban laknak. Ezeknél a jövedelemtöbblet kisebb-nagyobb mértékben meghaladná a lakbértöbbletet és ha éppen akarnák, drágább lakásba költözködhetnének anélkül, hogy korábbi életkörülményeiken változtatni kellene. Rosszabb körülmények közé kerülnének viszont azok, akik az átlagosnál alacsonyabb fizetési kategóriába tartoznak, de átlagos vagy annál nagyobb bérű lakásban élnek. Ezek vagy korlátoznák a korábbihoz képest más irányú szükségleteiket, vagy kisebb bérű lakásba költöznének.

A lakbérkérdés, mint látható, azért merült fel, hogy a lakások bérbeadásánál is többé-kevésbé érvényesíteni lehessen az ár szabályozó szerepét, továbbá, hogy a lakásalap elosztásánál a munka szerinti elosztás elve fokozottabban érvényesülhessen.

Még többen vannak olyanok, akik a közlekedési tarifa értékszintre emelését tartják indokoltnak. Ettől a túlzsúfoltság megszűnését és a jelenleginél egészségesebb forgalomszabályozási módszerek alkalmazását remélik. 1966-ban a helyi közlekedési tarifát felemeltük.

A nem alapvető szükségletet kielégítő szolgáltatások árszintje tekintetében a szolgáltatások két csoportja különböztethető meg. Az első csoportba tartoznak azok a szolgáltatások, amelyek bár nem alapvetőek, de fontos szükségletet elégítenek ki, csak korlátozottan vagy hatásában kedvezőtlenül helyettesíthetők, és a társadalomnak érdekében áll ezek árszínvonalának irányítása. Ide tartozik a javító szolgáltatások egy része, a mosás, lakástakarítás stb. A másik csoportba azokat a szolgáltatásokat sorolják, amelyek nem alapvetők, általában helyettesíthetők, és amelyeknek közvetlen állami árszabályozásából a lakosságnak több kára van, mint haszna. Ilyennek minősítik a javító szolgáltatások egy részét, a kozmetikát, a mérték utáni szabóságot és a cipőkészítést stb. A szolgáltatások előbbi csoportjában a fix árak megszüntetése és azoknak maximált árakkal való helyettesítése látszik célirányosnak, a szolgáltatások utóbbi csoportjában pedig indokolt a díjak központi szabályozásának megszüntetése. Ezzel összefüggésben a következő elgondolások kerültek előtérbe:

Egyes szolgáltatások rögzített, vagy maximált árát annak mértékében kellene

emelni, ahogyan ezeknek az ágazatoknak a munkabérei nőnek. (Ezekhez a szolgáltatásokhoz sorolják például a mosodákat, takarítóvállalatokat stb.)

Más szolgáltatások maximált, vagy egyéb módon limitált árát a jelenleginél jelentősen magasabb színvonalon lehetne megállapítani. (Ebben az esetben azokról a nem alapvető szükségleteket kielégítő szolgáltatásokról van szó, amelyeknél indokolt, hogy a költségeket az igénybe vevő viselje, sőt állami tiszta jövedelem is realizálódjék az árban.) E szolgáltatások díjának emelését szükségessé teheti:

a) A kereslet visszaszorítása. Olyan szolgáltatások esetében, amelyeknek kereslete felülmúlja a kínálatukat és a kínálatot nem lehet, vagy – bizonyos meggondolások miatt – nem célszerű megfelelően növelni, indokolt lehet a kereslet visszaszorítása érdekében a díjak színvonalát emelni. A szóban forgó cél az árváltozással szemben rugalmas keresletű szolgáltatások esetében érhető el.

b) A kínálat növelésének ösztönzése. Indokolt lehet azoknak a szolgáltatásoknak az árszínvonal-növelése, amelyeknek kínálata érzékenyen reagál az árváltozásokra; áremelés esetén a szolgáltató vállalatnak érdekében áll (a megemelt ár megnövelt vállalati nyereséget tartalmaz) a szolgáltatás mennyiségének növekedése (és minőségének javítása), s a teljesítmény emelésére módjuk is van. Ebbe a kategóriába főként a vidéki javító szolgáltatások tartoznak. De a városokban is célszerű megváltoztatni azt a helyzetet, hogy a javító vállalatok és kisiparosok – ha ez technikailag lehetséges – inkább új terméket állítanak elő, vagy lehetőleg közületi javítást vállalnak, mert ez kifizetődőbb mint a magánosoknak végzett munka.

Ugyanezen okokból indokolt azon szolgáltatások központi díjszabályozásának megszüntetése is, amelyeknél várható, hogy a rugalmasabb gazdálkodási és árrendszerben egyensúlyba kerül a kapacitás és a fogyasztói igény, s a fogyasztók a tényleges ráfordításokat fizetik meg.

A javító szolgáltatások árszínvonalának szükséges emelkedésével (akár hatósági szabályozás révén, akár szabad áralakulás következtében) még néhány kiegészítő megjegyzést kell tenni. El kell bírálni, hogy népgazdaságilag milyen mértékben érdemes áldozatokat hozni azért, hogy egy-egy fogyasztási cikk élettartama meghosszabbodjon, illetve érdemesebb lenne-e a díj emelésével a javító szolgáltatások igénybevételét csökkenteni, s a lakosságot arra ösztönözni, hogy a meghibásodott cipőt, ruhát, bútort, gépet stb. dobja ki és vegyen helyette újat. A javító szolgáltatások áremelésével egyidejűleg biztosítani kell, hogy olcsó áron és széles választékban kerüljenek forgalomba olyan anyagok, szerszámok (a hozzájuk szükséges ismertetésekkel), amelyeknek segítségével a lakosság szabad idejében maga tudja elvégezni a javítások egy részét. A javító szolgáltatások ugyanis csak akkor helyettesíthetők ténylegesen, ha ehhez a feltételek megvannak.

Végül hangsúlyozni kell, hogy a díjemelések okozta reáljövedelem-csökkenést más árak csökkentésével, vagy még inkább a nomináljövedelem emelésével kell kompenzálni.

A szolgáltatásokkal kapcsolatban elsőként az igénybe vett szolgáltatások *sokfélesége* kelti fel a figyelmet. Minden egyes szolgáltatásfajtában a munka szakmai sajátossága tükröződik. A szolgáltatások legtöbb esetben többféle tevékenységet egyesítenek, amelyek mind a munka bonyolultsága, mind pedig időtartama szempontjából különböznek egymástól. Ezért azokat a szolgáltatások ára szempontjából is meg kell különböztetni. Ily módon különböztetjük meg például a férfifodrászatban a borotválás, a hajvágás, a hullámosítás, a hajápolás, a kézápolás díját. Ilyen meggondolások indokolják, hogy a fényképészeti munkák díjának szabályozása differenciált legyen attól függően, hogy a megrendelő igazolvány-, kislap, normál levelezőlap vagy nagy képet akar; a negatívot el kell-e készíteni, vagy utánrendelésről van csupán szó stb.

Néhány szolgáltatási ágazatban a munkák olyan változatosságáról van szó, hogy az ezekkel összefüggő *költségviszonyokat előre számbavenni és meghatározni úgyszólván lehetetlen.* Ez a sajátossága például a lakáskarbantartásnak, amely ilyen értelemben sok rokonvonást mutat az egyedi gépgyártással. A szolgáltatásoknál (különösen a javítómunkáknál) legtöbbször éppen azért szoktak eltekinteni az előre rögzített árak alkalmazásától, mert a munkák jellege kétségessé teszi az állami árszabályozás hatékonyságát. A lakáskarbantartási és ipari javítómunkák esetében – amikor azokra rögzített árak vannak érvényben – a lakosság megkárosítása általában nem az árak túllépésével, hanem az elvégzett szolgáltatás mennyiségének meghamisításával, minőségének rontásával történik. Ebben az esetben tehát a ténylegesen elvégzettnél nagyobb értékű munkát számolnak el a megrendelő terhére.

Az ipari szolgáltatások e sajátossága magyarázza, hogy az *árellenőrzésben* miért fordítják a szocialista országok *a fő figyelmet a helyi iparra, ezen belül is a szolgáltató iparra.*

Az állami árszabályozás rugalmas módszereinek, laza formáinak (irányár, kalkulációs irányelv stb.) éppen az az egyik rendeltetése, hogy megfelelő módon tájékoztasson az áralakulásban (árképzésben) érvényesülő konvenciókról.

A szolgáltatásoknak az a jellemzője, hogy a fogyasztó a szolgáltatást a neki megfelelő időpontban veszi igénybe; egyéni elhatározásától függően megy fürdőbe, keresi fel a fodrászt, vagy száll fel villamosra. Kielégítően szervezett szolgáltató hálózat mellett ez sohasem ütközhet akadályokba. Ha ez valamilyen ok miatt mégis akadályokba ütközik, a szolgáltatás igénybevétele vagy elmarad, vagy kényszer folytán elhalasztódik. Vannak ugyanakkor olyan szolgáltatások, amelyeknek az a lényege, hogy a szolgáltató a fogyasztó megbízásából vállal el meghatározott munkát: mérték utáni ruha, méretes cipő készítését, fehérneműmosást, televíziójavítást stb. Ilyen szolgáltatásoknál a megbízásos munka teljesítésének időtartama tesz szert jelentőségre. A fogyasztó számára adott esetben éppen ez válhat a legfontosabb kritériummá. Az ilyen szolgáltatásokat megha-

tározott időpontra vállalják és a vállalási időt szezonszerűen rövidítik, vagy hosszabbítják. A díj is az így ütemezett munkavégzés ellenértéke. Indokolt tehát, hogy amikor a fogyasztó *sürgősségi* kívánalmát teljesítik – miután ez a munkának a normálistól eltérő kezelését követeli – a díj is magasabb legyen. Csak így lehet a szolgáltatót a sürgősségi kívánalom teljesítésében anyagilag érdekeltté tenni.

A szolgáltató munkát más-más minőségben lehet végezni. Ezért a legtöbb szolgáltatás díjszabása ún. *osztályos díjszabás.* A munka minőségét meghatározó kritériumok szolgáltatásfajtánként különbözőek. A rendelésre készített ruhánál és a méretes cipőnél a szabó és a cipész személyi rátermettsége a leglényegesebb. Más esetekben a felszereltség a fő kritérium. A fodrászatnál, fényképészetnél a munkahely területi elhelyezése, a műhely esztétikai és higiéniai adottságai alapján végzik az osztályba sorolást. A fényképészetben I. osztályba csak azokat az üzlethelyiségeket lehet besorolni, amelyek külön felvevőhelyiséggel rendelkeznek, az ügyfelek részére fogadási hely, a felvétel szükséges előkészítéséhez pedig megfelelő öltözőhely áll rendelkezésre. A munka minősítése a felszerelésre és a munka kivitelére is tartalmaz előírásokat. A férfifodrászatnál például az I. osztályba soroláshoz megkövetelik, hogy minden kiszolgálóhelynél folyóvíz és mosdó legyen felszerelve, minden kiszolgálóhely tükörrel, forgószékkel rendelkezzék stb.

A vendéglátóipari árrendszer

A szocialista országokban a vendéglátóipari üzletek (vendéglő, étterem, cukrászda, eszpresszó, bisztró, bár, büfé, kocsma, italbolt, falatozó, étkezőkocsi) árrendszere általában öt árosztályra tagolódik. Az osztályba sorolást minőségi tényezők figyelembevételével határozzák meg.

A vendéglátóipari árképzés a szocialista országokban eltéréseket mutat. Vannak országok, ahol a vendéglátóipari árakat központilag rögzítik (például a Német Demokratikus Köztársaságban, Csehszlovákiában) és vannak országok, ahol kalkulált mozgó árakkal dolgoznak (például a Szovjetunióban és 1957-től Magyarországon).

Mindazokban az országokban, ahol a vendéglátóipar fix árrendszerrel működik, a receptúrákat, anyagnormákat, árakat központilag rögzítik. Következésképpen a korábban nem készített ételek bevezetése előtt azoknak receptúráját, anyagnormáit és árait jóvá kell hagyatni. Csak formai különbséget jelent, hogy a központi árjegyzék a fogyasztói árat határozza-e meg (mint például Csehszlovákiában), vagy a fogyasztói ár anyagelemeit (mint például a Német Demokratikus Köztársaságban).

Azokban az országokban, ahol nem minden árat határoznak meg központilag, az árképzést a szolgáltatás jellege dönti el. Így Magyarországon:

a) a kiskereskedelemben alkalmazott fix fogyasztói áron szolgálják ki a trafikárut, a kekszet és a cukorkát;

b) központilag rögzített vendéglátóipari áron szolgálják ki az italárukat, a feketekávét, a kötelező menüket, valamint a kenyeret és péksüteményeket;

c) költségszámítási irányelvek szerint üzletenként képezik az ételárakat. A költségszámítási előírások szerint határozzák meg az étel anyagköltségét, és ezt osztályok, ételcsoportok szerint központilag megadott bruttó haszonkulccsal pótlékolják. Az anyagköltségek számításánál az ételhez ténylegesen felhasznált anyagok mennyiségét a felhasználás előtti napon érvényes nagykereskedelmi áron veszik figyelembe (lásd a 91. és 92. sz. táblázatokat).

91. sz. táblázat

A vendéglátóipari bruttó haszonkulcsok

Ételféleségek	IV. o.	III. o.	II. o.	I. o.*	Osztályon felüli
Készített ételek	46	66	85	105—120	140—170
Feldolgozás nélkül felszolgált ételek	30	50	65	80	105
Saját készítésű cukrászipari termék, főtt és sült tészta	57	57	65	75	95
Vásárolt cukrászsütemény	12	12	18	25	39

* Osztályonfelüli és I. osztályú üzletekben a haszonkulcs a megállapított alsó és felső határ között a kereslet alakulásához igazodva változtatható.

92. sz. tábázat

A vendéglátóipari árak osztályonkénti szintkülönbségei

Megnevezés	IV. o.	III. o.	II. o.	I. o.	Osztályon felüli
Sör, kimérve	100	107,7	126,9	134,6	148,1
palackos	100	123,2	140,2	153,0	168,3
Bor, kimérve	100	103,8	123,1	130,8	143,8
Szeszes ital	100	103,8	156,2	188,5	207,3
Nem szeszes ital	100	102,9	122,9	131,4	142,9
Feketekávé (asztalnál)	100	106,6	106,6	126,7	133,3
Fagylalt (asztalnál)	100	110,0	110,0	150,0	175,0
Étel (leves, hús, köret, főzelék)	100	113,7	126,7	145,0	154,5
Kész étel (tej, tea, szendvics, gyümölcs stb.)	100	114,8	125,9	137,0	151,9
Főtt és sült tészta	100	100,0	106,1	112,1	124,2
Vásárolt sütemény	100	100,0	105,3	111,6	123,2
Szörp	100	105,6	122,3	133,4	150,0
Turmix ital	100	100,0	100,0	131,4	142,9

A Szovjetunióban a vendéglátóipari fogyasztói árrendszer – a II. és III. osztályú üzletek költségszámítási rendszerének kivételével – lényegileg azonos a magyar költségszámítási rendszerrel. A II. és III. osztályú üzletekben – a többi osztálytól eltérőleg – a haszonkulcsok nem ételcsoportok, hanem nyersanyagcsoportok szerint, osztályonként különböznek. A nyersanyagokat mindkét osztályban három csoportba vonták össze és az egyes nyersanyagokat nem tényleges,

hanem súlyozott átlagáron veszik számításba. Lényegében tehát e két osztályban az üzletek az irányító szervek által időszakonként meghatározott elszámolóáron készítenek költségszámítást, és az áreltérésből eredő különbség utólag a nyersanyagcsoportra megállapított haszonkulcs, vagy a nyersanyagra kiadott súlyozott átlagár csökkentésére használható fel. Ezekben az osztályokban a sütőipari termékek, cukrászsütemények, gyümölcslevek, fagylalt, trafikáruk, sör és erjesztett italok a kiskereskedelemben alkalmazott fogyasztói árakon kerülnek forgalomba. A haszonkulcsok felhasználása nem kötelező, azoktól a trösztök lefelé eltérhetnek. A frissen készített ételeknél a rendes haszonkulcsokkal képzett kész étel fogyasztói árához képest 10% felár alkalmazható.

A II. és III. osztályú üzletekre bevezetett egyszerűsített szovjet költségszámítási rendszer elszámolási szempontból szükségessé tette a vendéglátóipari vállalatok átprofilírozását, melynek eredményeként egy-egy vállalathoz azonos árkategóriát érvényesítő üzemegységek tartoznak. Magyarországon viszont nemcsak vállalatonként, hanem üzemegységen belül is eltérő osztályú üzletek lehetnek. Például egy kombináthoz tartozó italbolt IV. osztályú, az étterem II. osztályú, az eszpresszó I. osztályú, a bárhelyiség pedig osztályon felüli kategóriának megfelelő, sajátos árrendszert alkalmazhat. Az egyszerűsített szovjet költségszámítási rendszer az üzemi vendéglátást a nyilvános jellegű vendéglátóipari üzleten keresztül, a rendes fogyasztói árakból adott engedmény útján biztosítja. Magyarországon a vendéglátóipari vállalat kedvezményes, sőt a menü esetében veszteségesen megállapított haszonkulcs mellett végzi a dolgozók üzemi ellátását.

A fix (például csehszlovák) és a mozgó (például magyar) vendéglátóipari árrendszer lényegbeli különbsége két vonatkozásban érdemel figyelmet. 1. A fix árrendszerben a központilag jóváhagyott receptúrák alapján minden ételféleség üzleti ára könnyen és egyértelműen ellenőrizhető. A mozgó árrendszerben viszont nem, mert az üzleteknek (noha használják a központilag jóváhagyott receptkönyvet) módjukban áll egyéni receptek szerint készíteni az ételeket. 2. A fix árrendszerben a vendéglátóipari beszerzési árak változása nem hat ki a kiszolgálási árakra. Mozgó árrendszerben viszont ezeket a változásokat a szolgáltatást igénybe vevőkre $\pm$ előjellel továbbhárítják. Minthogy azonban a szocialista országok a legtöbb élelmiszer kereskedelmi árát rögzítik, ez valójában csak a zöldség- és a gyümölcs árváltozásaira korlátozódik.

A lakbérrendszer

A lakosság részére nyújtott szolgáltatások körében legnagyobb jelentőségű kétségtelenül a lakáshasználat. E használatért térítendő díjat a lakbérszabályzat írja elő.

A legtöbb szocialista országban a lakbérviszonyok még tükrözik azokat az aránytalanságokat, amelyek a tőkés rendszerben a lakáspiac keresleti és kínálati

viszonyai között alakultak ki. Nem hajtottak végre lakbérreformot és így nincs is egységes lakbérpolitika. De szabályozták az újonnan épített lakások lakbérét, valamint a bérlőváltozás esetén alkalmazható lakbérváltozás mértékét. Szinte általános szabály, hogy az ún. szolgálati lakások bére alacsonyabb az általános lakbérszintnél, és az új házakban levő lakások lakbérét a régi lakások lakbéréhez arányosítással állapítják meg. Egységes lakbérpolitika tulajdonképpen csak a Szovjetunióban van. A szovjet lakbérrendszer néhány eleme az utóbbi időben több szocialista ország lakbérrendszerébe beépült.

A szovjet lakbérrendszer három tényező figyelembevételén alapul: *a)* a lakás minősége, *b)* a család létszáma, *c)* a munkaviszony (beleértve a jövedelmi viszonyokat is). Mindhárom változó tényező. A lakás minősége elhasználódással romlik, pótlólagos befektetéssel javul. A család száma elhalálozással csökken, születéssel nő. A munkaviszony pedig a bérfizetéssel stb. változik. Miután a Szovjetunióban a lakbérrendszer változó tényezőkre épül, a lakbér is változik; a bérlő által fizetett lakbér emelkedik vagy csökken attól függően, hogy a lakbért meghatározó tényezők egyikében-másikában változások következnek be. Maga a lakbérrendszer állandó és egyértelmű. Állandó azért, mert a lakbér mindaddig azonos, amíg a lakás minősége, a család létszáma és a munkaviszony (beleértve a jövedelmi viszonyt) nem változik. Egyértelmű azért, mert minden bérlő előre kiszámíthatja, miképpen változik a lakbér, ha egyik vagy másik tényező megváltozik.

A Szovjetunióban valamely lakás bérét alapterületre számítva (m^2-re) állapítják meg (csak a lakott területet veszik figyelembe). A konyha, folyosó, fürdőszoba, éléskamra stb. figyelmen kívül marad. Minden városban a helyi szovjet rögzíti a közepes kényelmű lakás egy m^2 területére megállapítható lakbér átlagos középértékét (a lakbér alapdíját) a megállapított díjtétel határain belül. A ténylegesen fizetendő lakbér mindenekelőtt attól függ, milyen az adott lakás minősége. Az alapdíjtételt

a) ha a ház távol van a város központjától 10%-kal,
b) ha a házban nincs vízvezeték 10%-kal,
c) ha a házban van vízcsap, de a lakásban nincs 5%-kal,
d) ha a házban nincs csatornázás 10%-kal,
e) ha a házban van, de a lakásban nincs csatornázás 5%-kal,
f) ha nincs bevezetve a villany 5%-kal csökkentik,
g) ha működő fürdőszoba van 2%-kal,
h) ha gáz van 3%-kal,
i) ha központi melegvíz-szolgáltatás van 5%-kal pótlékolják.

Ezeket a csökkentő, illetőleg növelő kulcsokat összesítésük után egy tételben alkalmazzák. Az így módosított alapdíj csökkenthető a lakószoba hiányosságaitól függően, ha

a) homályos 50%-kal,
b) sötét 75%-kal,

c) nyirkos, nedves 20%-kal,
d) félalagsori 20%-kal,
e) alagsori 50%-kal,
f) a mennyezet 2,5 m-nél alacsonyabb 5%-kal,
g) felvonó nélküli házban IV. emeletnél magasabban van a lakás 5%-kal,
h) átjárószobákért 15%-kal.

A szobák hiányosságaiért esedékes levonásokat nem összesítve, hanem egymás után számítják ki. A lakbérdíjszabás (egy m^2 után fizetendő lakbér) az összes csökkentések után sem lehet kevesebb a központilag megállapított minimum összegnél.

Más szocialista országok lakbérviszonyai is utalnak bizonyos minőségi tényezők figyelembevételére. Magyarországon az 1954. június elsejei adatfelvétel a lakbér és a lakás minősége közötti összefüggéseket (a területi fekvést is minőségi tényezőnek véve) a következők szerint rögzítette (lásd a 93. sz. táblázatot).

93. sz. táblázat

A lakbér színvonala területcsoportok szerint

Lakásnagyság	Főváros	Ipari város	Mezőgazdasági város
1 szoba-konyhás	100	55	38
2 szobás	100	65	45
3 szobás	100	63	41

Városokon belül meghatározó a központtól való távolság. Így például a fővárosban a külső területek lakbérszintje 60–70%-kal alacsonyabb a belső kerületek lakbérszintjéhez képest (lásd a 94., 95. és 96. sz. táblázatokat).

94. sz. táblázat

A lakbér színvonala a lakóterület nagysága szerint
(egy szoba-konyhás lakások bérszintjét figyelembe véve)

A lakások lakóterülete m^2	Főváros	Városok
10	100	100
11—20	135	110
21—30	182	125
31—40	260	140
41—50	295	167
51 felett	380	257

A szovjet lakbérrendszer második meghatározó tényezője a család létszáma. A család létszáma akkor nem befolyásolja a lakbért, ha nagyobb, vagy legalább akkora területre igényjogosultak, mint amennyit a lakásnorma (vagy lakásegész-

95. sz. táblázat

A lakbér színvonala a mellékhelyiségekkel való ellátottság szerint a főváros területén

Lakásnagyság	Nem komfortos*	Félkomfortos	Komfortos	Összkomfortos
1 szobás	100	125	210	290
2 szobás	100	100	170	220
3 szobás	100	105	170	205

* Nem komfortosnak minősítik azt a lakást, amelynek a mellékhelyiségeken kívül konyhája sincs. A félkomfortos lakásnak konyhája, előszobája, éléskamrája és WC-je van. Komfortos lakás fürdőszobával is kiegészül. Összkomfortos lakásban hall és személyzeti szoba is van.

96. sz. táblázat

A lakbér színvonala a közszolgáltatásokkal való ellátottság szerint a főváros területén

Ellátottság	1 szobás	2 szobás	3 szobás
Villany	100	100	100
Villany és víz	145	140	155
Villany, víz és gáz	210	210	215
Villany, víz, gáz és központi fűtés	335	300	300

ségügyi norma) előír. A lakásnorma az a minimális hasznos lakásterület, amely egy személyt megillet. (A konyha, folyosó, fürdőszoba, éléskamra stb. a lakásnorma szempontjából nem tekintendő lakóterületnek.) Ha a bérlő nagyobb lakásban lakik, mint amekkora családtagjaival együtt a norma szerint megilletné, a többletért – általános szabály szerint – a lakbér háromszorosát fizeti.

A legutóbbi években több szocialista országban bevezették a lakbérpótlékot. A csehszlovák rendszer szerint lakbérpótlék alól mentes terület személyenként 12 m^2. Ezen felül minden család további 6 m^2 lakótérre jogosult. Ha a lakó egyedül álló személy, a pótlék alól mentes terület 20 m^2. A pótlék szempontjából csak a szobákat (szobának tekintenek minden olyan helyiséget, amelynek ablaka van, fűthető és területe legalább 8 m^2), továbbá a konyha 12 m^2 feletti részét veszik figyelembe. A norma feletti lakóterület után progresszív pótlékot kell fizetni. A pótlék a lakások minősége szerint különböző. Ebből a szempontból megkülönböztetik a központi fűtéssel felszerelt összkomfortos I. osztályú lakásokat, a központi fűtéssel fel nem szerelt összkomfortos II. osztályú lakásokat, és az ennél rosszabb minőségű III. osztályú lakásokat. A norma feletti legkisebb területen (1–10 m^2) az I. osztályú lakások pótléka a duplája a III. osztályú lakások után fizetendő pótléknak. Ha a norma feletti lakóterület meghaladja az 50 m^2-t, az 51 m^2-től kezdődően négyzetméterenként az I. osztályú lakásokban 5,7-szer, a II. osztályú lakásokban 4,5-ször, a III. osztályú lakásokban pedig 3,3-szor

nagyobb pótlékot kell fizetni, mint azokban a lakásokban, ahol a norma feletti terület nem haladja meg a 10 m^2-t.

A lakbérpótlék magyar rendszere a szobaszámot veszi alapul. Szoba az olyan lakható helyiség, amely legalább 6 m^2. (Nem lakás céljára szolgáló lakott helyiségek és a pincelakások bérlői mentesek a lakbérpótlék fizetési kötelezettség alól.) A 12 m^2-nél kisebb szoba egy, annál nagyobb szoba pedig két személy elhelyezésére alkalmas lakószobának minősül. A személyenkénti lakásnorma tehát a félszoba. A norma feletti lakóterület pótléka a többletszoba (félszoba) számával progresszíven emelkedik. A lakás minőségét általában nem veszik figyelembe. E tekintetben egyetlen megkülönböztetés az, hogy belső WC-vel el nem látott lakásban a lakbérpótlék 50%-át kell fizetni.

A szovjet lakásrendszer harmadik tényezője a munkaviszony (beleértve a jövedelmi viszonyt is). Azonos minőségű lakásban azonos nagyságú család lakbére eltérő attól függően, hogy

a) a bérlő munkás (alkalmazott) vagy szabad foglalkozású;

b) mennyi a bérlő havi bére, fizetése, jövedelme. Ha a munkás- (alkalmazott) család havi jövedelme meghatározott összegnél kisebb, a lakbérdíjszabásból engedményt kap. Az engedmény mértéke a havi jövedelemtől és az eltartottak számától függ. A lakbérügyi törvények rögzítik azokat a bér-, fizetés- és jövedelem-alapösszegeket, amelyek mellett – az általános rendelkezések szerint – elszámolják a lakbért és meghatározzák azokat a többlet bér-, fizetés- és jövedelemlépcsőket, amelyek mellett a lakbért pótlékolni kell. A munkásoknál és az alkalmazottaknál négy vagy ennél több eltartott esetén megadott kulcsokkal csökkentik a bér, fizetés alapján kiszámított lakbért. A lakbérügyi törvények meghatározzák az egy m^2-re eső maximális lakbért, amelyen túl az még akkor sem emelhető, ha egyébként a bér, fizetés, jövedelem nagyságából adódó pótlék ennél magasabb lakbért eredményezne. A maximum alacsonyabb szinten van megállapítva a munkásoknál és alkalmazottaknál, mint a szabad foglalkozásúaknál. Olyan személyek, akik különleges szolgálatot tettek hazájuknak (kitüntetettek, a tudományok, a technika és a művészetek érdemes művelői stb.), vagy akiknek foglalkozásuk miatt nagyobb lakóterület jár (tudományos munkások, írók, művészek stb.), továbbá az állami intézmények, vállalatok és társadalmi szervezetek felelős munkatársai, vagy bizonyos betegségekben szenvedők lakásigényjogosultságát a törvény az általános szabálytól eltérően állapítja meg. Ezek vagy az egész lakóterület után, vagy az általános lakásnormán felül egy külön szoba után, vagy 10 m^2 lakótér többletig a szimpla díjat fizetik.

A lakbér valamennyi szocialista országban – általános szabályként – csak a lakáshasználat ellenértéke. A bérlő külön tartozik megtéríteni a központi fűtés költségeit, valamint a gáz- és villanyáram-szolgáltatást. A vízellátás, a csatornázás (csatornázatlan házakban az emésztőgödör-tisztítás) költségeit egyes szocialista országokban a lakók fizetik, másutt e költségek a háztulajdonost (állami lakóházakban az államot) terhelik.

A közlekedés társadalmi jelentősége

A közlekedés fogalma a szállítást és a hírközlést öleli fel. Szállítási tevékenységen a vasúti, a vízi, a közúti és a légi közlekedést, valamint az áruszállítási tevékenységet értjük. Ezek mellett ismert még a csővezetékes szállítás. (A személyszállítás megoszlásáról lásd a 97. sz. táblázatot.)

97. sz. táblázat

A távolsági személyszállítás megoszlása Magyarországon, közlekedési ágak szerint

Év	Összesen (millió utas)	Utazások száma				Utaskilométerek				
		Vasút	Autóbusz	Hajó	Repülőgép	Összesen (millió utaskilométer)	Vasút	Autóbusz	Hajó	Repülőgép
		részesedése					részesedése			
1950	255,2	85,6	12,9	1,5	.	7,045	93,4	5,6	0,9	0,1
1955	403,7	65,1	34,2	0,7	.	11,511	81,5	17,7	0,6	0,2
1962	808,8	47,3	52,3	0,6	.	19,488	74,5	24,7	0,4	0,4

A táblázat jól szemlélteti a személyszállítás gyors ütemű emelkedését, valamint a közúti szállítás javára végbemenő szerkezeti átalakulást. A hatvanas években a távolsági utazásoknak már több mint a felét autóbuszon bonyolították le. A teljesítmények struktúrája azonban még mindig a vasúti személyszállítás döntő fölényére mutat. A vasútnak ez a szerepe még határozottabban megmutatkozik, ha az áruszállításokban vizsgáljuk az egyes közlekedési ágak arányát (lásd a 98. sz. táblázatot).

98. sz. táblázat

Az áruszállítás megoszlása közlekedési ágak szerint Magyarországon

Év	Árumennyiség					Árutonna-kilométer				
	Összesen (millió tonna)	Vasút	Tehergépkocsi	Hajó	Repülőgép	Összesen (millió tonna kilométer)	Vasút	Tehergépkocsi	Hajó	Repülőgép
		részesedése					részesedése			
1950	58,5	70,6	27,5	1,9	.	6,195	87,5	3,8	8,7	.
1955	130,7	53,5	45,1	1,4	.	10,518	83,6	8,3	8,1	.
1962	238,8	42,4	56,6	1,0	.	17,530	83,0	9,2	7,8	.

Nem sorolnak a közlekedéshez minden szállítási tevékenységet. A vezetékes energiaátvitelt például az energiatermelés szerves részének tekintik. Ugyanígy a megfelelő termelési folyamat részeként veszik számításba a belső anyagmozgatást, az üzemen belüli szállítást. Szállításról beszélünk, de voltaképpen a fu-

varozásra gondolunk, amikor a szállítási feladatot a közlekedési vállalat más számára és díjazás ellenében végzi. A díjat a közlekedési díjszabás írja elő.

A *hírközlés* összegező kifejezése a különböző (posta, telefon, távirda, rádió és televízió) közvetítési formáknak. A hírközlési szolgáltatások ellenértékét a postai díjszabások rögzítik.

A közlekedésnek nagy társadalmi jelentősége van. A közlekedés kapcsolatot teremt az ország közigazgatási és kultúrközpontjai, valamint az azoktól távolabb eső vidékek között. Minél fejlettebb a társadalmi munkamegosztás, annál nélkülözhetetlenebb a közlekedés közvetítő szerepe a termelés és a fogyasztás kapcsolatában. A társadalmi termelés területig széttagolt, ily módon hatékony bővített újratermelés csak akkor biztosítható, ha az ország közlekedési rendszere e követelménynek megfelelően fejlődik.

A közlekedés nagy társadalmi jelentősége tükröződik abban, hogy az iparilag fejlett kapitalista országokban a közlekedés adja a nemzeti jövedelem termelésének mintegy 10%-át. A közlekedésnek a nemzeti jövedelemben való részesedése a szocialista országokban ennél kisebb (Magyarországon 4% körül alakul), ez azonban csak azért van így, mert a szocialista országokban a közlekedés tevékenységének egy részét nem minősítik értéktermelő munkának, tehát nem számítják a nemzeti jövedelemhez. A közlekedés társadalmi jelentőségét ezért jobban megítélhetjük, ha azt vizsgáljuk, hogy hosszabb időszak átlagában a beruházások milyen hányadát fordítják a közlekedés fejlesztésére. Magyarországon ez az arány 11%.

Közelebbi jellemzésként célszerű rámutatni, hogy fejlett ipari gazdaságban két kiemelkedően magas beruházásigényes termelési ág van: az egyik az energetika, a másik a közlekedés. Ez a magyarázata annak, hogy miként az energetikai árrendszernek az ésszerű és takarékos energiagazdálkodás biztosítása a fő posztulátuma, a közlekedési díjszabással szemben is azt a fő követelményt kell támasztani, hogy a közlekedési rendszer ésszerű működését segítse elő.

A közlekedési ágak koordinációja és az árudíjszabás

A közlekedési rendszer ésszerű szervezésével bonyolult kérdéseket kell megoldani annak érdekében, hogy minden árutételt a leginkább megfelelő közlekedési eszközzel és gazdaságosan szállítsanak rendeltetési helyére.

A szállítások jelentős része olyan, ahol egyértelműen meghatározható a legmegfelelőbb szállítási mód. Vannak esetek, amikor ez igen nehéz feladat. Az áruszállításnak éppen ez a problematikus hányada támaszthat speciális követelményeket az áruszállítási díjszabással szemben. Tegyük ehhez hozzá, hogy a termelőerők fejlődésével a közlekedéstechnika fejlődik, ezáltal a közlekedés nagyfokú differenciálódása megy végbe. A helyes döntést megalapozó gazdasági tisztánlátást így egyre bonyolultabb közlekedési rendszerben kell biztosítani.

A közlekedési ágak ésszerű koordinációját előmozdító árudíjszabásnak nincs általános sémája. Ez minden országnak a sajátos gazdaságföldrajzi viszonyai, a közlekedési hálózat kiépítettsége és annak figyelembevételével kell kialakítania, hogy milyen lehetőségek kínálkoznak a korszerű közlekedési rendszer továbbfejlesztésére, és ezt a beruházási politika milyen ütemben kívánja megvalósítani. Magyarországon ennek megfelelően az áruszállítási díjszabás fő feladata abban jelölhető meg, hogy a jelenleginél jobb hatásfokkal biztosítsa a vasúti és a közúti közlekedés funkcióinak elhatárolását, és e két közlekedési ág kooperációját.

Magyarországon 1962-ben díjszabási főbizottság alakult azzal a feladattal, hogy kidolgozzák az *egységes,* közgazdasági alapelvekre épülő szállítási árudíjszabás fő elveit. Ennek megfelelően a szállítási árudíjszabásnak

– ki kell fejeznie a ráfordításokat;

– elő kell segítenie a fuvarfeladatok közlekedési ágazatok közötti optimális megoszlását;

– a díjszabásnak – valamennyi közlekedési ágazatban – elsődlegesen a közlekedési eszközök jobb kihasználásában kell érdekeltté tennie a fuvarozót és a szállíttatót;

– az egyes közlekedési ágazatokban külön-külön maximális ágazati gazdaságosságra kell ösztönöznie;

– egyszerű felépítésénél fogva lehetővé kell tennie a szállítási adminisztráció csökkentését és gépesítését;

– biztosítania kell az egyes közlekedési ágak folyamatos, összehasonlítható vizsgálatát.

Olyan egységes népgazdasági árudíjszabás felelhet meg leginkább e követelményeknek, amelyben az ágazatonkénti díjtétel a *ráfordítási arányokat* tükrözi. Az ilyen árudíjszabási rendszer megteremtése nem könnyű feladat, mert a díjszabás alapjául szolgáló költségszámítás ágazatonként *eltérő* feltételeken alapul. A vasúti szállítás esetében a pályafenntartás része az önköltségnek. Ugyanez a hajózásnál és a teherautó-szállításnál – mint az állami költségvetést terhelő feladat – elkülönül a szállítási költségtől. Ez megnehezíti a ráfordítások összehasonlíthatóságát, hiszen a pályafenntartás miatt a vasút az amortizáció révén olyan költségeket mutat ki, amelyeket a hajózás és a teherautó-közlekedés figyelmen kívül hagyhat. Az ebből adódó torzítás különösen megnő a termelési ár típusú árszabályozásnál, amikor a termelésben lekötött eszközöket eszközlekötési járulékkal terhelik. Ezért merült fel az utóbbi időben, hogy a hajózás és a teherautó-közlekedés költségét olyan adótétellel terheljék, ami a költség számítását a vasúti költségszámítással összhangba hozza.

Az áruszállítási díjszabásnak arra is figyelemmel kell lennie, hogy az árutonna-kilométerre számított *ráfordítás a távolságtól függően változik,* és ez közlekedési áganként más-más sajátosságokat mutat.

A közúti közlekedés az egyetlen olyan szállítási mód, ahol az árut átrakás nélkül, háztól házig lehet továbbítani. Az összes többi közlekedési formánál az

árut előbb az induló állomásra (hajóállomásra, vasútállomásra, illetőleg a repülőtérre), majd onnan rendeltetési helyére kell fuvarozni. Mindez átrakással jár. Ez a járulékos költség – a dolog természeténél fogva – viszonylag kisebb nagy távolságú szállítás esetén. A szállítási díjszabásnak e költségalakulási sajátosságot is tükröznie kell, hogy a díjtételek egybevetésével ésszerű gazdasági döntést lehessen hozni.

A történelmileg kialakult áruszállítási díjszabás nagyban-egészben figyelembe is veszi ezeket a sajátosságokat, sőt még más tényezőket is. Így például azt, hogy a vízi úton történő közlekedés lassú, a vasút aránylag gyors, a tehergépkocsi mozgékony és még gyorsabb, a repülőgépnek nagy a sebessége, a hajózás vízi úthoz van kötve és függ az időjárástól stb. Ilyen és más tényezők játszanak szerepet abban, hogy a távolsági és tömegfuvarozásnak még ez idő szerint is a vasúti szállítás a fő formája. Belvizi fuvarozásra általában az olyan tömegáruk alkalmasak, amelyeknek feladási és rendeltetési helye a vízi út mentén fekszik, valamint a feladó és a rendeltetési hajóállomást nagyobb távolság választja el egymástól. Tehergépkocsit inkább a gyors továbbítást kívánó és átrakásra érzékeny áruk fuvarozására lehet gazdaságosan felhasználni. A gazdaságos gépkocsifuvarozási távolság felső határa belföldön 30–50 km körül mozog. A légi közlekedés a különösen nagy távolságra továbbítandó szállításra a legalkalmasabb.

Figyelmet igényel az átlagokon alapuló áruszállítási díjszabás és az individuális körülményekből eredő ellentmondások kiküszöbölésének lehetősége. Az átlagosan számított szállítási költség – az ismerteken kívül – több ok miatt erőteljes szóródás mellett alakul ki. Nyilvánvalóan alacsonyabb a vízi szállítás vízfolyás irányában, mint ellentétes irányban. Más a vasúti szállítás költsége sima és lejtős pályán (ahol különleges berendezések használata és karbantartása szükséges). Az egységes árudíjszabást e sajátosságok figyelembevételével kell kialakítani. Erre nem mindig nyílik lehetőség. Ilyenkor speciális előírásokkal kell a konkrét viszonyokra, esetleg konkrét áruküldeményekre megfelelő díjszabást megállapítani.

A vasúti árudíjszabás

A vasúti árudíjszabás fő jellemzőjét az az elv adja, amely szerint a szállítási ráfordításhoz igazodó díjtétel áruféleségek szerint differenciálódik. Az árukat különféle megoldások szerint lehet árudíjszabási osztályokba sorolni. Ettől függően *értéktarifáról és ráfordítási tarifáról beszélhetünk.*

Magyarországon az 1941-ben életbe léptetett vasúti árudíjszabás elsősorban a fuvarozott áruk értékére alapította az áruosztályozást és a fuvardíjakat.

Az *értéktarifa-rendszernek* az az alapgondolata, hogy a vasúti áruszállításban a költségnek globálisan kell megtérülnie, a vasúti üzemnek általában kell jövedelmezőnek lennie. Közlekedéspolitikai, ösztönzési és egyéb megfontolások kerülnek viszont előtérbe, amikor arról kell határozni, hogy milyen részt viseljenek

a különböző termékek az összköltségből. A vasúti szállítások elterjedésének időszakában az a koncepció érvényesült, mely szerint az árudíjszabásnak igazodnia kell a szállított áru költségviselő képességéhez. Miután – a feltételezés szerint – a nagyobb értéket képviselő áru nagyobb költségterhet vállalhat magára, a szállítási tarifa klasszikus alapformája a termékek árával arányos fuvarköltség lett.

Az utóbbi egy-két évtizedben került előtérbe az a koncepció, hogy a szállítási költségnek nemcsak globálisan, hanem lehetőleg termékenként külön-külön is meg kell térülnie. A termékeket tehát akkora fuvarköltséggel terhelik, amennyi szállításuk során felmerül.

Az értéktarifáról a ráfordítási tarifára való átmenet egyszerűsíti az árudíjszabást, mert amikor az egyes termékek fuvarozási önköltsége szempontjából elsőrendű tényezőket (a szükséges kocsi típusát, az egyes termékek fajsúlyát és a kezelés igényességét stb.) fogadják el a tarifaképzés alapjául, akkor ezt viszonylag kevés áruosztállyal fejezik ki. Az 1959-es vasúti tarifarendezés a korábbi 49 áruosztályt 9 osztályba vonta össze, a 15-féle széndíjszabást pedig 4-féle díjszabásra egyszerűsítette (lásd a 99. sz. táblázatot).

99. sz. táblázat

A vasúti árudíjszabás osztályai és azok díjarányai

Áruosztály	Díjtételarány 130 km távolságot alapul véve (a 7. osztály díjtétele = 100)
1.	338
2.	283
3.	237
4.	199
5.	162
6.	129
7.	100
8.	129
Darabáru	429

A jelenlegi magyar vasúti árudíjszabás – a legtöbb országhoz hasonlóan – ún. *vegyes rendszerű díjszabás*, amelyben a ráfordítási és értéktarifa elemei keverednek (lásd a 100. sz. táblázatot).

A magyar vasúti árudíjszabás az 1968. évi árreformmal válik alapjaiban is ráfordítási díjszabássá. Ezzel megszűnik az értékviszonyok helyes kifejezésének egyik lényeges korlátja.

Az árudíjszabásnak érdekeltséget kell teremtenie a *közlekedési eszközök maximális kihasználásában* is. A közlekedési eszközök akkor vannak maximálisan kihasználva, ha megfelelő raksúlykihasználással szállítják az árut, és ha minimális az állásidő. A járművek jobb megrakására a magyar árufuvarozási díjszabásokban súlynormás és az ún. alosztályos tarifarendszerrel ösztönöznek. A súlynormás rendszer alkalmazása esetén a fuvardíjat mindig a jármű hordképessége (raksúly, a kocsi űrtartalma), illetőleg a megállapított legkisebb mennyiség után

100. sz. táblázat

Néhány — a szállítókapacitást különösen igénybe vevő — áruféleség vasúti szállítási díjtételének eltérései a ráfordítástól

(százalékban)

Termék megnevezése	A szállítási díjtétel eltérése a ráfordítástól
Cukor	+122
Hús	+ 67
Bor	+ 53
Ásványolaj	+ 34
Műtrágya	+ 24
Szén	+ 12
Vasérc	— 17
Kavics, tégla, kő	— 31
Széna	— 56

kell fizetni. Az alosztályos rendszerben a fuvar a feladott mennyiséghez igazodik, de a fuvardíjtétel progresszíve nő, amikor a feladott árumennyiség nem éri el a raksúlyt. A vasúti árudíjszabás az alosztályos rendszert, míg a hajózási, a tehergépjármű- és a szekérfuvarozási díjszabás a két rendszert vegyesen alkalmazza.

A *minimális állásidőre* a díjmentes állásidő meghatározásával, az ezt meghaladó időre pedig büntető díj alkalmazásával szoktak ösztönözni.

A vasúti árudíjszabásnak megfelelő módon ki kell fejeznie a szállítási költségeknek azt a sajátosságát, hogy az *egy km-re eső szállítási költség különböző szállítási távolság esetén eltérő*. A vasúti árudíjszabás a költségalakulás e sajátosságait úgy veszi figyelembe, hogy az áruosztályokra megállapított t/km díjakat a szállítási távolságtól függően határozza meg (lásd a 101. sz. táblázatot).

Miként a termékek díjszabási osztálybesorolásánál és a közöttük kialakított

101. sz. táblázat

A vasúti díjtételek fuvartávolságtól függő változása

(150 km mellett egy km-re jutó díj = 100)

Áruosztály	10	30	100	150	300	600
	kilométer					
1.	407	152	103	100	94	80
2.	423	157	103	100	93	80
3.	422	156	103	100	93	79
4.	428	158	103	100	93	79
5.	435	160	104	100	92	78
6.	444	163	104	100	91	77
7.	449	165	104	100	89	74
8.	697	245	122	100	78	54
9.	446	148	104	100	92	81
Darabáru	219	167	113	100	88	72

díjarányoknál, ugyanúgy a távolság szerinti tarifa differenciálásában is érvényesülnek közlekedéspolitikai stb. meggondolások. Egyike ezeknek *a minimális szállítási távolság elve.* Ez azt jelenti, hogy Magyarországon, amikor a feladott áru rendeltetési távolsága 30 km-nél kisebb, a fuvardíjat minden esetben 30 km-re számítják fel. A minimális díjszabási távolság elvében az a közlekedéspolitikai elgondolás érvényesül, hogy rövid távon ösztönözzenek a teherautók igénybevételére. Az ésszerű *maximális távolság* meghatározásakor pedig az a közlekedéspolitikai elv érvényesül, hogy az árut bizonyos távolságon túl már ne szállítsák, ilyen módon tehát a helyes üzemtelepítésre ösztönöznek.

A vasúti árudíjszabás – és általában a közlekedési árudíjszabás – *rögzített hatósági díjszabás.* Egyes esetekben ettől eltérő díjszabás alkalmazására a közlekedésügyi miniszter engedélyt adhat. Ezt általában akkor teszi, ha ezzel a közlekedési rendszer jobb kihasználását, gazdaságosabb működtetését segítheti elő. Megfelelő időpontban és viszonylatokban nyújtott engedményekkel növelhető például az ún. visszfuvar, vagy a holt szezonban való áruszállítás stb.

Az ésszerű szállítás és a fuvarparitás

A gazdasági fuvarozással szemben két követelményt támaszthatunk: 1. ne terheljék a közlekedési rendszert olyan áruféleségekkel, amelyek gazdaságosan nem szállíthatók, 2. a gazdaságosan fuvarozható áruféleségeket a feltétlenül szükséges távolságra szállítsák. *A népgazdaság közlekedési rendszerének ésszerű kihasználása tehát gazdaságos ipartelepítést és helyes áruterítést feltételez.* A szállítási távolságok megítélésénél az áruféleségek eltérő szállítási költségigényességéből indulhatunk ki (lásd a 102. sz. táblázatot).

102. sz. táblázat

Néhány áruféleség szállítási költségigényessége

Áru megnevezése	Mennyiségi egység	Gyári (telepi) ár	100 km vasúti szállítási költség	Áruérték	Szállítási költség az áruérték %-ában
1	2	3	4	5 (3 + 4)	6 (4 : 5)
Szén	t	296,0	43,50	339,50	13,00
Barna vasérc	t	269,0	29,80	298,80	10,00
Kavics	m^3	17,3	57,19	74,49	77,00
Telített talpfa	m^3	3 090,0	56,50	3 146,50	1,80
Élesztő	t	14 720,0	82,30	14 802,30	0,55
Zsír	t	22 520,0	98,20	22 618,20	0,43

Mint kitűnik, *az egyes áruféleségek a szállítási költségigényesség tekintetében nagymértékben különböznek egymástól.* Az egyik oldalon azok az áruk sorakoznak, amelyeknek értékében a szállítási költség alig szerepel. A másik oldalon viszont jó néhány termék éppen azzal a sajátosságával tűnik ki, hogy a közleke-

dési ágazat adja az értékalakító munka zömét. Az előbbi csoportba főként a készáruk, az utóbbiba a nyersanyagok tartoznak. Ez magyarázza azt az iparteleplépítési elvet, hogy a feldolgozó tevékenységet a nyersanyag-kitermelési körzetben lehet gazdaságosan szervezni.

Minél inkább meghaladja a nyersanyag súlya a késztermék súlyát, annál fontosabb a nyersanyag helyi feldolgozása és a késztermék szállítása. Cukorrépát például nagy távolságra nem gazdaságos szállítani, mert a szállított súly 70%-a víz és csak 17%-a cukortartalom. Aki gömbfát ad fel vonatra, az az anyagmennyiség közel 50%-ában hulladékot szállít. Ezért a gömbfát érdemes felfűrészelni. A fűrészeltárut feldolgozatlanul, és nem mint bútort érdemes szállítani. Ezért a bútorgyártást általában a fogyasztási piacokhoz közel, és nem a fűrészüzemek mellett gazdaságos telepíteni.

Az esetek többségében a nyersanyagok egy részét egyfelől helyileg hasznosítják, másfelől kisebb-nagyobb távolságra szállítják. Vannak szénkitermelésre telepített erőművek, építőanyagok kitermelésére telepített betonelemgyártó üzemek stb., de a szén és az építőipari nyersanyagok jelentős mennyisége a közlekedési rendszeren át jut el a felhasználási helyhez. Ez arra mutat, hogy az árviszonyok alapjául szolgáló értékviszonyok legtöbb esetben nem zárják ki a szállításiköltség-igényes termékek fuvaroztatását, csupán termelési fölényt biztosítanak a helyi feldolgozás számára.

Vannak olyan áruféleségek is, amelyeknek piaci értékelése a helyi manipulációs költséghez igazodik, így nem bírják el a szállítási költséget. Ez az általános jellemzője azoknak a termékeknek, amelyeket az áruvilágban *melléktermékekként* tartanak nyilván.

Ismerünk eseteket, amikor a piacon alacsonyan értékelt áruféleségeket azáltal tesznek szállítóképessé, hogy azokra kedvezményes szállítási díjtételt állapítanak meg. Különösen a mezőgazdaság-fejlesztési, a talajerőjavítási program keretében érvényesülhet ilyen díjszabási politika.

A gazdaságos fuvarozás elvét az áruelosztás szervezetlensége is korlátozhatja. Amikor a fuvarozásban a gazdaságosság elve következetesen érvényesül, akkor kiküszöbölődnek – vagy legalábbis elviselhető keretek között mozognak – a felesleges fuvarozások. Ilyenek a keresztfuvarozás, a feleslegesen nagy távolságú fuvarozás, a hajtűfuvar, az újrafuvaroztatás stb.

A gazdaságos fuvarozást az árudíjszabás önmagában nem biztosíthatja. Ez egy sor olyan tényezővel függ össze, ami az árképzés körén kívül esik. Meghatározott módon persze az árképzés is hatást gyakorol a fuvarozási árudíjszabásra. Ezért közelebbi figyelmet érdemel *a termékek ára és a termékek szállítására fordított költség kapcsolata.* Itt tulajdonképpen két, egymással összefüggő kérdésre keresünk választ: miképpen térül meg a termék árában a szállítási költség, és kinek (minek) a terhére kell azt fedezni?

A köznapi gondolkodásban élesen elhatárolják *az előállítási és forgalmi költségeket,* mondván, hogy az előbbiek a termelővállalatoknál, az utóbbiak pedig a

kereskedelmi vállalatoknál merülnek fel. Ebből úgy tűnik, hogy az árrendszerben is élesen elhatárolódik a termelői ár és a kereskedelmi árrés; az előbbi mint a termelésben, az utóbbi pedig az áruforgalomban felmerülő költségek fedezeti forrása. A gyakorlatban az előállítási és a forgalmi költségek nem határolódnak el ilyen élesen. A forgalmi költségek – és így a szállítási költség is – mind a termelő-, mind a kereskedelmi vállalatoknál felmerülhet. Sok esetben a szállítási költséget a termelő- és a kereskedelmi vállalat megosztva viseli.

Az előállítási és a forgalmi költségek elhatárolását a szakmai szállítási feltételek és áruszállítási előírások teszik lehetővé. Általános alapelv, hogy a szakmai szállítási feltételek egy-egy árucsoportban egységesen írják elő a szállítási kötelezettséget és az árumanipulációs feladatokat. A szakmai szállítási feltételek és az árrendszer között összhangnak kell lennie. Az árba ott és olyan mértékben építik be a szállítási költséget, ahol és amilyen mértékben a szállítási kötelezettség fennáll. Olyan áruknál, ahol a szállítási kötelezettség megoszlik a termelő- és a kereskedelmi vállalatok között, a felszámítható fuvarköltséget is meg kell osztani közöttük. Ha a termelővállalat szállítási kötelezettsége egyértelműen nem rögzíthető, a termelői árat különböző viszonylatokban is meg kell határozni. Abban az esetben, ha a termelés olyan szférájában nincs összhang a szállítási feltételek és az ármegállapítások között, ahol az árakat hatóságilag szabályozzák, az így adódó eltérések a fuvardíj-visszatérítés rendszerében oldódnak meg.

Amikor tehát a termékek árviszonyairól akarunk tájékozódni, nem elegendő az árak ismerete, ismernünk kell a *fuvarparitást* is, vagyis azt a helyet, amelyre vonatkoztatva az ár érvényesül. E szerint a termékárak két csoportba sorolhatók: egyik csoportba tartoznak azok az árak, amelyek magukba foglalják a felhasználási helyig történő szállítás költségeit, a másikba pedig, amelyek nem tartalmazzák a szállítás költségeit.

Ott, ahol az árakat egységes árrendszerben hatóságilag szabályozzák, az egységes ár elve az első csoportba tartozó termékeknél a felhasználó (fogyasztó) szempontjából is egységes. A másik csoportba tartozó termékek esetében viszont az egységes árak csak a termelési hely paritásában érvényesülnek. Az előbbi csoportba tartozó termékeket az ország bármely részén ugyanazon áron lehet beszerezni, bárminő távolságra esik a beszerzési hely a termelői helytől. A felhasználó paritásában az egységes ár a gyakorlatban differenciálódhat. Sokszor a felhasználó viseli a szállítási költségeknek azt a részét, amely a hozzá legközelebb eső (rendeltetési) állomástól felmerül. Ugyanígy lehetséges, hogy a második csoportba tartozó termékek esetében a termelővállalat viseli azokat a szállítási költségeket, amelyek a hozzá legközelebb eső (feladó) állomásig adódnak.

A szállítási távolságok közömbösítése megnehezíti az új üzemek gazdaságos telepítésének elbírálását. A termelési ágakon belül a termelés feltételeiben meglevő különbségeknek oly módon is meg kell mutatkozniuk, hogy előnyösebb helyzetben legyenek az anyagforrások közelében telepített üzemek. Ha a tovább-

feldolgozási önköltség nem jelzi a termelésben felhasznált anyag megtett útját, a gazdasági szervező munkában közömbösség alakul ki a leggazdaságosabb települési viszonyok megteremtése iránt. Ezért olyan termelési ágakban, ahol a gazdaságos településnek egyik fő meghatározója az anyagbázis közelsége (például az erőművek telepítésénél a szénbázis), továbbá ahol a vállalat befolyást gyakorolhat saját anyagbázisának kialakítására (mint a mezőgazdasági ipar a termeltetési szerződések révén), a felhasználó ipar önköltségében kívánatos elszámolni azt a szállítási költséget is, amely a termelőhelytől a felhasználóhelyig felmerül.

A szállítási költség felszámítása indokolt lehet a fogyasztói árak képzésénél is (például egyes építőanyagoknál). Ezeknél, és általában olyan áruknál, amelyeknek termelését csak decentralizáltan lehet megszervezni – ugyanakkor a szállítási költség az áru önköltségének nagy hányadát képezi –, az a helyes, hogy az árat szállítási költség nélkül határozzák meg, és az így rögzített árat a ténylegesen felmerülő szállítási költséggel pótlékolják.

A szállítási költség az áruk nagy többségénél nem számottevő része az önköltségnek. Az ország egész területén – illetőleg meghatározott körzetén belül – a távolsági eltérések nem eredményeznek olyan költségkülönbözetet, amely lényegesen megváltoztatná az áru önköltségét. Nem okoz tehát nehézséget, hogy az áruk többségénél az ár országosan, vagy körzetileg tartalmaz-e szállítási költséget vagy sem. Ilyenkor – ha az ár hatóságilag rögzített – az árban eltérő szállítási költségeket az átlagfuvarköltség alapján veszik számításba.

Az átlagfuvarköltség meghatározásánál – a különböző viszonylatú szállításokra való tekintettel – az átlagosan szükséges szállítási távolságból indulnak ki. Az átlagos távolságra felszámítható szállítási költségként azon közlekedési ág érvényes díjtételeit veszik számításba, amely a szállítások zömét gazdaságosan bonyolítja. Ez a szállítások ésszerű szervezésére ösztönöz, miszerint a termelőhely és a rendeltetési hely közötti forgalmat a legrövidebb úton bonyolítsák; az összes szállításokon belül növeljék a tranzitszállítások arányát és arra törekedjenek, hogy az árut várakoztatás nélkül juttassák rendeltetési helyére.

Kivételesen indokolt lehet, hogy az állam központi fuvarkiegyenlítő kasszát létesítsen, amely magára vállalja az átlagos és a tényleges szállítási költségek különbözeteinek fedezését. Ilyen kasszát szállításiköltség-igényes áruknál szoktak létesíteni, ha az országon (körzeten) belül egységes fogyasztói árat alkalmaznak. Ahol nagy a fuvarköltség – és az ár egységes – a vállalat nagy távolságra nem szívesen szállít. Ezért szükséges a fuvarkiegyenlítő kassza. A fuvarkiegyenlítő kassza létesítésénél szerepet játszik az is, hogy olyan áruk szállításáról van szó, amelyeknek elosztási feltételeit tételesen központilag határozzák meg, és a szállítások tervszerűsége különleges szervezettséget követel. Az állam, a kasszát kezelő szerv hatáskörét rendszerint kiterjeszti a szállítási engedélyek kiadására, megbízza a szállítások szervezésével, hogy ezzel megakadályozza az indokolatlanul nagy távolságú és keresztező szállításokat. A fuvarkiegyenlítő kassza konstrukciót azonban az új gazdasági mechanizmusban lehetőleg mellőzni kell.

A közlekedési tarifa rendszerében a személyszállítási tarifameghatározás önálló feladat.

A távolsági személyszállításban a *vasúti díjszabás* az összes többi közlekedési ágazat szállítási díjszabásának az *alapja.* Eléggé általánosan érvényesülő elvnek tekinthetjük, hogy

a) az 1. osztályú hajómenetjegyek ára megegyezik a személyvonat 2. osztályú menetjegyének árával;

b) az autóbuszviteldíj megegyezik a gyorsvonat 2. osztályú menetjegyének árával;

c) a repülőgépjegy ára pedig igazodik a gyorsvonat 1. osztályának hálókocsi-viteldíjához.

Mindez történetileg alakult ki. A személyszállítási díjszabások elvei a vasút uralkodó szerepéből indulnak ki, e szerint a többi közlekedési ágazat csak kiegészítő jellegű. Teljesen érthető, hogy amikor az új közlekedési ágak kialakultak, vagy azoknak új járatait bevezették, azt kellett vizsgálni, igénybe veszi-e az utazó az új közlekedési eszközt, illetőleg milyen feltételek mellett választja a vasút helyett inkább az új – vagy más – utazási módot. Az új közlekedési ágazat díjszintjének és díjszabásrendszerének megállapítása szempontjából ezért sokkal fontosabb volt a vasúti díjszabáshoz való alkalmazkodás, mint e közlekedési ágazat önköltségének figyelembevétele. Az új közlekedési eszközök térhódítása érdekében elengedhetetlennek tűnt az ilyen díjképzési elv. Nyilvánvaló az is, hogy a személyszállítási díjszabásrendszernek eme sajátosságai nem magyarázhatók meg a kapitalista államok pénzügyi támogatása és aktív befolyása nélkül, amelyet a személyszállítási díjszabásokra kezdettől fogva gyakoroltak.

Még nem vizsgáltuk meg, vajon a személyszállítási díjszabás-politika így kialakult elvei megfelelnek-e a szocialista társadalom érdekeinek, és elfogadhatók-e olyan körülmények között, amikor évről évre csökken a vasúti szállítások részaránya. Felmerülhet az a kívánság, hogy a személyszállítási díjszabások közlekedési eszközök szerinti arányait a ráfordítási arányokhoz igazítsák. Az ilyen értelemben végrehajtandó díjszabásreform lényegében fenntartaná a vasúti-hajózási díjarányokat, emelné a repülőgép- és leszállítaná az autóbusz-viteldíjakat. Ilyen irányban mutatkozik ugyanis eltérés a díjképzés kialakult elve és az önköltségi elv között. Mégis, alig valószínű, hogy a személyszállítási díjtételarányok ilyen megváltoztatására – különösen pedig a repülőgép-viteldíjak emelésére – sor kerülhetne. A szocialista államok éppen az alacsony díjszabással ösztönöznek a légi járatok fokozott igénybevételére.

Az egységes személyszállítási díjszabásrendszernek a vasúti díjszabáson felépülő elvét a szocialista gazdaságban igazolni látszik a vasútnak bár csökkenő, de még mindig uralkodó szerepe a személyszállításban. Így például Magyaror-

szágon 1959-ben a távolsági személyszállítás utaskilométerben számolt teljesítménye a következőképpen oszlott meg a közlekedési ágak között:

vasúti közlekedés 78,4%,
autóbuszközlekedés 20,8%,
hajóközlekedés 0,5%,
légi közlekedés 0,3%.

A távolsági személyszállítási díjszabás-politika középpontjában ily módon változatlanul a vasúti díjszabás áll. A vasúti díjszabás alapja pedig a személyvonat 2. kocsiosztályú jegy ára, mivel a legtöbb utas ezt veszi igénybe. Magyarországon 1959-ben az összes megtett távolsági utaskilométer 64%-a és a vasúti utaskilométer 80%-a jutott a vasúti személyvonat 2. kocsiosztályára. Érthető ezért, hogy amikor díjszabásreformot hajtanak végre – vagy egyszerűen csak a díjtételszintet változtatják – elsősorban a vasúti személyvonat 2. kocsiosztály viteldíját rögzítik. Ezzel többé-kevésbé el is döntik a szállítási költségszint és díjtételszint viszonyát.

A díjövezetek kijelölésekor menetdíjképzési szempontok mellett az országok területi, földrajzi adottságaiból, nem utolsósorban pedig abból indulnak ki, miképpen illeszkedik bele a vasút a személyszállítás általános rendszerébe. A szocialista országok csökkenő díjakkal ösztönöznek nagyobb távolságon a vasút igénybevételére (lásd a 103. sz. táblázatot).

103. sz. táblázat

Az egy km-re jutó vasúti menetdíjindex a személyvonat 2. osztályán

Távolság km	MÁV	CSD	DR	PKP	CFR	CCCP
10	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
20	118,2	92,9	100,0	100,0	83,3	105,7
50	118,2	100,0	100,0	96,9	73,4	102,9
100	115,5	100,0	100,0	90,1	69,9	97,6
300	92,3	101,8	100,0	76,7	58,8	78,4
500	76,4	83,3	100,0	65,0	50,7	69,4
700	69,5	72,0	100,0	59,2	47,2	59,2

Miként a táblázatból látható, egyedül az NDK díjszabása áll egyenes arányban a távolsággal. A távolsággal arányosan csökkenő díjszabást a legjobban a lengyel díjszabás közelíti meg. A szállítási költség növekvő-csökkenő grafikonját pedig a magyar díjszabásrendszer követi. A magyar vasúti személyszállítási díjszabás alapjában véve csökkenő irányzatú, miután azonban az átlagos utazási távolság 50 km-en belül van, a vasutat igénybe vevő utazók zöme szempontjából a díjszabásnak növekvő irányzata érvényesül.

Az egyes személyszállítási díjszabásokban mutatkozó csökkenő irányzatokról más képet kapunk, ha egy-egy övezeten belül az egy kilométerre jutó átlagos menetdíjakat állítjuk egymás mellé (lásd a 104. sz. táblázatot).

Az érvényes menetdíjhoz tartozó egy-egy övezeten belül egy km-re jutó átlagos menetdíjhányad alapján mutatkozó csökkenés

(A 10 km-re érvényes menetdíjból egy övezeten belüli km-re jutó hányad = 100)

Távolság km	MÁV	CSD	DR	PKP	CFR	CCCP
10	100	100	100	100	100	100
20	105	90	100	89	86	94
50	104	96	100	81	64	86
100	98	97	100	73	59	80
300	76	101	102	62	51	65
500	62	84	101	52	45	55
700	56	71	101	48	41	45

A táblázat szerint a távolsággal egyenes arányban egyetlen vizsgált díjszabás sem áll. A távolsággal arányosan csökkenő díjszabást a szovjet, a lengyel és a román díjszabások közelítik meg. A csökkenés vizsgálatánál alkalmazott módszerek eltérő eredményei az övezeti határok díjképzési jelentőségére mutatnak rá.

Az 1. osztályú személyvonatdíjak a Szovjetunió kivételével az összes szocialista országokban a 2. osztályú díjaknál 50%-kal magasabbak. A Szovjetunióban a két osztály közötti szintkülönbség ennél nagyobb. A gyorsvonati díjakat a személyvonati díjakból, gyorsvonati pótdíj felszámításával alakítják ki. A szocialista országok vasúti személyszállítási díjszabása a gyorsvonati pótdíj felszámítása tekintetében is eltéréseket mutat. Csehszlovákiában az ország egész területére, a távolságtól függetlenül állapították meg a gyorsvonati pótdíjat, amely az 1. osztályon 50%-kal nagyobb mint a 2. osztályon. Romániában 250 km, az NDK-ban pedig 300 km alatti és feletti zónára állapították meg a gyorsvonati pótdíjat. Az 1. osztály gyorsvonati pótdíja Romániában 7–13%-kal, az NDK-ban pedig 100%-kal nagyobb a 2. osztályra megállapított díjtételnél. Lengyelországban és Magyarországon többzónás rendszer érvényesül. A magyar díjszabásrendszer a többitől abban is különbözik, hogy a gyorsvonati pótdíj – távolsági zónánként – mindkét osztályra egységes. A gyorsvonati pótdíj felszámításának eltérő rendszerei miatt a személyvonati és a gyorsvonati menetdíj eltérésének mértéke a különböző távolságokon más és más (lásd a 105. sz. táblázatot).

Egyes díjszabásrendszerek (például a csehszlovák) rövid távon erősen hátráltatják, hosszú távon pedig rendkívül előnyössé teszik a gyorsvonat igénybevételét. Megint mások (például a magyar) nem érvényesítenek ilyen éles különbséget, és még nagy távolságon is elég jelentős szintkülönbséget tartanak fenn a személyvonat és a gyorsvonat díjtétele között. A csehszlovák és a vele rokon díjszabásrendszerekben inkább közlekedéspolitikai, szállításszervezési szempontok érvényesülnek, ezek lehetőleg tehermentesíteni kívánják a személyvonatokat a nagy távolságra utazóktól, és ily módon óhajtanak a szállítókapacitás ésszerű kihasználására ösztönözni. A magyar és az azzal rokon díjszabásrendszerek viszont

a fogyasztói nézőpontot helyezik előtérbe: a menetjegyben elsősorban a sebességkülönbséget fizettetik meg.

A csehszlovák vasúti díjszabásrendszer a magyar vasúti díjszabásrendszernél egy vonatkozásban tekinthető megfelelőbbnek. A csehszlovák vasúti díjszabás mind a személyvonaton, mind a gyorsvonaton az összes díjövezetben érvényesíti az 1. és 2. osztály közötti 50%-os díjkülönbséget. Ezzel szemben a magyar díjszabás – miután távolsági zónánként egységes gyorsvonati pótdíjat alkalmaz – rövid távon alig, közép- és hosszú távon pedig nem tesz megfelelő különbséget az 1. és 2. osztályú díjtétel között. Ez abból a vitatható módszerből következik, mely szerint az alap (személyvonati) díjszabással a kényelmi szempont a gyorsvonatra is meghatározódik, a gyorsvonati pótdíjnak tehát csak az a feladata, hogy a sebességkülönbségből eredő előnyöket kifejezze.

105. sz. táblázat

A gyorsvonat 2. osztályának díjtételszintje az egyes szocialista országokban
(személyvonat 2. osztály = 100)

Ország	5 km	30 km	100 km	700 km
Csehszlovákia	2100	481	214	123
Lengyelország	475	183	128	130
Magyarország	900	210	170	160
NDK	1350	308	163	114
Románia	1550	514	238	147
Szovjetunió	1196	377	180	124

A vasúti személyszállítási díjszabásrendszer vizsgálatánál a teljes árú menetjegyek díjszabása mellett nem hanyagolható el a kedvezményes jegyek köre, és rendszere sem. A díjtételkedvezmények jelentőségét jól szemlélteti a Magyar Államvasutak 1959. évi utasforgalmi teljesítményének és bevételeinek alakulásáról készített összeállítás. E szerint:

kedvezmény nélkül utazott az utasok 20%-a,
munkába járó dolgozók kedvezményével 40%-a,
mérsékelt árú menettérti jeggyel 14%-a,
tanulókedvezménnyel 7%-a,
egyéb, különféle kedvezménnyel és díjmentesen 19%-a.

Magyarországon a kedvezményes jegyek díjképzése – néhány kivételtől eltekintve – a teljes árú jegyek százalékos csökkentésével történik.

Különleges módon képezik a személy- és gyorsvonatra egyaránt érvényes bérletjegyek (összvonalas, csoportos és 200 km-es) árát.

A kedvezményes vasúti menetjegyek árának képzésénél bizonyos terelő irányzatokon kívül különleges díjszabás-politikai szempont nem érvényesül.

Ha a szocialista országokban érvényesülő díjszabáskedvezményeket vizsgáljuk – eltekintve az országonkénti sajátos kedvezményektől – megállapíthatjuk, hogy bizonyos kedvezményeket az összes szocialista ország vasútja nyújt. Ilyenek:

a) az 5–10 éves korú gyermekek részére nyújtott 50%-os általános kedvezmény;

b) vásári kedvezmény (országonként 25–35–50%-os engedménnyel);

c) társasutazási kedvezmény (amelynek mértéke létszámtól és egyéb tényezőktől függ);

d) a dolgozók szervezett üdültetésével kapcsolatos kedvezmény;

e) a munkahely megközelítésére nyújtott utazási kedvezmény.

A szocialista országok *az egymás közötti nemzetközi utasforgalomban* 1957-től az erre a célra létrehozott nemzetközi személy- és poggyászdíjszabást alkalmazzák. Ez a díjszabás a szocialista országok földrajzi adottságainak megfelelően háromcsoportos díjszabás. A díjtétel minden területi csoportban – a csoportba tartozó országok közül – a legalacsonyabb díjszabásból indul ki, de ennél valamelyest alacsonyabb díjakat rögzít. A nemzetközi személyforgalomban tehát a szocialista országok a belföldi díjakhoz képest mintegy 20–40%-kal alacsonyabb díjakat érvényesítenek. Ezért külön kedvezményt csak a gyermekek, a külföldön tanuló diákok és a nemzetközi diákszövetség igazolása esetén nyújtanak.

A vasúti személydíjszabásnál megfigyelt nemzeti sajátosságok megtalálhatók a távolsági autóbuszközlekedési díjszabásban is. A távolsági autóbuszjegyek árképzése Magyarországon a 45 fillér/utas-km díjtételen alapszik. A távolsági autóbuszdíjszabás tehát nem csökkenő (lásd a 106. sz. táblázatot).

106. sz. táblázat

Az egy utaskilométerre számított távolsági autóbusz-viteldíj néhány szocialista országban

(5 km-es utazási távolság = 100)

Távolság (km)	Románia	Csehszlovákia	Bulgária	
			rendes	gyorsjárat
5	100	100	100	100
10	70	106	79	70
20	65	94	71	60
50	64	81	66	54
80	68	88	64	54
100	64	84	60	51
150	67	81	60	51
200	67	84	59	49

A távolsági autóbuszdíjszabásban alkalmazott csökkentés mértéke (Magyarországon ennek hiánya) eltér a vasúti díjszabástól. Így azután a két közlekedési ágazatban a díjarányok távolságonként eltérően alakulnak (lásd a 107. sz. táblázatot).

A vizsgált szocialista országokban – mint látható – a díjszabás-politika közös vonása, hogy a vasúti és az autóbuszdíj különbsége a távolsággal nő. Nagy távolságon viszonylag sokkal drágább az autóbusz, mint közepes távolságon. Nagy

távolságon inkább a repülőgép előnye jelentkezik. Ez különösen olyan viszonylatokon szembetűnő, amelyeken a megtett kilométer légvonalban a vasúti távolságnál lényegesen kevesebb.

107. sz. táblázat

A távolsági autóbusz díjszintje

(gyorsvonat 2. osztály = 100)

Távolság (km)	Magyarország	Románia	Csehszlovákia	Bulgária	
				rendes	gyorsjárat
50	103	107	57	82	96
100	104	128	90	79	96
150	110	135	104	84	101
200	118	147	131	89	107

A vasúti díjtáblázaton alapuló hajódíjszabás képzésénél a módosítások indítékai általában az azonos viszonylatú vasúti menetdíjak alakulására, a forgalmi követelmények biztosítására és közgazdasági tényezőkre vezethetők vissza. Magyarországon például rövid távú és közeli viszonylatokban a túlzsúfoltság elhárítása, távolsági utasok részére hajótér biztosítása végett minden kedvezmény nélkül érvényesítik a vasúti díjszabás tételeit; távolsági viszonylatokban – 10–20%-os kedvezménnyel – a hajó fokozott igénybevételére ösztönöznek. Nagyobb mértékű a kedvezmény, ha a közlekedési pontok közötti hosszabb vízi út miatt a vasúthoz képest kedvezőtlenül magas díjtétel adódnék. Általános szabályként alacsonyabb a hajózási díjtétel a vasúttal párhuzamos vonalokon, aminek ellensúlyozásaként magasabb olyan viszonylatokban, amelyekben nincs vasúti összeköttetés és az utasforgalom jelentős.

IRODALOM

ELSŐ RÉSZ

I. Fejezet

Allahverdjan, D.: Az áru- és pénzkapcsolatok és az értéktörvény a szocializmusban. Finanszi SZSZSZR, 1965. 9. sz.

Az árelmélet és árpolitika problémái. (A jugoszláv közgazdászok Szarajevóban 1964. december 17–19-ig tartott konferenciájának anyaga.) Ekonomist, 1964. 4. sz.

Batirev, V.: Az érték, a pénz és az árak a szocializmusban. Egy helytelen elméletről. Gyengi i Kregyit, 1961. 1. sz.

Behrens, F.: Miképpen lehet mérni az értéket? Wirtschaftswissenschaft, 1961. 3. sz.

Behrens, F.: Áru, érték, és értéktörvény. Akademia Verlag, Berlin 1961.

Belouszov, R.: Használati érték és minőség. Ekonomicseszkaja Gazeta, 1965. 3. sz.

Bertóti László: A munkaerő értékéről. Közgazdasági Szemle, 1965. 3. sz.

Bichtler, K.–Schmidt, W.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának konferenciája az árképzésről. Wirtschaftswissenschaft, 1963. 7. sz.

Bogacsov, V.: Az áru, a pénz és az árak a szocializmusban. Voproszi Ekonomiki, 1961. 2. sz.

Bojarszkij, A.: A teljes munkaráfordítás mérésének matematikai módjai. Vesztnyik Sztatyisztyiki, 1963. 4. sz.

Brus, W.: Az értéktörvény és a piaci mechanizmus a szocialista gazdaságban. Uniwersytet Warszawski Biuletyn Naukowy, 1961. 7–8. sz.

Csikós-Nagy Béla: Az érték kiszámíthatósága. Wirtschaftswissenschaft, 1961. 4. sz.

Csikós-Nagy Béla: Reálönköltség és a „Smith-dogma". Figyelő, 1962. szeptember 19.

Csikós-Nagy Béla–Ganczer Sándor–Rácz László: Az első termékrendszerű ármodell. Közgazdasági Szemle, 1964. 1. sz.

Esze Zsuzsa: Érték- és árvita. A szocializmus áruviszonyainak megismerése. Közgazdasági Szemle, 1965. 4. sz.

Esze Zsuzsa: Érték és ár a szocializmusban. (Ismertetés.) Közgazdasági Szemle, 1961. 4. sz.

Fabricsnov, A.: Az önköltségkategóriák tartalmáról. Naucsnije Dokladi Viszsej Skoli. Ekonomicseszkije Nauki, 1964. 3. sz.

Gordon, J.: Az ár és a használati érték. Gospodarka Planowa, 1962. 12. sz.

Gordon, J.: A gazdasági számítás és az árak. Vitacikk. Gospodarka Planowa, 1962. 2. sz.

Ivanov, A.: Az értéknagyság meghatározásának kérdései. Vesztnyik Sztatyisztyiki, 1963. 2. sz.

Jevons, W. S.: A politikai gazdaságtan elmélete. 3. kiad. London 1888.

Kac, A.: Az úgynevezett „népgazdasági önköltségről". Voproszi Ekonomiki, 1965. 2. sz.

Kantorovics, L.: A termelési ráfordítások számítása. Voproszi Ekonomiki, 1960. 1. sz.

Kasprzak, T.: Az értéktörvény a matematikai programozás tükrében. Biuletyn Naukowy, 1961. 10. sz.

Kocman, M.: Megjegyzés a munkatermelékenység és az érték kapcsolatához. Ekonomický Časopis, 1960. 1. sz.

Kocman, M.: A társadalmi önköltségről a tervezéssel és az árképzéssel kapcsolatban. Podniková Organizace, 1961. 10. sz.
Kohlmey, G.: Marx Károly elmélete a nemzetközi értékről. Jahrbuch des Instituts für Wirtschaftswissenschaften. 5. köt. Berlin 1962.
Komin, A.: Árképzés és az árak közelítése a társadalmilag szükséges munkaráfordításhoz. Planovoje Hozjajsztvo, 1963. 4. sz.
Kondrasev, D.: Az árak, az önköltség és a rentabilitás kérdései. Gyengi i Kregyit, 1961. 9. sz.
Kriz, K.: Az áruk ár- és értékösszegének kérdéséről. Ekonomický Časopis, 1960. 3. sz.
Kronrod, J.: Az érték mint az ár bázisa a szocialista gazdaságban. Voproszi Ekonomiki, 1960. 10. sz.
Lendle, O.: Az árucsere és az értékszámítás fontossága a szocializmusban. Einheit, 1964. 11. sz.
Lendle, O.: A munkaérték számíthatósága. Wirtschaftswissenschaft, 1961. 10. sz.
Lipiński, J.: A határköltség elméletének kérdéséről. Ekonomista, 1961. 2. sz.
Liska Tibor: Kritika és koncepció. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.
Majzenberg, L.: Árképzés a Szovjetunió népgazdaságában. Goszpolityizdat, Moszkva 1953.
Mann, H.: Az érték jelentősége az árképzésben. Wirtschaftswissenschaft, 1962. 1. sz.
Marshall, A.: A közgazdaságtan alapelvei. 8. kiad. Macmillan, London 1927.
Marx, K.: A tőke. I., II. és III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961.
Minc, B.: Megjegyzések a marginális elemzés ún. általánosításához. Ekonomista, 1961. 2. sz.
Minc, B.: A termelési költség. (Néhány probléma és tény.) Nowe Drogi, 1961. 7. sz.
Motach, R.: Az értékprobléma és kifejezése a szövetkezeti termelésben. Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften. Meissen 1961. 2. sz.
Nagy Tamás: Egy kritikáról és koncepcióról. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.
Nyemcsinov, V.: Érték és ár a szocializmusban. Voproszi Ekonomiki, 1960. 12. sz.
Nyemcsinov, V.: A szovjet gazdaságtudomány aktuális kérdéseihez. Wirtschaftswissenschaft, 1960. 4. sz.
Neumann, H.: Az érték meghatározásával kapcsolatos egyes téves felfogások a szocializmusban. Wirtschaftswissenschaft, 1961. 3. sz.
Novák, O.: A munka társadalmi termelékenysége és az árak. Hospodářské Noviny, 1964. 31. sz.
Novozsilov, V.: A munkaérték-elmélet és a matematika. Voproszi Ekonomiki, 1964. 12. sz.
Reiher, K.: Az érték és ár problémája a szocializmusban. Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Ökonomie. Berlin 1963. 1. sz.
Rudolph, J.: A termékek értéknagyságának számítása és az ösztönző ár eltérése az értéknagyságtól. Wirtschaftswissenschaft, 1961. 11. sz.
Rychlik, T.: Ráfordítás és költség – termelés és jövedelem. (Terminológiai vita.) Zagadnienia Ekonomika Rolnej, 1962. 4. sz.
Schilar, H.: A munkaérték számíthatósága. Wirtschaftswissenschaft, 1961. 10. sz.
Schmeling, S.: Az érték- és árkategóriák jelentősége a népgazdasági rentabilitás számításban. Wirtschaftswissenschaft, 1962. 6. sz.
Sekerov, J.: Az áruk árának értékükhöz való közelítéséről és az árarányok változásairól. Trud i Ceni, 1964. 3. sz.
Simon György–Kondor György: Gazdasági hatékonyság, árnyékárak. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1965.
Smith, A.: Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. I. és II. köt. Magyar Közgazdasági Társaság 1940.
Szamszonov, A.: Az árak és az értékek összegeinek összefüggése a Szovjetunió népgazdaságában. Naucsnije Dokladi Viszsej Skoli, 1960. 1. sz.
Tureckij, S.: A használati érték és a termelési költségek. Kommunyiszt, 1963. 13. sz.
Tureckij, S.: A társadalmilag szükséges ráfordítás, a többlettermék és az ár. Finanszi SZSZSZR, 1963. 11. sz.

Vincze Imre: Az érték és az értéktörvény a szocialista népgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1963. 1. sz.
Wellisz, S.: A marginális elemzés általánosítása. Ekonomista, 1961. 2. sz.
Wemmer, H.: Az árutermelés néhány közgazdasági kategóriájához. Wirtschaftswissenschaft, 1957. 2. sz.
Zurawicki, S.: A gazdasági kalkulációról a szocializmusban és kísérlet az érték mérésére. Wirtschaftswissenschaft, 1961. 10. sz.

II. Fejezet

Ajzenberg, I.: A valutaárfolyam és az árak mércéje a szocialista gazdaságban. Naucsnije Dokladi Viszsej Skoli. Ekonomicseszkije Nauki, 1961. 2. sz.
Ambrée, K.: A szocialista ártípus követelményei a tiszta jövedelem elszámolásával kapcsolatban. Wirtschaftswissenschaft, 1965. 4. sz.
Bacsurin, A.: A termelői ár felülvizsgálata és az elmélet néhány kérdése. Planovoje Hozjajsztvo, 1962. 1. sz.
Bakonyi Béla: A külkereskedelmi devizaárfolyamról. Pénzügyi Szemle, 1965. 1. sz.
Balázsy Sándor: Termelői árak–devizaárak–árkiegyenlítés. Közgazdasági Szemle, 1964. 9. sz.
Balázsy Sándor: A devizaárfolyam-vitához. Pénzügyi Szemle, 1965. 8–9. sz.
Balázsy Sándor: Az élőmunka-ráfordításokhoz kapcsolódó jövedelemelvonás a többcsatornás árrendszerben. Közgazdasági Szemle, 1965. 7–8. sz.
Bokor János–Gadó Ottó–Kürthy Pál–Meitner Tamás–Sárosi Sándorné–Wilcsek Jenő: Javaslat az ipar gazdasági irányításának új rendszerére. Közgazdasági Szemle, 1957. 4. sz.
Bródy András: Három árrendszerről. Közgazdasági Szemle, 1964. 12. sz.
Bródy András: Az importszorzóról és alkalmazásáról. Közgazdasági Szemle, 1964. 7–8. sz.
Bródy András: Az importtermékek belföldi árának megállapításához. Közgazdasági Szemle, 1964. 4. sz.
Budaragin, V.: A kereslet és kínálat viszonya mint az árképzés tényezője. Voproszi Ekonomiki, 1964. 5. sz.
Burger Kálmánné: Az eszközlekötés értékelése a mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1965. 9. sz.
Burger Kálmánné: Gondolatok az ártípusszámítások mezőgazdasági vonatkozásairól. Közgazdasági Szemle, 1965. 1. sz.
Cserniseva, V.: Az árképzési tényezők kiszámításának elméleti alapjai és módszere ártervezésnél. (Az árképzés problémáival foglalkozó Tudományos Tanács ülése.) Voproszi Ekonomiki, 1964. 7. sz.
Csikós-Nagy Béla: Kritikai megjegyzések a világpiaci árbázisú árrendszerhez. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.
Csikós-Nagy Béla: Vita a többcsatornás ipari árrendszerről. Pénzügyi Szemle, 1963. 8. sz.
Csikós-Nagy Béla: A népgazdaság árrendszerének átalakítása a termelési ár típusára. Társadalmi Szemle, 1965. 1. sz.
Csikós-Nagy Béla–Esze Zsuzsa–Rácz László: Ipari termelői árrendszerünk problémái. Közgazdasági Szemle, 1965. 7–8. sz.
Dániel Tamás: Amortizáció és eszközlekötési járulék. Pénzügyi Szemle, 1965. 4. sz.
Drabowski, E.: A differenciált valutaárfolyamok és az alternatív gazdaságpolitikai eszközök összehasonlítása. Zeszyty Naukowe SGPiS, 1961. XXXV. sz.
Droste, J.–Machowski, S.: Az exporttermelés árproblémája. Handel Zagraniczny, 1963. 7. sz.
Erős Gyula: Az árfolyam szerepe a szocialista gazdaságban, a szocialista árrendszerben. Pénzügyi Szemle, 1965. 4. sz.
Esze Zsuzsa: A használati díj és az állóeszközök gazdasági hatékonysága. Figyelő, 1963. szeptember 4.

Fedak, Z.: Az eszközlekötési járulék. Finanse, 1964. 6. sz.
Fedorowicz, Z.: Kamat, gazdasági számítás és ösztönzés. Finanse, 1962. 6. sz.
Fiszel, H.: A beruházások optimális programozása és a kamatláb a szocialista gazdaságban. Ekonomista, 1961. 5. sz.
Fiszel, H.: A termelőeszközök ára és a felhalmozás. Uniwersytet Warszawski, Biuletyn Naukowy, 1963. február.
Gordon, J.: Az egyidejűleg a termelőeszközök és a fogyasztási cikkek kategóriájába is tartozó termékek árképzése. Gospodarska Planowa, 1960. 10. sz.
Gordon, J.: Az árrendszer rendezéséről. Gospodarska Planowa, 1960. 3. sz.
Gordon, J.: Az ipari termékek árrendszere megjavításának irányai. Ekonomista, 1960. 4. sz.
Grohmann, W.–Hentschel, D.: A termelési elv szerinti árképzés. Die Wirtschaft, 1963. 51. sz.
Grossmann, H.–Lindner, S.: Az eszközhasználati díj – új gazdasági emelő. Die Arbeit, 1964. 6. sz.
Grünwald, R.: Áttípus és a beruházások hatékonysága. Plánované Hospodárství, 1965. 4. sz.
Gyacsenko, V.: Árképzés. Ekonomicseszkaja Gazeta, 1965. 9. sz.
Gyacsenko, V.: Az árképzési tényezők rendszere és osztályozásuk alapja. Voproszi Ekonomiki, 1963. 2. sz.
Hacsaturov, T.: A beruházási változatok gazdasági összehasonlításának módszerei. Izvesztyija Akagyemiji Nauk SZSZSZR, 1950. 4. sz.
Havas Gábor–Révész Gábor: Az állóeszközök használati díjáról. Figyelő, 1961. szeptember 27.
Havas Gábor–Révész Gábor: Az állóeszköz-használati díj alkalmazásának kérdései. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1962.
Hoffmann, A.: Gazdasági emelő, az eszközlekötési járulék. Deutsche Finanzwirtschaft, 1963. 15. sz.
Kamenov, E.: Nemzetközi értékek és árak. Ikonomicseszka Miszal, 1964. 3. sz.
Kondor György: Megjegyzések Bródy András „Három árrendszerről" című cikkéhez. Közgazdasági Szemle, 1965. 6. sz.
Kondrasev, D.: Az ipari termelői árrendszer fejlődése. Gyengi i Kregyit, 1962. 6. sz.
Kopátsy Sándor: A használati díj és a vállalatok érdekeltsége. Figyelő, 1963. október 9.
Kövér Károly: A valutaárfolyam néhány elméleti problémája a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1964. 7–8. sz.
Kronsjö, T.: A külkereskedelmi elosztás optimális tervezése az iteratív árképzés módszerével. Ipargazdaság, 1964. 2. sz.
Kyzlink, V.: Az árképzés néhány problémája a szocialista gazdaságban. Politická Ekonomie, 1960. 1. sz.
Lange, A.: Az eszközlekötési járulék bevezetésének néhány kérdéséhez. Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Ökonomie. Berlin 1963. 4. sz.
Maier, W.: Az importköltség számbavétele az árképzésben. Aussenhandel, 1963. 7. sz.
Malisev, J.: Az árképzés néhány kérdése a szocialista gazdaságban. International Economic Papers, 1960. 10. sz.
Malisev, J.: A munka társadalmi számbavétele és az ár a szocializmusban. Szocekgiz, Moszkva 1961.
Mann, H.: Eszközlekötési járulék és árképzés. Deutsche Finanzwirtschaft, 1963. 22. sz.
Mervart, J.: Az árképzés elméleti problémái a szocialista országok közötti kereskedelemben. Politická Ekonomie, 1960. 7. sz.
Minc, B.: Hozzászólás az árakra vonatkozó tézisek kérdéséhez. Życie Gospodarcze, 1957. 27. sz.
Minc, B.: A beruházások hatékonyságáról a szocialista gazdaságban. Ekonomista, 1951.
Minc, B.: Az ár és az érték a szocialista gazdaságban. Voproszi Ekonomiki, 1958. 1. sz.
Mujzel, J.: A modell és az árak. Az egyensúly árai. Życie Gospodarcze, 1957. 17. sz.
Nagy Tamás–Esze Zsuzsa: A „többcsatornás" ipari termelői ártípus. Közgazdasági Szemle, 1963. 1. sz.

Nyemcsinov, V.: A tervszerű árképzés modelljének fő körvonalai. Voproszi Ekonomiki, 1963. 12. sz.
Papp Béláné: Az eszközhasználati díj. Pénzügyi Szemle, 1963. 9. sz.
Petrakov, N.: Arány a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek árai között. Naucsnije Dokladi Viszsej Skoli. Ekonomicseszkije Nauki, 1960. 3. sz.
Petrov, G.: Az árbázis kérdése a szocializmusban. Ikonomicseszka Miszal, 1964. 9. sz.
Piritvi Ottó: Vita a szocialista árrendszerről. Közgazdasági Szemle, 1964. 7–8. sz.
Probszt, A.: Érték vagy termelési ár a szocialista gazdaságban. Voproszi Ekonomiki, 1961. 3. sz.
Rymarcevicz, H.: Az árképzési elvek felülvizsgálatához. Der Aussenhandel, 1962. 13. sz.
Strojnowski, J.: Az exportáruk árproblematikájáról. Wiadomości NBP, 1962. 7. sz.
Sztrumilin, Sz.: A termék értékének számbavétele kérdéséhez. Voproszi Ekonomiki, 1956. 12. sz.
Sztyepankov, A. A.: A társadalmilag szükséges munkaráfordítások, mint az árképzés alapjai. (Csernyiseva tanulmánya.) Voproszi Ekonomiki, 1964. 7. sz.
Tardos Márton: A világpiaci árak. Közgazdasági Szemle, 1963. 1. sz.
Typolt–Janza–Popelka: Az ipari termékek árának tervezése. Orbis, Prága 1959.
Vaag, L.: Hatékonyság, érdekeltség. (Az eszközlekötési járulék.) Ekonomicseszkaja Gazeta, 1965. 42. sz.
Vaag, L.–Zaharov, Sz.: A termelőalapok használati díja és a vállalati nyereség. Közgazdasági Szemle, 1963. 7. sz.
Zahariev, A.: A társadalmi termelés két alosztályának termékei közötti ararányok. Ikonomicseszka Miszal, 1964. 6. sz.

III. Fejezet

Atlasz, Z.: Az áru- és pénzviszonyok fejlesztése a hétéves terv folyamán. Gyengi i Kregyit, 1960. 1. sz.
Ausch Sándor: Nemzetközi munkamegosztás és gazdasági mechanizmus. Közgazdasági Szemle, 1965. 7–8. sz.
Bajt, A.: A jövedelemmel kapcsolatos ár mint normális ár a jugoszláv gazdaságban. Ekonomska Revija, 1965. 1. sz.
Balázsy Sándor: További mechanizmusproblémák a külkereskedelemben. Közgazdasági Szemle, 1965. 5. sz.
Bichtler, K.–Schmidt, W.: Az árreform elméleti és gyakorlati vonatkozásai a Német Demokratikus Köztársaságban. Voproszi Ekonomiki, 1965. 3. sz.
Bláha, J.: Emeljük a nagykereskedelmi árak képzésének és ellenőrzésének színvonalát. Plánované Hospodárství, 1960. 12. sz.
Bolesta, J.: Az áregyeztetésről. Przeglad Ustawodawstwa Gospodarczego, 1963. 5. sz.
Cikánek, M.: A nagykereskedelmi árak szabályozása és az árrelációk képzése. Plánované Hospodárství, 1962. 6. sz.
Dimitrova, N.: Árrelációk Bulgáriában. Ekonomicseszka Miszal, 1963. 7. sz.
Domalip, V.: A fogyasztási cikkek nagykereskedelmi árképzése elemzésének néhány tapasztalata. Finance a Úvěr, 1961. 11. sz.
Fenyő Imre–Hoch Róbert–Kainer Gyula–Vigh Józsefné: A fogyasztói ármechanizmus egyes kérdései. Pénzügyi Szemle, 1965. 4. sz.
Gadó Ottó–Hoch Róbert–Révész Gábor: A tervek átárazása és a rugalmas árrendszer. Pénzügyi Szemle, 1965. 4. sz.
Grote, G.: Az ipari termelői árrendszer a gazdasági ösztönzők rendszerében. Aussenhandel, 1963. 9. sz.
Grünwald, R.: Az árkalkulációnak vannak szabályai. Podniková Organizace, 1964. 10. sz.
Grünwald, R.: Hogyan tervezzük a nagykereskedelmi árak alakulását. Plánované Hospodárství, 1964. 10. sz.

Hoch Róbert: Egyensúly és az árszínvonal változása a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1965. 9. sz.
Höstermann, H.: Az ár legyen rugalmas. Deutsche Finanzwirtschaft, 1964. 13. sz.
Höstermann, H.: Az ipari termelői árreform a gépiparban. Die Wirtschaft, 1964. 14. sz.
Jancsev, D.: Az áru–pénz kapcsolatok és az anyagi érdekeltség a szocializmusban. Ikonomicseszka Miszal, 1965. 4. sz.
Janza, V.: A kiskereskedelmi árak tervezésének kérdéseihez. Plánované Hospodárství, 1961. 6. sz.
Jávorka Edit: A termelői ármechanizmus egyes kérdései. Pénzügyi Szemle, 1965. 3. sz.
Komenda, B.: A piaci mechanizmus működésének problémái a szocialista gazdaságban. Plánované Hospodárství, 1964. 6. sz.
Komenda, B.: A tervszerű árképzés az új irányítási rendszerben. Politická Ekonomie, 1965. 4. sz.
Kondrasev, D.: Az ár, a rentabilitás és az önálló elszámolás. Voproszi Ekonomiki, 1960. 11. sz.
Kozusnik, C.: Rugalmas árképzés és tervszerű népgazdasági irányítás. Plánované Hospodárství, 1964. 6. sz.
Krejcar, B.–Kadera, V.: Árrendszerünk pozitívumai és negatívumai. Hospodářské Noviny, 1963. 36. sz.
Liberman, J.: Vita, Pravda, 1962. szeptember 9.
Linde, D.: Az ipari árreformhoz. Einheit, 1964. 3. sz.
Lohse, R.: Az ipari árreform problémája. Deutsche Finanzwirtschaft, 1963. 11. sz.
Mann, H.: Az NDK árrendszerének szükséges átalakítása. Wirtschaftswissenschaft, 1962. 11. sz.
Maier, W.: Ipari árreform és a külkereskedelem. Aussenhandel, 1963. 10. sz.
Mlakar, C.: A normális ár a jugoszláv gazdaságban. Ekonomska Revija, 1965. 1. sz.
Novák, O.–Typolt, J.: Ártervezés és árképzés. Plánované Hospodárství, 1965. 7–8. sz.
Pejovich, S.: Az emelkedő árak problémája a tervgazdaságban. The Eastern Economic Journal, 1965. 3. sz.
Petzold, W.: Az ármunka megjavítása a külkereskedelemben – fontos hozzájárulás az NDK gazdasági megerősítéséhez. Der Aussenhandel, 1962. 13. sz.
Piritvi Ottó: Az ármechanizmusról. Közgazdasági Szemle, 1965. 10. sz.
Ripp Géza: A szocialista gazdasági rendszer modelljeiről. Közgazdasági Szemle, 1964. 7–8. sz.
Rudolph, J.: Az árképzés törvényének kihasználása a tervezés és a népgazdaság vezetésének új gazdasági rendszerében. Wirtschaftswissenschaft, 1963. 7. sz.
Rumpf, W.: A szocialista árrendszer tökéletesítésének néhány kérdése. Einheit, 1963. 5. sz.
Rusek, A.: Az árak kérdéséről. Politická Ekonomie, 1965. 2. sz.
Rychlewski, E.: Az árak és a beruházási döntések. Gospodarka Planowa, 1965. 6. sz.
Samardzsia, M.: Árprobléma a szocialista gazdaságban. Naša Stvarnost, 1960. 11–12. sz.
Schneider, H.: Az árképzés néhány problémája a gazdasági ösztönzés rendszerében. Wirtschaftswissenschaft, 1964. 1. sz.
Sik, O.: A szocialista áru- és pénzkapcsolatok és a tervszerű irányítás új rendszere. Politická Ekonomie, 1965. 4. sz.
Simon György: Termelői árak – vállalati anyagi érdekeltség. Közgazdasági Szemle, 1963. 3. sz.
Sokol, M.: Az árukapcsolatok az irányítási rendszerben. Plánované Hospodárství, 1964. 5. sz.
Struminski, J.: A piaci áruk ára és a termelés választéka, valamint a fogyasztók szükségleteinek kielégítése. Gospodarka Planowa, 1963. 2. sz.
Tatarko, A.: Áru- és pénzkapcsolatok az állam és a termelőszövetkezetek között. Plánované Hospodárství, 1965. 4. sz.
Vaag, L.–Zaharov, Sz.: A termelési alapokért való térítés és a vállalati nyereség. Voproszi Ekonomiki, 1963. 4. sz.

Altmann, E.: Árutermelés és érték a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában. Wirtschaftswissenschaft, 1957. 8. sz.

Augustowsky, Z.: A termelési eszközök árának hatása a termelésre. Gospodarka Planowa, 1955. 11. sz.

Augustowsky, Z.: Az árutermelés és az értéktörvény érvényesülésének kérdései a szocializmusban. Voproszi Ekonomiki, 1958. 4. sz.

Augustowsky, Z.: Az értéktörvényről és az árképzés kérdéseiről a Szovjetunióban. Voproszi Ekonomiki, 1958. 2. sz.

Bacsurin, A.: Az értéktörvény érvényesülése és az árképzés a Szovjetunió népgazdaságában. Voproszi Ekonomiki, 1957. 2. sz.

Bacsurin, A.: Árak a tervgazdaságban. Kommunyiszt, 1965. 2. sz.

Belov, P.: V. I. Lenin az anyagi érdekeltség elvéről a szocializmusban. Voproszi Ekonomiki, 1954. 1. sz.

Benary, A.: Az értéktörvény funkciója a szocializmus közgazdasági törvényeinek rendszerében. Wirtschaftswissenschaft, 1956. 1. sz.

Bor, M.: Az értéktörvény és az árképzés a Szovjetunió ipari termelésében. Voproszi Ekonomiki, 1957. 3. sz.

Brus, W.: Az értéktörvény szerepéről a szocialista gazdaságban. Wirtschaftswissenschaft, 1957. 1. sz.

Brus, W.: Az értéktörvény és a piaci mechanizmus a szocialista gazdaságban. Życie Gospodarcze, 1960. 32., 33. és 34. sz.

Brus, W.: Az értéktörvény pontos értelmezéséről a szocializmusban. Ekonomista, 1960. 1. sz.

Csikós-Nagy Béla: A szocialista árképzés. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1961.

Drewnowski, J.: Az értéktörvény és az árak. Życie Gospodarcze, 1960. 38. sz.

Drewnowski, J.: Értéktörvény a szocializmusban. Ekonomista, 1960. 5. sz.

Gatovszkij, L.: Az értéktörvény felhasználásáról a szocialista gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1957. 11. sz.

Gerle György–Turánszky Miklós: Beruházások gazdasági hatékonysága. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1959.

Günther, O.: Rentabilitási problémák a külkereskedelemben. Aussenhandel, 1957. 24. sz.

Granberg, A.: Az NDK közgazdászai az árutermelésről és az értéktörvényről a szocializmusban. Naucsnije Dokladi Viszsej Skoli. Ekonomicseszkije Nauki, 1960. 1. sz.

Grzybowski, W.: Megjegyzések a szocialista termelés szabályozásának problémájához. Zeszyty Naukowe SGPiS, 1964. 53. sz.

Gyacsenko, V.: Az ár – a szocialista gazdaság fejlesztésének fontos eszköze. Ekonomicseszkaja Gazeta, 1962. 25. sz.

Hacsaturov, T.: Az árképzés, a beruházások hatékonysága és a rentabilitás. Voproszi Ekonomiki, 1961. 1. sz.

Helborn, R.: Megjegyzések az áru- és pénzkapcsolatok szocializmusbeli funkciójához. Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1964. 2. sz.

Jávorka Edit: Az ipari árrendszer egyes kérdései. Közgazdasági Szemle, 1957. 2. sz.

Jezbera, J.: A külkereskedelem rentabilitása. Plánované Hospodárství, 1957. 7. sz.

Koblmey, G.: Néhány kérdés az értékforma és az értéktörvény tervszerű kihasználásáról a szocializmusba való átmenet időszakában. Wirtschaftswissenschaft, 1956. 3. sz.

Kondrasev, D.: Érték és árak a szocialista társadalomban. Voproszi Ekonomiki, 1957. 5. sz.

Kondrasev, D.: Az árak gazdasági alapjának kérdéséről. Finanszi SZSZSZR, 1960. 1. sz.

Kronrod, I.: Az értéktörvény és az árképzés problémája a Szovjetunióban. Voproszi Ekonomiki, 1957. 2. sz.

Kronrod, I.: Az árutermelés a szocializmus feltételei mellett. Voproszi Ekonomiki, 1957. 10. sz.

Kozlov, G.: A szocializmus és az áru- és pénzviszony. Voproszi Ekonomiki, 1960. 11. sz.
Kulikov, A.: Az értéktörvény alkalmazásának és az árképzésnek néhány problémája a Szovjetunióban. Voproszi Ekonomiki, 1958. 8. sz.
Krejcar, B.–Tesar, J.: Az ár szerepéről a tervszerű irányítás rendszerében. Plánované Hospodárství, 1964. 11. sz.
Kryncki, J.: A külkereskedelem jövedelmezőség- és eredmény-számításának kérdéséhez. Handel Zagraniczny, 1957. 6. sz.
Lemnitz: A pénz és a pénzfunkció a szocializmusban és a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában. Akademie Verlag, Berlin 1955.
Lipiński, J.: Az árak tájékoztató funkciója. Ekonomista, 1964. 2. sz.
Liska Tibor–Máriás Antal: A gazdaságosság és a nemzetközi munkamegosztás. Közgazdasági Szemle, 1954. 1. sz.
Luszczkiewicz, M.: A külkereskedelem rentabilitása és az ipar gazdaságossága. Handel Zagraniczny, 1957. 4. sz.
Lysko, S.: A beruházások hatékonyságmutatói és az árrendszer közötti kapcsolat problémája a szocialista gazdaságban. Uniwersytet Warszawski. Biuletyn Naukowy, 1963. 13. sz.
Minc, B.: Az értéktörvény a szocializmusban. Ekonomista, 1961. 1. sz.
Mujzel, J.: A szocialista vállalat és a piaci mechanizmus. Ekonomista, 1962. 6. sz.
Nagy Tamás: Az értéktörvény felfogásának néhány elvi problémája. Közgazdasági Szemle, 1962. 3. sz.
Nitz, N.: A külkereskedelem rentabilitásának kérdése. Aussenhandel, 11. sz.
Nyemcsinov, V.: A szocialista gazdálkodás és a termelés tervezése. Közgazdasági Szemle, 1964. 10. sz.
Osztrovityanov, K.: Áru- és pénzviszonyok a kommunizmus építésének időszakában. Kossuth Könyvkiadó 1963.
Pajestka, J.: A külkereskedelem rentabilitás-számításának kérdései. Ekonomista, 1957. 5. sz.
Pavel, T.: A szocialista külkereskedelem rentabilitásának és hatékonyságának helyes kiszámítása. Probleme Economice, 1957. 8. sz.
Perczynski, M.: Az árak szerepéről a mezőgazdasági termelés befolyásolásában. Ekonomista, 1963. 2. sz.
Pervusin, Sz.: Értéktörvény és ár a szocialista gazdaságban. Planovoje Hozjajsztvo, 1961. 7. sz.
Péter György: A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1956.
Plocica, A.: A termelőeszközök árának funkciói. Życie Gospodarcze, 1961. 38. és 41. sz.
Polaczek, S.: A kivitel hatékonyság-számításának egyes kérdései. Handel Zagraniczny, 1957. 2. sz.
Popov, N.: Az értéktörvény néhány kérdése Bulgáriában. Novo Vreme, 1962. 11. sz.
Simon György: Kvantifikációs módszerek szerepe az optimális gazdasági döntésekben. Közgazdasági Szemle, 1964. 6. sz.
Szolodnyikov, M.–Andrejev, B.: Az értéktörvény érvényesülése a szocialista népgazdaságban és az árképzés kérdései. Vesztnyik Leningradszkogo Unyiverzityeta. Szerija Ekonomiki, Filoszofiji i Prava, 1964. 1. (5.) sz.
Sztyber, W.: A gazdasági tevékenység értékelésének mikroökonómiai mércéi és az árak. Gospodarka Planowa, 1964. 2. sz.
Tureckij, S.: Az elosztás és az árképzés problémái. Voproszi Ekonomiki, 1961. 4. sz.
Typolt, J.: A fogyasztói árpolitika. Nová Mysl, 1964. 5. sz.
Vojtko, J.: A nagykereskedelmi árak által a vállalatok gazdálkodására gyakorolt befolyás problémájáról. Ekonomický Časopis, 1962. 6. sz.
Zieleniewski, Z.: A külkereskedelem hatékonyságának számítása és a belföldi árarányok. Finanse, 1957.

I. Fejezet

Bajkusev, B.: A mezőgazdasági és ipari termékek közötti árarányok megállapításának kérdései. Trud i Ceni, 1964. 9. sz.

Balogh József–Dudás János–Feszler Lajos–Rácz László–Sándor Sándor–Őri János–Vigh Józsefné–Visky Károly: Árpolitika és árszabályozás. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1964.

Bránik, J.: Árelmélet és gyakorlat. Praga 1961.

Cerne, F.: Az árképzés elmélete és az árpolitika a vállalatban. Ekonomska Revija, 1965. 1. sz.

Cramer, W.: A szocialista árpolitika alapelveihez. Wissenschaftlichen Zeitschrift der Hochschule für Binnenhandel Leipzig. 1960/61. 1. sz.

Csikós-Nagy Béla: Árpolitika az átmeneti gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1958.

Haffner, F.: Változások a szovjet árelméletben és árképzési gyakorlatban. Konjunkturpolitik, 1965. 3. sz.

Kyn, O.: Az árpolitika tudományos alapjai. Nová Mysl, 1963. 7. sz.

Lemnitz, A.: Az ár és az árpolitika marxi tanítása az NDK-ban. Wirtschaftswissenschaft, 1956. 1. sz.

Rumpf, W.: Az árpolitika egyes fontos kérdései. Deutsche Finanzwirtschaft, 1963. 1. sz.

Sik, O.: Az irányítás és a nagykereskedelmi árak kihasználásának néhány problémája. Politická Ekonomie, 1960. 4. sz.

Simon Sándor: Az ipar és a mezőgazdaság kapcsolata az árak tükrében. Statisztikai Szemle, 1965. 6. sz.

Struminski, J.: Az árpolitika szerepe a tervfeladatok elérésében. Gospodarka Planowa, 1964. 7. sz.

II. Fejezet

Barlai Ervin: Termelői árrendszerünk néhány problémája a faiparban. Közgazdasági Szemle, 1955. 1. sz.

Bérczi Béla–Bottka Tibor–Helfy Károlyné–Simán Miklós: Árpolitika és árszabályozás a könnyűiparban. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1964.

Bérczi Béla–Novák József–Pápai Károly: Bútoripari termékek árképzése. (Kézirat gyanánt.) Budapest 1964.

Bukna Antal: Kohó és gépipar kalkulációjának és árképzésének sajátosságai. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1964.

Cukor György–Parányi György: Termelékenység és műszaki fejlesztés a gépiparban. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1956.

Elekes István: Az új termelői árrendszerről az erdőgazdaságban és a faiparban. Faipar, 1959. 9. sz.

Hajdu Endre–Hollós Ödön–Kerényi Ferencné–Verbőczy Gézáné: Vegyipari ágazati árképzési ismeretek. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1964.

Halász Aladár: A népgazdaság faellátásának alakulása. Az Erdő, 1964. 10. sz.

Halász Aladár: Erdészeti gazdaságpolitikai ismeretek. Országos Erdészeti Főigazgatóság 1963.

Hanus, V.: Az ártervezés és árképzés kérdései a gépiparban. Plánované Hospodárství, 1957. 6. sz.

Janza, V.: Az árak képzésének és tervezésének egyes kérdései. Plánované Hospodárství, 1957. 6. sz.

Lipcsey Márton–Vécsey Antal: Árpolitika és árszabályozás a bányászatban. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1964.

Macskássy Hugó: A világ műanyagiparának fejlődése. (Kézirat.) Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság 1962.
Mynár, A.: A nagykereskedelmi árak képzésének és az árszint fenntartásának néhány problémája. Podniková Organizace, 1957. 5. sz.
Nikléczy György: A termelői árképzés a vas-, fém- és gépiparban. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1958.
OMFB tanulmány: A kőolaj és általában a szénhidrogének reális önköltségének és költségmegosztásának vizsgálata. 1963 december. (Kézirat gyanánt.)
OMFB tanulmány: A szénbányászati termelésemelés határköltségeinek vizsgálata. 1965 június. (Kézirat gyanánt.)
OMFB tanulmány: Energiahordozók közötti választás gazdasági irányelvei. 1965 március. (Kézirat gyanánt.)
OMFB tanulmány: Energiahordozók reális önköltsége. 1964 március. (Kézirat gyanánt.)
Papp István–Réczey Gusztáv: Gazdaságosság az energiaellátásban. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1960.
Sitkey János: A fagyártmány-termelés tízéves fejlődése az állami erdőgazdaság területén. Az Erdő, 1964. 10. sz.
Szabadits Dezső: Paraméteres árképzés. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1965.
Szekér Gyula: A magyar vegyipar 20 éve. Magyar Kémikusok Lapja, 1965. IV. sz.
Szekér Gyula: A magyar vegyipar helyzete és fejlesztése. (C) A vegyipar hatása a termelőerők fejlődésére. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1965.
Szekér Gyula: Vegyiparunk feladatai 1965-ben. Magyar Kémikusok Lapja, 1965. 1. sz.
Vrastil, V.: A nagykereskedelmi árak folyamatos képzésének problémái, különös tekintettel a fogyasztási cikkek nagykereskedelmi áraira. Podniková Organizace, 1957. 6. sz.

III. Fejezet

Balogh Bálint–Borbényi Ervin–Dévényi Antal–Makai Tiborné–Pálovics Béláné–Somkuti György–Tavi Rudolf: Árképzés és árszabályozás a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1964.
Balogh József–Dudás János–Feszler Lajos–Óri János–Rácz László–Sándor Sándor–Vigh Józsefné–Visky Károly: Árpolitika és árszabályozás. P. M. Könyvviteli Tanulmányi Felügyelőség, 1964. (Kézirat gyanánt.)
Bartunek, J.–Klecatsky, K.–Knákel, J.–Kohoutek, M.–Koralka, J.–Libnarová, A.–Pácha, J.–Prouza, B.: A mezőgazdasági termékek begyűjtésének új módszere a Csehszlovák Köztársaságban. Prága 1959.
Bassewitz, H.: A mezőgazdasági árstruktúra fejlődése 1900 óta és annak jelentősége a mezőgazdasági termelés szempontjából. Berichte über Landwirtschaft, Hamburg–Berlin 1954.
Baszjuk, T.: Különbözeti járadék a szocialista mezőgazdaságban. Szocekgiz, Moszkva 1959.
Bean, L.: Az árak hatása a gazdákra. Journal of Farm Economics, 1929.
Bhattacharyee, I.: Ár- és termelési irányzatok a mezőgazdaságban. Indian Journal for Agricultural Economics, 1954 március.
Ezekiel, M.: A pókháló tantétel. The Quarterly Journal of Economics, 1935–1938. 52. köt.
Felvai Alfréd: A cukorrépa minőségi átvétele. Cukoripar, 1957. 1–3. sz.
Galbraith, J.: Közgazdasági tervezés és agrárpolitika. American Economic Review, 1953. 1. sz.
Gaponyenko, G.–Gorodszkij, M.: A mezőgazdasági termékbegyűjtés új rendszere a kolhozokban. Moszkva 1959.
Genting, H.: Az árviszonyok befolyása a termelési módszerekre a mezőgazdaságban. Berichte über Landwirtschaft, Hamburg–Berlin 1952. 2. sz.

Grzul Ferenc: A gabonanemesítés jelenlegi helyzete a sütőipar szempontjából. Sütő- és Tésztaipar, 1958 március–április.
Hartmann, R.: A mezőgazdasági termelés befolyásolásának lehetőségei a terményárakkal. Brougg, 1951. Recherches dans le domaine de l'économie rurale. Sécrétariat des Paysans Suisses.
Höcherl, J.: Az árváltozások hatása különböző mezőgazdasági üzemtípusok termelésének alakulására, különös tekintettel azok nagyságára. Hochschule f. Bodenkultur, Diss, Bécs 1954.
Koztowski, L.: A parasztok által értékesített és vásárolt árucikkek árai. Ekonomista, 1957. 3. sz.
Kralovánszky V. Pál–Czakó József: A hízottsertés minőségi elbírálásának néhány kérdése. Húsipar, 1957. 7–8. sz.
Lawandowski, A.: A mezőgazdasági termékek árpolitikájának kérdéséhez. Życie Gospodarcze, 1956 november.
Lazarov, K.: Bulgária árpolitikája. Ikonomicseszka Miszal, 1957 július–augusztus.
Mahabel, S.: Az árváltozások hatása a vetésterületre Bombay néhány körzetében. Indian Journal for Agricultural Economics, 1954 március.
Marwardt, H.: A mezőgazdasági termelés befolyásolása az árakkal. Probleme der Theoretischen Nationalökonomie, Jena 1934. 3. sz.
Móger János: A dohány magyarországi tájtermesztésének kérdései. Dohányipar, 1958 január.
Sághy Vilmos: A mezőgazdasági termelés tervszerű fejlesztéséről. Társadalmi Szemle, 1957. 3. sz.
Sághy Vilmos: A piacszabályozás elvei és gyakorlata. Közgazdasági Szemle, 1957. 6. sz.
Sigmond Elek: A cukorrépa minőség szerinti eladásának nehézségei. Köztelek 1911.
Spanyár Pál: Élelmiszerek minősítése érzékszervi értékelés alapján. Élelmiszeripar, 1958. 1–2. sz.
Szjulemezod, Sz.: A mezőgazdasági termények felvásárlási rendszerének megjavítása. Planova, 1957. 2. sz.
Tyerentyev, M.: A mezőgazdasági árképzés néhány kérdése. Voproszi Ekonomiki, 1958. 3. sz.
Weill, M.–Delignieres, M.: A modern állam beavatkozásának különböző formái a mezőgazdasági rendszerbe. Párizs, Revue du Min. Et. et. Mon. 1. sz.

IV. Fejezet

Bérczi Béla–Feszler Lajos–Vigh Józsefné: Árszabályozás a helyi iparban. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1959.
Broner, D.: A házkezelés és lakásgazdálkodás. Tervgazdasági Kiadó 1954.
Burger Kálmánné: A szolgáltatások árpolitikájáról. MTA Közgazdaságtudományi Intézete Évkönyve (III.) 1960–1961. Budapest 1962.
Burger Kálmánné: A fogyasztói szolgáltatások egyes közgazdasági kérdései. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1965.
Czére Béla: A közlekedési ágazatok koordinációja érdekében végzett kutatások. Közlekedéstudományi Szemle, 1962. 1. sz.
Czére Béla–Fehérvári László: A forgalommegoszlás és az árudíjszabások. Közlekedési Közlöny, 1959. 8. sz.
Czére Béla–Fehérvári László: A népgazdasági árképzés és a vasúti díjképzés összefüggései hazánkban. (Vasúti Tudományos Kutató Intézet Évkönyve 1961.) Közdok 1962.
Dudás János: Az árufuvarozási ágazatok gazdaságos együttműködését biztosító (koordinációs) díjszabások kialakításának néhány kérdése. Közlekedési Közlöny, 1961. 34., 41. és 52. sz.
Faigl Ferenc–Reményi Tibor: A műanyagok építőipari alkalmazásának lehetőségei és gazdaságossága. (Revizori jelentés.) Országos Árhivatal, 1963 október.
Fehérvári László: Tudományos kutatómunka a vasúti árudíjszabások fejlesztése érdekében. (A Vasúti Tudományos Kutató Intézet első tudományos ülésszaka.) Közdok 1962.
Fort Ferenc–Ráczkevi Gyula–Schopp Jánosné–Sz. Szabó Zoltán–Szeleczky László: Árszabályozás az építőiparban. Közgazdsági és Jogi Kiadó 1964.

Jávorka Edit–Berényi József: Jövedelmek a munkabéren felül. Kossuth Könyvkiadó 1960.
Kocziszky Barna: Egyes építőipari gépek létszámhelyettesítéssel arányos árai kialakításának módszere. (Revizori jelentés.) Országos Árhivatal, 1964 november.
Országos Árhivatal: Árpolitikai jelentés a telek áráról. 10. sz. 1964 február.
Palotás Zoltán: A közlekedés fejlődésének néhány gazdaságföldrajzi tapasztalata. Földrajzi Értesítő, XVII. évf. 1. sz.
Tarnói László és társai: Árszabályozás az építőiparban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1963.
Az építőipari termelői árrendszer közgazdasági értékelése. Építésügyi Minisztérium. (Kézirat.) 1960. május 31.
Az 1/1960. (ÁSZ. 16.) ÉM–OVF–ÁH. számú együttes utasítással életbeléptetett egyes építési munkák tervezési díjszabása. Árszabályozás, 1960. 16. sz.
A 4/1960. (IV. 17.) ÉM–ÁH. számú rendelet alapján kiadott magasépítési munkák tervezési díjszabása. Magyar Közlöny, 1960. 30. sz.

TARTALOM

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

INHALTSVERZEICHNIS

Első rész

SZOCIALISTA ÁRELMÉLET

I. A munkaérték-elmélet a szocializmusban 11

1. Az érték fogalma 11
Az áru társadalmi értéke 11
Az értékfogalom tagadása 12
Érték és használati érték 12
Érték és piaci érték 14
Érték és nemzetközi érték 17
Egyszeri és folyamatos munkaráfordítás 18
Az árnyékár 20

2. Az értékszámítás 21
Az értékszámítás munkaidő- és költségformája 21
A reálönköltség mint az értékszámítás alapkategóriája 23
A népgazdasági költségszámítás 25
Értékváltozások gyűrűződése 31
Járadékszámítás 34

3. Az érték és az ár viszonya 35
Az érték és az ár különbözősége a magyar népgazdaságban 35
Az érték mint az ártendencia szabályozója 40
Az ár szükségszerű eltérése az értéktől 43
Érték és ár a kapitalizmusban 44
A szocialista árrendszer kritikai elemzése 46

II. Az ár típusa a szocializmusban 49

1. Az ár fő típusai 49
Az ártípus fogalma 49
Árrendszertípus és árarány 50
Árrendszertípus és önköltség 53
Árrendszertípus és társadalmi tiszta jövedelem 54

2. Az értékár és a termelési ár vitája 55
Az önköltségi árrendszer bírálata 55
Az árcentrum közgazdasági kritériumai 57
A termelési ártípus és az amortizáció 59
Az eszközmegtérülési idő és az eszközlekötési időtényező 61
Az eszközigényesség ármeghatározó szerepének nemzetközi elismerése 63
A bér- és eszközjárulék helyes mértéke 64

3. Az áreltérítés 71
Az árcentrum és a konkrét ár mennyiségi viszonya 71

Az árak kétszintűsége és a forgalmi adó ... 73
A termékhelyettesítés elve és a járadékjövedelem ... 75
A szűkösségi elv és a nyereség differenciálódása ... 77

4. A szocialista árrendszer és a világpiaci ár ... 79
A belföldi ár közelítése a külkereskedelmi árhoz ... 79
A világpiaci ár bázisú árrendszer és annak változatai ... 81
Kritikai megjegyzések a világpiaci ár bázisú árrendszerhez ... 83
A valutaszorzó nagysága ... 86
A valutaszorzó szerepe az árképzésben ... 89
A belföldi és a külkereskedelmi ár kapcsolatának mechanizmusa ... 93

III. A szocialista ármechanizmus ... 95

1. A szocialista gazdaság mechanizmusa ... 95
Az árak hatósági rendszerének bírálata ... 95
A szocialista gazdasági modellelmélet ... 100
Az állami utasítás szerepe a gazdasági modellváltozatokban ... 103
A terv, a tervszerűség és az árutermelés ... 106
A szocialista árutermelés és a kapitalista piacgazdaság ... 111

2. A rugalmas ármechanizmus ... 113
A szocialista ármechanizmus összetevői ... 113
Az állami jövedelem- és a piaci árszabályozás ... 114
Az árstabilitás elvén alapuló árrugalmasság ... 116
Az állami árszabályozás főbb módszerei ... 117

3. Az anyagi érdekeltség és az ár ... 120
Az ár mint a tervszerű befolyásolás (gazdasági ösztönzés) eszköze ... 120
Bruttó jövedelem és nyereségérdekeltség ... 122
A nyereségmaximalizálás elve ... 124
A nyereségfelhasználás állami szabályozása ... 126

IV. Az árfunkció a szocializmusban ... 31

1. Az ár szerepe ... 131
A gazdasági döntések típusai ... 131
Az ár hármas szerepe ... 132
Az árfunkció megjelenési formái ... 133

2. A népgazdaság fejlesztése és az ár ... 135
A bővített újratermelés szabályozása ... 135
A beruházás-gazdaságossági számítás ... 136
Az ár mint gazdaságossági mérce ... 139

3. A népgazdasági egyensúly és az ár ... 142
A nemzetközi fizetési mérleg árvonatkozásai ... 142
A vásárlóerő, az árualap egyensúlya és az ár ... 144
A kereslet-kínálat összhangja és az ár ... 147
A gazdasági stabilitás és az ár ... 149

4. A jövedelemszabályozás és az ár ... 150
A pénzjövedelem és a reáljövedelem ... 150
A munkások és parasztok jövedelemarányosítása ... 152
A kis és nagy jövedelműek jövedelmi arányai és az ár ... 155
A családok életszínvonala és az ár ... 158
Az életszínvonal emelésének politikája ... 159
Az életszínvonal emelése béremelés vagy árleszállítás útján ... 161

Második rész

SZOCIALISTA ÁRPOLITIKA

I. Bevezetés az árpolitikába 167

1. Árelmélet és árpolitika 167
A népgazdaság helyzete és az árpolitika 168
Az ágazati árpolitikák 171

II. Ipari árpolitika 173

1. Az energetikai árrendszer 173
Az energiagazdaság fő sajátosságai 173
Az energetikai árrendszer és a nemzeti gazdaságpolitika 176
Az energia értéke és használati értéke 177
Az energiahordozók árnyékárai 179
A szénárrendszer 182
A kőolaj, a földgáz és az olajtermékek ára 185
A villamos energia árrendszere 186

2. A kohászati és gépipari termékárak 192
A gépipar szerepe a termelőerők fejlesztésében 192
A vasérc, a koksz és az ócskavas ára 193
A hengereltáru, a kovácsoltvas és az öntvény ára 196
A gépgyártás sajátos árproblémái 201
A gépipari termékek paraméteres árképzése 206
Egyedi gépek kalkulációs árképzése 210
Gépipari szolgáltatások díjszabása 213

3. A vegyi termékek ára 215
A vegyipar általános jellemzése 215
A vegyi termékek árképzésének általános elvei 216
A mezőgazdaság kemizálásának árösztönzése 218
A műanyagok ára 222
A gyógyszerek ára 225
A kozmetikai cikkek és a mosószerek ára 228

4. A fa és a papiros ára 230
A fatakarékosságra ösztönző árpolitika 230
Tőár és a fahelyettesítők árszintje 231
Ipari fa–tűzifa árarány 235
Az erdőgazdaság árrendszere 238
A fűrész- és lemezipari árrendszer 241
A bútoripar árrendszere 244
A fa- és papíripari termékek fogyasztói ára 245

5. A ruházati cikkek ára 248
A ruházati cikkeknek a termelői ártól önállósult fogyasztói ára 248
Különbözeti forgalmi adó a ruházati iparban 253
A termelői és a fogyasztói ár elkülönítése kereskedelmi árréssel 257
Iparági normatív árképzés a ruházati iparban 261
Divatfelár és a divatjamúlt cikkek leértékelése 267

III. Mezőgazdasági és élelmiszeripari árpolitika 270

1. A mezőgazdasági árpolitika 270
A mezőgazdaság adottságai és az árpolitika 270
A mezőgazdasági árszínvonal tervezése 272
A mezőgazdasági jövedelemszóródás ár- és adóvonatkozásai 277

A bruttójövedelem-maximalizálás mint a termelésszerkezet szabályozója 281
A föld ára és használati díja 285
A növényi és az állati termékek árösszefüggése 286
A növényi termékek ára 289
Az állati termékek ára 293
Az agrártermékek nemzeti és világpiaci ára 296
A termékbegyűjtés módszere és az árak rendszere 298
Az állami szabad felvásárlás és annak árrendszere 300
A mezőgazdasági árpolitika hatékonyságának feltételei 302

2. Az élelmiszerek ára 307
Az élelmiszer-fogyasztás és az életszínvonal 307
Az élelmiszerek jövedelem- és árrugalmassága 309
A mezőgazdasági termékek felhasználói értékelése 312
A minőségi árrendszer alkalmazása körüli vita 313
A minőségi árrendszerek 316
A mezőgazdasági termékárak rugalmas alakítása 320
Az élelmiszeripar árrendszere 324
A vágómarha és a marhahús árösszefüggése 327
A zöldség és a gyümölcs árrendszere 332

IV. Az építés, a szállítás és a szolgáltatás árai 335

1. Az építmények ára 335
Az építőipar rezsiárrendszere 335
Az építmények szabályozott költségszámítása 337
Az építményárak stabilitása és a műszaki fejlesztés 339
A lakásépítés költsége 342
A telek ára 343
Az építési anyagok ára 345
A tervezői díjszabás 348

2. A szolgáltatások árrendszere 349
Ingyenes és térítéses szolgáltatások 349
A szolgáltatások költségemelkedésének folyamata 351
A szolgáltatási árak alacsony szinten tartása 352
A szolgáltatások árpolitikájának felülvizsgálása 356
A szolgáltatási árrendszerek sajátosságai 360
A vendéglátóipari árrendszer 361
A lakbérrendszer 363

3. A közlekedés árkérdései 368
A közlekedés társadalmi jelentősége 368
A közlekedési ágak koordinációja és az árudíjszabás 369
A vasúti árudíjszabás 371
Az ésszerű szállítás és a fuvarparitás 374
A személyszállítási díjszabás 378

Irodalom 385

Первая часть

СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ ЦЕН

I. Теория трудовой стоимости при социализме 11

1. Понятие стоимости 11
Общественная стоимость товара 11
Отрицание понятия стоимости 12
Стоимость и потребительная стоимость 12
Стоимость и рыночная стоимость 14
Стоимость и международная стоимость 17
Единовременные и текущие затраты труда 18
Теневая цена (Оптимальная оценка) 20

2. Расчет стоимости 21
Расчет стоимости в форме рабочего времени и в форме затрат .. 21
Реальная (очищенная) себестоимость, как основная категория расчета стоимости 23
Расчет народнохозяйственных затрат 25
Распространение влияний изменений в стоимости 31
Расчет ренты 34

3. Отношение стоимости и цены 35
Различие стоимости и цены в венгерском народном хозяйстве 35
Стоимост как регулятор тенденции цен 40
Необходимое отклонение цены от стоимости 43
Стоимость и цена при капитализме 44
Критический анализ социалистической системы цен 46

II. Тип цен при социализме 49

1. Основные типы цен 49
Понятие типа цен 49
Тип системы цен и пропорции цен 50
Тин системы цен и себестоимость 53
Тин системы цен и общественный чистый доход 54

2. Дискуссия но ценам типа стоимости и типа цен производства ... 55
Критика системы цен типа себестоимости 55
Экономические критерии центра цен 57
Цена производства и амортизация 59

Время окупаемости и фактор времени отвлечения средств 61
Международное признание роли фондоемкости при определении цен 63
Правильный размер начислений на зарплату и на вложенные средства 64

3. Отклонение цен 71
Количественное отношение конкретной цены к центру цен 71
Два уровня цен и налог с оборота 73
Принцип взаимозаменяемости изделий и рентный доход 75
Принцип дефицитности (бедности) и диференциация прибыли . 77

4. Социалистическая система цен и цена мирового рынка 79
Приближение внутренних цен к внешнеторговым ценам 79
Система цен на базе цен мирового рынка и её виды 81
Критические замечания к системе цен на базе цен мирового рынка 83
Величина валютного коэффициента 86
Роль валютного коэффициента в ценообразовании 89
Механизм выравнивания внутренних и внешнеторговых цен... 93

III. Социалистический механийм цен 95

1. Экономический механизм при социализме 95
Критика ведомственной системы цен 95
Теория экономической модели при социализме 100
Роль государственных директив в видах экономической модели 103
План, планомерность и товарное производство 106
Товарное производство при социализме и капиталистическое рыночное хозяйство 111

2. Гибкость механизма цен 113
Составние элементы социалического механизма цен 113
Государственное регулирование доходов и рыночное регулярование цен 114
Гибкость цен, основывающаяся на принципе стабильности цен 116
Основные методы государственного регулирования цен 117

3. Материальная заинтересованность и цена..... 120
Цена как средство планового воздействия (экономического стимулирования) 120
Заитересоваиность в валовом доходе и в прибыли 122
Принцип максимализации прибыли 124
Государственное регулирование использования прибыли 126

IV. Функция цены при социализме 131

1. Роль цены 131
Типы экономических решений 131
Троякая роль цены 132
Формы проявления функции цен..... 133

2. Развитие народного хозяйства и цена 135
Регулирование расширенного воспроизводства 135
Расчет эффективности капиталовложений 136
Цена как мера эффективности 139

3. Народнохозяйственное равновесие и цена 142
Международный платежный баланс и его ценовые стороны ... 142
Покупательная сила, равновесие товарного фонда и цена 144
Соответствие спроса-предложения и цена 147
Экономическая стабильность и цена..... 149

4. Регулирование доходов и цена..... 150
Денежный и реальный доход 150
Установление соотношений доходов рабочих и крестьян 152
Соотношение доходов низко- и высокооплачиваемых и цена ... 155
Жизненный уровень семей и цена 158
Политика повышения жизненного уровня 159
Повышение жизненного уровня путем повышения заработной платы или снижения цен 161

Вторая часть

СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЦЕН

I. Введение 167

1. Теория цен и политика цен..... 167
Положение народного хозяйства и политика цен 168
Отраслевая политика цен 171

II. Политика цен в промышленности 173

1. Система цен в энергетике 173
Основные особенности энергетического хозяйства 173
Система цен в энергетике и национальная экономическая политика 176
Стоимость и потребительная стоимость энергии 177
Теневая цена (оптимальная оценка) энергоносителей 179
Система цен на уголь 182
Цены на нефть, пиродный газ и нефтепродукты 185
Система цен на электроэнергию 186

2. Цены на продукты металлургии и машиностроения 192
Роль машиностроения в развитии производительных сил 192
Цена на железную руду, кокс и железный лом 193
Цена на прокат, на кованные и литые изделия 196
Своеобразные проблемы цен в машиностроении 201
Параметрическое ценообразование на изделия машиностроения 206
Калькуляционное ценообразование на уникальные машины .. 210
Тарифы на услуги машиностроения 213

3. Цены па химические изделия 215
Общая характеристика химической проымшленности 215
Общие принципы ценообразования на химические изделия ... 216
Стимулирование химизации сельского хозяйства посредством цен 218
Цена на искусственные материалы 222
Цена на медикаменты 225
Цена на косметические изделия и стиральные средства 228

4. Цена на дерево и бумагу 230
Политика цен, стимулирующая экономию дерева 230
Попенная плата и уровень цен заменителей дерева 231
Соотношение цен на промышленную древесину и дрова 235
Система цен на продукты лесного хозяйства 238
Система цен в лесопильной и фанерной промышленности 241
Система цен в мебельной промышленности 244
Розничная цена на продукты деревообрабатывающей и бумажной промышленности 245

5. Цена на швейные изделия 248
Розничные цены на изделия швейной промышленности обособленные от оптовых цен 248
Налог с оборота в швейной промышленности 253
Отделение розничных цен от оптовых с помощью торговой скидки 257
Отраслевое нормативное ценообразование в швейной промышленности 261
Наценка на модные товары и уценка товаров, вышедших из моды 267

III. Политика цен в сельском хозяйстве и пищевой промышленности ... 270

1. Политика цен в сельском хозяйстве 270
Условия сельского хозяйства и политика цен 270
Планирование уровня цен в сельском хозяйстве 272
Различия в доходах в сельском хозяйстве и ценовые и налоговые последствия этого 277
Максимализация валового дохода, как регулятор структуры производства 281
Цена земли и илата за её пользование 285
Взаимозависимости цен на продукты растениеводства и животноводства 286
Цена на продукты растениеводства 289
Цена на продукты животноводства 293
Цены на сельскохозяйственные продукты на национальном и мировом рынке 296
Метод заготовок и система цен..... 298
Государственные свободные закупки и система их цен 300
Условия эффективности политики сельскохозяйственных цен . 302

2. Цены на продовольствие 307
Потребление продовольственных продуктов и жизненный уровень 307
Эластичность доходов и цен на продовольствие 309

Потребительская оценка сельскохозяйственных продуктов 312
Дискуссия по вопросам применения системы цен по качеству .. 313
Система цен по качеству 316
Гибкое формирование сельскохозяйственных продуктов 320
Система цеи в пищевой промышленности 324
Взаимосвязь цен на убойный скот и говядину 327
Система цен на овощи и фрукты 332

IV. Цена в строительстве, за перевозку и за услуги 335

1. Цена на строения 335
Система цен в строительстве на основе накладных расходов .. 335
Регулированный расчет затрат на строения 337
Стабильность цен на строения и технический прогресс 339
Затраты по жилищному строительству 342
Цена за участок 343
Цена на строительные материалы 345
Тарифы за проектировку 348

2. Система цен за услуги 349
Бесплатные и платные услуги 349
Процесс роста затрат на услуги..... 351
Поддержание на низком уровне цен за услуги 352
Пересмотр политики цен за услуги 356
Особенности системы цен за услуги 360
Система цен общественного питания..... 361
Система квартирной платы 363

3. Вопросы цен на транспорте 368
Общественное значение транспорта 368
Координация отраслей транспорта и тарифные ставки 369
Железнодорожные тарифы за грузовые перевозки 371
Рациональные перевозки и паритетные начала транспортировки 374
Тарифы пассажирских перевозок 378

Литература 385

First Part

SOCIALIST PRICE THEORY

I. The labour theory of value in socialism 11

1. The notion of value 11
   The social value of commodities 11
   Rejection of the value category 12
   Value and use value 12
   Value and market-value 14
   Value and international value 17
   Advanced and current social inputs 18
   The concept of shadow-prices 20

2. Value calculation 21
   Time and cost forms of value calculation 21
   Prime cost on wage level 23
   Calculation on national economic level 25
   Interdependences of value relations 31
   Rent calculation 34

3. Value and price relations 35
   Prices deviating from value in the Hungarian price system 35
   Value as a control of long-term price tendencies 40
   The necessity of price and value deviations 43
   Value and price in capitalism 44
   Critical analysis of the socialist price system 46

II. Types of prices in socialism 49

1. The main types of prices 49
   The notion of the type of prices 49
   The type of prices and price-relatives 50
   The type of prices and prime costs 53
   The type of prices and social net income 54

2. The debate about value-type and production-type prices 55
   Critique of the prime cost type price system 55
   Economic criteria of the price centre 57
   The production-type price and amortization 59
   Return of capital and the time factor of capital engagement 61
   International appreciation of capital intensity in price formation 63
   The appropriate level of wage and capital charges 64

3. Price deviation 71
The price centre and the actual price 71
The double level of prices and the turnover tax 73
Commodity substitution and the rental income 75
Scarcity and the differentiation of profits 77

4. The socialist price system and the world market price 79
Domestic price approaching foreign trade price 79
The price system based on the world market price and its variants 81
Critique of price systems based on world market prices 83
Magnitude of the foreign currency „coefficient" 86
The role of the „coefficient" in price formation 89
The mechanism of price levelling in foreign trade 93

III. The socialist price mechanism 95

1. The mechanism of socialist economy 95
Critique of the administrative price system 95
Theory of the socialist economic model 100
The role of government prescriptions in the various economic model 103
Planning, planned economy and commodity production 106
Socialist commodity economy and capitalist market economy 111

2. The flexible price mechanism 113
The factors of the socialist price mechanism 113
State regulation of incomes and market regulation of prices 114
Price flexibility and price stability 116
Methods of price regulation by the government 117

3. Material incentive and the price 120
The price as a means of economic stimulation 120
Gross income and profit incentives 122
Maximization of profits 124
Government regulation of the use of profits 126

IV. The function of prices in socialism 131

1. The role of price 131
Different types of the economic decisions 131
The threefold function of prices 132
The scope of the price function 133

2. Economic growth and prices 135
The regulation of investments 135
The calculation of investment efficiency 136
Prices as a measure of efficiency 139

3. Economic equilibrium and prices 142
The international balance of payment and prices 142
Prices and the equilibrum of purchasing power and commodity funds 144
Prices and the harmony between demand and supply 147
Economic stability and prices 149

4. Income regulation and prices 150
Monetary income and real income 150
Income relations of workers and peasants 152
Income – relatives and prices 155
The family living standard and prices 158
The policy aimed at raising the living standards 159
Price-cut or wage-up policy 161

Second Part

SOCIALIST PRICE POLICY

I. Introduction to price policy 167

1. Price Theory and Price Policy 167
Conditions of the national economy and the price policy 168
Price policy in different branches of production 171

II. Industrial price policy 173

1. The prince system of energetics 173
Principal characteristics of energetics 173
The price system of energetics and the national economic policy 176
Value and use-value of energy 177
Shadow prices of sources of energy 179
The price of coal 182
The prices of oil, gas and oil products 185
The price of electric power 186

2. The prices of metallurgical products and machines 192
The role of engineering in developing productive forces 192
The price of iron ore, coke and scrap iron 193
The price of rolled iron, forged iron and castings 196
Specific problems of pricing in engineering 201
Parametrical price formation in engineering 206
The price formation of individual machines 210
Rates of services in the engineering industry 213

3. Prices of chemical products 215
General characterization of the chemical industry 215
General principles of pricing in the chemical industry 216
Price questions of chemicals used in agriculture 218
The price of plastics 222
The price of pharmaceutics 225
The price of cosmetics and detergents 228

4. The price of timber and paper 230
Price policy for encouraging the saving of timber 230
The price of logs and the price level of timber substitutes 231
Price ratio between industrial timber and firewood 235
The price system of forestry 238
The price system of the wood-working industry 241
The price system of the furniture industry 244
Retail prices of timber and paper products 245

5. Prices in the clothing industry 248
Separation of wholesale and retail prices in the clothing industry 248
Differentiated turnover tax in the clothing industry 253
The commercial margin in the clothing industry 257
Price of normatives in the clothing industry 261
Fashion surcharge and price cuts for products out of fashion 267

III. Price policy in agriculture and in the food industry 270

1. Agricultural price policy 270
Conditions in agriculture and the price policy 270
Planning the price level in agriculture 272

Connection between income distribution and the price and tax policy 277
The maximization of the gross income as a control of the production pattern ... 281
The price of land and its rent 285
Price relations of vegetal and animal products 286
Prices of vegetal products 289
Prices of animal products 293
Domestic and world market price relations of agrarian products 296
Prices in the compulsory delivery system 298
Prices in the free purchase system 300
Preconditions of a successful agrarian price policy 302

2. Prices of foodstuffs 307
The structure of food consumption and the living standard 307
Income and price flexibility of foodstuffs 309
The valuation of agrarian products by the user 312
Debate about applying a quality price system 313
The different types of quality price systems 316
Price relations between cattle and beef 320
Flexble price formation of agrarian products 324
The price sistem of the foodstuff industry 327
Prices of vegetables and fruit 332

IV. The prices of building, transport and services 335

1. The prices of buildings 335
The system of overhead charges in the building industry 335
Regulated calculations of buildings 337
Regulated calculations of buildings and technical development 339
Costs of housing 342
Prices of building sites 343
Prices of building materials 345
The tariff system of designing 348

2. The price system of services 349
Services free and paid for 349
The rising course of service costs 351
The low level of service charges 352
Revision of the price policy in the field of services 356
Characteristics of the price systems of services 360
The price system of catering 361
The system of rents 363

3. Tariff questions of transport 368
Social significance of transport 368
Co-ordination of different branches of transport and the tariffs 369
The railway tariff 371
Rational transport and freight charges 374
Tariff of passenger transport 378

Bibliography 385

I. Teil

SOZIALISTISCHE PREISTHEORIE

I. Arbeitswerttheorie im Sozialismus 11

1. Der Wertbegriff 11
Der gesellschaftliche Wert der Ware 11
Die Ablehnung des Wertbegriffes 12
Wert und Nutzwert 12
Wert und Marktwert 14
Wert und internationaler Wert 17
Einmaliger und laufender Arbeitsaufwand 18
Der Schattenpreis 20

2. Die Quantifizierung des Wertes 21
Zeit- und Kostenformen der Wertkalkulation 21
Die bereinigten Selbstkosten 23
Kalkulation auf volkswirtschaftlicher Ebene 25
Innere Zusammenhänge der Wertänderung 31
Rentenkalkulation 34

3. Das Verhältnis zwischen Wert und Preis 35
Die Unterschiede zwischen Wert und Preis in dem ungarischen Preissystem 35
Der Wert als bestimmender Faktor der langfristingen Preistendenzen 40
Das notwendige Abweichen des Preises vom Werte 43
Wert und Preis im Kapitalismus 44
Die kritische Analyse des sozialistischen Preissystems 46

II. Der Preistyp im Sozialismus 49

1. Die Haupttypen des Preises 49
Der Begriff des Preistyps 49
Preistyp und Preisproportionen 50
Preistyp und Selbstkosten 53
Preistyp und gesellschaftliches Reineinkommen 54

2. Die Diskussion über Wertpreis oder Produktionspreis 55
Die Kritik des Selbstkostenpreissystems 55
Die volkswirtschaftlichen Kriterien des Preiszentrums 57
Produktionspreis und Amortisation 59
Rückvergütung des Produktionsfonds und Zeitfaktor der Produktionsfondbindung 61
Die internationale Anerkennung der Produktionsfondintensität bei der Preisbindung 63
Der richtige Maßstab des Lohn- bzw. des Produktionsfondzuschlages 64

3. Preisabweichung ... 71
Das Verhältnis zwischen Preiszentrum und konkreter Preis ... 71
Das Doppelniveau der Preise und die Umsatzsteuer ... 73
Das Prinzip der Substitution und das Renteneinkommen ... 75
Das Knappheitsprinzip und Differenzierung des Gewinnes ... 77

4. Sozialistisches Preissystem und der Weltmarktpreis ... 79
Die Annäherung der Inlandspreise zu den Aussenhandelspreisen ... 79
Die auf dem Weltmarktpreis beruhende Preissysteme ... 81
Die kritische Analyse der auf Weltmarktpreis beruhenden Preissysteme ... 83
Der Valutenkoeffizient ... 86
Der Valutenkoeffizient als preisbestimmender Faktor ... 89
Der Preisausgleichsmechanismus im Aussenhandel ... 93

III. Der sozialistische Preismechanismus ... 95

1. Der sozialistische Wirtschaftsmechanismus ... 95
Die Kritik des administrativen Preissystems ... 95
Die Modelltheorie der sozialistischen Wirtschaft ... 100
Die Rolle der staatlichen Vorschriften in den verschiedenen Wirtschaftsmodellen 103
Der Plan, die Planmässigkeit und die Warenwirtschaft ... 106
Sozialistische Warenwirtschaft und kapitalistische Marktwirtschaft ... 111

2. Der flexible Preismechanismus ... 113
Die Faktoren des sozialistischen Preismechanismus ... 113
Der Staat als Einkommen – und der Markt als Preisbestimmender Faktor ... 114
Preisflexibilität und Preisstabilität ... 116
Methode der staatlichen Preisregelung ... 117

3. Wirtschaftlicher Anreiz und der Preis ... 120
Der Preis als Mittel des wirtschaftlichen Stimulus ... 120
Bruttó Einkommen und Gewinn-Interessiertheit ... 122
Das Prinzip der Gewinnmaximierung ... 124
Die staatliche Regelung der Gewinnanwendung ... 126

IV. Die Preisfunktion im Sozialismus ... 131

1. Die Rolle des Preises ... 131
Die Typen der wirtschaftlichen Entscheidungen ... 131
Die dreierlei Rollen des Preises ... 132
Die Erscheinungsformen der Preisfunktion ... 133

2. Die Förderung der Volkswirtschaft und der Preis ... 135
Die Regelung der Investition ... 135
Nutzeffektkalkulation der Investitionen ... 136
Der Preis als Maßstab des Nutzeffektes ... 139

3. Wirtschaftliches Gleichgewicht und der Preis ... 142
Preisbeziehungen der internationalen Zahlungsbilanz ... 142
Kaufkraft-Warenfond Gleichgewicht und der Preis ... 144
Nachfrage-Angeboteinklang und der Preis ... 147
Wirtschaftliche Stabilität und der Preis ... 149

4. Einkommensverteilung und der Preis ... 150
Nominales- und Realeinkommen ... 150
Einkommenparität zwischen Arbeitern und Bauern ... 152
Die Gross- und Kleineinkommenschichten und der Preis ... 155
Familienlebensstandard und der Preis ... 158
Die Politik der Erhöhung des Lebensstandardes ... 159
Lebensstandarderhöhung mit Preissenkung bzw. Lohnerhöhung ... 161

II. Teil

SOZIALISTISCHE PREISPOLITIK

I. Einführung in die Preispolitik 167

1. Preistheorie und Preispolitik 167
Die Verhältnisse der Volkswirtschaft und die Preispolitik 168
Preispolitik der Wirtschaftszweige 171

II. Industrielle Preispolitik 173

1. Das Preissystem der Energetik 173
Die Eigenartigkeiten der Energiewirtschaft 173
Preissystem der Energetik und die nationale Wirtschaftspolitik 176
Wert- und Nutzwert der Energie 177
Schattenpreise der Energieträger 179
Der Kohlenpreis 182
Der Preis der Steinkohle, Erdgas und Ölprodukte 185
Das Preissystem der elektrischen Energie 186

2. Preise in der Metallurgie und Maschinenindustrie 192
Die Rolle der Maschinenindustrie in der Förderung der Produktionskräfte 192
Eisenerz, Koks und Schrottpreise 193
Die Preise der Walzerzeugnisse, Schmiedewaren und Gusserzeugnisse 196
Die eigenartigen Preisprobleme im Maschinenbau 201
Parameterpreisbildung im Maschinenbau 206
Preisbildung der Einzelmaschinen 210
Tarifsysteme der Dienstleistungen im Maschinenbau 213

3. Die Preise der Chemikalien 215
Die allgemeine Charakteristik der chemischen Industrie 215
Die allgemeinen Prinzipien der Preisbildung der Chemikalien 216
Preisstimulus zur Chemisierung der Landwirtschaft 218
Die Preise der Kunststoffe 222
Die Preise der Medikamente 225
Die Preise der kosmetischen Artikel und Waschmittel 228

4. Holz und Papier Preise 230
Preisstimulus zur Holzersparung 230
Das Preisniveau des Stammholzes und der Holzsubstitutionen 231
Preisrelation zwischen industrielle Holz und Brennholz 235
Das Preissystem der Forstwirtschaft 238
Das Preissystem der Holzbearbeitungsindustrie 241
Das Preissystem der Möbelindustrie 244
Einzelhandelspreise der Holz- und Papierartikel 245

5. Die Preise der Bekleidungsartikel 248
Absonderung der Einzelhandelspreise von industriellen Abgabepreisen in der Bekleidungsindustrie 248
Differenzsteuersystem in der Bekleidungsindustrie 253
Die Funktion der Handelsspanne in der Bekleidungsindustrie 257
Normative Preisbildung in der Bekleidungsindustrie 261
Modezuschlag bzw. Preisnachlass bei unmodischen Artikeln 267

III. Preispolitik in der Landwirtschaft und in der Lebensmittelindustrie 270

1. Landwirtschaftliche Preispolitik 270
Die Konditionen in der Landwirtschaft und die Preispolitik 270

Die landwirtschaftliche Preisniveauplanung 272
Preis- und Steuerbeziehungen der Einkommenzerstreuung in der Landwirtschaft 277
Bruttoeinkommenmaximierung als Regelungsfaktor der Produktion 281
Der Bodenpreis und die Gebühren der Bodennutzung 285
Preiszusammenhänge zwischen pflanzlichen und tierischen Produkten 286
Die Preise der Pflanzen 289
Die Preise der Tiere und tierischen Produkte 293
Inländische und Weltmarktpreise der Agrarprodukte 296
Zwangsabgabepflicht und ihr Preissystem 298
Freier staatlicher Aufkauf und sein Preissystem 300
Die Voraussetzungen einer zielbewussten Agrarpreispolitik 302

2. Die Lebensmittelpreise 307
Lebensmittelverbrauch und Lebensstandard 307
Einkommen- bzw. Preisflexibilität der Lebensmittelnachfrage 309
Konsumentenbewertung der landwirtschaftlichen Produkte 312
Diskussion über die Anwendung des qualitativen Preissystems 313
Die qualitativen Preissysteme 316
Der flexible Preismechanismus der Landwirtschaftlichen Produkte 320
Das Preissystem der Zebensmittelindustrie 324
Preiszusammenhänge zwischen Schlachtvieh und Rindfleisch 327
Obst- und Gemüsepreissystem 332

IV. Die Preise der Gebäude, des Transportes und der Dienstleistungen 335

1. Die Preise der Gebäude 335
Regiepreissystem in der Bauindustrie 335
Kontrollierte Kalkulation in der Bauindustrie 337
Fixpreissystem in der Bauindustrie und die technische Entwicklung 339
Die Kosten des Wohnungsbaus 342
Preise der Grundstücke 343
Preise der Baumaterialen 345
Tarifsystem der Projektierung 348

2. Preissystem der Dienstleistungen 349
Kostenlose und vergütete Dienstleistungen 349
Kostensteigerungstendenz bei den Dienstleistungen 351
Niedrighaltungspolitik der Dienstleistungspreise 352
Die Revision der Dienstleistungspreispolitik 356
Eigenartigkeiten im Preissystem der Dienstleistungen 360
Preissystem der Gastwirtschaft 361
Mietsystem 363

3. Preisfragen im Transportwesen 368
Die gesellschaftliche Bedeutung des Transportes 368
Die Koordinierung im Rahmen des Transportwesens und das Tarifsystem 369
Eisenbahntarifsystem 371
Rationale Lieferung und die Frachtparität 374
Das Tarifsystem der Personenbeförderung 378

Literatur 385

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója. Szerkesztette Nagy Károly. A borító és a kötésterv Nagy Zoltán munkája. Műszaki vezető: Szécsi Andor. Műszaki szerkesztő: Lengyel József. A szedést 1966. I. 8-án kezdték meg. Megjelent 1966. VI. 10-én, 3000 példányban. Terjedelme 36,4 (A/5) ív.

PL–50–K–6669

66.0106 Athenaeum Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Soproni Béla igazgató